मासि मासि विवर्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ॥
कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥ ४९ ॥

ऋतुस्नातेत्यादि । आर्तवं ऋतुकालजं शुद्धशोणितम् । कललं सिंघाणप्रख्यम् । पैतृकैर्गुणैः इति केशश्मश्रुलोमनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतिभिः । इमौ द्वावपि श्लोकौ जेज्झटाचार्येण न पठितौ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सर्पवृश्चिककुष्माण्डविकृताकृतयश्च ये ॥
गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् ॥५०

सर्पेत्यादि । सर्पादिरूपा ये गर्भास्ते प्रसवित्र्याः स्त्रियाः पापकृताः पापोत्पादिता ज्ञेयाः । ननु मानुषशरीरात् कथं सर्पादीनामुत्पत्तिरित्याह,—पापकृता भृशमिति कर्मजमेवैतद्वैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

गर्भो वातप्रकोपेण दौहृदे वावमानिते ॥
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिन्मिन एव वा ॥५१

इदानीं गर्भस्थकुब्जादीनां वातादिदोषदुष्टिं हेतुं च निर्दिशन्नाह,—गर्भ इत्यादि । दौहृदे वावमानिते इति गर्भिण्याः श्रद्धायां खण्डितायाम् । कुणिः विकृतपाणिः ॥ ५१ ॥

मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ॥
वातादीनां च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् ॥ ५२ ॥

किमात्मीयेनैवाशुभेन कर्मणा गर्भ एवंविधो भवति उतान्यापराधादपीत्याशङ्क्याह,—मातापित्रोरित्यादि । नास्तिक्यात् इति नास्ति परलोक इत्यादि मतिर्येषां ते नास्तिकाः, तेषां भावो नास्तिक्यं, तस्मात् ॥ ५२ ॥

मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च ॥
वातमूत्रपुरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि ॥ ५३ ॥

अथ कस्मात् गर्भाशयस्थो वातादिकं न करोतीत्याह,—मलाल्पत्वादित्यादि । वायोः अयोगात् इति नञ् ईषदर्थे, तेनेषद्योगात् ॥ ५३ ॥

जरायुणा मुखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ॥
वायोर्मार्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥ ५४ ॥

जरायुणा मुखे इत्यादि । वायोर्मार्गनिरोधादिति दोषजनकस्य वायोर्मार्गनिरोधादित्यर्थः । निःश्वासादिरूपस्य तु वायोर्निःसरणमार्गं वक्ष्यति, यतस्तदभावे जीविताभाव एव भवति गर्भस्य ॥ ५४ ॥

निःश्वासोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति ॥
मातुर्निश्वसितोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नसंभवान् ॥ ५५ ॥

निःश्वासेत्यादि । संक्षोभः संचलनम् । माता याश्चेष्टाः निःश्वासादिकाः कुरुते ता गर्भोऽपि करोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ ॥
तलेष्वसंभवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः ॥ ५६ ॥

सन्निवेशः शरीराणामित्यादि । शरीराणां शरीरावयवादीनां चरणादीनां सन्निवेशः रचनाविशेषः । तलेषु इति हस्तपादतलेषु ॥ ५६ ॥

भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः ॥
भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरा नराः ॥ ५७ ॥

इत्थं कार्यविशेषं निर्दिश्यात्मनो गुणभूताया बुद्धेरपि भावनाबलविशेषेण विशेषं निर्दिशन्नाह,—भाविता इत्यादि । पूर्वदेहेषु अतिक्रान्तशरीरेषु । सत्त्वभूयिष्ठाः सत्वगुणबहुलाः सन्तः सततं अनवरतं ये भाविताः शास्त्रभावनया भावितान्तःकरणास्ते शास्त्रबुद्धयो भवन्ति । तथाभाविता एव ये सत्वबहुलाः ते रजस्तमसोरावरकयोरभावात् पूर्वां अतिक्रान्तामपि जातिं स्मरन्ति ॥ ५७ ॥

कर्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे ॥
अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ॥ ५८ ॥

काये योऽसौ शरीरसन्निवेशादि स्तथादोषकोपेन कुब्जखञ्जादि तथा मूकमिन्मिनत्वादि मनसि च शास्त्रज्ञानपूर्वजातिस्मरणं सर्वमेव स्वभावादिसिद्धमपि कर्मणैवेत्याह,—कर्मणेत्यादि । कुतस्तदाप्नोतीत्याह,—अभ्यस्ता इत्यादि ॥ ५८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गर्भावक्रान्तिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ।

शुद्धशुक्रार्तवसम्भवाद्गर्भस्य शुक्रशोणितशुद्ध्यनन्तरं गर्भावक्रमणं युज्यते इत्याह,—अथेत्यादि । अत्र हि शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते, तस्यावक्रान्तिः उपगमनमवतरणमिति यावत् गर्भावक्रान्तिः सास्मिन्नस्तीति पूर्ववच्छप्रत्ययलुकौ ॥ १ ॥ २ ॥

सौम्यं शुक्रमार्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां साम्निध्यमस्त्यणुना विशेषेण, परस्परोपकारात्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च ॥ ३ ॥

गर्भस्य शुक्रार्तवमूलत्वाच्छुक्रार्तवयोः स्वरूपमाह,—सौम्यमिति । सौम्यं सोमगुणभूयिष्ठं, आग्नेयं अग्निगुणभूयिष्ठम् । ननु, सर्वं पाञ्चभौतिकं तत् कथंभूतद्वयेनारम्भ इत्याह,—इतरेषामित्यादि । इतरेषां पृथिवीवाय्वाकाशानां, अणुना विशेषेण सूक्ष्मप्रकारेण, सान्निध्यं आश्रितत्वमस्ति । कुत इत्याह,—परस्परोपकारादित्यादि । भूजलानलानिलाकाशानां धारणसंहननपरिणामव्यूहावकाशदानैः परस्परमुपकारस्तस्मात्; यथा पार्थिवद्रव्ये पृथिव्याख्यं भूतं बलवदेकं शेषाणि सलिलादीनि चत्वारि दुर्बलानि आश्रयदानेनानुगृह्णाति, द्रव्यान्तरे तु सलिलादिभिरपि चतुर्भिर्बलवद्भिः दुर्बलं पृथिवीभूतमनुगृह्यते,

एवंविधात् परस्परानुग्रहाच्च । परस्परानुप्रवेशश्च 'अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत्–' इत्यनेन प्रागेव प्रतिपादितस्तस्मात् ॥ ३ ॥

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति, ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते संसृज्यते चार्तवेन, ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्प्रष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता योऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसंगादक्षयोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेर्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते ॥ ४ ॥

इदनीं शुक्रार्तवयोः स्वरूपमभिधाय गर्भावतरणप्रक्रियामाह,—तत्रेत्यादि । तत्रेति वाक्योपक्रमे । संयोगे विशिष्टस्पर्शेच्छासमारब्धप्रयोगे । तेजः स्त्रीपुरुषेन्द्रियद्वयसंहर्षज ऊष्मा, तत् वायुः उदीरयति उत्कटं करोति । ततः तदनन्तरं तेजोऽनिलसन्निपातात् शुक्रं च्युतमिति सुखलक्षणव्यायामजोष्मविलीनं विप्लुतमनिलाच्च्युतमित्यर्थः । योनिमभिप्रतिपद्यते इति योनिमभितः सर्वतः प्रतिपद्यते, तेन योनेस्तृतीयावर्तस्थितगर्भशय्यां प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तत्र प्रागुक्तप्रकारविसर्पितेनार्तवेन च संसृज्यते । तस्य शुक्रार्तवस्य पञ्चात्मकस्य षष्ठचेतनाधातुसंयोगेनैव गर्भत्वमिति तत्संयोगं दर्शयन्नाह,—तत इत्यादि । ततः तस्मादग्निसोमसंयोगात् । अन्वक्षं तत्क्षणमेव न क्षणान्तरे । क्षेत्रज्ञः पञ्चमहाभूतशरीरक्षेत्रवित् कर्मपुरुषः, गर्भाशयं गर्भशय्यां, अनुप्रतिपद्यते प्राप्नोति । केन सह ? भूतात्मना भौतिकशरीरेण सूक्ष्मेण लिङ्गशरीरेणेत्यर्थः । कीदृशः ? संसृज्यमानः । कैः ? सत्त्वरजस्तमोभिः प्राकृतैर्गुणैः । पुनः किंविशिष्टः ? देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुना प्रेर्यमाणः भावः सत्त्वं मन इत्यर्थः, तेन देवादीनां सप्तानां सप्तभिः सात्त्विकैर्भावैः, असुरादीनां षण्णां षड्भिः राजसैर्भावैः, पश्वादीनां अपरैश्च त्रिभिस्तामसैर्भावैः । सत्त्वस्य च मनःपर्यायस्य प्रेरकत्वं तन्त्रान्तरे प्रतिपादितम् । तदुक्तं चरके,—"अस्ति खलु सत्त्वमुपपादिकं यज्जीवस्पृक् शरीरेणाभिसंबध्नाति" इति । ननु, कः क्षेत्रज्ञः य एवंविधः सन् गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते इत्याह,—योऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते महर्षिभिरिति शेषः । यः कः इति सर्वनामपदद्वयं तस्य दुर्बोधत्वज्ञापनार्थम् । असौ इति सर्वनामपदं तस्य सर्वगतत्वं सद्रूपदिष्टत्वं च ज्ञापयति । इत्येवमादिभिः कैर्नामभिरित्याह,—वेदयितेत्यादि । वेदयिता मनसो ज्ञापयिता । इन्द्रियाणां च पञ्चानामयमेव ज्ञापक इति दर्शयन्नाह,—स्प्रष्टेत्यादि । स्प्रष्टा स्पर्शनेन्द्रियस्य स्पर्शबोधहेतुत्वात् । एवं घ्रातेत्यादिष्वपि योज्यम् । अस्य कर्मपुरुषस्यानाधारां स्थितिं निराकुर्वन्नाह,—पुरुष इति । पुरि भौतिके शरीरे वसतीति पुरुषः । तस्य सुकृतिफलभोक्तृत्वं दर्शयन्नाह,—स्रष्टा चेतनायाः, तस्या एवाकरत्वात् । तदुक्तं चरके,—"चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते" । गन्ता संसरणशीलः । तथा साक्षी ज्ञत्वात् । तथा धाता शरीरादिसंयोगधारणहेतुत्वात् । वक्ता वदत्ययमेव, एतेन कर्मेन्द्रियाणामपि वचनादानविहरणोत्सर्गादेश्चाप्ययमेव हेतुः। यदि वेदयितेत्यादि स्वरूपोपेतः परमर्षिभिरभिधीयते तत्, कथं क्लेशकारिणि गर्भाशये तिष्ठतीत्याशङ्क्याह,—दैवसंयोगादिति दैवस्य प्राक्तनजन्मकर्मणो धर्माधर्माभिधानस्य संबन्धात् । अक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्योऽपि गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते गर्भाशये कर्मवशात् गर्भभावेनावस्थितिं करोति ॥ ४ ॥

तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्तवबाहुल्यात् स्त्री, साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति ॥ ५ ॥

कथमविशिष्टकारणाद्विशिष्टकार्योत्पाद इत्याह,—तत्रेति । ननु, 'शुक्रबाहुल्यात् पुमान्' इति कस्मादुक्तं ? यत आर्तवस्यैव बाहुल्यमुक्तम्, 'आर्तवं हि चतुरञ्जलिप्रमाणं, शुक्रं तु प्रसृतिमात्रम्'—इति, नैवं, यावन्मात्रमार्तवं गर्भाशयावस्थितं मलरहितं गर्भजननं तावदेव ग्राह्यम्; अथवा स्वमानापेक्षया शुक्रशोणितयोर्बाहुल्यमल्पत्वं चाभिप्रेतम् । शुक्रं तु कदाचिदत्यन्तं हर्षवशात् बहु स्रवति कदाचिद्दौर्मनस्यादल्पमिति । अन्ये त्वाचार्या एवं ब्रुवन्ति शुक्रार्तवयोर्न्यूनाधिकसमत्वं वीर्येण भवति । यद्येवं तर्हि प्रागुक्तं पुत्रीयकरणं निरर्थकं ? नैतदस्ति किंतु श्रेयसा कर्मणा विना नैव रूपादिसङ्गमिनो भवन्ति पुत्राः । उक्तं हि,—"एवं जाता रूपवन्तः सत्त्ववन्तश्चिरायुषः । भवन्त्यृणस्य मोक्तारः सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः ॥" तस्मात् पुत्रीयकरणं सार्थकमेव ॥ ५ ॥

ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्तवः; अदृष्टार्तवाप्यस्तीत्येके भाषन्ते ॥ ६ ॥

स्त्रीपुंसयोः संयोगो यस्मिन् कालेऽपत्यफलप्रदो भवति तत्कालविशेषमाह,—ऋतुरित्यादि । दृष्टमार्तवं यस्मिन् काले स दृष्टार्तवः कालः ऋतुः, स च द्वादशरात्रं भवति । द्वादशमिति षोडशदिनेषु मध्ये आद्यं दिनत्रयमन्तिमं च षोडशं योनिसङ्कोचदिनं गणनीयम् । एकीयमतमाह,—अदृष्टेत्यादि ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् ॥
नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्धजाम् ॥ ७ ॥
स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् ॥
हर्षौत्सुक्यपरां चापि विद्यादृतुमतीमिति ॥ ८ ॥

अदृष्टार्तवाया ऋतुमत्या लक्षणमाह,—पीनेत्यादि । प्रक्लिन्ना प्रकर्षेण क्लेदमापन्ना आत्मादयो यस्याः । आत्मा देहः देहत्वेऽप्यत्यन्तक्लेदज्ञापनाय मुखस्य पुनरुक्तिः । द्विजशब्देन द्विजसमीपवर्तिनो दन्तवेष्टका अभिप्रेताः, द्विजानां प्रक्लेदासंभवात् । हर्षौत्सुक्यं रतौ सातिशयोऽभिलाषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा ॥
ऋतौ व्यतीते नार्यास्तु योनिः संव्रियते तथा ॥ ९ ॥

योनिसङ्कोचेन बीजस्य गर्भाशयाप्राप्तिं दर्शयन्नाह,—नियतमिति । योनिः गर्भाशयः, संव्रियते सङ्कोचं याति । अतएव बीजं न प्रविशति ॥ ९ ॥

मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्तवम् ॥
ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥ १० ॥

मासेनेत्यादि । काले द्वादशवर्षादौ षष्टेश्चार्वाक्, अन्ये पञ्चाशद्वर्षाणि यावत् ॥ १० ॥

तद्वर्षाद् द्वादशात् काले वर्तमानमसृक् पुनः ॥
जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ११ ॥

तमेव कालं निर्दिशन्नाह,—तद्वर्षाद् द्वादशादिति । तत् आर्तवं द्वादशवर्षादूर्ध्वं वर्तमानं उपचीयमानशरीरधातूनां योषितां काले मासि मासि प्रवर्तमानं तासामेव पञ्चाशत ऊर्ध्वं जरापचीयमानशरीरधातूनां क्षयं यातीति शेषः ॥ ११ ॥

युग्मेषु तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला ॥
पुष्पकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् ॥ १२ ॥

तस्मिन्नृतुकालेऽपि समविषमदिवसयोः पुंस्त्रियोर्जन्म दर्शयन्नाह,—युग्मेष्वित्यादि । युग्मेषु इति समेषु, अन्यथा इति विषमेषु, शुचिः कायशुचिः । ननु, प्रागुक्तं शुक्रबाहुल्यात् पुमानार्तवबाहुल्यात् स्त्रीति किमयं विकल्प उत समुच्चय इति ? समुच्चयोऽयं, तदुक्तं विदेहे,—"युग्मेषु तु दिनेष्वासां भवत्यल्पतरं रजः । संयोगं तत्र या गच्छेत् सा पुमांसं प्रसूयते ॥ अयुग्मेषु दिनेष्वासां भवेद्बहुतरं रजः । संयोगं तत्र या गच्छेत् सा तु कन्यां प्रसूयते ॥" तथा भोजोऽपि,—"अयुग्मे स्त्री पुमान् युग्मे संध्यायां तु नपुंसकम् । शुक्राधिकत्वात् पुरुषः प्रमदा रजसोऽधिकात् । शुक्रशोणितयोः साम्यात्तृतीया प्रकृतिर्भवेत्"—इति ॥ १२ ॥

तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि—श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च योनेः ॥ १३ ॥

परिहार्यपरिहारार्थं सद्योगृहीतगर्भलक्षणं निर्दिशन्नाह,—तत्र सद्योगृहीतेत्यादि । श्रमः खेदः, सक्थिसदनं ऊरुग्लानिः, अवबन्धः अप्रवृत्तिः, स्फुरणं कम्पनम् ॥ १३ ॥

स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा ॥
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥ १४
अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् ॥
प्रसेकः सदनं चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ १५ ॥

उत्तरकालीनं गृहीतगर्भाया लक्षणमाह,—स्तनयोरित्यादि । प्रसेकः थूत्करणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

तदा प्रभृति व्यवायं व्यायाममतितर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटुकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणं च न सेवेत ॥ १६ ॥

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते ॥
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥ १७

तदेत्यादि । अकालशब्द एतत् ज्ञापयति—काले अष्टमे मासि गर्भिण्या अपि स्नेहादिक्रियान्तर्गते आस्थापनानुवासनीये ॥ १६ ॥ १७ ॥

तत्र प्रथमे मासि कललं जायते; द्वितीये शीतोष्मानिलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां संघातो घनः संजायते; यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी, नपुंसकं चेदर्बुदमिति; तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति; चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति, गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति, कस्मात्? तत्स्थानत्वात्; तस्माद् गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, द्विहृदयां च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते, दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति, तस्मात् सा यद्यदिच्छेत् तत्तस्यै दापयेत्, लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं जनयति ॥ १८ ॥

तत्र प्रथमे कललं सिङ्घाणप्रख्यम् । द्वितीये इति । शीतः श्लेष्मा, उष्णं पित्तं, कफानिलयोरप्युष्मसंभवात् परिणामहेतुत्वम् । तदुक्तं चरके,—"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः"—इति । घनः कठिनः । यदीत्यादि । पिण्डः वर्तुलाकृतिः, पेशी दीर्घाकृतिः, अर्बुदं वर्तुलफलार्धमिति । गयी तु भोजदर्शनात् पिण्डादीनामन्यथाकारं पठति । यथा,—"चतुरस्रा भवेत् पेशी वृत्तः पिण्डो घनः स्मृतः । शाल्मलीमुकुलाकारमर्बुदं परिचक्षते"—इति । तृतीये इति । शाखाश्चतस्रो, मूर्द्धोरःपृष्ठोदराण्यङ्गानि, चिबुकनासौष्ठश्रवणाङ्गुलिपार्ष्णिप्रभृतीनि प्रत्यङ्गानि । चतुर्थे इति । तत्स्थानत्वात् हृदयस्थानत्वात् । इन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । द्विहृदयामिति द्वितीयं हृदयं यस्याः सा द्विहृदया ताम् । दौहृदेत्यादि । कुणिं विकृतहस्तं, तत्र कुब्जादिष्ववयवसमुदायेन्द्रियाधिष्ठानजो दौहृदविमानजनितो यथाशास्त्रमूह्यः ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र ।

इंद्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ॥
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् ॥ १९ ॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम् ॥
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ २० ॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना ॥

प्रजायेत सुतस्यार्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥ २१ ॥

गयोक्तमेवार्थं पद्यैराह,—भवन्तीति । भोक्तुमित्यस्योपलक्षणत्वात् द्रष्टुं श्रोतुमित्यादिकमपि बोद्धव्यम् । सा प्राप्तेत्यादि । अलब्धदौहृदा अप्राप्ताभिलषितपदार्थो । गर्भे गर्भविषये, भयं लभेत; आत्मनि वा आत्मविषये वा भयं लभेत प्राप्नुयात् । येष्वित्यादि येषु येष्विन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु, दौहृदे श्रद्धायां, विमानना खण्डितत्वं, तस्मिन् तस्मिन्निन्द्रिये तस्य तस्येन्द्रियार्थस्य ग्राहके इन्द्रिये, सुतस्य आर्तिः पीडा प्रजायते ॥ १९— ॥ २१ ॥

राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ॥
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥ २२ ॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् ॥
अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ॥ २३ ॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते ॥
देवताप्रतिमायां तु प्रसूते पार्षदोपमम् ॥
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥ २४ ॥
गोधामांसाऽशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् ॥
गवां मांसे तु बलिनं सर्वक्लेशसहं तथा ॥ २५ ॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् ॥
वाराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं संजनयेत् सुतम् ॥ २६
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम् ॥
सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात् ॥ २७ ॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम् ॥
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥ २८ ॥

इदानीं दौहृदविशेषैर्गुणविशेषाकान्तानामपत्यानामुत्पत्तिं सूचयन्नाह,—राजसंदर्शने इत्यादि । महाभागं महापुण्यवन्तम् । दुकूलमित्यादि । दुकूलपट्टं पट्टवस्त्रम् । कौशेयं क्रिमिकोशोत्थम् । भूषणानि मुक्ताहारप्रभृतीनि, ललितं शृङ्गारचेष्टायुक्तम् । दुकूलपट्टकौशेयमिति केचित् व्याख्यानयन्ति दुकूलं सूक्ष्मं वस्त्रं, पट्टं पट्टवस्त्रम् । आश्रमे इति यस्याः आश्रमे तपस्विनामधिष्ठाने श्रद्धा भवेत् सा एवंभूतं जनयेदिति पिण्डार्थः । संयतात्मानं संयतेन्द्रियम् । देवताप्रतिमेत्यादि । पार्षदोपममिति पार्षदेषु सभापुरुषेषु उपमा यस्य स तथा तं सभ्यसमम् । दर्शने इति । व्यालाः व्याघ्रादयो हिंस्राः पशवः । गोधेत्यादि । सुषुप्सुं स्वप्तुमिच्छुं, धारणात्मकं हृदयगृहीतवस्तूनाममोचकम् । गवामित्यादि । वराहमांसात् इति अभिलषितादिति शेषः । मार्गादित्यादि मार्गात् मृगमांसात् । विक्रान्तं उद्योगिनं, जङ्घालं वेगवन्तम् । सृमरादिति सृमरः महाशूकरः, अन्ये महाश्वाकारश्चमरानूकः । नित्यभीतं च तैत्तिरादित्यत्र नित्यशीलं च तैत्तिरादित्यपरे, शीलं शीलवन्तम् । अनुक्तदौहृदसंग्रहार्थं श्लोकमाह,—अतोऽनुक्तेष्विति । यादृशेषु दौहृदं श्रद्धां समभिध्याति चेतसि करोति तेन समानमित्यर्थः ॥ २२—२८ ॥

कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ॥
यथा तथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि ॥ २९ ॥

कर्मणेत्यादि दैवयोगात् दौहृदं हृदि तथा जनयेत्, यथा पुनर्जन्तोः कर्मणा चोदितं प्रेरितं भवितव्यम् ॥ २९ ॥

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति, षष्ठे बुद्धिः, सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः, अष्टमेऽस्थिरीभवत्योजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिन् जायते, अतोऽन्यथा विकारी भवति ॥ ३० ॥

पञ्चमे इति । प्रतिबुद्धतरं जागर्तीत्यर्थः । अष्टमे इति । ओजः अशेषधातुधाम हृदि स्थितम् । नैर्ऋतभागत्वात् रक्षसामंशत्वात् "नैर्ऋताय भागश्च वा तेषु रुद्रेण दत्त" इति कुमारतन्त्रे प्रतिपादितम् । ततस्तस्मात् कारणादष्टमे मासि अस्मै नैर्ऋताय बलिं दापयेत् ॥ ३० ॥

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा साऽस्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति । असंजाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात् प्रभृति सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां (तिर्यग्गतानां) धमनीनामुपस्नेहो जीवयति ॥ ३१ ॥

गर्भस्य खलु संभवतः पूर्वं शिरः संभवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वात्प्रधानेन्द्रियाणाम्, हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्, नाभिरिति पाराशर्यस्ततो हि वर्धते देहो देहिनः, पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य, मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्वगात्रसंभवस्य; तत् तु न सम्यक्, सर्वाण्यङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् संभवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च । तद्यथा— चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथक् पृथग् दृश्यन्ते, कालप्रकर्षात्; तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति, एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः। एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः, तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

निराहारस्यापि गर्भस्य वर्तने हेतुं निर्दिशन्नाह—मातुरित्यादि । मातुः गर्भिण्याः रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी या प्रतिबद्धा सा अस्य गर्भस्य मातृभुक्तमाहाररसवीर्यं अभिवहति प्रापयतीत्यर्थः, नन्वङ्गप्रत्यङ्गप्रव्यक्तीभावे गर्भनाभिनाडी मातुराहाररसवीर्यमभिवहति, अङ्गप्रत्यङ्गप्रव्यक्तीभावात्तु

पूर्वं कथं गर्भपुष्टिः स्यादित्याह,—असंजाताङ्गप्रत्यङ्गविभागमित्यादि । आनिषेकात् प्रभृति इति आ समन्ततो भावेन निषेचनमानिषेको योनौ शुक्रस्य निषेचनं तत्प्रभृति गर्भाधानं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । धमनीनामुपस्नेहो जीवयति यथा—पूर्णसरःसलिलोपस्नेहः चत्वरे जाततरुकदम्बकं जीवयति तद्वत् प्राणधारणं करोतीत्यर्थः । तथाच भोजः,—"गर्भो रुणद्धि स्रोतांसि रसरक्तवहानि वै । रक्ताज्जरायुर्भवति नाडी चैव रसात्मिका ॥ सा नाडी गर्भमाप्नोति तया गर्भस्य वर्तनम् । यद्यदश्नाति मातास्य भोजनं हि चतुर्विधम् ॥ तस्मादन्नाद्रसीभूतं वीर्यं त्रेधा प्रवर्तते । भागः शरीरं पुष्णाति स्तन्यं भागेन वर्धते ॥ गर्भः पुष्यति भागेन वर्धते च यथाक्रमम् । गर्भं कुल्येव केदारं नाडी प्रीणाति तर्पिता—" इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजरसजात्मजसत्वजसात्म्यजानि शरीरलक्षणानि व्याख्यास्यामः । गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि, मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि, शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि, इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकं चात्मजानि, सत्त्वजान्युत्तरत्र वक्ष्यामः, वीर्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा च सात्म्यजानि ॥ ३३ ॥

तत्र गर्भस्येत्यादि । लक्ष्यन्ते इति लक्षणानि, कर्मणि ल्युट्प्रत्ययः । तेन लक्षणीयानि ज्ञातव्यानीत्यर्थः । तान्येव ज्ञातव्यानि पितृमातृभ्यः कारणेभ्यः । प्रत्येकं निर्दिशन्नाह,—गर्भस्येत्यादि । आत्मजानि इति आत्मसन्निधानजातानि, न त्वात्मनो जातानि आत्मनो निर्विकारस्य विकारजनकत्वाभावात् प्रकृतिभावानुपपत्तेश्च । स्वाभाविकप्रकृतिभावेन मोक्षानुपपत्तिः, तस्य हि तत्स्वभावत्वे भावस्यापरित्याज्यत्वादिति । आदिशब्दाभ्भानायोनिजन्मादिकं च । सत्त्वेत्यादि उत्तरत्र गर्भव्याकरणे ॥ ३३ ॥

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वं च पूर्वं च दक्षिणं सक्थि उत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिध्यायति स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति, तद्विपर्यये कन्याम्, यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणं च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्, यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयत इति ॥ ३४ ॥

गर्भस्याप्रत्यक्षस्यापि स्तन्यदर्शनादिलक्षणेन स्त्रीपुंनपुंसकलक्षणानि निर्दिशन्नाह,—तत्रेत्यादि । प्रसन्नमुखवर्णा च इत्यत्र चकारादूर्ध्वरोमराजित्वादीनि ग्राह्याणि । प्रागभिहितलक्षणमिति स्त्रीलक्षणं पुरुषलक्षणं च प्रतिपादितं तद्द्वयमपि च भवति । यस्या मध्ये इति । द्रोणीप्रभूतं द्रोणीसदृशं, द्रोणी जलक्षेपणी । अन्यत्राप्युक्तं—"रोमराजी भवेन्निम्ना यस्याः सा सूयते यमौ"—इति ॥ ३४ ॥

भवन्ति चात्र ।

देवताब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः ॥
महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् ॥३५॥

कायवाक्चित्तगुणवद्गर्भप्रसवज्ञानं दर्शयन्नाह,—देवतेत्यादि ॥ ३५ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते ॥
अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः ॥
ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः ॥ ३६ ॥

स्वभावमीश्वरमित्यादिश्लोकेन या स्वभावादङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः सूचिता तां प्रतिपाद्य तन्निर्वृत्तौ प्राक्तनश्लोकाभिहितगुणागुणोपपत्तिं धर्माधर्महेतुतया निर्दिशन्नाह,—अङ्गप्रत्यङ्गेत्यादि ॥३६॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्याकरणं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः १ यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

गर्भावक्रान्तिशारीरानन्तरमवक्रान्तस्य गर्भस्य व्याकरणार्हत्वात् गर्भव्याकरणं वक्तुं युज्यते इत्याह,—अथेति । गर्भव्याकरणं गर्भविवरणमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्निः सोमो वायुः सत्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः ॥ ३ ॥

तत्र प्राणास्त्वक्कलादयश्च विवरणीयाः,तेषु प्राणानामतीव देहस्थितिहेतुत्वात् प्रागुपादानमाह—अग्निरिति । अग्निरत्र पाचकभ्राजकालोचकरञ्जकसाधकानां पाञ्चभौतिकानां सर्वधात्वनुगतानां ऊष्मणां शक्तिरूपतयावस्थितो वाचोधिदेवत्वमापन्नो बोद्धव्यः, श्लेष्मरसशुक्रादीनां तोयात्मकानां भावानां रसनेन्द्रियस्य च शक्तिरूपतयावस्थितो मनसोऽधिदैवत्वमापन्नः सोम इति, वायुः पञ्चात्मकः प्राणादिभेदेन, सत्त्वरजस्तमांसि तु प्रकृतेरष्टरूपाया गुणाः, इन्द्रियाणि श्रवणदर्शनस्पर्शनरसनघ्राणानीति पञ्च, भूतात्मा शुभाशुभकर्मभिः परिगृहीतः कर्मपुरुषः, एते चाग्निसोमादयः प्राणयन्ति जीवयन्तीति प्राणाः । तत्राग्निस्तावदाहारपाकादिकर्मणा प्राणयति, सोमश्च सौम्यधातोरोजःप्रभृतेः पोषणेन, वायुश्च दोषधातुमलादीनां संचारणेनोच्छ्वासनिःश्वासाभ्यां च, सत्वं रजस्तमश्च मनोरूपतया परिणतं भूतात्मनः शरीरान्तरग्रहणमोक्षणे हेतुरिति तदपि प्राणयति, पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि रूपादिग्रहणकर्मणा प्राणयन्ति, एवं भूतात्मा कर्मपुरुषोऽप्यशेषस्यैव कर्मराशेराहतश्चेतनैरिति प्राणयति ॥ ३ ॥

तस्य खल्वेवंप्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति ।

तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम, या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधां च छायां प्रकाशयति, सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा, सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना; द्वितीया लोहिता नाम, षोडशभागप्रमाणा, तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना; तृतीया श्वेता नाम, द्वादशभागप्रमाणा, चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना; चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा, विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना; पञ्चमी वेदिनी नाम, व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना; षष्ठी रोहिणी नाम, व्रीहिप्रमाणा, ग्रन्थ्यपच्यर्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना; सप्तमी मांसधरा नाम, व्रीहिद्वयप्रमाणा, भगन्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना । यदेतत् प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसलेष्ववकाशेषु, न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु; यतो वक्ष्यत्युदरेषु—व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति ॥ ४ ॥

प्राणसद्भाव एव शुक्रशोणितस्य परिणामत्वेन[1] त्वगादिसंभव इत्यनन्तरं त्वगादिव्याकरणं कुर्वन्नाह,—तस्येति । तस्य शुक्रशोणितस्य । एवंप्रवृत्तस्य भूतात्माधिष्ठितस्य । तासामिति । सर्ववर्णान् गौरादिकान् । अवभासयति इति भ्राजकेनाग्निनेति शेषः । पञ्चविधां पञ्चात्मिकां, पञ्चभूतकृतत्वात् । चशब्दात् प्रभापि ग्राह्या । "आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूरात् प्रकाशते"—इति तयोर्भेदः । तस्यास्त्वचः प्रमाणं निर्दिशन्नाह,—सेत्यादि । व्रीहिरत्र यवः, प्रत्येकं व्रीहिविस्तारस्य विंशतिर्भागाः परिकल्पनीयाः, ते चाष्टादश भागाः अवभासिन्याः प्रमाणं, एवं वक्ष्यमाणेष्वपि विंशतिभागेषु षोडशप्रभृतयो भागा बोद्धव्याः । एतेनैतदुक्तं भवति—सप्तानां त्वचां समुदायेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमस्ति । अङ्गुष्ठोदरं विंशतितमभागोनषड्यवप्रमाणम् ॥ ४ ॥

कलाः खल्वपि सप्त संभवन्ति धात्वाशयान्तरमर्यादाः ॥ ५ ॥

कला इति । दधतीति धातवः रसरक्तमांसादयः, कफपित्तपुरीषाण्यपि प्राकृतानि स्वकर्मणा दधतीति धातवः, तेषां आशयाः अवस्थानप्रदेशाः धात्वाशयाः, तेषामन्तरेषु मर्यादाः सीमाभूता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

भवतश्चात्र ।

यथा हि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते ॥
तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते ॥ ६ ॥
स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ॥
श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः ॥ ७ ॥

तासामन्तःस्थितत्वेनाप्रत्यक्षाणामस्तित्वं प्रत्युपमानं प्रमाणं निर्दिशन्नाह,—भवत इत्यादि । एतेन कलानामधिष्ठानपृथग्धातूपलम्भकार्येणाव्यक्तमेव कलानामस्तित्वं साधितं भवेत् । तासामुपष्टम्भकं निर्दिशन्नाह,—स्नायुभिरित्यादि । कलाभागान् कलाविभागविशेषान् । सन्ततान् सम्यक्प्रकारेण व्याप्तान् । जरायुरुल्वाकारो येन वेष्टिताः प्राणिनो जायन्ते; कलावेष्टकोऽपि तद्वदेव । वृद्धवाग्भटेन कलास्वरूपमभिहितम् । यथा,—"यस्तु धात्वाशयान्तरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते यथास्वमूष्मभिर्विपक्वः स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठ इव सारो धातुरसशेषाल्पत्वात् कलासंज्ञः"—इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तासां प्रथमा मांसधरा नाम; यस्यां मांसे सिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति ॥ ८ ॥

तासामित्यादि । यस्यां कलायामधिष्ठिते मांसे शिरादीनां प्रतानाः विस्ताराः भवन्ति ॥ ८ ॥

भवति चात्र ।

यथा बिसमृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः ॥
भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः ॥ ९ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयन्नाह,—यथा बिसमृणालानीत्यादि । तथा मांसेति तथा प्रथमकलायां मांसस्थाः शिरादयो भवन्ति । ननु, रसानन्तरं रक्तं ततो मांसं, तत् कथं प्रागेव मांसधरा पठिता ततो रक्तधरेति? उच्यते, पोषणे क्रमोऽयं ननु धारणे; अतएव यस्यामित्याधारत्वेन कलाः निर्दिष्टाः ॥ ९ ॥

द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतः, तस्यां शोणितं विशेषतश्च सिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति ॥ १० ॥

द्वितीया इत्यादि ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

वृक्षाद्यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत् ॥
मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं संप्रसिच्यते ॥ ११ ॥

अत्र दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकं द्रढयन्नाह,—वृक्षादित्यादि । संप्रसिच्यते प्रस्रवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तृतीया मेदोधरा नाम; मेदो हि सर्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च, महत्सु च मज्जा भवति ॥ १२ ॥

तृतीयेति । अण्वस्थिषु अल्पास्थिषु । ननु, मज्जा अस्थामन्तर्भवति तत् कथं मेदस्तदन्तरित्याह,—महत्स्वित्यादि । अण्वस्थिषु मेदः, महत्सु मज्जेति ॥ १२ ॥

भवति चात्र ।

स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः ॥
अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते ॥
शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता ॥ १३ ॥

गद्योक्तमर्थं श्लोकेन स्पष्टीकुर्वन्नाह,—स्थूलेत्यादि । इतरेषु अल्पास्थिषु सर्वेषु । ननु, मेदोमज्जानुकारी उपधातुर्वसाख्यः क इत्याह,—शुद्धेत्यादि ॥ १३ ॥

चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम, सर्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति ॥ १४ ॥

१. 'परिणामे' इति पाठान्तरम् ।

भवति चात्र।

स्नेहाभ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्तते॥
सन्धयः साधु वर्तन्ते संश्लिष्टा श्लेष्मणा तथा॥१५

तया धृतस्य श्लेष्मणो गुणकर्माणि दर्शयन्नाह,—स्नेहेत्यादि। अक्षः इति चक्रच्छिद्रान्तर्गतकाष्ठमित्यर्थः॥ १४॥ १५॥

पञ्चमी पुरीषधरा नाम; यान्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था॥ १६॥

भवति चात्र।

यकृत्समन्तात् कोष्ठं च तथान्त्राणि समाश्रिता॥
उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला॥ १७॥

पञ्चमीत्यादि। अन्तःकोष्ठ इति कोष्ठस्यान्तर्मध्यमन्तःकोष्ठं, तस्मिन्नन्नं मूत्रपुरीषरूपतया विभजति। गयी तु अन्तःकोष्ठे कोष्ठमध्ये। तत्रापि रसविभागे किट्टस्य पुरीषत्वात् तत्पुरीषं कोष्ठे विभजति कोष्ठात्पृथक्करोति। सचात्र पुरीषविभागोऽग्निमारुतकृतोऽपि। तत्राग्निकृतो यथा,—'विवेचयति च रसमूत्रपुरीषाणि' मारुतकृतो यथा—'सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्विविनक्ति हि' इति व्याख्याति। पक्वाशयस्थेति पुरीषस्य पक्वाशयस्थितत्वात्। कोष्ठः पुनरामपक्वाशयाश्रयः; तथा च कोष्ठलक्षणं,—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकं फुप्फुसश्च कोष्ठं इत्यभिधीयते"—इति। तेन कोष्ठस्थितापि पुरीषस्य पक्वाशयस्थितत्वात् बाहुल्येन पक्वाशयस्था कथ्यते। एतदेव समस्तकोष्ठस्थितत्वं श्लोकेन स्पष्टीकुर्वन्नाह,—यकृदित्यादि। समन्तात् सर्वतः यकृतादिकं समाश्रिता उण्डुकस्थं मलं विभजते। तत्र यकृद्ग्रहणं रक्ताधारसाम्येन प्लीह उपलक्षणं यकृत्समीपानां हृदयादीनां च, उण्डुकग्रहणेन सान्निध्यात् गुदं गृह्यते, तेनोर्ध्वं यकृदादि व्यवस्थितं अधस्तात् गुदपर्यन्तं कोष्ठं समन्तात् समाश्रिता। वृद्धवाग्भटेनाप्युक्तं,—"पञ्चमी पुरीषधरा सा ह्यन्त्रामपक्वाशयाश्रया तत्रोण्डुकस्थं मलं विभजति"—इति। उण्डुकः 'पोट्टलक' इति लोके। चरके च पुरीषाधारशब्देनोण्डुकः प्रतिपादितः, अतएव पुरीषधरेति नामास्याः। मलं विभजते मूत्रपुरीषरूपतया विभागं करोति। गयी तु, विभजते तस्मात् कोष्ठात् पृथक्करोति इति व्याख्याति॥ १६॥ १७॥

षष्ठी पित्तधरा नाम; या चतुर्विधमन्नपानमुपभुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति॥ १८॥

षष्ठीत्यादि। पित्तमत्रान्तरग्निसंज्ञकं, आमाशयात् प्रच्युतं कफाशयाद् भ्रष्टं, पक्वाशयोपस्थितं पक्वाशयागमनायोपस्थितं पित्तस्थानं संप्राप्तं, धारयति, पाकार्थमिति शेषः। तथा च संग्रहः,—"षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था, सा ह्यन्तरग्न्यधिष्ठानतया आमपक्वाशययोर्मध्ये चतुर्विधं अन्नं बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयन्ती पचतीत्यर्थः॥ १८॥

भवति चात्र।

अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्॥
तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा॥ १९॥

एनमेवार्थं श्लोकेन दर्शयन्नाह,—अशितमित्यादि। (अश भोजने, खाद भक्षणे, धेट् पाने, लिह आस्वादने।) तत् अन्नं अशितादिविशेषणेन जीर्यति। यथाकालं कालानतिक्रमेण तीक्ष्णमध्यमन्दाग्निषु मात्राद्रव्यगुरुलघूचितकालानतिक्रमेण॥१९॥

सप्तमी शुक्रधरा नाम; या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिनी॥ २०॥

भवन्ति चात्र।

यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा॥
शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वरः॥ २१॥

शुक्रस्य सर्वाङ्गव्यापित्वे उपमानप्रमाणं दर्शयन्नाह,—यथेत्यादि। पयोदृष्टान्तोऽल्पमैथुनत्वात् बहुशुक्रे, इक्षुदृष्टान्तस्त्वतिपीडनशुक्रक्षरणत्वात् मन्दशुक्रे पुंसि॥ २०॥ २१॥

द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः॥
मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते॥ २२॥

तस्यैवेदानीं सर्वाङ्गव्यापिनोऽपि क्षरणमार्गमाह,—द्व्यङ्गुले इत्यादि। वृद्धवाग्भटेनोक्तम्,—"सप्तमी शुक्रधरा द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाधो मूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति"—इति॥ २२॥

कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा॥
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात् तत् संप्रवर्तते॥ २३॥

ननु, यथा पयसि संलीनं सर्पिरेवं शरीरसंलीनं शुक्रं कथं पृथग्भूय मूत्रमार्गेण क्षरतीत्याह,—कृत्स्नेत्यादि। प्रसन्नमनसः क्रोधादिरहितचित्तस्य, तथा स्त्रीषु व्यायच्छतः व्यायामं कुर्वतो रतं कुर्वत इत्यर्थः॥ २३॥

गृहीतगर्भाणामार्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्तवं न दृश्यते; ततस्तदधः प्रतिहतमूर्ध्वमागतमपरं चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते; शेषं चोर्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते, तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति॥ २४॥

कस्मात् गृहीतगर्भाणां गर्भग्रहणकालादूर्ध्वं आप्रजननादार्तवं न दृश्यते? इत्याह,—गृहीतेत्यादि। वर्त्मान्यवरुध्यन्ते मुखान्यवरुध्यन्ते। अपराममलामित्याहुः स्त्रियः॥ २४॥

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः, शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः॥ २५॥

गर्भस्येत्यादि। यकृत् कालखण्डं दक्षिणपार्श्वस्थं, प्लीहा अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धो वामपार्श्वस्थितः, यकृत्प्लीहानावित्युपलक्षणं, तेन क्लोमापि शोणितजः, तथा च वृद्धवाग्भटः,—"रक्ताद् निलयुक्तात् कालीयकम्"—इति। शोणितेत्यादि फुप्फुसः हृदयनाडिकालग्नः स्वनामख्यातः। शोणितकिट्टेत्यादि उण्डुकः पोट्टलकः॥ २५॥

**अस्रजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ॥
तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥ २६ ॥
ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं बस्तिश्च देहिनः ॥
उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत् ॥ २७ ॥
कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥
यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् २८
अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ॥
मेदसः स्नेहमादाय शिरास्नायुत्वमाप्नुयात् ॥ २९ ॥
सिराणां तु मृदुः पाकः स्नायूनां च ततः खरः ॥
आशय्याऽभ्यासयोगेन करोत्याशयसंभवम् ॥ ३०॥**

अन्त्रादिकोत्पत्तिं दर्शयन्नाह,—अस्रज इत्यादि । आध्मानात् पच्यमानानां वायुनाग्नेः समिन्धनात् पच्यमानानामित्यर्थः । गयी तु, हृदये पच्यमानामिति पाठं पठति । यथार्थमित्यादि । ऊष्मणा पित्तेन सह युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् दारणं कुर्यात् । कथं ? यथार्थं यथाप्रयोजनमित्यर्थः । अनुप्रविश्येत्यादि । वायुः पिशितं मांसं अनुप्रविश्य पेशीर्विभजते, पेशी मांसखण्डम् । मेदस इत्यादि । शिरास्नायुत्वमाप्नुयात् इति शिराः स्नायूंश्च वायुः कुर्यादित्यर्थः । आशय्येत्यादि । आशय्य अभ्यासयोगेन वायुः स्थितिं कृत्वेत्यर्थः ॥ २६—३० ॥

रक्तमेदःप्रसादाद् वृक्कौ; मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद् वृषणौ; शोणितकफप्रसादजं हृदयं, यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः, तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च, दक्षिणतो यकृत् क्लोम च, तत् विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥ ३१ ॥

रक्तेत्यादि । प्रसादः सारः । वृक्कौ कुक्षिगोलकौ । मांसेत्यादि । वृषणौ अण्डौ । शोणितेत्यादि । तस्य हृदयस्य । क्लोम तिलकम् । तद्विशेषेण चेतनास्थानं चैतन्यास्पदं, सामान्येन तु सकलशरीरमेव चेतनास्थानम् । तदुक्तं चरके,—"चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः । केशलोमनखाग्रान्तर्मलद्रवगुणैर्विना—" इति । चेतनासहचरितं मनोऽपि विशेषेण हृदयाधिष्ठानं मतम् । अतः तस्मिन् हृदये तमसावृते तमसा तमोगुणेनोच्छ्रितेन आवृते निरुद्धे सति सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥ ३१ ॥

भवति चात्र ।

**पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ॥
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥ ३२ ॥**

तस्याकारं दर्शयन्नाह,—भवति चात्रेत्यादि । हृदयं कमलमुकुलाकारमधोमुखम् ॥ ३२ ॥

निद्रां तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति; सा स्वभावत एव सर्वप्राणिनोऽभिस्पृशति । तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा संभवत्यनवबोधिनी, सा प्रलयकाले; तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति, रजोभूयिष्ठानामनिमित्तम्, सत्त्वभूयिष्ठानामर्धरात्रे; क्षीणश्लेष्मणामनिलबहुलानां मनःशरीराभितापवतां च नैव, सा वैकारिकी भवति ॥ ३३ ॥

अथ केयं निद्रा ? तामाह,—निद्रामित्यादि । विष्णोरियं वैष्णवी मायैव*। पाप्मानं कस्मादामनन्ति ? कृत्स्नशुभव्यापारनिरोधात् । यद्यपि तन्त्रान्तरीयैः सप्तविधा निद्रा पठिता तथापि त्रिविधैव—तामसी स्वाभाविकी वैकारिकी चेति भेदेन; ताः क्रमेण दर्शयन्नाह,—तत्र यदेत्यादि । यद्यपि सर्वासां अपि निद्राणां तमो हेतुस्तथापि प्रकृष्टतमस्त्वात् तामसी निद्रा कथ्यते । स्वाभाविकीमाह,—तम इत्यादि । अनिमित्तं अनियतकालं चलत्वाद् रजसः कदाचिद्दिवा कदाचिद् रात्रावित्यर्थः । सत्वभूयिष्ठानां अर्धरात्रे इति तस्मिन् काले किंचिदल्पीभूतं सत्त्वमुत्कटं तमो भवति, तस्मादर्धरात्रे सात्विकाः स्वपन्ति । वैकारिकीमाह,—क्षीणेति । एवंभूतानां पुरुषाणां निद्रा नैव भवति, यदि च भवति तदा वैकारिकी नाम निद्रा भवति । ननु, यदा लङ्घनश्रमादिभिर्वायुर्वर्धते श्लेष्मा च क्षीयते तदा कथं निद्रा उदेति ? उच्यते—मनसः श्रान्तत्वाद् भूतात्मनो विषयनिवृत्तौ प्राणिनः स्वपन्ति । तदुक्तं चरके,—"यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः"—इति ॥ ३३ ॥

भवन्ति चात्र ।

**हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत ! देहिनाम् ॥
तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ३४
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ॥
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्यते ॥३५॥**

इदानीं गद्योक्तस्यार्थस्य सुखबोधनार्थं श्लोकानाह,—भवन्ति चात्रेत्यादि । सत्वादीनां सहासान्निध्यात् परस्परविरोधिनोः स्वापबोधयोरनुपपत्तिं मन्यमान आह—स्वभाव एवेति ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

**पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ॥
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥ ३६ ॥**

ननु, बोधाभावः स्वापः स्वापाभावो बोधस्तत् कथं स्वपतः स्वप्नदर्शनं भवतीत्याह,—पूर्वेति । ननु च, यः कश्चिदर्थावबोधः स सर्वोऽपि बाह्यार्थावलम्बमानो दृष्टः, न च स्वप्ने बाह्यार्थस्य सत्वं विद्यते, तत्कथं तत्रार्थावबोध इति ? उच्यते—स्मृतिरेवेयं पूर्वाऽनुभूतेऽर्थे, न चाननुभूतविषयाः परिस्फुरन्ति । ननु, तादृग्विधस्यार्थस्यादृष्टाऽश्रुताननुभूतत्वात् कथं स्मृतित्वमित्याह,—पूर्वदेहानुभूतांस्त्विति । एतच्चोपलक्षणमतोऽनेनापि देहेनानुभूतान् । भूतात्मेति किं भूतैर्घटित आत्मा शरीरलक्षण ? उत भूतैरुपलक्षित आत्मा भूतात्मा क्षेत्रज्ञ ? इत्याह,—स्वपतः प्रभुरिति । स्वपतः स्वापयुक्तस्य शरीरस्य प्रभुः स्वामी क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः, तद्वशेन सर्वक्रियाप्रवृत्तेः । कथं पुनरर्थानिन्द्रि-

यन्न्याख्यान् निद्राणेष्विन्द्रियेषु गृह्णातीत्याह,—मनसेति। मनसः सर्वदैव संभवात् सदा स्वप्नदर्शनप्रसङ्ग इत्याह,—रजोयुक्तेन इति रजःप्रेरितेनेत्यर्थः, रजसः प्रवर्तत्वात्। तमोयुक्तेन च मनसा न किमपि पश्यति, तमसः आवरणात्मकत्वात्॥ ३६॥

करणानां तु वैकल्ये तमसाऽभिप्रवर्धिते॥
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते॥ ३७॥

इन्द्रियग्रामस्य तमसा वैकल्ये आपादिते आत्मा निर्विकारोऽपि सुप्त इव भवति इति प्रतिपादयन्नाह,—करणानामित्यादि। अभिप्रवर्धिते इति अभि सर्वतो बहिरन्तश्च प्रवर्धिते। तत्र बहिरिन्द्रियाणां विषयभूतेऽर्थे अन्तर्मनोर्थेऽपि सुखदुःखादौ॥ ३७॥

सर्वर्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात्। प्रतिषिद्धेष्वपि तु बालवृद्धस्त्रीकर्षितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनां च मुहूर्तं दिवास्वपनमप्रतिषिद्धम्। रात्रावपि जागरितवतां जागरितकालादर्धमिष्यते दिवास्वप्नः। विकृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम। तत्र स्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च। तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रतिश्यायशिरोगौरवाङ्गमर्दाऽरोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति। रात्रावपि जागरितवतां वातपित्तनिमित्तास्त एवोपद्रवा भवन्ति॥ ३८॥

दिवास्वप्नस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती आह—सर्वेत्यादि। अन्यत्र ग्रीष्मात् इति ग्रीष्मं वर्जयित्वा। प्रतिषिद्धेष्वपीत्यादि प्रतिषिद्धेष्वपि ऋतुषु। मुहूर्तं घटिकाद्वयम्। रात्राविस्यादि। कस्मात् अर्धमेव सुप्यान्नाधिकमिति दर्शयन्नाह,—विकृतिरित्यादि। सर्वशब्देन रक्तमपि गृह्यते। यद्यपि दिवास्वप्नेऽधर्मस्तथापि शरीररक्षार्थं ग्रीष्मे दिवास्वप्न उक्तः। रात्राविस्यादि। त एव कासश्वासादय एव॥ ३८॥

भवन्ति चात्र।

तस्मान्न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नं च वर्जयेत्॥
ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुधः स्वप्नं मितं चरेत्॥ ३९॥
अरोगः सुमना ह्येवं बलवर्णान्वितो वृषः॥
नातिस्थूलकृशः श्रीमान् नरो जीवेत् समाः शतम्॥ ४०

भवन्तीत्यादि। एवं उक्तेन प्रकारेण वर्तमानः, वृषः स्त्रीरमणशक्तियुक्तः, श्रीमान् शरीरशोभायुक्तः॥ ३९॥ ४०॥

निद्रा सात्म्यीकृता यैस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा॥
दिवारात्रौ च ये नित्यं स्वप्नजागरणोचिताः।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वाऽपि जायते॥ ४१॥

ये पुनर्निद्रासात्म्यास्तेषामदोष एव दिवास्वाप इत्यत आह,—दिवेत्यादि॥ ४१॥

निद्रानाशोऽनिलात् पित्तान्मनस्तापात् क्षयादपि॥
संभवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति॥ ४२॥
निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो मूर्ध्नि तैलनिषेवणम्॥
गात्रस्योद्वर्तनं चैव हितं संवाहनानि च॥ ४३॥
शालिगोधूमपिष्टान्नभक्ष्यैरैक्षवसंस्कृतैः॥
भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीरमांसरसादिभिः॥ ४४॥
रसैर्बिलेशयानां च विष्किराणां तथैव च॥
द्राक्षासितेक्षुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निशि॥ ४५॥
शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च॥
निद्रानाशे तु कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान्॥ ४६॥

ये पुनर्निद्रानाशहेतवस्तानाह,—निद्रानाश इत्यादि। अनिलादिभ्यो निद्रानाशः संभवति इति संबन्धः; स निद्रानाशः प्रत्यनीकैः अभ्यङ्गादिभिः प्रशाम्यति उपशमं याति। कानि पुनः प्रत्यनीकानि? तान्याह,—निद्रानाशेऽभ्यङ्गेत्यादि। निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगादिः हितो भवेत्। संवाहनं मृदुमर्दनम्। ऐक्षवसंस्कृतैः इति खण्डादिसंस्कृतैः। शयनादीनि च मनोज्ञानि निद्रानाशे कुर्वीत। तथान्यान्यपीति प्रावरणादीनि॥ ४२—४६॥

निद्रातियोगे वमनं हितं संशोधनानि च॥
लङ्घनं रक्तमोक्षं च मनोव्याकुलनानि च॥ ४७॥

निद्रातियोगे प्रतिकारमाह,—निद्रातियोगे इत्यादि। संशोधनादेव वमने लब्धे यद्वमनस्य पृथगुपादानं तद्विशेषेण निद्रानाशहेत्वर्थम्॥ ४७॥

कफमेदोविषार्तानां रात्रौ जागरणं हितम्॥

रात्रौ विहितः स्वप्नः केषांचिन्निषिध्यते इत्याह,—कफेत्यादि॥—

दिवास्वप्नश्च तृट्शूलहिक्काऽजीर्णातिसारिणाम्॥ ४८

निषिद्धोऽपि दिवास्वप्नः केषांचित् प्रशस्यते इत्याह,—दिवेत्यादि। हित इत्यत्रापि संबन्धनीयम्॥ ४८॥

इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः॥
निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्॥ ४९॥

निद्रायास्तमोभवाया मोहरूपाया अनुषङ्गात् तत्सदृशीं तन्द्रामप्याह—इन्द्रियेत्यादि। इन्द्रियार्थाः शब्दादयः तेषां असंप्राप्तिः अग्रहणम्। निद्रार्तस्येव निद्रायुक्तस्येव। परं निद्रायां प्रबोधितस्य क्लमाभावः, तन्द्रायां तु प्रबोधितोऽपि क्लाम्यति, अतएवात्र क्लमग्रहणम्॥ ४९॥

पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः॥
यन्मुञ्चति सनेत्रास्रं स जृम्भ इति संज्ञितः॥ ५०॥

इदानीं तन्द्रालक्षणप्रतिपादितानां जृम्भणादीनां लक्षणमाह,—पीत्वेत्यादि। अत्र जृम्भाप्रसङ्गेन केचित् छिक्कालक्षणं पठन्ति। यथा,—"प्राणोदानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि श्रोतःपथि स्थितौ। नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षवथुं तं विनिर्दिशेत्"—इति। तच्च टीकाकारापठितत्वान्न पठनीयम्॥ ५०॥

योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ॥
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ ५१ ॥

क्लममाह,—य इत्यादि ॥ ५१ ॥

सुखस्पर्शप्रसंक्तित्वं दुःखद्वेषणलोलता ॥
शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ॥५२॥

क्लमानन्तरं कर्माप्रवृत्तिसाम्यादसूत्रितमपि आलस्यमाह,—सुखेत्यादि ॥ ५२ ॥

उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकष्ठीवनेरितम् ॥
हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ ५३॥
वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः ॥
न चान्नमभिकाङ्क्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत्॥५४॥

केचिदुत्क्लेशग्लान्योर्लक्षणमाहुः,—उदित्यादि, वक्त्रे इत्यादि च । एतदपि टीकाकारैरपठितत्वान्न पठनीयम् ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥

आर्द्रचर्मावनद्धं हि यो गात्रमभिमन्यते ॥
तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥ ५५॥

आर्द्रेत्यादि । आर्द्रचर्मावनद्धं वा इत्यत्र वाशब्द इवार्थे, तेनार्द्रचर्मावनद्धमिवेत्यर्थः । तद् विनिर्दिशेत् इति तस्येति शेषः ॥ ५५ ॥

मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ॥
तमोवातकफात् तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥५६॥

मोहरूपाया निद्रायाः प्रसङ्गेन तन्द्रादिकं मोहरूपं निर्दिश्य मूर्च्छादिकमपि दर्शयन्नाह,—मूर्च्छेत्यादि । भ्रमः चक्रारूढस्येव भ्रमणम् । लक्षणत उक्तायास्तन्द्राया हेतुतोऽपि निर्देशं कुर्वन्नाह,—तमोवातकफादिति । उक्तापि निद्रा तमसा मनोदोषेण मूर्च्छादिप्रसङ्गेन शरीरदोषेणापि पुनरभिहिता । गयी तु क्लमालस्यादीनां लक्षणं न पठति, असूत्रितत्वेन हेतुना ॥ ५६ ॥

गर्भस्य खलु रसनिमित्ता मारुताध्माननिमित्ता च परिवृद्धिर्भवति ॥ ५७ ॥

गर्भस्य वृद्धौ पूर्वोक्तहेतुमनूद्य द्वितीयमपि हेतुं दर्शयन्नाह,—गर्भस्येत्यादि । रसनिमित्ता इति मातुरिति शेषः । तदुक्तं प्राक् "मातुस्तु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा"—इत्यादिना । मारुताध्माननिमित्ता चेति मारुताध्मानं वायुना स्रोतसां पूरणं तदेव निमित्तं यस्यां सा मारुताध्माननिमित्ता ॥ ५७ ॥

भवन्ति चात्र ।

तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतम् ॥
तदाऽऽधमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्धते ॥ ५८ ॥
ऊष्मणा सहितश्चापि दारयत्यस्य मारुतः ॥
ऊर्ध्वं तिर्यगधस्ताच्च स्रोतांस्यपि यथा तथा ॥५९॥

वक्ष्यमाणेनानलानिलकृतेन गर्भस्रोतसामाध्मानेनाभितो विशालभूतत्वात् गर्भपरिवृद्धिः, अतः स्रोतसामेवाध्मानसंप्राप्तिं दर्शयन्नाह,—भवन्तीत्यादि । तस्य गर्भस्य नाभेरन्तरे मध्ये ज्योतिःस्थानं अग्निस्थानं ध्रुवं निश्चितं स्मृतम् । तच्च वायुराधमति । तेन च आध्मातेन वह्निना समारुतेन स्रोतसामाध्मापने अस्य गर्भस्य देहो वर्धते । ज्योतिःस्थानाध्मानेन मध्यस्रोतोवृद्धौ कथं सर्वतो वृद्धिरित्याह,—ऊष्मणेत्यादि । यथातथाशब्दावत्रान्तर्भूतवीप्सार्थौ ज्ञातव्यौ, तेनोष्मणा सहितोऽनिलो यथा यथोर्ध्वं तिर्यक् अधस्ताच्च स्रोतांसि दारयति विवृतानि करोति तथा तथा देहो वर्धते इति पूर्ववाक्यात् संबन्धनीयम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्धन्ते कदाचन ॥
ध्रुवाण्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥ ६० ॥

यथा शरीरं वर्धते तथा दृष्ट्यादयोऽपि कथं न वर्धन्ते? इत्याह,—दृष्टिरित्यादि । यस्मात् एतानि दृष्टिरोमकूपानि ध्रुवाणि निश्चितानि[1], मर्त्यानां पुरुषाणाम् ॥ ६० ॥

शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्धेते द्वाविमौ सदा ॥
स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ॥६१॥

शरीरवृद्ध्यापि कस्यचिदवयवस्यावृद्धिं प्रतिपाद्य शरीरक्षयेऽपि कस्यचिदतिवृद्धिं दर्शयन्नाह,—शरीरे इत्यादि । स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा स्वभावं कारणं कृत्वेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

सप्त प्रकृतयो भवन्ति—दोषैः पृथक्, द्विशः, समस्तैश्च ॥ ६२ ॥

प्रकृतिप्रसङ्गेनान्यदपि प्राकृतरूपं प्रतिपादयितुकामो यावद्विधा प्रकृतिर्यद्धेतुकी यच्चास्याः स्वलक्षणं तत्क्रमेणाह,—सप्तेत्यादि । पृथक् तिस्रः, द्विशः तिस्रः, समस्तैश्चैकेत्येवं सप्त ॥ ६२ ॥

शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः ॥
प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ॥ ६३ ॥

सप्तविधत्वं प्रतिपाद्य तस्या उत्पत्तौ हेतुमाह,—शुक्रेत्यादि । यो भवेद्दोष उत्कटः इति स्वभावस्थितो न प्रकुपितः । द्विविधा ह्युत्कटा वातादयः, प्राकृता वैकृताश्च; तत्र प्राकृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभूताः शरीरैकजन्मानः, वैकृताश्च गर्भव्याघातकाः । गयी तु अन्यथैवाशङ्क्य समादधाति । यथा—ननु, स्वभावतः शुद्धं बीजं कर्मणा वा समधातुं गर्भं निष्पादयति, अनिलादिदोषदुष्टं तु गर्भजननाय न समर्थमिति शुक्रशोणितशुद्धावुक्तं तत् कथमुत्कटेन दोषेण प्रकृतिरिति? उच्यते—न हि सर्वमेव बीजं दूषितं किंतर्हि बीजावयवो दूषितः, न चावयवगतदोषेण गर्भप्रतिबन्धो जात्यन्धमूकादेर्गर्भस्य दर्शनात्; तस्मात् अत्र य एवांशो बीजस्य दुष्टो भवति तत्कार्यस्यैव गर्भावयवस्य विकृतिरभावो वा भवति, यथा दृष्ट्यारम्भके बीजभागे दुष्टे जात्यन्धो गर्भो भवति न तु गर्भ एव न भवति, तथा दोषाढ्ये बीजभागे दुष्टे तत्कार्यस्यैव गर्भशरीरभागस्य समवा-

१. 'निश्चलानि, इति पाठान्तरम् ।

योरपेक्षया विकृतिः स्फुटितकरचरणादिलक्षणा भवति न तु गर्भव्याघातः। तदुक्तं,—"शुद्धं स्वभावकर्मभ्यां वाताद्यैर्दुष्टमंशतः। दृष्टं बीजार्थकृत बीजं तत्र प्रकृतिरुत्तरम्"—इति ॥ ॥ ६३ ॥

तत्र यः प्रजागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्यनार्यो गान्धर्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽल्परूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च भवति ॥ ६४ ॥

अधृतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः
कृशपरुषो धमनीततः प्रलापी ॥
द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा
वियदपि गच्छति संभ्रमेण सुप्तः ॥ ६५ ॥
अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टि-
र्मन्दरत्नधनसंचयमित्रः ॥
किंचिदेव विलपत्यनिबद्धं
मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ ६६ ॥
वातिकाश्चाजगोमायुशशाखूष्ट्रशुनां तथा ॥
गृध्रकाकखरादीनामनूकैः कीर्तिता नराः ६७ ॥

दोषाणां हि वातस्य प्राधान्यं अतस्तत्प्रकृतिलक्षणमाह,—तत्रेत्यादि। प्रजागरूकः अतिशयेन जागरणशीलः। दुर्भगः अमनोरमाकारः। स्तेनः चौरः। मत्सरी परगुणासहनशीलः। अनार्यः असत्पुरुषः। गान्धर्वचित्तः गीतादिनिरतः। क्रोधी हिंसाशीलः। दन्तखादी सुप्तः सन् दन्तात् किटिकिटायते। अधृतिः अधैर्ययुक्तः। द्रुतगतिरटनः शीघ्रगामी शीघ्रभाषी च भवतीत्यर्थः। अनवस्थितात्मा चञ्चलचित्तः। अव्यवस्थितमतिः अनवस्थितबुद्धिनिश्चयः ॥ ६४—६७ ॥

स्वेदनो दुर्गन्धः पीतशिथिलाङ्गस्ताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलो दुर्भगो वलीपलितखालित्यजुष्टो बहुभुगुष्णद्वेषी क्षिप्रकोपप्रसादो मध्यमबलो मध्यमायुश्च भवति ॥ ६८ ॥

मेधावी निपुणमतिर्विगृह्य वक्ता
तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ॥
सुप्तः सन् कनकपलाशकर्णिकारान्
संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥ ६९ ॥
न भयात् प्रणमेदनतेष्वमृदुः
प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानरुचिः ॥
भवतीह सदा व्यथितास्यगतिः
स भवेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥ ७० ॥
भुजङ्गोलूकगन्धर्वयक्षमार्जारवानरैः ॥
व्याघ्रर्क्षनकुलानूकैः पैत्तिकास्तु नराः स्मृताः ॥७१॥

मेधावी इत्यादि। विगृह्य वक्ता इति परवाक्यमुच्छिद्य वक्तुंशीलः। समितिषु संग्रामेषु। पलाशः किंशुकः। सान्त्वनं उपशमः। व्यथितास्यगतिः व्यथितमुखः मुखपाकत्वात्, धावनक्लेशासहत्वात्पीडावहगमनः ॥ ६८—७१ ॥

दूर्वेन्दीवरनिस्त्रिंशार्द्रारिष्टकशरकाण्डानामन्यतमवर्णः सुभगः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहिष्णुरलोलुपो बलवांश्चिरग्राही दृढवैरश्च भवति ॥ ७२ ॥

शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो
लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः ॥
सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्
संपश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥७३॥
रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः
स्निग्धच्छविः सत्वगुणोपपन्नः ॥
क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां
ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ ७४ ॥
दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः
परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु ॥
परिनिश्चितवाक्यपदः सततं
गुरुमानकरश्च भवेत्स सदा ॥ ७५ ॥
ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः ॥
तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः ॥ ७६ ॥

दूर्वेत्यादि। इन्दीवरं नीलोत्पलम्। निस्त्रिंशः खड्गः। अरिष्टः कृष्णवर्तुलफलो 'रीठा' इति लोके प्रसिद्धः। स च आर्द्रः। धृतिमान् धैर्ययुक्तः। सुविभक्तगात्रः सुष्ठुपृथग्भूतसकलावयवः। केचिद् वातादिप्रकृतिषु—"वातिकाश्चाजगोमायुशशाखूष्ट्रशुनां तथा। गृध्रकाकखरादीनामनूकैः कीर्तिता नराः"—इत्यादि। तथा—"भुजगोलूकगन्धर्वयक्षमार्जारवानरैः। व्याघ्रर्क्षनकुलानूकाः पैत्तिकास्तु नराः स्मृताः" इत्यादि। तथा—"दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु। परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरश्च भवति सदा—" इत्यादि। तथा—"ब्रह्मेन्द्ररुद्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः। तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः॥"—इत्यादीनेतान् चतुःसंख्याकान् श्लोकान् पठन्ति। ते तु श्लोका निबन्धकारैरपठितत्वात् न पठनीयाः ॥ ७२—७६ ॥

द्वयोर्वा तिसृणां वापि प्रकृतीनां तु लक्षणैः ॥
ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिनिर्दिशेत् ॥ ७७॥

संसर्गजाः प्रकृतिराह—द्वयोरित्यादि ॥ ७७ ॥

प्रकोपो वाऽन्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते ॥
प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥ ७८ ॥

ते च प्राकृता भावा अन्यथावर्तिन इति दर्शयन्नाह,—प्रकोप इत्यादि ॥ ७८ ॥

विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ॥
तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥ ७९ ॥

वातादिप्रकृतीनां ये दोषास्ते कस्मान्न रुजन्ति इत्याह,—विषेत्यादि । एतदारम्भकदोषमभिकृत्योक्तं, तस्याबाधकत्वं प्रागेव व्याख्यातम् । शक्नुवन्ति न बाधितुमिति नञ् ईषदर्थे, तेन किंचित् बाधितुं शक्नुवन्ति नतु भृशम् । यथा हि विषकीटो विषस्वभावजनितदाहादिना किंचिदेव बाध्यते न तु भृशं, एवं वातादिहेतुजः प्राणिकायो वातादिजेन स्फुटितकरचरणादिकेन दोषेण तथा स्वेददौर्गन्ध्यादिना च किंचिदेव बाध्यते । अत एव—"वातलाद्याः सदातुराः" इति वातादिप्रकृतिषु नित्यातुरत्वमभिहितम् ॥ ७९ ॥

प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः
पवनदहनतोयैः कीर्तितास्तास्तु तिस्रः ॥

एकीयमतमाह,—प्रकृतिमित्यादि । पवनदहनतोयैः कीर्तिताः इति वातपित्तश्लेष्मलक्षणैः कथिता इत्यर्थः ॥—

स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्
शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः ॥८०॥

शेषे द्वे प्रकृती आह,—स्थिरेत्यादि । खैर्महद्भिः इति नासाकर्णादिच्छिद्रैर्विपुलैरित्यर्थः । अनेन श्लोकेन पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशीयामपि प्रकृतिमाहुः, अन्ये सा चैकशो द्वित्रिचतुर्भिर्वा भूतैः प्रस्तार्यमाणा बहुधा संजायते । उक्तं च, "एकैकेन वदन्ति पञ्च दश तु द्वाभ्यां त्रिभिस्तावतीर्भूतैः पञ्च चतुर्भिरेव भिषजस्त्वेकां समस्तैरपि । एकत्रिंशतमत्र भूमिसलिलस्वाहाप्रियस्पर्शनाकाशैश्च प्रकृतिर्गुणैरपि पुनः प्राहुःस्म सप्ताऽपरा–" इति । गुणैः सत्वरजस्तमोभिरेकशो द्विशः समस्तैश्च सप्त महाप्रकृतयो भवन्ति 'सप्त दोषतः, सप्त गुणतः' इति नागार्जुनाचार्य उक्तत्वात् ॥ ८० ॥

शौचमास्तिक्यमभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनम् ॥
प्रियातिथित्वमिज्या च ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥८१॥
माहात्म्यं शौर्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता ॥
भृत्यानां भरणं चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥ ८२ ॥
शीतसेवा सहिष्णुत्वं पैङ्गल्यं हरिकेशता ॥
प्रियवादित्वमित्येतद्वारुणं कायलक्षणम् ॥ ८३ ॥
मध्यस्थता सहिष्णुत्वमर्थस्यागमसंचयौ ॥
महाप्रसवशक्तित्वं कौबेरं कायलक्षणम् ॥ ८४ ॥
गन्धमाल्यप्रियत्वं च नृत्यवादित्रकामिता ॥
विहारशीलता चैव गान्धर्वं कायलक्षणम् ॥ ८५ ॥
प्राप्तकारी दृढोत्थानो निर्भयः स्मृतिमान् शुचिः ॥
रागमोहमदद्वेषैर्वर्जितो याम्यसत्ववान् ॥ ८६ ॥
जपव्रतब्रह्मचर्यहोमाध्ययनसेविनम् ॥
ज्ञानविज्ञानसंपन्नमृषिसत्वं नरं विदुः ॥ ८७ ॥
सप्तैते सात्विकाः काया

सत्वादिगुणभेदेन चित्तप्रकृतिं निर्दिशन्नाह,—शौचमित्यादि । इज्या यागः । माहात्म्यमित्यादि । माहात्म्यं महाशयत्वम् । शीतेत्यादि । पैङ्गल्यं पिङ्गाक्षता । हरिकेशता कपिलकेशता । मध्येत्यादि । महाप्रसवशक्तित्वं प्रजोत्पादनसामर्थ्यम् । गन्धेत्यादि । विहारशीलता भ्रमणशीलता । प्राप्तेत्यादि । प्राप्तकारी युक्तकारी । दृढोत्थानः दृढारम्भः ॥ ८१—८७ ॥—

राजसांस्तु निबोध मे ॥
ऐश्वर्यवन्तं रौद्रं च शूरं चण्डमसूयकम् ॥ ८८ ॥
एकाशिनं चौदरिकमासुरं सत्वमीदृशम् ॥
तीक्ष्णमायासिनं भीरुं चण्डं मायान्वितं तथा॥८९॥
विहाराचारचपलं सर्पसत्वं विदुर्नरम् ॥
प्रवृद्धकामसेवी चाप्यजस्राहार एव च ॥ ९० ॥
अमर्षणोऽनवस्थायी शाकुनं कायलक्षणम् ॥
एकान्तग्राहिता रौद्र्यमसूया धर्मबाह्यता ॥ ९१ ॥
भृशमात्रं तमश्चापि राक्षसं कायलक्षणम् ॥
उच्छिष्टाहारता तैक्ष्ण्यं साहसप्रियता तथा ॥९२॥
स्त्रीलोलुपत्वं नैर्लज्ज्यं पैशाचं कायलक्षणम् ॥
असंविभागमलसं दुःखशीलमसूयकम् ॥ ९३ ॥
लोलुपं चाऽप्यदातारं प्रेतसत्वं विदुर्नरम् ॥
षडेते राजसाः काया-

रौद्रं भयानकं, चण्डं तीव्रकोपं, असूयकं परगुणेषु मत्सरिणं, एकाशिनं एकाक्येव चाश्नातीत्यर्थः, औदरिकं घस्मरम्; गयदासस्तु औदरिकमित्यत्रौषधिकं इति पठित्वा 'औषधिकं छद्मपरं' इति व्याख्याति । तीक्ष्णेत्यादि । भीरुं अक्रोधे सतीत्यध्याहारः । तदुक्तं चरके,—"क्रुद्धं शूरमक्रुद्धं भीरुम्"—इति । चण्डं कोपनम् । प्रवृद्धेत्यादि । अजस्राहारः अनवरताहारशीलः । एकान्तेत्यादि । एकान्तग्राहिता एकान्तग्रहणशीलता, असूया गुणेषु दोषारोपणम् । भृशमात्रं तम इत्यर्थः । उच्छिष्टेत्यादि । तैक्ष्ण्यं कोपनत्वम् । असंविभागमित्यादि ॥ ८८—९३ ॥—

स्तामसांस्तु निबोध मे ॥९४॥
दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननित्यता ॥
निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥९५॥
अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता ॥
परस्पराभिमर्दश्च मत्स्यसत्वस्य लक्षणम् ॥ ९६ ॥
एकस्थानरतिर्नित्यमाहारे केवले रतः ॥
वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्मकामार्थवर्जितः ॥ ९७ ॥
इत्येते त्रिविधाः कायाः प्रोक्ता वै तामसास्तथा ॥

मन्दता जिह्मता । अनवस्थिततेत्यादि ॥ ९४—९७ ॥—

कायानां प्रकृतीर्ज्ञात्वा त्वनुरूपां क्रियां चरेत् ॥९८॥
महाप्रकृतयस्त्वेता रजःसत्वतमःकृताः ॥
प्रोक्ता लक्षणतः सम्यग्भिषक् ताश्च विभावयेत् ९९

प्रकृतिज्ञाने प्रयोजनमाह,—कायानामित्यादि ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसंख्याव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

गर्भव्याकरणानन्तरमुत्पन्नस्य गर्भस्य संजाताङ्गप्रत्यङ्गतया लब्धशरीरसंज्ञस्य शरीरावयवानां संख्या कर्तुं युज्यते इत्याह,—अथात इत्यादि । पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः शरीरं उक्तं तस्य संख्या अवयवशः संख्या तस्याः व्याकरणं विवरणं यत्र शारीरे तद् व्याख्यास्यामः; अथवा शरीरशब्दोऽयं समुदायवृत्तिरवयवेष्वपि वर्तते तेषां संख्या, शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं 'गर्भ' इत्युच्यते। तं चेतनावस्थितं वायुर्विभजति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्धयति । एवं विवर्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा 'शरीरं' इति संज्ञां लभते । तच्च षडङ्गं—शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिर इति ॥ ३ ॥

तत्र शरीरावयवसंख्याविवरणं प्रतिपादयितुकामः शरीरशब्दव्यपदेश्यमेव तावत् क्रमेणाह,—शुक्रशोणितमिति । आत्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितमिति आत्मा क्षेत्रज्ञः, प्रकृतयः प्रधानादयोऽष्टौ, विकाराः पञ्चभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडश, तैः संमूर्च्छितं मिश्रीभूतं 'गर्भ' इति संज्ञां लभते, एतेन योगिनामुपयोगी पञ्चविंशतिको राशिरुक्तः । तमिदानीं भिषजामुपयोगिनं षड्धातुकं कृत्वा निर्दिशन्नाह,—तं चेति । चेतनया हेतुभूतया यावद्गर्भप्रसवकालमवस्थितं चेतनावस्थितं, अन्यथा कुथितविशीर्णं स्यात् । तं वायुर्विभजति दोषधातुमलाङ्गप्रत्यङ्गविभागेन । तेज एनं पचति रूपाद्रूपान्तरेणावस्थानं प्रापयति । आपः क्लेदयन्ति विभागपरिणामकारिणोरनिलानलयोः शोषणेऽप्यार्द्रतां जनयति । पृथिवी संहन्ति अद्भिः क्लिन्नमपि कठिनं मूर्तिमत् करोति; संहरतीत्यन्ये पठन्ति, तन्न, संपूर्वहृधातोर्विनाशार्थत्वात् । आकाशं विवर्धयति अनिलानलविदारितस्रोतसामाध्मापनेनोर्ध्वमधस्तिर्यग्विवर्धितमवकाशदानेन विवर्धयति । मध्यमिदं कण्ठादिगुदपर्यन्तम् ॥ ३ ॥

अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते—मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकबस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः, कर्णनेत्र(नासा)भ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुलयः, स्रोतांसि वक्ष्यमाणानि, एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ ४ ॥

अपरमप्यवयवविभागं संख्याश्रयं शरीरे निर्दिशन्नाह—अतः परमित्यादि । अंसः बाहुशिरः, गण्डः गल्लः, स्फिक् पादः, ऊरु 'जांघ' इति लोके । बाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे इत्यत्र प्रभृतिग्रहणाच्चौष्ठसृक्कणीककुन्दराणामवरोधः । ननु स्रोतांसि प्रत्यङ्गेषु किमिति न निर्दिष्टानीत्याह,—स्रोतांसीत्यादि । वक्ष्यमाणानि इति आश्रितेषु त्वगाद्यवयवेष्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य पुनः संख्यानं—त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्माणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥ ५ ॥

एतान्यङ्गप्रत्यङ्गान्याश्रयभूतानि प्रतिपाद्य तेष्ववयवेषु ये समाश्रितास्त्वगाद्यवयवास्तेषां व्याकरणमाह,—तस्य पुनरित्यादि । तस्य इति अङ्गप्रत्यङ्गात्मकस्य शरीरस्य, संख्यानमिति संख्यायते येन शरीरं तत् संख्यानम् । किं तदित्याह,—त्वचः कला इत्यादि । त्वगादिकं योगवहस्रोतोऽन्तमेकोनत्रिंशत् । योगवहानीति धमन्या सह योगं वहन्ति यानि स्रोतांसि तानि योगवहानि धमनीव्याकरणोदितानि प्राणोदकान्नादिवाहीनीत्यर्थः ॥५॥

त्वचः सप्त, कलाः सप्त, आशयाः सप्त, धातवः सप्त, सप्त शिराशतानि, पञ्च पेशीशतानि, नव स्नायुशतानि, त्रीण्यस्थिशतानि, द्वे दशोत्तरे संधिशते, सप्तोत्तरं मर्मशतं, चतुर्विंशतिर्धमन्यः, त्रयो दोषाः, त्रयो मलाः, नव स्रोतांसीति समासः ॥६॥

केचित् सुश्रुताध्यायिनः संक्षेपेण त्वगादीन् कतिचित् संख्ययोपेतान् पठन्ति । तन्मतमाह,—त्वचः सप्तेत्यादि । समासः संक्षेपः ॥ ६ ॥

विस्तारोऽत ऊर्ध्वं—त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च ॥ ७ ॥

संक्षेपेणाभिहितानां त्वगादीनां विस्तारमाह,—विस्तारोऽत इत्यादि । त्वचोऽभिहिताः इति संख्यया नामभिश्च गर्भव्याकरणे कलादयश्चाभिहिताः ॥ ७ ॥

आशयास्तु-वाताशयः, पित्ताशयः, श्लेष्माशयो, रक्ताशय, आमाशयः,पक्वाशयो, मूत्राशयः, स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति ॥ ८ ॥

आशयानाह,—आशयास्त्वित्यादि । आशयः अधिष्ठानम् । पित्ताशयादधः पक्वाशयः, तस्यैकदेशे च विभक्तमलाधार उण्डुको विद्यते अत उण्डुकात् पक्वाशयो भिन्न इत्यर्थः । आशयक्रमस्तु वाग्भटेनोक्तः । यथा,—"रक्तस्याद्यः क्रमात् परे । कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च क्रमात् । गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरा—" इति ॥ ८ ॥

सार्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां, स्त्रीणामर्धव्यामहीनानि ॥ ९ ॥

अन्त्राण्याह,—सार्धेत्यादि । व्यामः बाह्वोः सकरयोस्तिर्यगन्तरम् ॥ ९ ॥

श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखानि, एतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहं च ॥ १० ॥

श्रवणेत्यादि । नन्वन्यान्यपि धमनीव्याकरणोदितानि स्रोतांसि वक्तव्यानीत्याह,—बहिर्मुखानि इति । धमनीव्याकरणोदितानि चान्तर्मुखानि । अधस्ताद्रक्तवहं स्मरातपत्रस्याध आर्तववहम्, स्मरातपत्रं भगस्योपरितने भागे । उक्तं च,—"विपुलपिप्पलपत्रसमाकृतेरवयवस्य शिरस्तलमाश्रितम् । सकलकामशिरामुखचुम्बितं निगदितं मदनातपवारणम्—" इति ॥ १० ॥

षोडश कण्डराः—तासां चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु; तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः, ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेढ्रं, श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां बिम्बः, मूर्द्धोरुवक्षोंऽसपिण्डादीनां च ॥ ११ ॥

षोडशेत्यादि । कण्डरा महास्नायुः । तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु इति हस्तयोश्चतस्रः, ग्रीवायां चतस्रः, पृष्ठे चतस्रः । हस्तादिगतानां कण्डराणामग्रिमभागमाह,—तत्रेत्यादि । जेज्झटस्तु "हस्तपादतलानां कण्डराणामस्थ्नां च नखा अग्रप्ररोहा" इति पठति । ग्रीवया सह हृदयनिबन्धिनीनां चतसृणां मेढ्रं प्ररोह इति शेषः । श्रोण्या सह पृष्ठनिबन्धिनीनां पृष्ठनिश्चलबन्धं कुर्वतीनां पृष्ठजानां चतसृणामधोभागगतानां बिम्बं मण्डलमर्थाश्रितम्बस्य । मूर्धोरुवक्षोंऽसपिण्डादीनां च पूर्ववाक्यात् बिम्बमनुवर्तते, तेन मस्तकस्य यत् बिम्बं मण्डलं तत् ग्रीवाश्रितानां प्रागुक्तानामेव चतसृणामुपरिगतानां कण्डराणामग्रप्ररोहः, तथा पादगतानां चतसृणामुपरिगतानामूरुमण्डलमग्रप्ररोहः, तथा पृष्ठगतानां चतसृणां कण्डराणामुपरिगतानां वक्षोमण्डलं, आदिशब्दगृहीतस्य स्तनस्य च मण्डलमग्रप्ररोहः । हस्तगतानां चतसृणां उपरिगतानामंसपिण्डो बाहुशिरः अग्रप्ररोह इति । मस्तकस्य तथैवोर्वोः तथा वक्षसः आदिशब्दात् स्तनपिण्डयोरपि मण्डलम् ॥ ११ ॥

मांसशिरास्नाय्वस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि; तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति, यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम् ॥ १२ ॥

तासां षोडशानां यथासमीपं प्ररोहजालान्याह,—मांसेत्यादि । मांसादीनां चतुर्णां प्रत्येकं चत्वारि जालानि । तेषां मांसादिजालानां चतुर्णामेकस्मिन् मणिबन्धे गुल्फे च एकैकम् । तद् यथा—मांसस्यैकमेकस्मिन् मणिबन्धे गुल्फे च, एवं शिराणां स्नायूनामस्थ्नां चैकैकं जालकमिति चत्वारि जालकानि । परस्परगवाक्षितानि संजातपरस्परच्छिद्राणीत्यर्थः । यैर्गवाक्षितमिति विरचितनिरन्तरजालकाकाररन्ध्रनिकरपरिकलितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

षट् कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु; हस्तयोर्द्वौ, पादयोर्द्वौ, ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ॥ १३ ॥

षट् कूर्चा इत्यादि । कूर्चाः इव कूर्चाः नाम्नैवाकृतिर्ज्ञेया, ते पुनर्मांसास्थिशिरास्नायूनां जालकप्रभवाणां सन्ततिविरचिताः ॥ १३ ॥

महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः; पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये, आभ्यन्तरे च द्वे ॥ १४ ॥

सप्त सेवन्यः; सिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेफसोरेकैका; ताः परिहर्तव्याः शस्त्रेण ॥ १५ ॥

महत्यः इत्यादि । पेशीनिबन्धनार्थमिति प्रयोजनकथनम् । गयी तु, महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः चतस्रः पृष्ठवंशमुभयत इत्यष्टौ प्रतिपादयति ॥ १४ ॥ १५ ॥

चतुर्दशास्थ्नां संघाताः; तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु, एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ, त्रिकशिरसोरेकैकः ॥ १६ ॥

संघातानाह,—चतुर्दशास्थ्नामित्यादि । त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु, तावन्तोऽन्यस्मिन् सक्थ्नि, बाह्वोरेवमेव, एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्द्वादश; त्रिकशिरसोरेकैकः त्रिके एकः, एकः शिरसीत्येवं चतुर्दश । यद्यपि श्रोणिकाण्डभागे त्रिकं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र बाहुग्रीवास्थित्रयसंघातस्त्रिक उच्यते ॥ १६ ॥

चतुर्दशैव सीमन्ताः; ते चास्थिसङ्घातवद्गणनीयाः, यतस्तैर्युक्ता अस्थिसंघाताः; ये ह्युक्ता संघातास्ते खल्वष्टादशैकेषाम् ॥ १७ ॥

सीमन्तानाह,—चतुर्दशैव सीमन्ता इति । तथाच भोजः,—"संघाताः संचिता यैस्तु सीमन्तांस्तान् प्रचक्ष्महे"—इति । परमतमाह,—ये ह्युक्ता इति । एकेषां आचार्याणां मते संघाता अष्टादश । तद्यथा—पूर्वोक्ताश्चतुर्दश, श्रोणिकाण्डमुपर्येकः, वक्षउपर्येकः उदरोरःसन्धाने एकः, अंसकूटमुपर्येकः, एवं अष्टादश ॥ १७ ॥

त्रीणि सषष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाष-

---

१ वाग्भटस्तु "गुल्फजानुवंक्षणमणिबन्धकूर्परकक्षासु एकैकः, त्रिके एकः, पञ्च शिरसि" इति अष्टादश सीमन्तानाह; संघातांस्तु चतुर्दशैव ॥

२ "त्रीणि षष्टानि शतान्यस्थ्नां सह दन्तनखैः; तद्यथा—द्वात्रिंशद्दन्ताः, द्वात्रिंशद्दन्तोलूखलानि, विंशतिर्नखाः, षष्टिः पाणिपादाङ्गुल्यस्थीनि, विंशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि, द्वे पार्ष्ण्योरस्थिनी, चत्वारः पादयोर्गुल्फाः, द्वौ मणिकौ हस्तयोः, चत्वार्यरत्न्योरस्थीनि, जङ्घयोर्द्वे, द्वे जानुकपालिके, द्वावूरुनलकौ, द्वौ बाहुनलकौ, द्वावंसौ, द्वे अंसफलके, द्वावक्षकौ, एकं जत्रु, द्वे तालुषके, द्वे श्रोणिफलके, एकं भगास्थि, पंचचत्वारिंशत् पृष्ठगतान्य-

न्ते, शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु, सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः, एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ॥ १८ ॥

अस्थिसंख्यां कुर्वन्नाह,—त्रीणीत्यादि । वेदवादिनो भाषन्ते इत्यत्रायुर्वेदवादिन इति द्रष्टव्यं, न पुनर्वेद एव; तदा तु त्रीण्येवास्थिशतानीत्यन्तत्यं वचो वेदविरुद्धत्वादप्रामाण्यं स्यात् । स्वमतमाह,—शल्यतन्त्रे इत्यादि ॥ १८ ॥

एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश, तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश, पार्ष्ण्यामेकं, जङ्घायां द्वे, जानुन्येकं, एकमूराविति त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ; श्रोण्यां पञ्च, तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि, त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे षट्त्रिंशदेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत्, अष्टावुरसि, द्वे अक्षकसंज्ञे; ग्रीवायां नव, कण्ठनाड्यां चत्वारि, द्वे हन्वोः, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम्, षट् शिरसीति ॥ १९ ॥

कथं शाखासु विंशत्यधिकं शतं पूर्यते तदाह—एकैकस्यामित्यादि । तलकूर्चगुल्फेत्यादि । तले पादतले पञ्च शलाकाः, तत्प्रबन्धनमेकमस्थि । द्वे द्वे कूर्चगुल्फयोरिति दश । त्रिंशच्चतुष्केण सविंशमेकशतम् । यथा श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु सप्तदशोत्तरं शतं पूर्यते तथाह,—श्रोण्यां पञ्चेत्यादि । श्रोण्यां पञ्चेति यदुक्तं तस्यैव विवरणमाह,—तेषामित्यादि । गुदभगनितम्बद्वये चत्वारि, एवं श्रोणिगतपञ्चकमारभ्य अक्षकाश्रितं यावत् सर्वैक्ये सप्तदशोत्तरं शतं पूर्यते । ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं यथा त्रिषष्टिस्तथाह,—ग्रीवायामित्यादि । गण्डकर्णशङ्खेष्वित्यत्र गण्डौ च कर्णौ च शङ्खौ चेति विग्रहे षडस्थीनि भवन्ति ॥ १९ ॥

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति; तद्यथा—कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि, दशनास्तु रुचकानि, घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि, पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥ २० ॥

एतानि पञ्चविधानि भवन्तीत्यादि । कपालानि कर्परसंज्ञानि । दशनाः दन्ता इत्यर्थः । तरुणानि तरुणसंज्ञानि । वलयानि वलयसंज्ञानि । अस्थ्नां स्थानविशेषेण धर्मविशेषान्नामविशेषः पञ्चविधः । शेषाणि नलकसंज्ञानि इति हस्तपादाङ्गुलितलकूर्चगलकादिषु । तदुक्तं भोजे,—"हस्तपादाङ्गुलितले कूर्चेषु मणिबन्धयोः । बाहुजङ्घाद्वये चापि जानीयान्नलकानि तु—"इति । नामविशेषकथनं रचनाविशेषज्ञापनार्थम् ॥ २० ॥

भवन्ति चात्र ।

अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ॥
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् ॥२१॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ॥
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् ॥
मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा ॥
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति वा॥२३॥

शरीरधारणविषये अस्थ्नां प्राधान्यं दर्शयन्नाह,—भवन्ति चात्रेत्यादि । अत्रास्थि ॥ २१—२३ ॥

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ॥ २४ ॥
शाखासु हन्वोः कट्यां च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ॥
शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥२५॥

अस्थ्याश्रितान् सन्धीनाह,—सन्धयस्तु इत्यादि । चेष्टावन्तः चलाः, स्थिराः अचलाः । कट्यां चेति चकारात् ग्रीवायामपि चलाः ॥ २४ ॥ २५ ॥

सङ्ख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते; तेषां शाखास्वष्टषष्टिः, एकोनषष्टिः कोष्ठे, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्र्यशीतिः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो, द्वावङ्गुष्ठे, ते चतुर्दश, जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः, एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति; एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ; त्रयः कटीकपालेषु, चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे, तावन्त एव पार्श्वयोः, उरस्यष्टौ; तावन्त एव ग्रीवायां, त्रयः कण्ठे, नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्त्वष्टादश, दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु, एकः काकलके नासायां च, द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ, गण्डकर्णशङ्खे-

स्थीनि, पंचदश ग्रीवायां, चतुर्दशोरसि, द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिः, पार्श्वयोस्तावन्ति चैव स्थालकानि, तावन्ति चैव स्थालकार्बुदानि, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलबन्धने, एकास्थि नासिकागण्डकूटललाटं, द्वौ शंखौ, चत्वारि शिरःकपालानि, इति एवं त्रीणि षष्ठानि शताभ्यस्थ्नां सह दन्तनखेनेति । च. सं., शा. स्था., अ. ७, सू. ६. 'षष्ठानीति षष्ठ्यधिकानि; दन्तेषूलूखलं यत्राश्रिता दन्ताः; यद्यपि नखाः विविधाशितपीतीये मलभागपोष्यत्वेन मले एव प्रक्षिप्ताः, तथापीहास्थितारूपयोगस्यापि विद्यमानत्वादस्थिगणनायां पतिताः; प्रत्यङ्गुलि पर्वत्रयं, तेन विंशत्यङ्गुलिगतमस्थ्नां विंशतित्रयं भवति; वृद्धाङ्गुष्ठे यदस्तपाणिगविष्टं तत्तृतीयं पर्व ज्ञेयं, वृद्धाङ्गुष्ठशलाकापि स्वल्पप्रमाणा ज्ञेया; अङ्गुलीनां शलाका यत्र लग्नास्तत् शलाकाङ्गुष्ठाधिष्ठानं; जानु जङ्घोर्वोः सन्धिः; अक्षाविवाक्षकौ जत्रुसन्धेः कीलकौ; तालुषके ताल्वस्थिनी; भगास्थि अभिमुखं कटीसन्धानकारकं तिर्यगस्थि; स्थालकानि पर्शुकानां मूलस्थानलग्नानि; स्थालकार्बुदानि तु पर्शुकामूलान्यर्बुदाकाराण्यस्थीनि, नासिकागण्डकूटललाटानामेकमूलत्वादेकमेवास्थि गणनीयं—" इति चक्रदत्तकृतं तद्व्याख्यानम् ।

ष्येकैकः, द्वौ हनुसन्धी, द्वावुपरिष्टाद् भ्रुवोः शङ्खयोश्च, पञ्च शिरःकपालेषु, एको मूर्ध्नि ॥ २६ ॥

शाखासु अष्टषष्टेर्विवरणमाह,—एकैकस्यामित्यादि । पादाङ्गुष्ठेऽस्थित्रितयान्वितेऽपि सन्धिद्वयमेव स्यात् । हस्ताङ्गुष्ठेऽस्थित्रितयसंयुक्तेऽपि सन्धिद्वयमेव गणनीयं, तृतीयस्य हस्ताङ्गुष्ठसन्धेर्मणिबन्धसन्धावेवान्तर्भावात् । इदानीं शाखासन्धीनभिधाय कोष्ठसन्धीनूर्ध्वाङ्गभागसन्धींश्च दर्शयन्नाह,—त्रयः कटीत्यादि । तावन्त एव ग्रीवायां अष्टावित्यर्थः । त्रयः कण्ठे गलनलकास्थनि । नाडीषु कण्ठपार्श्वनाडीषु, हृदयक्लोमनिबद्धासु अन्नपवनवहासु नलकास्थिसंज्ञकास्वष्टादश । काकलकं गलमणिः घंटिकेति लोके तत्रैकः, नासायां चैकः, द्वौ वर्त्ममण्डलयोस्तरुणास्थिसन्धी, गण्डौ च कर्णौ च शङ्खौ चेति विग्रहे षट् सन्धयः । शङ्खयोश्चेत्यत्राप्युपरिष्टाद् द्वाविति सम्बन्धनीयम् । तदुक्तं,—"ग्रीवास्वष्टौ त्रयः कण्ठे कण्ठनाड्यां नवद्वयम् । वर्त्ममण्डलगण्डाह्वकर्णशङ्खहनुद्वये । भ्रूशङ्खद्वितयस्योर्ध्वं सप्तस्वेषु द्वयं द्वयम् । कपाले पञ्च मूर्ध्न्येको नासाकाकलयोर्द्वयम् । द्वात्रिंशता त्र्यशीतिः स्यादेवं दन्ताश्रितैः सह"—इति ॥ २६ ॥

त एते सन्धयोऽष्टविधाः—कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः, कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः, अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः, ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः, शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवन्यः, हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः, कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः, श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्ताः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ॥ २७ ॥

त एते सन्धय इत्यादि । यद्यप्येषां नामभिरेवाकृतयो व्याख्यातास्तथापि केषांचित् सन्धीनां सुखबोधनार्थमाकृतिर्लिख्यते । कोरो नाम गर्तस्तदाकृतयः कोराः, कोरः कलिका तदाकृतय इत्यन्ये । उदूखलस्तण्डुलखण्डनोपयोगी, तदाकृतयः सन्धयः उदूखलाः । समुद्गः संपुटस्तदाकृतयः सामुद्गाः । प्रतरत्यनेनेति प्रतरः भेलकः, तदाकृतयः प्रतराः । मण्डलः मण्डलाकृतिः । शेषाणां च नामभिरेवाकृतयो ज्ञेयाः ॥ २७ ॥

अस्थ्नां तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्तिताः ॥
पेशीस्नायुशिराणां तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ॥२८॥

अस्थिमात्राश्रिताः सन्धयोऽभिहिताः, नान्याश्रिताः सन्धय इति दर्शयन्नाह,—अस्थ्नां त्वित्यादि ॥ २८ ॥

नव स्नायुशतानि । तासां शाखासु षट्शतानि, द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं सप्ततिः । एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्तास्त्रिंशत्, तावत्य एव तलकूर्चगुल्फेषु, तावत्य एव जङ्घायां, दश जानुनि, चत्वारिंशदूरौ, दश वङ्क्षणे, शतमध्यर्धमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ; षष्टिः कट्यां, पृष्ठे अशीतिः, पार्श्वयोः षष्टिः, उरसि त्रिंशत्; षट्त्रिंशद् ग्रीवायां, मूर्ध्नि चतुस्त्रिंशत्; एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि ॥ २९ ॥

यथा शाखासु स्नायूनां षट्शतानि पूर्यन्ते तथाह—एकैकस्यामित्यादि । षट् निचिताः इति षट्सन्धयो निबद्धा इत्यर्थः । कोष्ठस्थाः कथ्यन्ते,—षष्टिः कट्यामित्यादि । ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वस्थाः कथ्यन्ते—षट्त्रिंशदित्यादि । महास्नायोस्तु 'कण्डरा' इति संज्ञा ॥ २९ ॥

भवन्ति चात्र ।

स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ॥
प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा ॥ ३० ॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ॥
वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥३१॥
आमपक्वाशयान्तेषु बस्तौ च शुषिराः खलु ॥
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥ ३२ ॥
नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ॥
भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥ ३३ ॥
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ॥
स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥ ३४ ॥
न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः ॥
व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥३५॥
यः स्नायुः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा ॥
स गूढं शल्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥३६॥

भवन्ति चात्रेत्यादि । वृत्ताः वर्तुलाः । तासां च सर्वं शरीरावयवविबन्धनं दर्शयन्नाह,—नौरित्यादि । नृयुक्ता प्राणिसहिता, सुसमाहिता सुघटिता । यथा स्नायुर्व्यापादिता सती शरीरिणं पुरुषं हन्ति न तथा अस्थ्यादीनि हन्युः ॥ ३०—३६ ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु, कोष्ठे षट्षष्टिः, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं चतुस्त्रिंशत् । एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश, दश प्रपदे, पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव, दश गुल्फतलयोः, गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः, पञ्च जानुनि, विंशतिरूरौ, दश वङ्क्षणे, शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ, तिस्रः पायौ, एका मेढ्रे, सेवन्यां चापरा, द्वे वृषणयोः, स्फिचोः पञ्च पञ्च, द्वे बस्तिशिरसि, पञ्चोदरे, नाभ्यामेका, पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः; षट् पार्श्वयोः, दश वक्षसि, अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त, द्वे हृदयामाशयोः, षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु; ग्रीवायां

चतस्रः, अष्टौ हन्वोः, एकैका काकलकगलयोः, द्वे तालुनि, एका जिह्वायां, ओष्ठयोर्द्वे, नासायां द्वे, द्वे नेत्रयोः, गण्डयोश्चतस्रः, कर्णयोर्द्वे, चतस्रो ललाटे, एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥ ३७ ॥

शिरास्नाय्वस्थिपर्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ॥
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥ ३८ ॥

पञ्च पेशीशतानीत्यादि । मांसावयवसङ्घातः परस्परं विभक्तः 'पेशी' इत्युच्यते । गयी तु, 'कोष्ठे षष्टिः ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं चत्वारिंशत्' इति पठति । एकैकस्यां त्वित्यादि । प्रपदं पादाग्रम् । कोष्ठगता आह,—तिस्रः पायोरित्यादि । गयी तु 'एका मेढ्रे, सेविन्यां चैका, द्वे अपरे वृषणयोः, स्फिचोर्द्वयोर्दश, तिस्रो बलिसंज्ञका गुदे, द्वे बस्तिशिरसि, सप्तोदरफलके यकृदादिभिः सह, नाभ्यामेका, पृष्ठे सन्धिनिविष्टाः पञ्च, पार्श्वयोः, दीर्घा पंच दश वक्षसि, अक्षकांशौ प्रति सर्वतः सप्त, द्वे हृदि, एका आमाशये, द्वे अभ्यन्तरतः कोष्ठे" इति काष्ठे षष्टिं पठति । वृद्धवाग्भटोऽपि कोष्ठे षष्टिमेवाह । ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वगा आह,—ग्रीवायामित्यादि । गयी तु "ग्रीवायां चतस्रः, एका कण्ठे, तथा काकलकेऽप्येका, तालुनि द्वे, रसनायां षट्, अधरयोर्द्वे, घोणायां च द्वे, द्वे कर्णयोः, प्रत्येकं हन्वोश्चतस्रः, अक्ष्णोः द्वे, अलिके चतस्रः, मूर्धनि षड्–" 'इत्यूर्ध्वकाये चत्वारिंशत् पठति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्त्रीणां तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः, अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे, मुखाश्रिते बाह्ये च वृत्ते द्वे, गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः, शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्वाशययोर्मध्ये गर्भशय्या यत्र गर्भस्तिष्ठति ॥ ३९ ॥

अधिकाया विंशतेर्विवरणमाह,—स्त्रीणां त्वित्यादि । अपत्यपथे योनौ चतस्रः । चतसृणामेव विवरणमाह,—तासामित्यादि । मुखाश्रिते योनिमुखाश्रिते । अभ्यन्तरतः प्रसृते योनेः अभ्यन्तरतः प्रसारं प्राप्ते मूत्रस्रोतः स्वरूपे इत्यर्थः । बाह्ये निर्गते, वृत्ते वर्तुले, योनिकर्णिकास्रोतःपार्श्वद्वयगतत्वेन द्वे मांसपेश्यौ । गर्भच्छिद्रसंश्रिता इति गर्भमार्गमाश्रितास्तिस्रः आवर्तत्रयरूपेण, तृतीये चावर्ते, मत्स्यमुखाकारा गर्भशय्या । तासां शुक्रार्तवप्रवेशिन्यश्च तिस्रः पेश्यः । का गर्भशय्येत्याह,—पित्तपक्वाशययोरित्यादि ॥ ३९ ॥

तासां च बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथाप्रदेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥४०॥

इदानीं तासां पेशीनां स्थानवशान्नानारूपत्वमाह,—तासां चेत्यादि । तासां पेशीनां, बहलाः बहुतराः, पेलवाः अल्पाः, अणवः सूक्ष्माः, तद्विपरीताः स्थूलाः, पृथवः विस्तीर्णाः, वृत्ताः वर्तुलाः, ह्रस्वाः अदीर्घाः, दीर्घाः आयताः, स्थिराः कठिनाः, मृदवः कोमलाः, श्लक्ष्णाः स्पर्शसुखाः, तद्विपरीताः कर्कशाः ॥ ॥ ४० ॥

भवन्ति चात्र ।

पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः ॥
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥४१॥

केचित्तन्त्रकाराः स्त्रीणां मेढ्रमुष्काभावात् तदाश्रितानां पेशीनां अन्यत्रावस्थानं पठन्ति । तन्मतमाह,—भवति चात्रेत्यादि । लक्षणेति लक्ष्यते ज्ञायते पुमाननेनेति लक्षणं लिङ्गं शिश्नमिति यावत् । फलं गर्भाशयः । ताः इति पेश्यः । गयी तु, अमुं तन्त्रान्तरीयश्लोकं न पठति । किन्तु एवमेतानि पञ्च पेशीशतानीत्यत्र पुंसामिति पदं पठित्वा पुंसामेव पञ्चपेशीशतानि स्त्रीणां तु तिसृभिरूनानि शतानि पञ्चशतानीति व्याख्याति । अत्रार्थे च भोजवाक्यं दृष्टान्तीकरोति । तथाच भोजवाक्यं,—"पञ्चपेशीशतान्येव स्त्रीवर्जं विद्धि भूमिप । अतश्च तिस्रो हीयन्ते स्त्रीणां सेफसि मुष्कयोः"—इति ॥ ४१ ॥

मर्मशिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः॥ ४२ ॥

परिशिष्टमर्मशिरादिव्याकरणं चास्तीति मन्यमान आह,—मर्मेत्यादि । अन्यत्र इति प्रत्येकमर्मनिर्देशे धमनीव्याकरणे च ॥ ४२ ॥

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता सा प्रकीर्तिता ॥
तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥ ४३ ॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ॥
तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥ ४४

गर्भशय्यानन्तरमावर्तं प्रतिपादयितुमाह,—शङ्खनाभ्याकृतिरित्यादि । तत्संस्थानामिति अल्पमुखामन्तर्महासुषिरामित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः ॥
स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥४५

मूढगर्भोद्धरणार्थं तत्र गर्भस्थितिस्वरूपमाह,—आभुग्न इत्यादि । आभुग्नः सङ्कुचिताङ्गः, स्वभावात् पूर्वकर्माक्षेपात् ॥४५॥

त्वक्पर्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ॥
शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ॥ ४६ ॥

इदानीं शल्यतन्त्रस्योत्कर्षं दर्शयन्नाह,—त्वक्पर्यन्तस्येत्यादि ॥ ४६ ॥

तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता ॥
शोधयित्वा मृतं सम्यक् द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥४७
प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टं च यद्भवेत् ॥
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्धनम् ॥ ४८ ॥

सर्वावयवपरिमाणं प्रत्यक्षलक्ष्यं संशयच्छेदनाय स्यात्, तस्मात्तदुपायं दर्शयन्नाह,—तस्मान्निःसंशयमित्यादि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्या-

मापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत्, सम्यक्प्रकुथितं चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकूर्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा ॥ ४९ ॥

कथं पुनः शास्त्रदृष्टं प्रत्यक्षतो दृश्यते ? इत्याह,—तस्मात् समस्तगात्रमित्यादि । अङ्गहीने आगमोक्तावयवसंख्याप्रत्ययात् । विषोपहते विषज्वालाविशीर्णत्वगादि स्यात् । दीर्घव्याधिपीडिते हि त्वगादिमानासंभवः । मुञ्जाद्यवेष्टने मत्स्यादिभक्षितत्वादसंपूर्णावयवता । अपञ्जरस्थे जलरयेण भ्रश्यति । प्रकाशे गृध्रादिभक्षणेन भयम् ॥ ४९ ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ।

न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः ॥
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥ ५० ॥

त्वक्पर्यन्तो देहश्चक्षुरिन्द्रियकल्प्यो न क्षेत्रज्ञ इत्याह,—न शक्य इत्यादि । विभुः आत्मा चक्षुषा द्रष्टुं न शक्यः, यतः सूक्ष्मतमः । दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिः इति सद्गुरूपदेशजज्ञानान्येव चक्षूंषि तैर्दृश्यते। तपांसि चान्द्रायणादीनि तानि चक्षूंषि दृष्टयस्तैरपि च ॥ ५० ॥

शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ॥
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ॥ ५१ ॥

शास्त्रतः प्रत्यक्षतश्च दर्शनं सन्देहापोहकारणं, तदाह,—शरीरे चैवेत्यादि । अवापोह्य निराकृत्येत्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रत्येकमर्मनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥१
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

शरीरसंख्याव्याकरणे हि मांसशिरादिव्याकरणमभिहितं, मर्माणि च मांसशिरादिसंश्रितानि, अतस्तदनन्तरं मर्मणां निर्देशो युज्यते इत्याह—अथात इत्यादि । प्रत्येकशब्दादग्रे मांसादिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः, तेन प्रत्येकमांसादिमर्मणां निर्देशः विवरणं यस्मिन् तत् तथा ॥ १ ॥ २ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मकानि भवन्ति, तद्यथा—मांसमर्माणि, शिरामर्माणि, स्नायुमर्माणि, अस्थिमर्माणि, सन्धिमर्माणि चेति ३
न खलु मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्माणि भवन्ति, यस्मान्नोपलभ्यन्ते ॥ ४ ॥

तेषां संख्यामाह,—सप्तोत्तरमित्यादि । पञ्चात्मकानि पञ्चप्रकाराणि । तान्येव पञ्चप्रकाराण्याह,—तद्यथेत्यादि । ननु, कथं मांसादीनि पञ्चैव मर्माणि नाधिकानीति दर्शयन्नाह,—न खल्वित्यादि । ननु, स्रोतःप्रभृतीनामपि मारणात्मकत्वात् मर्मत्वमस्त्येव, तत् कथं मांसादिव्यतिरेकेणान्यानि मर्माणि नोपलभ्यन्ते इत्युक्तम् ? उच्यते,—मारयन्तीति मर्माण्युच्यन्ते, स्रोतसि च क्षतेऽपि नावश्यतया मरणं; यतो वक्ष्यति,—"स्रोतोविद्धं तु प्रत्याख्यायोपचरेत्"—इति । यद्येवं तर्हि रुक्करवैकल्यकराणाममारणात्मकत्वात् मर्मत्वं न स्यादिति चेत् ? तत्र, रुक्करवैकल्यकरेष्वपि अग्निसोमादिप्राणानां मध्ये कस्यचित् प्राणस्य हानेः, अथवा स्रोतःप्रभृतीनि मांसादीन्यव्यतिरिच्य वर्तन्ते, यतो मांसादिष्वेव स्रोतःप्रभृतीनि सन्ति, तस्मान्मांसादीनि पञ्चैव मर्माणीति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्रैकादश मांसमर्माणि, एकचत्वारिंशत् शिरामर्माणि, सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि, अष्टावस्थिमर्माणि, विंशतिः सन्धिमर्माणि चेति । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्मशतम् ॥ ५ ॥

इदानीं मांसादिभेदेन मर्मसंख्यां निर्दिशन्नाह,—तत्रेत्यादि । एकादशेति चत्वारि तलहृदयानि, तावन्त्येव इन्द्रबस्तीनि, गुदमेकं, द्वे स्तनरोहिते, एवं एकादश मांसमर्माणि । एकचत्वारिंशदिति चतस्रो धमन्यः, अष्टौ मातृकाः, चत्वारि शृङ्गाटकानि, द्वे अपाङ्गे, एका स्थपनी, द्वौ फणौ, द्वे स्तनमूले, द्वावपस्तम्भौ, द्वावपलापौ, एकं हृदयं, एका नाभिः, द्वे पार्श्वसन्धी, द्वे बृहत्यौ, चत्वारि लोहिताक्षाणि, चतस्र ऊर्व्यः, एवं एकचत्वारिंशत् शिरामर्माणि । सप्तविंशतिरिति चतस्रः आणयः, द्वौ विटपौ, द्वौ कक्षधरौ, चत्वारः कूर्चाः, चत्वारि कूर्चशिरांसि, एको बस्तिः, चत्वारि क्षिप्राणि, द्वावंसौ, द्वे विधुरे, द्वावुत्क्षेपौ, एवं सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि । अष्टाविति द्वे कटीकतरुणे, द्वौ नितम्बौ, द्वे अंसफलके, द्वौ शङ्खौ, एवं अष्टावस्थिमर्माणि । विंशतिरिति द्वे जानुनी, द्वौ कूर्परौ, पञ्च सीमन्ताः, एकोऽधिपतिः, द्वौ गुल्फौ, द्वौ मणिबन्धौ, द्वे कुकुन्दरे, द्वावावर्तौ, द्वे कृकाटिके, एवं विंशतिः सन्धिमर्माणि । पुनः सप्तोत्तरं मर्मशतमिति वचनं उपसंहारे प्रयुक्तमतो न पौनरुक्त्यम् ॥ ५ ॥

तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ, उदरोरसोर्द्वादश, चतुर्दश पृष्ठे, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं सप्तत्रिंशत् ॥ ६ ॥

मांसादिमर्मणां सप्तोत्तरशतसंख्याकानां प्रदेशविशेषज्ञानार्थं संख्यया विभज्य शाखाद्याश्रयं निर्दिशन्नाह,—तेषामित्यादि॥६॥

तत्र सक्थिमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रबस्तिजान्वाण्युर्वीलोहिताक्षाणि विटपं चेति, एतेनेतरं सक्थि व्याख्यातम्। उदरोरसोस्तु गुदबस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति । पृष्ठमर्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्द-

रनितम्बपार्श्वसन्धिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति । बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिबन्धेन्द्रबस्तिकर्पूराण्युर्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरं चेति । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः । जत्रुण ऊर्ध्वं मर्माणि चतस्रोधमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावावर्तौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ॥ ७ ॥

शाखादिषु संख्यया विभक्तानां मर्मणां नामान्याह,—तत्रेत्यादि । तत्र क्षिप्रादि एकैकं गणयितव्यं, एवमेकादश । क्षिप्रादीनां लक्षणं आचार्यः स्वयमेव अग्रे करिष्यति, अतोऽत्रेमानि न व्याख्यातानि । उदरेत्यादि गुदादिहृदयान्तमेकैकं गणयितव्यं, स्तनमूलादीनि द्वे द्वे, एवं द्वादश । पृष्ठेत्यादि कटीकतरुणादीनि द्वे द्वे, एवं चतुर्दश । बाह्वित्यादि अत्रापि क्षिप्रादिकमेकैकं गणयितव्यम् ॥ ७ ॥

तत्र तलहृदयेन्द्रबस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि, नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिबृहतीलोहिताक्षोर्व्यः शिरामर्माणि, आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोबस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्माणि, कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्माणि, जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धककुन्दरावर्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि ॥ ८

तत्रैकादश मांसमर्माणीत्यादिवाक्यैः प्रागुद्दिष्टानां मांसादिमर्मणां नामान्याह,—तत्रेत्यादि । एतेषां मांसादिमर्मणां संख्या प्रागत्रैवाध्याये व्याख्याता, तेनात्र न व्याख्यायते ॥ ८ ॥

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा—सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकराणीति । तत्र सद्यःप्राणहराणि एकोनविंशतिः, कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत्, त्रीणि विशल्यघ्नानि, चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि, अष्टौ रुजाकराणीति ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरो गुदम् ॥
हृदयं बस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु ॥ १० ॥
वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रबस्तयः ॥
कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या ॥ ११ ॥
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ॥
उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥१२॥
लोहिताक्षाणि जानूर्वीकूर्चविटपकूर्पराः ॥
ककुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके ॥ १३ ॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ॥
वैकल्यकराण्यावर्तौ द्वौ तथैव च ॥ १४ ॥
गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ॥
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥
क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ॥१५॥

तान्येतानि पञ्चेत्यादिना यानि मर्माणि उक्तानि, तान्येव सुखपाठार्थं श्लोकैर्दर्शयन्नाह,—भवन्तीत्यादि । चत्वारि शृङ्गाटकानि, एकः अधिपतिः, शङ्खौ द्वौ, कण्ठशिरा अष्टौ मातृकाः, गुदं, हृदयं, बस्तिः नाभीचेत्येकैकं एवमेकोनविंशतिः सद्योघ्नानि वक्षोमर्माणीति स्तनमूले द्वे, स्तनरोहिते द्वे, अपलापौ द्वौ, अपस्तम्भौ द्वौ, एवमष्टौ वक्षोमर्माणि; सीमन्ताः पञ्च, तलानि चत्वारि, क्षिप्राणि चत्वारि, इन्द्रबस्तयश्चत्वारः, द्वे कटीकतरुणे, द्वे पार्श्वसन्धी, द्वे बृहत्यौ, द्वौ नितम्बौ एवं त्रयस्त्रिंशत् कालान्तरप्राणहराणि । उत्क्षेपाविति उत्क्षेपौ द्वौ, एका स्थपनी, एवं त्रीणि विशल्यघ्नानि । लोहितेति चत्वारि लोहिताक्षनामधेयानि, आणयश्चतस्रः, जानुनी द्वे, चतस्र ऊर्व्यः, चत्वारः कूर्चाः, विटपादीनामावर्तान्तानां त्रयोदशानां प्रत्येकं द्वौ द्वौ, इति चतुश्चत्वारिंशत् वैकल्यकरणानि । गुल्फाविति द्वे गुल्फौ, द्वौ मणिबन्धौ, द्वे द्वे कूर्चशिरांसि चेति द्वौ कूर्चशिरसी हस्तयोः, द्वे कूर्चशिरसी पादयोः, एवं चत्वारि कूर्चशिरांसि इति अष्टौ सद्यःप्राणहराणि । भेदेन यत् पञ्चप्रकारत्वमुक्तं तद् यद्यपि वक्ष्यमाणेन 'मर्माणि शल्यविषयार्धमुदाहरन्ति' इत्यादि श्लोकप्रतिपादितेन प्राणहरवैकल्यकरेऽपि द्वित्वेन बाध्यते, तथापि न दोषो भिषजामादरख्यापनार्थत्वात्तु द्वित्वस्येति ॥९—१५॥

मर्माणि नाम मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति । तस्मान्मर्मसु अभिहतास्तांस्तान् भावान् आपद्यन्ते१६

इदानीं प्राणहरादिकं कर्म मर्मणां सयुक्तिकं दर्शयन्नाह,—मर्माणीत्यादि । सन्निपातः संश्लेषः अत्यन्तमिश्रीभाव इति यावत् । सर्वेषां सर्वत्र मर्मणि संश्लेषेऽपि मांसमर्मशिरामर्मादिव्यवहार आधिक्यमाश्रित्य पार्थिवादिव्यवहारवत् । स्वभावतः इति हेत्वन्तरनिरपेक्षतया । प्राणाः अग्न्यादयः । तांस्तानिति 'इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्यय' इत्यादिकानत्रैवोक्तान् । अन्ये तु 'भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोह' इत्यादिकान् सूत्रस्थानोक्तान् आहुः ॥ १६ ॥

तत्र सद्यःप्राणहराणि आग्नेयानि, अग्निगुणेषु आशु क्षीणेषु क्षपयन्ति; कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयानि, अग्निगुणेषु आशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति; विशल्यप्राणहराणि वायव्यानि, शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति उद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति, तस्मात् सशल्यो जीवति

१. 'तव' इति पाठान्तरम् ।

उद्धृतशल्यो म्रियते; वैकल्यकराणि सौम्यानि, सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति; रुजाकराणि अग्निवायुगुणभूयिष्ठानि, विशेषतश्च तौ रुजाकरौ, पाञ्चभौतिकीं च रुजामाहुरेके ॥१७॥

कस्मात् पुनरत्र समानेऽपि प्राणोपघाते सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरादिविशेष इत्याह,—तत्रेत्यादि । यद्यपि "सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च । मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते—" इत्युक्तं, तथापि आग्नेयेषु मर्मस्वधिकं तेजः, सौम्येषु सोम इत्यादि ज्ञेयम् । अग्निगुणेष्वाशुक्षीणेष्विति अग्नेराशुकारित्वादित्यर्थः । तौ इति अग्निवायू विशेषेण रुजाकरौ, सामान्येन पुनः सोमोऽपि, कफव्रणे वेदनासंभवात् । रुजायामेव द्वितीयमेकीयमतं दर्शयन्नाह,—पाञ्चभौतिकीमित्यादि ॥ १७ ॥

केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धानां च समवायात् सद्यःप्राणहराणि, एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि, द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि, त्रिहीनानां वैकल्यकराणि, एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति । यतश्चैवमतोऽस्थिमर्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ॥१८॥

सद्यःप्राणहरादिविशेषस्य द्वितीयदर्शने व्यवस्थां दर्शयन्नाह,—केचिदित्यादि । यद्यपि गुदवस्तिनाभिहृदयेषु सद्यःप्राणहरमर्मसु अस्थीनि न व्यक्तानि तथाप्यव्यक्तानामस्थ्नां शक्तिरूपेणावस्थानात् पञ्चानां समवाय उत्पद्यते एव । एकहीनानामित्यत्र हीनशब्दोऽत्यन्ताभावे वर्तते, नतु न्यूनत्वे । एकहीनानि पुनः स्तनमूलापलापापस्तम्भसीमन्तकटीकतरुणपार्श्वसन्धिबृहतीनितम्बानि मांसहीनानि, स्तनरोहिततलहृदयक्षिप्रेन्द्रवस्तयोऽस्थिहीनाः; द्विहीनानि पुनः उत्क्षेपौ मांससन्धिहीनौ, स्थपनी मांसशिरास्नायुहीना; त्रिहीनानि पुनः लोहिताक्षाणि स्नायुसन्ध्यस्थिहीनानि, जानुनी मांसशिरास्नायुहीने, ऊर्व्योऽस्थिमांसस्नायुहीनाः, विटपे मांसशिराऽस्थिहीनौ, कूर्परौ मांसशिरास्नायुहीनौ, कुकुन्दरे मांससन्धिशिराहीने, कक्षधरे शिरास्थिसन्धिहीने, विधुरे मांसशिरासन्धिहीने, कृकाटिके मांसशिरास्नायुहीने, अंसौ मांसशिरासन्धिहीनौ, अंसफलके मांसस्नायुसन्धिहीने, नीले मन्ये फणे च मांससन्ध्यस्थिहीने, आवर्तौ मांसशिरास्नायुहीनौ, अपाङ्गौ मांसस्नायुसन्धिहीनौ; एकस्मिन्निति मांसादिसंघातादेकस्मिन्नवशिष्टे रुजाकराणि भवन्ति, गुल्फमणिबन्धास्तथा कूर्चशिरांसि मांसशिरास्नाय्वस्थिहीनानि । स्वदर्शने सर्वमर्मणां मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातत्वादेव द्वित्र्यादिहीनमसम्यक् इत्यर्थः । कुतः स्वदर्शने सर्वाणि सर्वत्र सन्तीत्याह,—यत इत्यादि । यतश्चैवं अस्थिविद्धेष्वपि शोणितदर्शनं भवत्यतः प्रत्यक्षात् प्रमाणात् सर्वाणि मांसादीनि सर्वत्र मर्माणि भवन्तीति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

चतुर्विधा यास्तु शिराः शरीरे
प्रायेण ता मर्मसु सन्निविष्टाः ॥
स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्
सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति ॥ १९ ॥

अतः एतदेव दर्शयन्नाह,—चतुरित्यादि । चतुर्विधाः इति वातपित्तश्लेष्मरक्तवहाः । मर्मस्वित्यादि एतेन शिराणां स्नाय्वस्थिमांससन्धिगतत्वं बोधितं, अतएवास्थिविद्धेऽपि शोणितागमनमित्यर्थः ॥ १९ ॥

ततः क्षते मर्मणि ताः प्रवृद्धः
समन्ततो वायुरभिस्तृणोति ॥
विवर्धमानस्तु स मातरिश्वा
रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये ॥ २० ॥
रुजाभिभूतं तु पुनः शरीरं
प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ॥
अतो हि शल्यं विनिहर्तुमिच्छन्
मर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥ २१ ॥

इदानीं यथैकदेशजेऽपि प्रहारे मर्मविद्धस्य क्रमेण सकलशरीरे वातादिदोषव्याप्त्या रुजा चेतनाधातोश्च वियोगस्तथा दर्शयन्नाह,—तत इत्यादि । ताः शिराः, प्रवृद्धो वायुः समन्ततः सर्वतः अभिस्तृणोति सञ्छादयति । शरीरं प्रलीयते प्रलयं गच्छति शरीरयन्त्रं विघट्यतीत्यर्थः । तस्मिन् पाञ्चभौतिके शरीरे प्रलीने संज्ञाषष्ठश्चेतनाधातुरपि नश्यति । 'ताः प्रवृद्ध' इत्यत्र 'तासु वृद्ध' इति केचित् पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—तासु शिरासु वृद्धो वायुः समन्ततः सकलं शरीरं अभिस्तृणोति संछादयतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

एतेनेति । रुगादिरूपेण वायोर्लक्षणेन, शेषमिति दाहादि स्रोतोनिरोधादि च पित्तश्लेष्मणोर्लक्षणं व्याख्यातमेवेत्यर्थः ॥२२॥

तत्र सद्यःप्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण मारयति, कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धं वैकल्यमापादयति, विशल्यप्राणहरं च वैकल्यकरं, वैकल्यकरमन्ते विद्धं क्लेशयति रुजां च करोति, रुजाकरमतीव्रवेदनं भवति ॥ २३ ॥

तेषां सद्यःप्राणहरादीनां स्वकर्म यत् नियतं तत्कारणं विकल्याभिचारयन्नाह,—तत्रेत्यादि । अन्ते विद्धं समीपे विद्धं, मध्ये विद्धं सद्य एवेत्यर्थः, एतेन पूर्वं पूर्वं मर्म कारणवैकल्यात् परस्य परस्य कार्यं करोति । एवं परं परमपि मर्मातिविद्धादिकारणवशात् पूर्वस्य पूर्वस्य कर्म करोति । एतदेवाह—तेष्वित्यादिना ॥ २३ ॥

तत्र सद्यःप्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरात् मारयन्ति, कालान्तरप्राणहराणि पक्षात् मासाद्वा, तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति, वि-

शल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥ २४ ॥

तत्र सद्य इत्यादि । यद्यपि सद्यःशब्दस्तत्क्षणवाची तथापि सद्यःप्राणहराणीत्यत्र सद्यःशब्दः सप्ताहाभ्यन्तरात् परो ज्ञातव्यः, सप्तरात्रान्मारयन्तीति उक्तत्वात् । तेष्वपि इति कालान्तरप्राणहरेष्वपीत्यर्थः । कदाचिदाशु मारयन्ति अभिहतानीति शेषः । अनभिहतानि तु कालान्तरेणैव मारयन्ति; एतच्चोपलक्षणं, तेन रुजाकराण्येवं वैकल्यं जनयन्ति । एवं वैकल्यादिष्वपि स्वनियतकर्मव्यभिचारः ॥ २४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रत्येकशो मर्मस्थानानि अनुव्याख्यास्यामः--तत्र पादस्याङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म, तत्र विद्धस्य आक्षेपकेण मरणं; मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम, तत्रापि रुजाभिर्मरणं; क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्चो नाम, तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः; गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम, तत्र रुजाशोफौ; पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम, तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा; पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रबस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षयेण मरणं; जङ्घोर्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता; जानुन ऊर्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणीर्नाम, तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च; ऊरुमध्ये ऊर्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः; ऊर्व्या ऊर्ध्वमधो वङ्क्षणसंधेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः; वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम, तत्र षाण्ढ्यमल्पशुक्रता वा भवति; एवमेतानि एकादश सक्थिमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थ्नि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि; यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेवं वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन् विद्धे ते एव उपद्रवाः; विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता, कूर्पराख्ये कुणिः, कक्षधरे पक्षाघातः। एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्माणि व्याख्यातानि ॥ २५ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । तत्र पादाङ्गुष्ठेति स्नायुमर्मेदं अर्धाङ्गुलं कालान्तरप्राणहरं च । मध्यमाङ्गुलीति मध्यमाङ्गुलिमनुलक्षीकृत्य क्रमेण पादतलस्य मध्ये तलहृदयं, मांसमर्मेदं अर्धाङ्गुलं कालान्तरप्राणहरं च । उपरिष्टात् इत्यत्र द्व्यङ्गुल इति शेषः । उभयतः इति ऊर्ध्वमधश्च, तस्य कूर्चः इति नाम 'विद्धि' इति शेषः, स्नायुमर्मेदं चतुरङ्गुलं वैकल्यकरं च । गुल्फेति इदमपि स्नायुमर्म एकाङ्गुलं वैकल्यकरं च । पादेत्यादि सन्धिमर्मेदं द्व्यङ्गुलप्रमाणं वैकल्यकरं च । पार्ष्णिमिति मांसमर्मेदं अर्धाङ्गुलं पार्ष्णिं प्रति त्रयोदशाऽङ्गुले स्थितं कालान्तरे प्राणहरं च, भोजस्तु द्व्यङ्गुलप्रमाणमाह, भोजदर्शनात् गयदासोऽपि मर्ममानसूत्रे "द्व्यङ्गुलमिन्द्रबस्तिमर्म" इति पठित्वा व्याख्याति । जङ्घेत्यादि सन्धिमर्मेदं त्र्यङ्गुलप्रमाणं वैकल्यकरं च । जानुन इत्यादि जानुन ऊर्ध्वं त्र्यङ्गुले उभयतः ऊर्ध्वमधश्च, स्नायुमर्मेदं अर्धाङ्गुलं वैकल्यकरं च, गयी तु त्र्यङ्गुलमानमेतदाह । उर्वीति शिरामर्मेदं एकाङ्गुलं वैकल्यकरं च । उर्व्या इति शिरामर्मेदं अर्धाङ्गुलं वैकल्यकरं च । वङ्क्षणेति स्नायुमर्मेदं एकाङ्गुलं वैकल्यकरं च । एवमिति एतेनैकादश सक्थिमर्माणि निर्दिष्टानि । विशेषत इत्यादि मणिबन्धः पाणिमूलं, कूर्परः कफोणिः 'कुहणी' इति लोके । तस्मिन् इति मणिबन्धादौ । त एव इति गुल्फादिवधजाताः । विशेषस्तु इति कुण्ठता करस्याकर्मण्यत्वम् । कुणिः सङ्कुचितबाहुमध्यः । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः । उपसंहारमाह,—एवमित्यादि ॥२५॥

अत ऊर्ध्वमुदरोरसोर्मर्मस्थानानि अनुव्याख्यास्यामः—तत्र वातवर्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म, तत्र सद्योमरणं; अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां मूत्राशयो बस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते, तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवति एकतो भिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति, स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति; पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणं; स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्रापि सद्य एव मरणं; स्तनयोरधस्ताद् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया (कासश्वासाभ्यां) म्रियते; स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते; अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम, तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणं; उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां मरणं; एवमेतानि उदरोरसोर्द्वादश मर्माणि व्याख्यातानि ॥ २६ ॥

अत इत्यादि । तत्रेति निरसनं प्रेरकं, मांसमर्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योघाति च । अल्पेति कट्यामित्युपलक्षणं, तेन नाभिपृष्ठमुष्कगुदवङ्क्षणशेफांसि गृह्यन्ते, तदुक्तं,—"नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसां। एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये बस्तिरधोमुखः"—इति। सद्यो मरणं अश्मरीव्रणादृते भवतीति संबन्धः । तत्रापि इति अश्मरीनिमित्ते इत्यर्थः । उभयतो भिन्ने बस्ताविति शेषः । स्नायुमर्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योघाति च । पक्वेति शिरामर्मेदं चतुरङ्गुलं च । स्तनयोरिति शिरामर्मेदं कमलमुकुलाकारमधोमुखं चतुरङ्गुलं च । स्तनयोरधस्तादिति उभयतः

द्व्यङ्गुलप्रदेशे स्तनमूले मर्मणि, उभयतो ग्रहणात् पृथक् पृथक् स्तनस्याधः स्तनमूलं मर्मेति गम्यते, अन्यथा स्तनयोरधस्तादित्युक्तेर्मिलितयोरेव स्तनयोरधस्तादितीदृशेऽर्थे स्तनयुगमध्यस्याधस्तात् स्तनमूलाख्यं मर्मद्वयमित्यनिष्टं स्यात् , इमे शिरामर्मणी द्व्यङ्गुले कालान्तरप्राणहरे च । स्तनचूचुकयोरिति स्तनयोश्चूचुके स्तनचूचुके पूर्ववाक्यात् द्व्यङ्गुले इत्यनुवर्तते, तेन स्तनचूचुकयोरूर्ध्वे द्व्यङ्गुले स्तनरोहिते द्वे मर्मणी, तदुक्तं,—"स्तनचूचुकयोरूर्ध्वं द्व्यङ्गुलात् स्तनरोहिते । अर्धाङ्गुलमिते मांसमर्मणी परिकीर्तिते । रक्तपूरितकोष्ठस्य कालान्मरणकारिणी ॥" वृद्धवाग्भटेन "स्तनचूचुकयोरूर्ध्वे द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहिते"—इत्युक्तं, मांसमर्मणी सद्योघातिनी । अंसेति शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे । उभयत्रोरसः इति उरसोर्द्वयोः पार्श्वयोरित्यर्थः, शिरामर्मणी अर्धाङ्गुलप्रमाणे कालान्तरप्राणहरे च ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माणि अनुव्याख्यास्यामः—तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्मणी, तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनस्वरूपश्च म्रियते, पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो (नातिनिम्ने) ककुन्दरे नाम मर्मणी, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च; श्रोणीकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दौर्बल्याच्च मरणं; अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्यगूर्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते; स्तनमूलादृजूभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम, तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते; पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसंबद्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वापशोषौ; बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येंऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम, तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ॥ २७ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । तत्र पृष्ठेत्यादि । प्रतिश्रोणिकाण्डमित्यत्र 'प्रतिश्रोणिकर्णौ' इति केचित् पठन्ति, तत्र श्रोणिकर्णौ लक्षीकृत्य त्रिकसन्निधानौ श्रोण्यामुपरि अस्थिमर्मणी, अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे च । पार्श्वेत्यादि पार्श्वयोः वामदक्षिणसंज्ञकयोः, जघनबहिर्भागे इति कट्याः पश्चाद्भागे, गयी तु 'पार्श्वजघनभागे' इति पठित्वा पार्श्वयोर्जघनभागे अधोभागे नितम्बे निम्ने ककुन्दरे इति व्याख्याति, सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले ईषन्निम्नाकारे वैकल्यकरे च । श्रोणीति पूर्वोक्तश्रोणिकाण्डयोरुपरि आशयाच्छादनौ आमाशयपिधायकौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ पार्श्वमध्ये प्रतिबद्धौ नितम्बौ, अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरे प्राणहरे च । अध इति अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ अधोभागे यत् पार्श्वयोरन्तरं मध्यं तत्प्रतिबद्धौ, जघनपार्श्वमध्ययोः इति पश्चाद्भागपार्श्वभागयोः यौ मध्यौ वामदक्षिणौ भागौ तयोः, कथं स्थितावित्याह,—तिर्यगूर्ध्वं चेति, उपर्युपरि पर्शुकानां क्रमवृद्धेः सन्धेरपि क्रमवृद्धत्वं, जघनादिति यद्यपि लुप्ता पञ्चमीयं तेन जघनपश्चाद्भागमाश्रित्य स्थितौ पार्श्वसन्धी, शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरमृत्युप्रदे च । स्तनमूलादिति शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले कालान्तरप्राणहरे च । पृष्ठोपरीत्यादि पृष्ठवंशस्यायतत्वात् प्रदेशनियमार्थं पृष्ठोपरीत्युक्तं, त्रिकसंबद्धे इति ग्रीवाया अंसद्वयस्य च यः संयोगः सः त्रिकः, तत्र संबद्धे अंसफलके, अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणी च । बाहुमूर्धग्रीवेति बाहुमूर्धा बाहुशिरः, ग्रीवा तु कन्धरा, तयोर्मध्ये अंसपीठस्कन्धयोः अंसफलकभुजशिखरयोः बन्धनौ अंसौ, स्नायुमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणी च ॥ २७ ॥

अत ऊर्ध्वं उर्ध्वजत्रुगतानि व्याख्यास्यामः—तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन, तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च; ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः शिरा मातृकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम, तत्र चलमूर्धता; कर्णपृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्यं; घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम, तत्र गन्धाज्ञानं; भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा; भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्तौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा; भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्योमरणं; शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यः पाकात् पतितशल्यो वा जीवेन्नोद्धृतशल्यः; भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् ; पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणं; घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि तानि चत्वारि मर्माणि, तत्रापि सद्योमरणं; मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् शिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्ध्वजत्रुगतानि मर्माणि व्याख्यातानि ॥ २८ ॥

अत ऊर्ध्वं उर्ध्वजत्रुगतानीत्यादि। तत्रेति व्यत्यासेन वैपरीत्येन, एका नीला एका मन्या चैकस्मिन् पार्श्वे, अन्या नीला अन्या मन्या चापरस्मिन् पार्श्वे, शिरामर्मणी चतुरङ्गुले वैकल्यकारिणी च । ग्रीवायामिति उभयतश्चतस्रः इति एकस्मिन् एकस्मिन् पार्श्वे चतस्रः चतस्र इत्यर्थः, शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि मातृकाः । शिर इति सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैक-

स्यकारिणी च । कर्णेति स्नायुमर्मणी किंचिन्निम्नाकारे वैकल्यकारिणी च । घ्राणेति घ्राणमार्गस्य द्वयोः पार्श्वयोरभ्यन्तरविवरद्वारसंबद्धे फणे, शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणी च । भ्रूपुच्छेति शिरामर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकरे च । भ्रुवोरुपरीति भ्रुवोरुपरि निम्नयोरिति प्रदेशकथनं, सन्धिमर्मणी अर्धाङ्गुले वैकल्यकारिणी च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरिति अस्थिमर्मणी अर्धाङ्गुले । शङ्खयोरिति केशान्ते केशपर्यन्ते, स्नायुमर्मणी अर्धाङ्गुले विशल्यप्राणहरे च । भ्रुवोर्मध्ये इति तत्रोत्क्षेपवदिति सशल्यः स्वयं पतितशल्यो वा जीवति उद्धृतशल्यो म्रियते इत्यर्थः, शिरामर्म अर्धाङ्गुलं विशल्यघ्नं च । पञ्च सन्धय इति पञ्च सन्धयो ये शिरसि विभक्ताः शरीरसंख्याव्याकरणे ते सीमन्ता इत्यर्थः, इमानि सन्धिमर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि कालान्तरप्राणहराणि च । घ्राणश्रोत्रेति घ्राणादीन्द्रियचतुष्कतर्पणीनां शिराणां शिरामुखानां संनिपातः संयोगस्थानं शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि घ्राणादितर्पणशिराणां चतुर्भेदात्; इमानि शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि । मस्तकेति मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टादिति मस्तकस्याभ्यन्तरोर्ध्वमित्यर्थः, शिरासन्ध्योः सन्निपातः रोमावर्तः, एतत् सन्धिमर्म अर्धाङ्गुलप्रमाणं च ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र ।

ऊर्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे
एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूलम् ॥
विद्ध्यङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फं
त्रीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् ॥ २९ ॥
हृद्वस्तिकूर्चगुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि
चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे ॥
तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि
शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्धम् ॥ ३० ॥

इदानीं सर्वेषामेव मर्मणां सूत्रे मानमाह,—भवन्ति चात्रेत्यादिना । ऊर्व्यः इति शिरांसि कूर्चशिरांसि, कक्षपार्श्वे कक्षधरे इत्यर्थः । एकैकमङ्गुलमिताः इति एकैकं यथा भवति तथा ऊर्व्यादयो मर्मविशेषा अङ्गुलमिता ज्ञेयाः । स्तनपूर्वमूलमित्यादि मणिबन्धगुल्फं स्तनमूलं चाङ्गुलद्वयमितं विद्धि जानीहि इति संबन्धः । त्रीण्येव जानु सपरमिति सपरं द्वितीयजानुसहितं जानु त्रीणि त्र्यङ्गुलानि विद्धीत्यर्थः । मूर्ध्नि चत्वारि पञ्च च इति यानि मूर्ध्नि चत्वारि मर्माणि शृङ्गाटकसंज्ञकानि, तथा तत्रैव पञ्च सीमन्तसंज्ञकानि, गले दश यानि च द्वे इति गले कण्ठे यानि दश द्वे च कथितानि तत्राष्टौ मातृकाः द्वे नीले द्वे च मन्ये, तानि मर्माणि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि चतुरङ्गुलप्रमाणानीत्यर्थः । शेषाणि षट्पञ्चाशत् मर्माणि । अवेहि जानीहि । अन्ये तु इमानि षट्पञ्चाशत् मर्माणि तलप्रमाणान्याहुः । गयी तु अन्यादृशं सूत्रं पठित्वा स्तनमूले द्वे गुल्फे च, इन्द्रबस्तयश्चत्वारो, द्वौ मणिबन्धाविति दश मर्माणि द्व्यङ्गुलानि भोजदर्शनात् व्याख्याति, तथा जानु सपरमित्यत्र सह परेण परप्रदेशावस्थितेनापि मर्मणा वर्तते यत् तत् सपरं तेन जानुनी द्वे, आण्यः चतस्रः, कूर्परे द्वे, इत्यष्टौ अङ्गुलानि व्याख्याति । शेषं समम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः
शस्त्रेण कर्मकरणं परिहृत्य मर्म ॥
पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म
तस्माद्धि मर्मसदनं परिवर्जनीयम् ॥ ३१ ॥

मानकथनप्रयोजनमाह,—एतदित्यादिना । मर्मसदनमिति मर्मस्थानम् ॥ ३१ ॥

छिन्नेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणां
सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ॥
प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः
संच्छिन्नशाखतरुवत् निधनं न यान्ति ॥ ३२ ॥
क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं
गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति ॥
एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा
वृक्षा इवायुधविघातनिकृत्तमूलाः ॥ ३३ ॥
तस्मात् तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं
छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे ॥

करचरणच्छेदे जीवन्ति तदवयवभूतमर्मच्छेदे तु न जीवन्तीति विशेषं दर्शयन्नाह,—छिन्नेष्वित्यादि । सङ्कोचमीयुः सङ्कोचं जग्मुरतोऽल्पं रुधिरं प्रवर्तते । क्षिप्रेष्वित्यादि तत्र पाण्योश्चरणयोर्वा । गयी तु, वृक्षा इवायुधनिपातेत्यादिस्थाने 'किञ्जल्कपत्रमथनादिव पङ्कजानि' इति पठति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥—

मर्माणि शल्यविषयार्धमुदाहरन्ति
यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः ॥ ३४ ॥
जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्
ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि ॥

मर्ममानकथनप्रयोजनं पूर्वतरवाक्ये प्रतिपाद्य मर्मस्थानविषयं निर्दिशन्नाह,—मर्माणीत्यादि । शल्यस्य मनःशरीराबाधकरस्य विषयः शल्यविषयः; स च शस्त्रादिप्रधानान्मरणामरणकारकत्वेन द्विविधः; तत्र मरणकारकः शल्यविषयो मर्माख्यः शरीरदेशः, यस्मात् तत्र हताः सद्य एव न भवन्ति सप्ताहाभ्यन्तरे एव म्रियन्ते इत्यर्थः, तस्मान्मरणकारकत्वेन मर्माणि शल्यविषयार्धमुदाहरन्ति, पूर्वाचार्या इति शेषः । ननु, केचिन्मर्महता अपि जीवन्तो दृश्यन्ते तत् कथं मरणकारकत्वेन मर्माणि शल्यविषयार्धमित्याशङ्क्याह—जीवन्तीत्यादि ॥ ३४ ॥

संभिन्नजर्जरितकोष्ठशिरःकपाला
जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशैः ॥

छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषै-
र्येषां न मर्मपतिता विविधाः प्रहाराः ॥ ३५ ॥

प्रसङ्गतोऽपरं शल्यविषयार्थं प्रतिपादयितुकामः अमर्महताश्च विविधैरपि छेदभेदादिभिर्न म्रियन्ते इति दर्शयन्नाह,—संभिन्नेत्यादि ॥ ३५ ॥

सोममारुततेजांसि रजःसत्वतमांसि च ॥
मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
मर्मस्वभिहतास्तस्मात् न जीवन्ति शरीरिणः ॥ ३६ ॥

इदानीं मर्मणां शरीरमनोदोषनिवासभूतानां शरीरमनोदोषैरेव मर्मविद्धकुपितैर्मनः शरीरं च नश्यति, तयोराधारभूतयोर्नाशादाधेयभूतोऽपि भूतात्मा नश्यति इति दर्शयन्नाह—सोमेत्यादि ॥ ३६ ॥

इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ॥
रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते ॥ ३७ ॥
हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् ॥
ततो धातुक्षयात् जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति ॥ ३८ ॥
हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ॥
शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात् ॥ ३९ ॥
विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥
रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ॥
कुर्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि ॥ ४० ॥

सद्यःप्राणहरादिमर्मपञ्चकस्य लक्षणं निर्दिशन्नाह,—इन्द्रियार्थेषु इत्यादि । आशुहरे सद्यःप्राणहरे । पूर्वोक्तमिति शल्यमुखावरुद्धो यावदन्तर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवतीत्यादि । उक्तमेव कारणं ज्ञेयं लक्षणत्वेनेत्यर्थः ॥ ३७—४० ॥

छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दारणादपि ॥
उपघातं विजानीयात् मर्मणां तुल्यलक्षणम् ॥ ४१ ॥

इदानीं मर्मघाततुल्यं मर्मसमीपस्यापि देशस्य घातं महानर्थकरं दर्शयन्नाह,—छेदेत्यादि । उपघातं समीपघातम् ॥ ४१ ॥

मर्माभिघातस्तु न कश्चिदस्ति
योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा ॥
प्रायेण मर्मस्वभिताडितास्तु
वैकल्यमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते ॥ ४२ ॥

मर्माभिघाते वैद्यस्य यत्नपरतां दर्शयन्नाह,—मर्माभिघात इत्यादि । अल्पात्ययः इति अल्पव्यापत् । निरत्ययः इति निर्गतव्यापत् । गयी तु एतद्वाक्यं न पठति ॥ ४२ ॥

मर्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ॥
प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः ॥ ४३ ॥

शरीरदोषेणापि मर्मणां मर्मसमीपदेशस्यापि नियतं महानर्थं दर्शयन्नाह,—मर्माण्यधिष्ठायेत्यादि । मूर्च्छन्ति समुच्छ्रायं गच्छन्ति । यस्मादेवंविधो मर्माभिघातस्तस्माद् वैद्येन यत्नः कार्य इति सूचितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः शिरावर्णविभक्तिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

मर्मशिरास्नायुधमनीः परिहरन्नित्यादौ मर्मानन्तरं शिराणां निर्देशात् प्रत्येकमर्मनिर्देशशारीरानन्तरं शिरावर्णविभागशारीरारम्भो युज्यत इत्याह,—अथेत्यादि । विभक्तिः विभागः समुदायात् पृथक्करणमित्यर्थः । शिराणां वातादिवहानां तद्वर्णानां चारुणनीलशुक्ललोहितानां विभक्तिर्यस्मिन् शारीरे तत् तथाविधम् ॥ १ ॥ २ ॥

सप्त शिराशतानि भवन्ति; याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः; द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानाः; तासां नाभिर्मूलं, ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ॥ ३ ॥

तासामणुशोऽपरिसंख्यातानामपि भूयस्त्वाश्रयसमुदायसंख्यां निर्दिशन्नाह,—सप्तेत्यादि । तासां सर्वासामपि सामान्यं कर्म निर्दिशन्नाह,—याभिरित्यादि । याभिः शिराभिः । आरामः नानावृक्षसमुदायविशेषः । जलहारिणीभिः प्रणालीभिः, कुल्याभिः कृत्रिमाल्पसरिद्भिः, एतद्दृष्टान्तद्वयं स्थूलसूक्ष्मशिराप्रापणार्थम् । उपस्निह्यते पुष्टिं नीयते तरुणानां शरीरं, वृद्धानां शरीरपरिणामात्तेनोपस्नेहेन शरीरं याप्यते । 'स एवान्नरसो वृद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वादप्रीणनो भवति' इति । अनुगृह्यते परिपाल्यते । आकुञ्चनादिभिरित्यत्रादिशब्दात् भाषणस्वप्नावबोधादयो गृह्यन्ते । शिराणां सूक्ष्मशेषप्रदर्शनाय दृष्टान्तमाह,—द्रुमेत्यादि । प्रतानाः विस्ताराः, ततः इति नाभित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भवतश्चात्र ।

यावत्यस्तु शिराः काये संभवन्ति शरीरिणाम् ॥
नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ ४ ॥

भवतश्चात्रेत्यादि । प्रतन्वन्ति ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च काये इति संबध्यते ॥ ४ ॥

नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता ॥
शिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ५ ॥

इदानीं शिराणां प्राणानां चाधाराधेयत्वं प्रतिपादयन्नाह,—नाभिस्था इत्यादि । नाभिस्थाः इत्यनेन नाभ्यावरकासु शिरासु अवस्थिताः । प्राणाः इति शिराणां प्राणाधारत्वं प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

तासां मूलशिराश्चत्वारिंशत्; तासां वातवाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश रक्तवाहिन्यः । तासां तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति, तावत्यः एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोः, एवमेतानि सप्त शिराशतानि ॥ ६ ॥

इदानीं शिरापिण्डमभिधाय विभजन्नाह,—तासामित्यादि ॥ ६ ॥

तत्र वातवाहिन्यः शिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्, तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ, द्वे द्वे पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत्य एव चोदरे, दश वक्षसि । एकचत्वारिंशत् जत्रुण ऊर्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायां, कर्णयोश्चतस्रः, नव जिह्वायां, षट् नासिकायां, अष्टौ नेत्रयोः, एवमेतत् पञ्चसप्ततिशतं वातवहानां शिराणां व्याख्यातं भवति । एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्द्वे; एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त शिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि ॥ ७ ॥

वातादिवहाः शिराः सामान्यतः संख्यया अभिधाय प्रसङ्गविभागेन ता एव प्रतिपादयितुमाह,—तत्र वातवाहिन्य इत्यादि । कोष्ठे चतुस्त्रिंशदिति याः प्रतिपादितास्तासां विवरणमाह—तासां गुदमेढ्राश्रिता इत्यादि । एकचत्वारिंशत् जत्रुण ऊर्ध्वमित्युद्दिष्टानां विवरणमाह—तासां चतुर्दशेत्यादि । पञ्चसप्ततिशतमिति पञ्चसप्तत्यधिकं शतमित्यर्थः । एष इत्यादि एष एव विभागः पूर्वोक्तो वातवाहिशिराविभाग इत्यर्थः । शेषाणामिति पित्तश्लेष्मरक्तवहानामित्यर्थः । एतेन पित्तादिवाहिनीनामपि शिराणां प्रत्येकं पञ्चसप्तत्यधिकं शतं भवतीत्युक्तम् । उपसंहारमाह,—एवमित्यादि ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र ।

क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम् ॥
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः शिराः पवनश्चरन् ॥८॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः शिराः प्रतिपद्यते ॥
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसंभवाः ॥ ९ ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ॥
संसर्पत्स्वाः शिराः पित्तं कुर्याच्चान्यान्गुणानपि॥१०॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः शिराः ॥
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसंभवाः ॥११॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्यं बलमुदीर्णताम् ॥
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः शिराश्चरन्१२
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः शिराः प्रतिपद्यते ॥
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसंभवाः ॥१३॥
धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ॥
स्वाः शिराः संचरद्रक्तं कुर्यात् चान्यान् गुणानपि१४
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः शिराः ॥
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसंभवाः ॥ १५ ॥

इदानीं वातादिवहशिरासु वातादीनां प्रकृतिभूतानां प्राकृतं कर्म विकृतिभूतानां वैकृतं कर्म निर्दिशन्नाह—क्रियाणामित्यादि । क्रियाणां कायक्रियाणां प्रसारणाकुञ्चनादीनां, वाक्क्रियाणां भाषितादीनाम् । अप्रतीघातं अप्रतिहननम् । बुद्धिकर्मणामिति पञ्चानां बुद्धीन्द्रियाणां, मनसो बुद्धेश्च स्वे स्वे विषये प्राकृतायां प्रवृत्तौ मोहस्याभावं करोति । अन्यान् गुणान् 'तत्र प्रस्यन्दनोद्वहनपूरण' इत्यादिकान् । भ्राजिष्णुतामित्यादि भ्राजिष्णुतां दीप्तिमत्त्वं, संसर्पत् गच्छत् । अन्यान् गुणान् रागपक्त्योज इत्यादिकान् । यदेत्यादि अन्यान् गुणान् सन्धिश्लेषणादिकान् । यदा तु इत्यादि अन्यान् गुणान् 'रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं करोति' इत्याद्युक्तान् ॥ ८—१५ ॥

न हि वातं शिराः काश्चित् न पित्तं केवलं तथा ॥
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्ववहाः स्मृताः॥१६॥

प्राकृतवातादिवहानामपि शिराणां सर्वत्र सर्वकार्योपलम्भात् सर्ववहत्वं दर्शयन्नाह,—न हि वातमित्यादि ॥ १६ ॥

प्रदुष्टानां हि दोषाणां मूर्छितानां प्रधावताम् ॥
ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्ववहाः स्मृताः ॥ १७ ॥

इदानीं प्रकुपितवातादिवहानामपि शिराणां सर्ववहत्वं दर्शयन्नाह,—प्रदुष्टानामित्यादि । मूर्च्छितानामिति परस्परं मिश्रितानामित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्रारुणा वातवहाः पूर्यन्ते वायुना शिराः ॥
पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्यः स्थिराः कफात् ॥
असृग्वहास्तु रोहिण्यः शिरा नात्युष्णशीतलाः॥१८॥

शिराविभक्तिं प्रतिपाद्य तद्वर्णविभक्तिं प्रतिपादयन्नाह,—तत्रेत्यादि ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद् याः शिरा भिषक् ॥
वैकल्यं मरणं चापि व्यधात् तासां ध्रुवं भवेत्॥१९॥
शिराशतानि चत्वारि विद्यात् शाखासु बुद्धिमान् ।
षट्त्रिंशत् च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिं च मूर्धनि ॥२०॥
शाखासु षोडश शिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥
पञ्चाशज्जत्रुणश्चोर्ध्वमवेध्याः परिकीर्तिताः ॥ २१ ॥

तत्र व्यध्याव्यध्यविभागज्ञानाय पूर्वोक्तानि सप्तशिराशतानि षडङ्गेष्वनूद्य प्रतिज्ञाता अव्यध्याः शिराः प्राह,—शिराशतानीति । शिराशतानि चत्वारि इति एकैकशाखागतवातादिवहानां शिराणां पञ्चविंशत्या चत्वारि शतानि भवन्ति । चतुःषष्टिं चेति शतमित्यत्रापि योजनीयं, तेन चतुःषष्ट्यधिकं शतं मूर्धनि ज्ञातव्यम् ॥ १९—२१ ॥

तत्र शिराशतमेकैकस्मिन् सक्थ्नि भवति; तासां

जालधरा त्वेका तिस्रश्चाभ्यन्तरास्तत्रोर्वीसंज्ञे द्वे लोहिताक्षसंज्ञा चैकैतास्त्ववेध्या; एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ, एवमशस्त्रकृत्याः षोडश शाखासु। द्वात्रिंशत् श्रोण्यां, तासामष्टावशस्त्रकृत्या द्वे द्वे विटपयोः कटीकतरुणयोश्च; अष्टावष्टावेकैकस्मिन् पार्श्वे, तासामेकैकामूर्ध्वगां परिहरेत्, पार्श्वसन्धिगते च द्वे; चतस्रो विंशतिश्च पृष्ठे पृष्ठवंशमुभयतः, तासामूर्ध्वगामिन्यौ द्वे द्वे परिहरेद्बृहतीसिरे; तावत्य एवोदरे, तासां मेढ्रोपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत्; चत्वारिंशद् वक्षसि, तासां चतुर्दशाशस्त्रकृत्या हृदये द्वे, द्वे द्वे स्तनमूले, स्तनरोहितापलापस्तम्भेषूभयतोऽष्टौ; एवं द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्याः पृष्ठोदरोरःसु भवन्ति। चतुःषष्टिशिराशतं जत्रुण ऊर्ध्वं भवति; तत्र षट्पञ्चाशत् शिरोधरायां, तासामष्टौ चतस्रश्च मर्मसंज्ञाः परिहरेद्, द्वे कृकाटिकयोर्द्वे विधुरयोः; एवं ग्रीवायां षोडश अव्यध्याः; हन्वोरुभयतोऽष्टावष्टौ, तासां तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत्; षट्त्रिंशत् जिह्वायां, तासामधः षोडश अशस्त्रकृत्याः रसवहे द्वे वाग्वहे च द्वे; द्विर्द्वादश नासायां, तासामौपनासिक्यश्चतस्रः परिहरेत्; तासामेव च तालुनि एकां मृदावुद्देशे; अष्टात्रिंशदुभयोर्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत्; कर्णयोर्दश, तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत्; नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टिः, तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः आवर्तयोरेकैका स्थपन्याश्चैका परिहर्तव्या; शङ्खयोर्दश, तासां शङ्खसन्धिगतामेकैकां परिहरेत्; द्वादश मूर्ध्नि, तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत्, सीमन्तेष्वेकैकां, एकामधिपताविति; एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशत् जत्रुण ऊर्ध्वमिति ॥ २२ ॥

कास्ताः अव्यध्याः ? इत्याह,—तत्र शिराशतमिति । जालधरा इति जालानीव जालानि मांसशिरास्नाय्वस्थिसन्धिजानि कूर्चशिरोव्यापीनि तानि धारयन्ति यास्ता जालधरा इत्यर्थः । कास्तास्तिस्रोऽभ्यन्तरा इत्याह,—तत्रोर्वीसंज्ञे द्वे इत्यादि द्वे अपि ते ऊर्वीसंज्ञे अतिसान्निध्यात् प्राक् मर्मविभागीयशारीरे ऊर्वीसंज्ञैकमर्मतया निर्दिष्टे । कटीकतरुणयोश्चेति अत्रापि द्वे द्वे इति संबन्धः । पार्श्वसन्धिगते द्वे इति जघनपार्श्वमध्ययोर्ये पार्श्वसन्धिसंज्ञके मर्मणी तत्संज्ञां प्राप्ते द्वे । चतस्रः इत्यादि पृष्ठगतचतुर्विंशतिशिरासु द्वे द्वे बृहती सिरे परिहरेदित्यर्थः । तावत्यः इति चतुर्विंशतिरित्यर्थः । चत्वारिंशदिति उभयतोऽष्टौ इति उभयत्रेत्यर्थः[1], उभयत इति स्तनमूलादिषु योजनीयं, तेनोभयत्र स्तनमूले वामदक्षिणाश्रिते द्वे द्वे इति चतस्रः । तथोभयत्र स्तनरोहितापलापस्तम्भेष्वष्टौ, तत्र स्तनरोहितयोर्द्वे द्वे, अपलापयोरेकैका, अपस्तम्भयोरप्येकैका एवमष्टावित्यर्थः । उपसंहारमाह,—एवमिति । पृष्ठोदरोरःसु इति अत्र पृष्ठशब्देन श्रोणिपार्श्वान्तामपि ग्रहणं, तेन श्रोणिगता अष्टौ, पार्श्वगता एकैका, चतस्रः पृष्ठे, चतस्र उदरे, चतुर्दश वक्षसि, एवं द्वात्रिंशदव्यध्याः । चतुःषष्टीति चतुःषष्टिशिराशतमिति चतुःषष्ट्यधिकं शिराशतमित्यर्थः । तत्र षडिति तत्र इति चतुःषष्ट्यधिकशिराशतमध्ये । अष्टौ चतस्रश्च मर्मसंज्ञाः इति तत्राष्टौ मातृकाः, द्वे नीले, द्वे च मन्ये, एता द्वादशमर्मसंज्ञा इत्यर्थः । तथा द्वे कृकाटिकयोः, द्वे विधुरयोः, एवं ग्रीवायामिति । गयी तु वातादिवहानां चतुर्भिरष्टकैर्द्वात्रिंशद् ग्रीवायां, तत्र षोडश अव्यध्या इति प्रतिपादयति । हन्वोरित्यादि सन्धिधमन्यौ इति हनुसन्धिधमन्यावित्यर्थः । हन्वोः षोडश शिरा ग्रीवाशिरासु एवान्तर्भवन्तीत्यतो न पृथग्गणनीयाः । गयी तु हनुगताः पृथगेव षोडश, तत्र द्वे सन्धिबन्धनकर्मणी परिहरेदित्याह । षट्त्रिंशदित्यादि । तासामधः षोडश इति तासां जिह्वागतषट्त्रिंशच्छिराणां मध्ये अधोजिह्वायाः षोडशशिरा भवन्ति, शेषा विंशतिश्च जिह्वाया ऊर्ध्वं भवन्ति । अशस्त्रकृत्या रसवहे वाग्वहे च इति रसवहे द्वे, वाग्वहे च द्वे । गयी तु अष्टाविंशतिर्जिह्वायां, तासां रसवाहिन्यः षट् अशस्त्रकृत्या इति ब्रूते । द्विर्द्वादश इति चतुर्विंशतिरित्यर्थः । औपनासिक्यः नासासमीपवर्तिन्यः । मृदावुद्देशे इति घोणासमीपे[1] इत्यर्थः । गयी तु षोडश नासायां तासु पञ्च अव्यध्या इत्याह । अष्टत्रिंशदिति गयी तु 'चतुर्विंशतिरुभयोर्नेत्रयोः तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत्' इत्याचष्टे । कर्णयोरिति गयी तु कर्णयोः षोडश, तासामेकैकां शब्दवहां परिहरेदिति ब्रूते । नासानेत्रेति याश्चतुर्विंशतिर्नासागता याश्च षट्त्रिंशन्नेत्रगतास्ता एव षष्टिर्ललाटे विज्ञातव्याः, अतो न पृथग्गणनीयाः । केशान्तानुगताः इति आवर्तमर्मसमीपकेशान्तानुगता इत्यर्थः । गयी तु ललाटस्थिताभिः शिराभिः सह नासानेत्रगताः शिराः ललाटे षष्टिः, तासु सप्त अव्यध्या इति ब्रूते । शङ्खयोरिति शङ्खयोर्दश इत्येता अपि नासानेत्रगता बोद्धव्याः, अतो न पृथग्गणनीयाः । गयी तु शङ्खयोरष्टौ पृथगेव पठति, तासु द्वे शङ्खसन्धिगतेऽव्यध्ये इति प्रतिपादयति । द्वादश मूर्ध्नीति सीमन्तेषु पञ्चसु एकैकां परिहरेत्, तथा अधिपतावेकां परिहरेत्, एतासामपि नासानेत्रगतत्वात् पृथग्गणना न कर्तव्या । गयी तु मूर्ध्नि पृथगेव द्वादश पठित्वा तास्वष्टावव्यध्या इत्याह ॥ २२ ॥

भवति चात्र ।

व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः शिराः ॥
प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम् ॥२३॥

इदानीं सर्वत्र शिरासंभवत्वेन नियमव्याख्यानसङ्गत्या-

१ 'उभयत्रेत्यर्थे' इति पाठान्तरम् ।

१ 'घण्टासमीपे' इति पाठान्तरम् ।

भिचारोऽस्तीति दर्शयन्नाह,—व्याप्नुवन्ति इति । यथा बिसादीनां प्रताना विस्तारा पद्मिनीकन्दात्प्रसृता जलं व्याप्नुवन्ति तथा नाभितः प्रसृताः शिराः सर्वतः शरीरं व्याप्नुवन्ति ॥२३॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः शिराव्यधविधिशारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

शिरावर्णविभक्त्यनन्तरं ज्ञातव्याव्यध्यशिरस्य शिराव्यधविधिर्युज्यते इत्याह,—अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

बालस्थविररूक्षक्षतक्षीणभीरुपरिश्रान्तस्त्रीमद्याध्वकर्षितवमितविरिक्तास्थापितानुवासितजागरितक्लीबकृशगर्भिणीनां कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवासपिपासामूर्च्छाप्रपीडितानां च शिरां न विध्येत्, याश्चाव्यध्याः, व्यध्याश्चादृष्टाः, दृष्टाश्चायन्त्रिताः, यन्त्रिताश्चानुत्थिताः इति ॥ ३ ॥

बालस्थविरयोरसंपूर्णक्षीणधातुत्वात्, गयी तु क्षतेन क्षीणः क्षतक्षीणस्तस्यानिलव्याधिभयान्न विध्येदिति व्याख्याति, भीरोश्च तमोबहुलत्वाल्लोहितदर्शनेन मूर्च्छाभयान्न विध्येत्, परिश्रान्तस्य श्रमकुपितो शोणितावसेचनेनातिप्राबल्यं प्राप्य शरीरव्यापादकः स्यात्, मद्यपस्य मदविक्षिप्तचित्तस्यातिमूर्च्छाकरत्वात्, अध्वस्त्रीकर्षितस्य वातप्रकोपभयान्न विध्येत्, वान्तविरिक्तयोरकृतसंसर्जनयोरपीतस्नेहयोर्वमनविरेकानन्तरमेव वातप्रकोपभयात् शिरां न विध्येत्, आस्थापितजागरितयोर्मरुत्प्रकोपभयान्न विध्येत्, अनुवासितस्य मन्देऽग्नौ भूयोऽग्निमान्द्यभयात्, क्लीबस्य प्रधानधातुक्षयेणाल्पसत्वेन च निश्चितविनाशात्, कृशस्य गर्भिणीनां चोपक्षीणधातुत्वाद्देहसन्देहभयात्, कासश्वासशोषिणामपि अपचीयमानधातुत्वेन देहसन्देहभयान्न विध्येत्, प्रवृद्धज्वरस्यासृक्स्रावेण प्रलापादिभयात् शिरां न विध्येत् । याश्चाव्यध्या इति अशेषाव्यध्यप्रसङ्गेनोक्तमपि न पुनरुक्तम् ॥ ३ ॥

शोणितावसेकसाध्याश्च ये विकाराः प्रागभिहितास्तेषु चापक्वेषु अन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायं च शिरां विध्येत् ॥ ४ ॥

शोणितावसेकसाध्या इति 'त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा' इत्यादयः शोणितवर्णनीये उक्ताः । तेषु चापक्वेषु इति यद्यपि रक्ताभावात् पक्वानां रक्तस्रुतिर्न क्रियते इत्यर्थादेवापक्वग्रहणं लभ्यते, तथापि बाह्योपक्रमेषु मध्ये शोणितावसेकस्य प्राधान्यख्यापनायापक्वग्रहणं कृतम् । अन्येषु चानुक्तेषु इति ये विपाकाभिमुखाः शोणितावसेकसाध्येषु अनभिहितास्तेष्वित्यर्थः । यथाभ्यासमिति यथासमीपमित्यर्थः । यथान्यायमिति न्यायस्य स्नेहस्वेदादिकस्य अनतिक्रमेण यथान्यायम् ॥ ४ ॥

प्रतिषिद्धानामपि च विषोपसर्गे आत्ययिके च शिराव्यधनमप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

इदानीं कारणवशान्निषिद्धानामपि शोणितावसेकं दर्शयन्नाह,—प्रतिषिद्धानामपीति । प्रतिषिद्धानामिति बालस्थविरादीनाम् । आत्ययिकेषु इति अत्ययो विनाशो भवत्यस्मादिति आत्ययिकः, विद्रध्यादिरनन्यसाध्यः ॥ ५ ॥

तत्र स्निग्धस्विन्नमातुरं यथादोषप्रत्यनीकं द्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थितं वा प्राणानबाधमानो वस्त्रपट्टचर्मान्तर्वल्कललतानामन्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य प्राप्तं शस्त्रमादाय[1] शिरां विध्येत् ॥ ६ ॥

तत्र शिराव्यधस्य पूर्वकर्मविधिं प्रदर्श्य प्रधानकर्मविधिं दर्शयन्नाह,—तत्रेति । तत्र इति वाक्योपक्रमे । आतुरमिति अत्र आतुरग्रहणं स्वस्थस्य रक्तं न स्रावयेदिति बोधनार्थम् । द्रवप्रायमिति रक्तोत्क्लेशनार्थं द्रवाधिकमन्नं भुक्तवन्तम् । यवागूं पीतवन्तमिति सात्म्यापेक्षया । यथाकालमिति वर्षादिषु व्यभ्रादिकालानतिक्रमेण । उपस्थाप्य सन्निधाने स्थापयित्वा । आसीनं उपविष्टं, स्थितं ऊर्ध्वीभूतम् । नातिगाढं नातिशिथिलमिति नातिगाढं उत्तमाङ्गे, नातिशिथिलं शाखासु । शरीरप्रदेशं गृहीत्वेत्यर्थः । प्राप्तं शस्त्रमिति उपयुक्तं शस्त्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभ्रिते ॥
शिराणां व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ॥ ७ ॥

नैवातिशीते इति । अभ्रिते इति अभ्राणि संजातानि यत्र दिने तदभ्रितं दिनं तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र व्यध्यशिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरत्निमात्रोच्छ्रिते उपवेश्यासने सक्थ्नोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परौ सन्धिद्वयस्योपरि हस्तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रणशाटकं ग्रीवामुष्ट्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात्स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटकान्तद्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयात् दक्षिणहस्तेन शिरोत्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं यन्त्रमावेष्टयेति, असृक्स्रावणार्थं च यन्त्रं पृष्ठमध्ये पीडयेति, कर्मपुरुषं च वायुपूर्णमुखं स्थापयेत्; एष उत्तमाङ्गगतानामन्तर्मुखवर्ज्यानां शिराणां व्यधने यन्त्रणविधिः । तत्र पादव्यध्यशिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं पादमीषत्संकुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यसिरपादं जानुसन्धेरधः

---

१ 'यथोक्तं गृहीत्वा' इति पाठान्तरम् ।

शाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले प्लोतादीनामन्यतमेन बद्धा पादशिरां विध्येत् । अथोपरिष्टात् हस्तौ गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सम्यगासने स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं बद्धा हस्तशिरां विध्येत् । गृध्रसीविश्वाच्योः सङ्कुचितजानुकूर्परः स्यात् । श्रोणीपृष्ठस्कन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्योपविष्टस्य विस्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरस्कस्य विस्फूर्जितदेहस्य । बाहुभ्यामवलम्बमानदेहस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेढ्स्य मेढ्रे । उन्नामितविदष्टजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायाम् । अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च शिरोत्थापनहेतून् बुद्ध्याऽवेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् ॥ ८ ॥

इदानीमुत्तमाङ्गसक्थिपाणिद्वयपृष्ठोदरवक्षोमेढ्जिह्वादिषु शिराणां येन प्रकारेणोत्थापनं तं दर्शयन्नाह,—तत्र व्यध्यशिरमिति । अरत्निमात्रोच्छ्रिते इति कनिष्ठाङ्गुलिप्रमितहस्तमात्रोच्छ्रिते इत्यर्थः । सन्धिद्वयस्योपरि इति जानुसन्धिद्वयस्योपरि कूर्परे निवेश्येत्यर्थः । कर्मपुरुषमिति यस्य शिराव्यधनं कर्म क्रियते स कर्मपुरुषः । अन्तर्मुखवर्ज्यानामिति मुखान्तर्गतवर्जितानामित्यर्थः। तत्र पादव्यध्येति। प्लोतादीनामिति प्लोतं वस्त्रं, आदिशब्दाद्वल्कलादीनां ग्रहणम्। अथोपरिष्टादिति। पूर्ववत् इति व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुल इत्यर्थः । गृध्रसीति गृध्रस्यां संकुचितजानोः, विश्वाच्यां संकुचितकूर्परस्य, शिरां विध्येदिति पूर्ववाक्यात् संबध्यते । श्रोणीपृष्ठस्कन्धेषु इति शिरामिति पूर्वतरवाक्यात् संबध्यते । कीदृशस्य पुरुषस्येत्याशङ्क्य विशेषयन्नणमाह,—उन्नामितपृष्ठस्येत्यादि । विस्फूर्जितं आयामितं पृष्ठं येन सः, तस्य। उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरस्कस्य विस्फूर्जितदेहस्य शिरां विध्येदिति शेषः । विस्फूर्जितदेहस्य इति आयामितमध्यशरीरस्येत्यर्थः। अवनामितमेढ्स्य अवनामितं स्तब्धीकृतं मेढ्रं यस्य स तथा, तस्य मेढ्रे शिरां विध्येदिति शेषः। उन्नामितविदष्टजिह्वाग्रस्य अधोजिह्वायां, अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च, 'विध्येत्' इति शेषः। अनुक्तानामपि यन्त्रणप्रकाराणां बुद्ध्या वीक्षणेन करणीयतां दर्शयन्नाह,—एवमित्यादि ॥ ८ ॥

मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यात्, अतोऽन्येष्वर्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेन, अस्थ्नामुपरि कुठारिकया विध्येदर्धयवमात्रम् ॥९॥

इदानीं प्रदेशविशेषेण शस्त्रप्रणिधानप्रमाणं शस्त्रविशेषं च दर्शयन्नाह,—मांसलेष्विति। मांसलेषु जठरस्फिगादिषु, यवमात्रं यवप्रमाणम्। व्रीहिः अत्र प्रधानकल्पनया शूकधान्यं, तत्रापि रक्तशालिरेव ॥ ९ ॥

भवन्ति चात्र ।

व्यभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले ॥
हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रयः स्मृताः ॥१०॥

नित्यगस्य कालस्य शीतोष्णवर्षाभेदेन त्रिविधत्वात् त्रिष्वपि कालेषु विशेषमाह,—व्यभ्रे वर्षास्विति । विगतानि अभ्राणि यस्मिन् दिने तत् व्यभ्रं दिनं तस्मिन् व्यभ्रे दिने, वर्षासु वर्षाकाले, शिरां विध्येदित्यर्थः । ग्रीष्मकाले तु शीतले इति तृतीयप्रहरानन्तरमित्यर्थः । हेमन्तकाले इति हेमन्तग्रहणं शीतकालोपलक्षणम् । एतच्चात्यन्तिकव्याधिवशेन, न पुनः स्वस्थस्य; तस्य हि शरदादिसाधारण एवैकः काल इति ॥ १० ॥

सम्यक्शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक् ॥
मुहूर्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सुविद्धां तां विनिर्दिशेत् ॥११॥

सुविद्धशिरालक्षणमाह,—सम्यगिति । मुहूर्तमिति मुहूर्तशब्दः स्रवेदसृगित्यत्र च संबध्यते ॥ ११ ॥

यथा कुसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ॥
तथा शिरासु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्तते ॥ १२ ॥

इदानीं शिरायां विद्धायां सत्यां पूर्वं दुष्टमेव रक्तं प्रवर्तते इति दर्शयन्नाह,—यथेति ॥ १२ ॥

मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृषितस्य च ॥
न वहन्ति शिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिताः ॥१३॥

शिराणां सम्यग्विद्धानामप्यस्रवणे कारणं दर्शयन्नाह,—मूर्च्छितस्येति। अतिभीतादिषु अतिभयादिजनितवातेन शिरामुखानिरोधात्, अनुत्थितयन्त्रितानां शोणितस्य प्रवृत्तावनभिमुखीभावात् न वहन्तीति शेषः । यद्यपि मदमूर्च्छाश्रमार्तानामित्यादिना सूत्रस्थानोदितेनायमर्थ उक्तस्तथापि प्रकरणान्तरत्वान्न पौनरुक्त्यम् ॥ १३ ॥

क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छयाभिहतस्य च ॥
भूयोऽपराह्णे विस्राव्या सा परेद्युस्त्र्यहेऽपि वा ॥१४॥

क्षीणस्यावश्यस्रावणीये शोणिते क्रमस्रावणं दर्शयन्नाह,—क्षीणस्येति । मूर्च्छयाभिद्रुतस्य इति अक्षीणस्यापीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रक्तं सशेषदोषं तु कुर्यादपि विचक्षणः ॥
न चातिप्रस्रुतं कुर्यात् शेषं संशमनैर्जयेत् ॥ १५ ॥

क्षीणेऽतिस्रावणस्य बहुदोषकरत्वान्निषेधं कुर्वन्नाह,—रक्तमिति ॥ १५ ॥

बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ॥
परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥ १६ ॥

प्रस्थं सार्धत्रयोदशपलानि । तथा चोक्तं,—"वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः"—इति ॥ १६ ॥

तत्र पाददाहपादहर्षावबाहुकचिप्पविसर्पवातशोणितवातकण्टकविचर्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्मण उपरिष्टाद् द्व्यङ्गुले व्रीहिमुखेन शिरां वि-

ध्येत्, श्लीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते, क्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घायां गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले, अपच्यामिन्द्रबस्तेरधस्ताद्‌द्व्यङ्गुले, जानुसन्धेरुपरि अधो वा चतुरङ्गुले गृध्रस्यां, ऊरुमूलसंश्रितां तु गलगण्डे, एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ, विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीह्नि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा, एवं दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्ये कफोदरे च, एतामेव च कासश्वासयोरपि आदिशन्ति, गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां, श्रोणिं प्रति समन्ताद्‌द्व्यङ्गुले प्रवाहिकायां शूलिन्यां, परिवर्तिकोपदंशशूकदोषशुक्रव्यापत्सु मेढ्रमध्ये, वृषणयोः पार्श्वे मूत्रवृद्ध्यां, नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे, वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूले च, बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके वदन्त्यंसयोरन्तरे, त्रिकसन्धिमध्यगतां तृतीयके, अधः स्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसंस्थितां चतुर्थके, हनुसन्धिमध्यगतामपस्मारे, शङ्खकेशान्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेषु चोन्मादे, जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च, तालुनि तालव्येषु, कर्णयोरुपरि समन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च, गन्धाग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे, तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वक्ष्यामयेषूपनासिके ललाट्यामपाङ्ग्यां वा, एता एव शिरोरोगाधिमन्थप्रभृतिषु रोगेष्विति ॥ १७ ॥

इदानीं नियतदेहदेशगतरोगविशेषेण व्यध्यानां शिराणां देहदेशविशेषं नियमयन्नाह,—तत्रेति । प्रभृतिग्रहणादन्येऽपि पादरोगा रक्तानुबन्धिदोषजाता गृह्यन्ते । तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते इति श्लीपदचिकित्सिते येन प्रकारेण वक्ष्यते, तथा श्लीपदे शिरां विध्येदित्यर्थः । क्रोष्टुकशिर इति क्रोष्टुकशीर्षादिषु वातवेदनासु जङ्घायां शिरां विध्येत् । तत्रापि प्रदेशविशेषज्ञानायाह,—गुल्फस्योपरीत्यादि । अपच्यामिति उत्पन्नमात्रायामित्यर्थः, न तु रूढायां, तस्यां पार्ष्णिं प्रति द्वे दश चाङ्गुलानीत्यादिना चिकित्सितस्योक्तत्वात् । जानुसन्धेरिति । यस्माद्धस्तयोरपि दाहादयो रोगा भवन्त्यतो बाहुग्रहणं कृतम् । किं सर्वत्रैव सक्थिबाह्वोः समानः शिराव्यधः, आहोस्वित् कुत्रचिद्भिन्नं ? इति दर्शयन्नाह,—विशेषत इति । कूर्परसन्धेः इत्यत्र सन्धिशब्देन सन्धिसमीप उच्यते, सन्धौ शस्त्रप्रणिधानस्य निषिद्धत्वात् । एवं दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्ये कफोदरे च यकृद्दाल्ये इति यकृद्दाल्युदरस्य सर्वावस्थायामित्यर्थः, एतामेव च कासश्वासयोरप्यादिशन्ति एतामेव दक्षिणबाहुमध्याश्रितामित्यर्थः । कासश्वासयोः इति कफोत्थयोः कफावृतमारुतजन्ययोर्वा । गयी तु कासश्वासयोरल्पयोर्मार्गविशुद्ध्यर्थं, नतूद्रिक्तयोः, तत्र शिराव्यधप्रतिषेधस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वादिति व्याख्याति । गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां यथा गृध्रस्यां जानुसन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गुले एवं विश्वाच्यां कूर्परसन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गुल इत्यर्थः । श्रोणिमिति शूलिन्यामिति कालेनानुबन्धभूतरक्तावृतवातकृतशूलयुक्तायामित्यर्थः । परिवर्तिकेति 'मर्दनात् पीडनाद्वापि' इत्यादि प्रोक्तलिङ्गा । वृषणयोरिति सेवन्या वामपार्श्व इति सेवनीप्रदेशाद्वामपार्श्वे इत्यर्थः । वृद्धवाग्भटे तु 'विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरस्था' इति सामान्येनैव पार्श्वशब्दोपादानं कृतं, तस्मादत्रापि वामपार्श्वग्रहणं दक्षिणपार्श्वोपलक्षणं, तेन दक्षिणपार्श्वे यदा शूलविद्रधी भवतस्तदा दक्षिणपार्श्वे कक्षास्तनान्तरस्थां शिरां विध्येदित्यर्थः । अस्याग्रे एतामेव कफोदर इति केचित् पठन्ति, स पाठो न सञ्जातः, 'दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्ये कफोदरे च' इति प्रागेव कफोदरे शिराव्यधस्य प्रतिपादितत्वात् । बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके वदन्त्यंसयोरन्तरे शोणितावृतवातजनितयोर्बाहुशोषावबाहुकयोरप्यंसयोः शिराव्यधः, अन्ये तु केवलवातकृतयोरप्येके वदन्त्यंसयोरन्तर इति पठित्वा व्याख्याति । बाहुशोषाऽवबाहुकयोर्बाहुमध्ये कूर्परांसयोर्मध्ये इत्यर्थः । मतान्तरमाह,—एके वदन्त्यंसयोरन्तर इति । ननु चान्यत्रावबाहुकादिति शिराव्यधप्रतिषेधात् कथमत्र शिराव्यधो विहितः ? नैवं, अन्यत्रावबाहुकादित्यनेन वातव्याधिचिकित्सितावेक्षणस्य प्रतिषेधो, न तु शिराव्यधस्येति तत्रैव वातव्याधिचिकित्सिते वर्णयिष्यामः । बाहुशोषे च केवलानिलजेऽप्यवस्थावशात् शिराव्यधः । तथाह्युष्णाम्बुलवणादेर्वातहरस्योपयोगात् कुपितेन शोणितेनावृतो यदा वेदनाकारी तदा शिराव्यध इति । त्रिकेति अंसयोरन्तर इत्यत्रापि संबध्यते । तेनांसयोरन्तरे यस्त्रिकसन्धिः तत्समीपगतां, न पुनस्त्रिकसन्धिमध्यगतां, त्रिकसन्धेर्मर्मत्वात् । अधःस्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसंस्थितां चतुर्थके स्कन्धसन्धेरधोगतां वामदक्षिणपार्श्वयोरेकतरपार्श्वसंस्थितां शिरां विध्येदिति समुदायार्थः । हन्विति हनुसन्धिमध्यगतां हनुसमीपसन्धिमध्यगतामित्यर्थः । शङ्खेति । केचिदत्रोन्मादेऽपस्मारे चेति पठन्ति । तत्रापस्मारस्य पाठो न संगच्छेत् । तथाच वाग्भटः,—"उरोऽपाङ्गललाटस्थामुन्मादेऽपस्मृतौ पुनः । हनुसन्धौ समुद्भूतां शिरां भ्रूमध्यगामिनीं"—इति । जिह्वेति जिह्वारोगेषु कण्टकादिषु, दन्तव्याधिषु कृमिदन्तादिषु । तालुनीति तालव्येष्विति तालुभवेषु विकारेषु । कर्णयोरिति अत्रोपरिग्रहणमधोनिवृत्त्यर्थं, विधुरमर्माश्रितत्वादधोभागस्य । कर्णशूल इति रक्तावृतानिलजे इत्यर्थः । कर्णरोगद्वारेणैव कर्णशूले प्राप्ते तदुपादानं विशेषार्थम् । तद्रोगेषु कर्णरोगेषु । गन्धेति नासारोगद्वारेणैव गन्धाग्रहणे प्राप्ते विशेषार्थमुपादानम् । तिमिरेति, पाकोऽक्षिपाकः । उपनासिके नासासमीपस्थे शिरे । अपाङ्ग्या भ्रूपुच्छान्तस्था । एता एव शिरोरोगाधिमन्थप्रभृतिषु रोगेष्विति प्रभृतिग्रहणात् क्षुद्ररोगे

पठिताकर्षिकादेरपि ग्रहणम् । सर्वेषु पूर्वोक्तेषु रक्तानुबन्धजेषु रक्तजेषु वा शिराव्यधः नान्यादृशेषु ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वं दुष्टव्यधनमनुव्याख्यास्यामः, तत्र दुर्विद्धातिविद्धा कुञ्चिता पिच्चिता कुट्टिताऽप्रस्रुता अत्युदीर्णा अन्तेऽविद्धा परिशुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शस्त्रहता तिर्यग्विद्धा अपविद्धा अव्यध्या विद्रुता धेनुका पुनःपुनर्विद्धा शिरास्नाय्वस्थिसन्धिमर्मसु चेति विंशतिर्दुष्टव्यधाः ॥ १८ ॥

अत ऊर्ध्वमिति । दुष्टो व्यधो यासां ता दुष्टव्यधाः । कतिसंख्या इत्याह—विंशतिः । कथं विंशतिरित्याह,—दुर्विद्धेत्यादि ॥ १८ ॥

तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजाशोफवती च सा दुर्विद्धा, प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्तःप्रविशति शोणितं शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा, कुञ्चितायामप्येवं, कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृथुलीभावमापन्ना पिच्चिता, अनासादिता पुनःपुनरन्तयोश्च बहुशः शस्त्राभिहता कुट्टिता, शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रस्रुता, तीक्ष्णमहामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा, अल्परक्तस्राविण्यन्तेविद्धा, क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का, चतुर्भागावसादिता किंचित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता, दुःस्थानबन्धनाद्वेपमानायाः शोणितसंमोहो भवति सा वेपिता, अनुत्थितविद्धायामप्येवं, छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शस्त्रहता, तिर्यक्प्रणिहितशस्त्रा किंचिच्छेषा तिर्यग्विद्धा, बहुशः क्षता हीनशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा, अशस्त्रकृत्या अव्यध्या, अनवस्थितविद्धा विद्रुता, प्रदेशस्य बहुशोऽवघट्टनादारोहद्व्यधा मुहुर्मुहुः शोणितस्रावा धेनुका, सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्बहुशो विच्छिन्ना[1] पुनःपुनर्विद्धा, स्नाय्वस्थिशिरासन्धिमर्मसु विद्धा वा रुजां शोफं वैकल्यं मरणं वापादयति ॥ १९ ॥

इदानीं दुष्टव्यधानां विवरणमाह,—तत्रेति । अव्यक्तमिति अल्पतया अस्पष्टम् । अन्तःप्रविशतीति शरीराभ्यन्तरं प्रविशतीत्यर्थः । कुञ्चितायामिति कुटिलीभूतायामित्यर्थः । पृथुलीभावमापन्नेति कुण्ठशस्त्राभिपातेन चिप्पटतया प्रसरं प्राप्ता । अनासादिता अप्राप्ता । चतुर्भागासादितेति चतुर्भागेन प्राप्ता । वेपमानाया इति कम्पमानायाः । शोणितमोहः शोणिताप्रवृत्तिः । छिन्नेति द्विधाभूता । क्रियासङ्गकरीति गमनादिक्रियाविनाशकरी । प्रदेशस्येति शिराव्यधप्रदेशस्य, बहुशो घट्टनादिति बहून् वारान् ताडनात् । आरोहद्व्यधा उपर्युपरि आरोपितशस्त्रपदा । अतएव तैः शस्त्रपदैः धेनुस्तनैरिव स्रवणात् धेनुका । बहुशो भिन्नेति एकस्थान एवेति शेषः । आशुव्यापत्सु प्रागेव व्यापत्कारणप्रतिषेधः, जातासु तत्कारणविपरीतगुणाचरणम् । तत्कारणजातेषु विकारेषु यथास्वं शमनेन प्रशमनमिति ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र ।

सिरासु शिक्षितो नास्ति चला ह्येताः स्वभावतः ॥
मत्स्यवत् परिवर्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥ २० ॥

इदानीं शिराव्यधने यत्नं दर्शयन्नाह,—भवन्तीति । शिक्षितोऽभ्यासेन निपुणः, शिरासु नास्ति, मत्स्यवच्चलनात्; तस्मात्तद्व्यधे यत्नो विधेय इत्यर्थः ॥ २० ॥

अजानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ॥
भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युपद्रवाः ॥ २१ ॥

इदानीं शस्त्रकर्मानिपुणवैद्याद्व्यापत्संभवं दर्शयन्नाह,—अजानता इति ॥ २१ ॥

स्नेहादिभिः क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ॥
यान्त्याशु व्याधयः शान्तिं यथा सम्यक् सिराव्यधात् ॥ २२ ॥

इदानीं स्नेहादिकर्मणः शिराव्यधस्य गुणोत्कर्षं प्रतिपादयन्नाह,—स्नेहादिभिरिति ॥ २२ ॥

सिराव्यधश्चिकित्सार्धं शल्यतन्त्रे प्रकीर्तितः ॥
यथा प्रणिहितः सम्यग्बस्तिः कायचिकित्सिते ॥ २३ ॥

अधुना शिराव्यधस्य चिकित्सार्धत्वं दर्शयन्नाह,—शिरेति । चिकित्सार्धमिति चिकित्सामध्ये प्रधानमित्यर्थः; अपरेऽर्धशब्दं संख्यावाचकमाहुः । "मांसमेदोऽस्थिमज्जानः शोणितस्यावसेचनात् । धमन्यश्च विशुद्ध्यन्ति दुष्टरक्तास्त्वचश्च या । रसस्वेदादिनिष्यन्दाद्विशुद्ध्यन्ति न पुष्कलम् ॥ २३ ॥

तत्र स्निग्धस्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धैः परिहर्तव्यानि-क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायामयानाध्ययनासनचङ्क्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णान्याबललाभात्, मासमेके मन्यन्ते । एतेषां विस्तरमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ २४ ॥

इदानीं स्निग्धादिभिः पुरुषैः क्रोधादीनि सामान्येन परिहर्तव्यानीति दर्शयन्नाह,—तत्रेति । स्थानमूर्ध्वीभवनं, आसनमुपवेशनम् । एतेषां क्रोधायासादीनां पञ्चदशानां, उपरिष्टात् आतुरोपद्रवचिकित्सिते ॥ २४ ॥

भवतश्चात्र ।

सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ॥
अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥ २५ ॥

इदानीं शिराविषाणादीनां रक्तावसेचनोपयानां यथापूर्वं गुरुतां दर्शयन्नाह,—शिराविषाणेति । पदैः प्रच्छनैः, अवगाढं अभ्यन्तराश्रयं, यथापूर्वं पूर्वानतिक्रमेण; एतेनोक्तपदैरवगाढं,

[1] 'भिन्ना' इति पाठान्तरम् ।

जलौकोभिरवगाढतरं, तुम्बैरवगाढतमं, विषाणेन सार्वाङ्गिकं, अगाढतमं च शिराभिरिति ॥ २५ ॥

अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्नं पिण्डिते हितम् ॥ सिराऽङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालाबू त्वचि स्थिते॥ २६ ॥

तत्र शिराविषाणतुम्बजलौकःप्रच्छन्नानां विषयं कश्चिदाह,—"अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्नं पिण्डिते हितं-" इत्यादि ॥ २६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुत-व्याख्यायां शारीरस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः॥१॥ यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

शिराव्यधविधिशारीरानन्तरं शिराधमनीस्रोतसां सदृशत्वाद्धमनीव्याकरणारम्भो युज्यत इत्याह,—अथेति । ध्मानादनिलपूरणाद्धमन्यः, तासां व्याकरणं यस्मिन् शारीर इति विग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥

चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः । तत्र केचिदाहुः—सिराधमनीस्रोतसामविभागः, सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक्, अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः; कस्मात्? व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च; केवलं तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥ ३ ॥

तास्वतीतावेक्षणं निर्दिशन्नाह,—चतुर्विंशतिरिति । तत्र धमनीशिरास्रोतःस्वेकीयमतं स्वमतेन हेतुमता निराकर्तुमाह,—तत्रेति । अविभागः अपृथक्त्वं, सरणात् सिराः, ता एव ध्मानाद्धमन्यः, स्रवणात् स्रोतांसीति । अपृथक्त्वे स्वयमेव हेतुमाह,—शिराविकारा इत्यादि । शिराणामेवाकारान्तरेण परिणामः, पिष्टविकारक्षीरविकारवत् । पुनरपि तैरुक्तं,—"आकाशीयावकाशानां देहे नामानि देहिनां । शिराः स्रोतांसि मार्गाः खं धमन्यो नाड्य ईरिताः"—इत्यादि । परमतोच्छेदमाह,—तत्तु न सम्यगिति । व्यञ्जनान्यत्वात् लक्षणान्यत्वात्; तत्र शिराणां वातादिवहानां अरुणनीलशुक्ललोहितवर्णत्वं लक्षणं, शब्दादिवहधमनीनां तु वर्णानुक्तेः स्वधातुसमवर्णत्वं, एवं स्रोतसामपि । तदुक्तं चरके,—"स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च । स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या" इत्यादिकम् । मूलसन्नियमो द्वितीयो भेदो यथा—तासां मूलशिराश्चत्वारिंशत् यावदेवमेतानि सप्तशिरा शतानि, धमनीनां तु चतुर्विंशतिर्धमन्यः, स्रोतसां पुनः द्वाविंशतिः स्रोतांसि । कर्मवैशेष्यं विशिष्टकर्मकरत्वं, तच्च तृतीयभेदकारणं; तद्यथा—कर्मणामप्रतीघातमित्यादिप्रोक्तं शिराणां कर्मवैशेष्यं, शब्दरूपरसगन्धवहत्वादिकं धमनीनां, प्राणान्नवारिरसशोणितमांसमेदोवाहित्वं स्रोतसाम् । आगमोऽत्र आयुर्वेदः, स चतुर्थभेदहेतुः; तद्यथा—शिरा धमन्यो योगवहानि श्रोतांसीति, तथा मर्मशिरास्नायुधमनीः परिहरन्नित्यादिषु शिरादीनां यदि विभक्तत्वं नाभविष्यत् तदा पृथग्विवरणं नाकरिष्यदिति । इदानीमेतेषां शिराधमनीस्रोतसां परस्परभिन्नानामपि कर्मस्वविभाग इव भवतीति दर्शयन्नाह,—केवलेति । सन्निकर्षो नैकट्यं, अविभाग इव अपृथक्त्वमिव कर्मसु भवति, अतिसन्निकर्षादिहेतुचतुष्टयेन कर्मसु अपृथक्त्वमिव भवति । कथं? यथा अतिसन्निकर्षयुक्तीकृतानां तृणानां प्रत्येकं भिन्नज्वलनक्रियाणामभिन्नमिव ज्वलनं प्रतीयते । सदृशागमत्वादिति आप्तानां वचनमागमः, तस्य सदृशत्वात् । तथा हि—"आकाशीयावकाशानां देहे नामानि देहिनां । शिराः स्रोतांसि मार्गाः खं धमन्य" इत्याप्तोपदिष्टेन शिरादिसादृश्येन न निर्धार्य ज्ञायते शिरादिषु कस्येदं तोयादिवहनं कर्म। सदृशकर्मत्वाच्च यथा सह गायतां गायकानां भिन्नगीतक्रियाणामप्यभिन्नगीतक्रियाप्रतीतिः । सौक्ष्म्यात् यथा घटस्थितमृत्परमाणूनां प्रत्येकमुदाहरणं कुर्वतामेकक्रियाकारित्वप्रतीतिः ॥ ३ ॥

तासां तु खलु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यः, चतस्रस्तिर्यग्गाः ॥ ४ ॥

तासामिति ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासां तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते, द्वाभ्यां भाषते च, द्वाभ्यां घोषं करोति, द्वाभ्यां स्वपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते, द्वे चाश्रुवाहिन्यौ, द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते, ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः, तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः । एताभिरूर्ध्वं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥ ५ ॥

प्रश्वासोऽन्तः प्रविशद्वायुः, उच्छ्वास ऊर्ध्वमुत्तिष्ठद्वायुः, जृम्भितं स्वप्रप्रकृतधमनीधर्मः, क्षुद्धसितकथितानि घोषभाषयोर्विशेषः, रुदितं अश्रुवाहिन्याः कर्म, आदिशब्दात् रूपादिवाहिनीधमनीसंबन्धिनां प्रेक्षितादिकर्मविशेषाणामवरोधः । तास्त्विति शब्दादींश्चतुरः प्रत्येकं द्वाभ्यां द्वाभ्यामित्यष्टाभिः रजःप्रवर्तितात्मप्रयत्नप्रबोधमनोऽनुगताभिर्धमनिभिर्गृह्णीते । मनसश्चाणुत्वादेकत्वाच्च तासां युगपत्प्रवृत्तिर्नास्तीति तासां मध्ये या धमनी मनसाऽनुयुज्यते तयैव रूपादिष्वन्यतम-

मात्मा गृह्णीते, न पुनर्युगपदेव रूपादिकं सर्वं सर्वाभिर्धमनीभिर्गृह्णीत इति । स्पर्शग्रहणं पुनरत्रैवाध्याये तिर्यग्गानां कर्म वक्ष्यति । भाषत इति ताल्वादिस्थानव्यापारनिष्पादिताकारादिवर्णव्यक्तियुक्तं शब्दं करोति, घोषश्च तद्विपरीतोऽव्यक्तः शब्दः । द्वाभ्यां स्वपिति तमोविषयाभ्यां, सत्वविषयाभ्यां तु बुध्यते । एताभिरूर्ध्वं नाभेरुदरादयो धार्यन्ते अङ्गादिभिः सहैताभिरुदरादीनां बन्धनेन दृढीकृतत्वात्, वातादिवहनैव चैताभिरेव याप्यन्ते ॥ ५ ॥

भवति चात्र ।

ऊर्ध्वगतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः ॥
अधोगतास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ॥ ६ ॥

भवतीति वाताद्यभिवहनमासां सामान्यं कर्म ॥ ६ ॥

अधोगतास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्ति अर्पयन्ति चोर्ध्वगतानां तिर्यग्गतानां रसस्थानं चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा[१] जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासां तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते, तोयवहे द्वे, मूत्रबस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे, (शुक्रवहे) द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो विसृजतश्च नारीणामार्तवसंज्ञं, द्वे वर्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे, अष्टावन्यास्तिर्यग्गानां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति; तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः । एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदबस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥ ७ ॥

भवति चात्र ।

अधोगतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः ॥
तिर्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ॥ ८ ॥

आर्तवादीनित्यादिशब्दात् अन्नतोयादीनां स्वीकारः । स्थानान्तरगतानां तासामेव कर्म–तास्तु पित्ताशयमित्यादि । अभिप्रपन्ना अभिमुखं प्राप्ताः । विपक्वमौष्ण्यादिति अग्नेरिति शेषः । विवेचयन्त्य इति यथा यथा विपक्वमशनरसं तथा तथा पृथक् कुर्वन्त्य इत्यर्थः । अभिवहन्त्य इति अभितः सर्वतो वहन्त्यः । तर्पयन्ति प्रीणयन्ति । कथं पुनः सकलमेव शरीरं तास्तर्पयन्तीत्याशङ्क्याह,—अर्पयन्तीत्यादि । कथमर्पयन्तीत्यत्र युक्तिमाह,—रसस्थानं चाभिपूरयन्ति इति । अयमभिप्रायः–आमपक्वाशये अधोनाभेरेवमन्नरसो वर्तुलीकृतो रसस्थानस्य पूरणं ततश्चोर्ध्वगाभिस्तिर्यग्गाभिश्च तत्र तत्रोपनीयते इति सकलशरीरतर्पणमधोगतानामेव कर्म; रसस्थानं च हृदयं, तत्पूरणं च तन्निष्पादितरसपरम्परया न पुनः साक्षादेव, अधोगमत्वेनासां हृदयगमनमेव नास्तीति । तत्र मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्ति पृथक् कुर्वन्ति, पक्वान्नरसादिति शेषः । पित्ताशये कर्म तासां निर्दिश्यामपक्वाशयान्तरे निर्दिशन्नाह,—आमपक्वाशयान्तर इत्यादि । पचनं पक्वं भावे क्तः, तस्याशयः पक्वाशयः, एतेनामस्य पच्यमानस्य, यदन्तरं तत्रेत्यर्थः । द्वे अन्नवाहिन्यौ अन्त्राश्रिते नहि पित्ताशये रसमूत्रपुरीषभावेन विविच्यमानस्य आहारस्यान्नभावोऽस्ति, नापि तोयस्य तोयभावना; तेन तोयमत्र भविष्यतो मूत्रस्य कारणभूतं पक्वाहारविवेकजं द्रवमयमुदकमिवोदकं, तदपि द्वे एव वहतः, तदुदकं वस्तिविवरप्राप्तं मूत्रमित्युच्यते, ते तु द्वे मूत्रबस्तिसम्बद्धे एव; एवमन्नमत्र भविष्यत् किट्टस्य कारणभूतं पक्वाहारविवेकजं घनमन्नमिवान्नं, तदपि द्वे एव वहतः; तदेवोण्डुकप्राप्तं पुरीषमित्युच्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥

तिर्यग्गानां तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसङ्ख्यातास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततं च, तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसं चाभिसन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ॥ ९ ॥

विभज्यन्ते स्वयमेव विभक्ता भवन्ति । गवाक्षितं जालकैरिव व्याप्तम् । रसं चेत्यादि रसं रसधातुं, अन्तरभ्यन्तरे, यैर्मुखैः सम्यक्परिणताहाररसवाहिभिः, सर्वतः सन्तर्पयन्ति; बहिश्च सन्तर्पयन्ति त्वचमिति शेषः । तैरेव चाभ्यङ्गादीनां वीर्याणि त्वचि भ्राजकेनाग्निना विपक्वानि शरीरान्तःप्रविशन्ति । तैरेव मनोनुगतैः सुखासुखरूपं स्पर्शं कर्मात्मा गृह्णीते । ताः सर्वाङ्गगताः स्पर्शग्रहणाय अधिकृतत्वात्, तद्वत् मनोपि सर्वाङ्गस्रोतोगतमेव । तेनोर्ध्वगानां च नियत एव देशो भवति ॥ ९ ॥

भवतश्चात्र ।

यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च ॥
धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते ॥ १० ॥

यथा स्वभावत इति । खानि श्रोतांसि । रसो यैरुपचीयत इति रसः प्रधानभूतः, तेनान्यदभ्यङ्गपरिषेकादिवीर्यम् ॥ १० ॥

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ॥
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा
पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥ ११ ॥

१ 'त्रिविधा' इति पाठान्तरम् ।

इदानीं शब्दादिग्राहिणीनां सर्गस्थितिप्रलयेषु प्रकृतिभूतानामप्रकृतिभूतानां च क्रियोपदेशमाह,—पञ्चाभिभूतेति । अस्यार्थः—भावयन्ति योजयन्ति, काः ? पञ्चाभिभूताः पञ्चभ्यो भूतेभ्योऽभि समन्तात् भूताः, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैर्वा पञ्चभिरभिभूता व्याप्ताः, किंवा आकाशपवनदहनतोयभूमिभिरभिभूता व्याप्ता धमन्यः; कं ? पञ्चेन्द्रियं कर्मपुरुषं; केषु ? पञ्चसु श्रोत्रादिष्विन्द्रियाधिष्ठानेषु; कथं ? पञ्चकृत्वः पञ्चवारान्, भावयन्ति योजयन्ति; आयान्ति आगच्छन्ति; काः ? धमन्यः; किं ? पञ्चत्वं; किंकृत्वा ? भावयित्वा संयोज्य; किं तत् ? पञ्चेन्द्रियं इन्द्रियपञ्चकं सूक्ष्मरूपं; केषु ? पञ्चस्वाकाशादिषु भूतेषु । एतेनैतदुक्तं भवति—आकाशादिपञ्चभूतसमुत्पन्नाः धमन्यः कर्मपुरुषमिन्द्रियाधिष्ठानेषु पञ्चवारान् भावयन्ति, ततश्च इन्द्रियपञ्चकमाकाशादिषु भूतेषु संयोज्य विनाशकाले धमन्यो विनाशं यान्ति । अन्येतु 'पञ्चादिभूतान्यथ पञ्चकृत्वा' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—आदिभूतानि आकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि, पञ्चेन्द्रियं कर्मपुरुषं, पञ्चसु चक्षुरादिष्विन्द्रियाधिष्ठानेषु, भावयित्वा संयोज्य, तानि पञ्च आदिभूतानि विनाशकाले पञ्चत्वमायान्ति । अपरे तु 'पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चधा वेति' पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—भावयन्ति योजयन्ति, काः ? पञ्चाभिभूताः धमन्यः; आयान्ति किं ? पञ्चत्वं विनाशं; क्व ? विनाशकाले; किंकृत्वा ? भावयित्वा संयोज्य; कं ? पञ्चेन्द्रियं बुद्धीन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं च; केषु ? शब्दादिषु वचनादिषु च स्वकीयेष्वर्थेषु । अथवा पञ्चानामाकाशपवनदहनतोयभूमीनां पृथगाभिमुख्येन भूताः सत्वरूपेण व्यवस्थिता धमन्यः, पञ्चेन्द्रियं कर्मपुरुषं, यथास्वं पञ्चसु चक्षुरादिष्विन्द्रियाधिष्ठानेषु, भावयन्ति योजयन्ति । गयी त्वन्यथा आपातनिकां विधाय व्याख्याति, यथा—"रूपादिग्राहिणीनां धमनीनां पञ्चत्वात् पञ्चभिर्धमनीभिः पञ्चानामपि रूपादीनां युगपद्ग्रहणेन भवितव्यं इत्याशङ्क्याह—पञ्चाभिभूता इत्यादि । अस्यायमर्थः—पञ्चसु रूपादिषु, पञ्चेन्द्रियं चक्षुरादिकं, पञ्च धमन्यो भावयन्ति वेदयन्ति । स्वयं तावत् पञ्चेन्द्रियाणि रूपादिकं विदन्ति । ताश्च पञ्च धमन्यस्तेषु वेदयन्ति । कथं? पञ्चकृत्वः पञ्चवारान् । न चैकवारमेव पञ्चापि धमन्यः पञ्चापीन्द्रियाणि पञ्चस्वपि रूपादिषु वेदयन्ति, तत् कुतः पुनरिति हेतुगर्भविशेषणमाह,—अभिभूताः अभिमुखं प्राप्ताः । केन ? मनसेति शेषः । कस्मात् ? कर्तृमनःपुरःसरेन्द्रियार्थग्रहणात्; मन्ता हि शारीरे एक एव, मनोऽप्येकमेव, तेन मनसा यैव धमनी शब्दादिवहासु धमनीष्वभिप्रपन्ना सैव धमनी स्वधर्मं ग्राहयन्ति मन्तारं नान्येति; यतो मनःपुरःसरैवेन्द्रियप्रवृत्तिः । इदानीं स्वस्थस्यैव रूपादिग्राहिणीत्वमासां न पुनरतिदोषाभिपन्नस्य मरणेऽपीत्याह,—पञ्चत्वमित्यादि । विशिष्टनाशकाले पञ्चत्वं यान्ति; धमन्यः पाञ्चभौतिका विनाशकाले पृथक्पृथग्भूतभावेनावस्थानात् पञ्चतां गता उच्यन्ते । पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वेति पुनरत्यनुवादस्तेषां नियतस्वविषयग्राहित्वदर्शनार्थः । ग्रन्थान्तरे "रसवहा न कुर्वन्ति धमन्यः सततं तथा । शब्दादिग्रहणोच्छ्वासनिःश्वासवचनानि च ॥ भावयन्ति पृथक् पश्चात् प्रत्ययाः खलु पञ्चसु । तत्संख्याकरणं यान्ति नाशकाले तु पञ्चताम् ॥ शरीरे हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् । पञ्चतत्त्वावशेषत्वात् पञ्चतां गतमुच्यते" ॥११॥

अत ऊर्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः। तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्तववहानि, येष्वधिकारः; एकेषां बहूनि; एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः, तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति; अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यः, तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्दिपिपासान्ध्यं मरणं वा; उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च, तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च; रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः, तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च; रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यः, तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति; मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यः, तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणं च;मेदोवहे द्वे, तयोर्मूलं कटी वृक्कौ च, तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च; मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं बस्तिर्मेढ्रं च, तत्र विद्धस्यानद्धबस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च; पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदं च, तत्र विद्धस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च; शुक्रवहे द्वे, तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च, तत्र विद्धस्य क्लीबता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च; आर्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भाशय आर्तववाहिन्यश्च धमन्यः, तत्र विद्धायां वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्तवनाशश्च; सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः; बस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति । स्रोतोविद्धं तु प्रत्याख्यायोपचरेत्, उद्धृतशल्यं तु क्षतविधानेनोपचरेत् ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वमिति । मूलस्य स्थूलत्वेन तद्विद्धलक्षणस्यैव साध्यासाध्यपरिच्छेदकरत्वात्तद्विद्धलक्षणव्याख्यानमेव प्रतिज्ञातम् । स्वरूपं तु "स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च । स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च" इति तन्त्रान्तरात् ज्ञेयम् । तान्येव विशृण्वन्नाह,—तानि त्वित्यादि । प्राणादीनामार्तवान्तानामेकादशानां प्रत्येकवचने द्वे द्वे स्रोतसी । अस्थिमज्जस्वेदवाहिषु स्रोतःसु सत्स्वप्यनधिकारः; कथं ? तत्रास्थिवहानां सकलानामेव मेदोमूलं, मज्जवहानां च तेषां सकलान्येव

अस्थीनि सकलशरीरगतानि, न च सकलशरीरगतविद्धलक्षणं साध्यादिज्ञाननिश्चायकं, एवं स्वेदवहानामपि केवलं स्वेदोमूलमिति पूर्वेणैव समानं, अतः शल्यतन्त्रे तेषां मूलविद्धलक्षणानधिकारः । अमुमेवार्थं चेतसि कृत्वा आह,—येष्वधिकार इति । शल्यतन्त्रे इति शेषः, कायचिकित्सायां तु स्रोतोदुष्टिलक्षणं वाच्यं, तेन सकलाङ्गगतानामपि स्रोतसां कायचिकित्सायामधिकारः । शल्यतन्त्राधिकारिषु नियतदेशस्थितेषु विद्धेषु वेदनाविशेषस्य साध्यादिज्ञाननिश्चायकत्वमिति कायचिकित्साधिकारिणां स्रोतसां कृत्स्नशरीरगतत्वेन सूक्ष्माणां आश्रितस्य वेदनाविशेषस्य अतिसूक्ष्मत्वात् न साध्यादिज्ञाननिश्चायकत्वमिति तेषामनधिकारः । परमतमाह,—एकेषां बहूनि । एकेषामाचार्याणां मते बहूनि स्रोतांसि, तान्यत्रानधिकृतानीति शेषः । एतेषां विशेषा बहवः । तेषां पूर्वोक्तानां प्राणादिवहानां स्वतन्त्रे द्वाविंशतिसंख्योपेतानां स्रोतसां विशेषा भेदाः । तत्र प्राणवहेति । क्रोशनमार्तस्वरैः रोदनं, विनमनं विशेषेण नमनम् । अन्नवहे द्वे तयोरिति त्वक्शब्देन रसोऽत्र, तात्स्थ्यात् । चिकित्सिते बस्तिप्रसङ्गेनोक्तमत्रासूचितमपि मूत्रपुरीषस्रोतोमूलबस्तिगुदविद्धलक्षणमतिदेशेन सुखप्रतिपत्तये निर्दिशन्नाह,—बस्तीति । तत्र विद्धस्यानद्धबस्तित्यादि; गुदविद्धलक्षणं च—तत्र विद्धस्यानाह इत्यादि । इदानीं चिकित्सासूत्रं निर्दिशन्नाह,—स्रोतोविद्धमिति । उपचरेदिति शल्योद्धरणप्रकारेणेति शेषः । उद्धृतशल्यमिति अत्रापि प्रत्याख्यायेति योजनीयम् ॥ १२ ॥

मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतं त्वभिवाहि यत् ॥
स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्जितम् ॥ १३ ॥

मूलादिति मूलात् खादिति हृदयादिच्छिद्रात् प्रसृतं अभिवहनशीलं, यत् अन्तरं, अवकाशः तत् स्रोतो विज्ञेयम् ॥ १३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

धमनीव्याकरणे शुक्रार्तवस्रोतःसंकीर्तनात् शुक्रार्तवमूलस्य गर्भस्य प्राप्ताकृतेराश्रयभूता गर्भिणी व्याकर्तुं युज्यत इत्याह,—अथातो गर्भिणीति ॥ १ ॥ २ ॥

गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेत्, मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेत्, दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेत्, उद्वेजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पर्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत, बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयसङ्करांश्च भारानुच्चैर्भाष्यादिकं च परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति, नचाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत, न चायासयेच्छरीरं, पूर्वोक्तानि च परिहरेत्, शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसंबाधं विदध्यात्, हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतं च भोजनं भोजयेत्, सामान्यमेतदाप्रसवात् ॥ ३ ॥

चैत्यं देवताधिष्ठितो वृक्षः, अन्ये बौद्धालयमाहुः । श्मशानं मृतमर्त्यदाहस्थानम् । पूर्वोक्तानि ऋतुमत्यां निषिद्धानि दिवास्वप्नादीनि । अपाश्रयोपेतं प्रतिवाहकसहितम् । असंबाधं असङ्कटं, विदध्यात् कुर्यात् । हृष्टादिस्वरूपा नित्यं भवेत् । मलिनादि न स्पृशेदिति निषिद्धस्पर्शवर्जनं, दुर्गन्धदुर्दर्शनादिपरिहारेण निषिद्धगन्धरूपवर्जनं, उद्वेजनीयाश्च कथा इत्यनेन निषिद्धश्रुतिवर्जनं, शुष्कपर्युषितेत्यादिना निषिद्धरसवर्जनं, बहिर्निष्क्रमणादिपरिहारेण कायक्रियानियमः, क्रोधादिपरिहारेण मनःक्रियानियमः, उच्चैर्भाष्यादिपरिहारेण वाग्विषयनियमः । यानि च गर्भं व्यापादयन्ति गर्भावक्रान्तावुक्तानि ग्राम्यधर्मयानवाहनादीनि । विहारं नियम्याहारं नियमयन्नाह,—हृद्यं द्रवमित्यादि । हृद्यमोजस्यत्वात्, द्रवं जीवनीयत्वात्, मधुरं सकलशरीरधातूनां सात्म्यस्वादुपयोजनीयम् । द्रवादीनामग्निमान्द्यहेतुत्वात्तत्प्रतीकारायाह,—दीपनीयसंस्कृतमिति ॥ ३ ॥

विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत, विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके, चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्, पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं, षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेत् यवागूं वा, सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः, अष्टमे बदरोदकेन बलातिबलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थं च वायोः, ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति, अत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालात्, एवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते ॥ ४ ॥

विशेषत इति अतिशयेनेत्यर्थः । परमतमाह,—विशेषत इत्यादि । स्वमतमाह,—चतुर्थे इति । पृथक्पर्ण्यादिः विदारिगन्धादिः ॥ ४ ॥

---

१ 'क्रोधभयशस्करांश्च भावान्' इति पाठान्तरम् ।

नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ, तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्मितं सर्वागारं[1] यथासङ्ख्यं तन्मयपर्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसंपन्नं विधेयम् ॥ ५ ॥

तत्र तस्मिन् प्रसवावसरे । अरिष्टं सूतिकागृहं, एवंभूतं विधेयमिति संबन्धः ॥ ५ ॥

जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने ॥
सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥ ६ ॥

तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च ॥ ७ ॥

जाते इति । सशूले जघने शूलायां कट्याम् । प्रजायिनी प्रसवमना । तत्रोपस्थित इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां कुमारपरिवृतां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सम्भृतां[2] यवागूमाकण्ठात् पाययेत्, ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कर्तितनखाः परिचरेयुरिति ॥ ८ ॥

अशङ्कनीयाः यासां लज्जाभयादिकं न करोति गर्भिणी॥ ८ ॥

अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुसुखमभ्यज्यानुब्रूयाच्चैनामेका-सुभगे प्रवाहस्वेति, नचाप्राप्तावी प्रवाहस्व, ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्क्षणबस्तिशिरःसु प्रवाहेथाः शनैः शनैः, ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं, ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशल्यभावात्; अकालप्रवाहणाद्बधिरं मूकं व्यस्तहनुं मूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं विकटं वा जनयति ॥ ९ ॥

अथास्या इति । विशिखान्तरमपत्यमार्गं, अनुलोमं लोमानुकूलं, अनुसुखं यथासुखम् । एतां गर्भिणीम् । एका उत्कृष्टा, अन्येत्वेका चतसृणां स्त्रीणां मध्ये इति व्याख्यानयन्ति । प्रवाहस्वेति निरूहणं कुरु, 'वाहृ' प्रयत्ने, इत्यस्य धातोरात्मनेपदिनः प्रयोगः । आवी प्रसववेदना । ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्ध इति गर्भनाडीनां प्रकृष्टो बन्धस्तस्मिन् । स्वस्थानात् गर्भस्य निःसरणाय गमनं गर्भनिर्गमस्तस्मिन् गर्भनिर्गमे । प्रगाढमित्यत्र प्रवाहेथा इति संबध्यते । आविशल्यभावादित्यत्र शल्यग्रहणममरासहितगर्भप्राप्त्यर्थम् । अकालेति व्यस्तहनुं विघटितमुखसन्धिम् । ऊर्ध्वाभिघातनं ऊर्ध्वजत्रुगतरोगिणम् । उपद्रुतं उपद्रुतैर्व्याप्तम् । विकटं अयथास्थाननिवेशितावयवम् ॥ ९ ॥

तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् ॥ १० ॥

अप्रतिलोमेति प्राञ्जलमाकर्षेत् । प्रतिलोमता चानेकप्रकारा मूढगर्भनिदानोक्तया दिशा ज्ञातव्या । अनुलोमयेदिति मूढगर्भचिकित्सितोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण पिण्डीतकेन वा, बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोः, धारयेत् सुवर्चलां विशल्यां वा ॥ ११ ॥

गर्भसङ्गे चेति । हिरण्यपुष्पी कलिकारिका, सुवर्चला सूर्यभक्ता, विशल्या पाटला ॥ ११ ॥

अथ जातस्योल्बं मुखं च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्ध्नि पिचुं दद्यात्, ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायम्य सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत्, तत्सूत्रैकदेशं च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग् बध्नीयात् ॥ १२ ॥

अथ जाते उल्बं जरायुं विशोध्य अपनीय । मुखं च विशोध्य निर्मलीकृत्य, तदपि मुखकण्ठगतजरायुकफापनयनेन । तदुक्तं,—"जरायुणा मुखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते" इति । ब्रह्मदेवः घृताक्तमिति पदं परित्यज्य पिचुं दद्यादित्यत्र बलातैलाक्तमिति शेषः इति व्याख्याति । ततो नाभिनाडीमिति आयम्य आकृष्य, ग्रीवायां सम्यग्बध्नीयात् श्रावपरिहारार्थं; गयी तु 'गर्भनाडीमष्टाङ्गुलमायम्य नातिगाढं नातिशिथिलमग्रे सूत्रेणाबध्य वर्धयित्वा कुष्ठतैलेन सिक्ताऽपत्यमाश्वास्य मधुसर्पिर्मिश्रे अङ्गुल्यानामिकया कनकचूर्णं लेहयेत्,—इति पठति ॥ १२ ॥

अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्मणि कृते मधुसर्पिरनन्तचूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्, ततो बलातैलेनाभ्यज्य, क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादोषं यथाविभवं च ॥ १३ ॥

अथ कुमारमिति । आश्वास्य योनियन्त्रपीडनमूर्च्छितम् । अनन्तचूर्णं सुवर्णचूर्णं, तेन मिश्रं मध्वादि लेहयेत् । चूर्णप्रमाणं तु गुञ्जामात्रम् । सर्वगन्धाः एलादिकाः । यथाकालं कालानतिक्रमेण । कोष्णेन ईषदुष्णेन । यथादोषं दोषानतिक्रमेण । क्षीरिवृक्षककषायेण पित्तघ्नेन, सर्वगन्धोदकेन वा वातघ्नेन, विभवानतिक्रमेण रूप्यहेमतप्तेन वारिणा, सर्वगन्धोदकेन वा स्नापयेत् । अत्र केषुचित् पुस्तकेषु तु "मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्या अनामिकया लेहयेत्" अयं पाठो दृश्यते, परमसौ टीकाकारैर्न व्याख्यातः । वृद्धवाग्भटेन त्वन्यथा प्राशनमभिहितं; यथा—"ऐन्द्रीब्राह्मीशङ्खपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं

१ '—निर्मितसर्वागारं' '—निर्मितसर्वाङ्गारं' इति पाठान्तरद्वयमुपलभ्यते । २ 'सघृतां' इति पाठान्तरम् ।

रेणुमात्रं कुशाभिमन्त्रितं सौवर्णेनाश्वत्थपत्रेण वा मेधायुर्बलजननं प्राशयेत् । ततो ब्राह्मीवचानन्ताशतावर्यन्यतमचूर्णं"—इति ॥ १३ ॥

धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ॥
चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ॥ १४ ॥

तस्मात् प्रथमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तमिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेत्, द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिः, तृतीये च । ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसंमितं द्विकालं पाययेत् ॥ १५ ॥

मधुसर्पिर्मिश्रं सुवर्णचूर्णं कुतो लेहयितव्यं इत्याह,—धमनीनामिति । अनन्तमिश्रं अनन्तस्य सुवर्णस्य गुञ्जाप्रमाणेन मिश्रितम् । मधुसर्पिषश्च मानं वक्ष्यमाणं स्वपाणितलसंमितं; त्रिकालं पाययेत् इति बोद्धव्यम् । तत इत्यादि ततश्चतुर्थे दिवसे प्रातः मध्याह्नलक्षणे मधुसर्पिः प्राशयेत् । तदनन्तरं चतुर्थदिवसस्य तृतीयकालमारभ्य पञ्चमादिवसेषु यथेष्टं स्तन्यः वृद्धवाग्भटे च "अनन्तामिश्रे मधुसर्पिषी" इति पाठः, तत्र चानन्ता दूर्वा व्याख्याता ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहरौषधनिःक्वाथेनोपचरेत् । सशेषदोषां तु तदहः पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरचूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत्, एवं द्विरात्रं त्रिरात्रं वा कुर्यादादुष्टशोणितात् । विशुद्धे ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीरयवागूं वा पाययेत्त्रिरात्रम् । ततो यवकोलकुलत्थसिद्धेन जाङ्गलरसेन शाल्योदनं भोजयेद्बलमग्निबलं चावेक्ष्य । अनेन विधिनाऽध्यर्धमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिकाभिधाना स्यात्, पुनरार्तवदर्शनादित्येके १६

अथ सूतिकामिति । वातहरौषधानि भद्रदार्वादीनि । उपचरेत् पानपरिषेकादिभिरिति शेषः । सशेषदोषामित्यत्र दोषशब्दो रक्तवचनः । विशुद्धे तत इति ततस्तृतीये चतुर्थे वा दिने विशुद्धे शोणिते विदारीगन्धादिक्वाथेन सिद्धां स्नेहबहुलां यवागूं अग्निबलमवेक्ष्य क्षीरयवागूं वा पाययेत् । एतेन विधिनेति अध्यर्धमासं त्रीणि पक्षाणि ॥ १६ ॥

धन्वभूमिजातां बलवतीं सूतिकां घृततैलयोरन्यतरस्य मात्रां पाययेत् पिप्पल्यादिकषायानुपानां, स्नेहनित्या च स्यात्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा; अबलां यवागूं पाययेत्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा । अतऊर्ध्वं स्निग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत् ॥ १७ ॥

धन्वभूमिजातामिति जाङ्गलदेशजातां तु सूतिकां बुभुक्षायुतां सात्म्यानुरोधेन घृतस्य तैलस्य वा मात्रामहःपरिणामिनीं पाययेत् । जीर्णे तु स्नेहे पूर्वौषधसाधितां मात्रया पेयां वा पाययेत् । स्नेहनित्या च स्यादभ्यङ्गादिषु । कियन्ति दिनानि घृततैलयोरन्यतरमात्रां पाययेदित्याशङ्क्याह,—त्रिरात्रमित्यादि । बलवतीं बलयुक्तां सूतिकाम् । बलहीनायाश्च किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह,—अबलामित्यादि । पूर्वोक्तौषधसाधितां स्नेहयुक्तामिति शेषः । अत ऊर्ध्वमित्यादि । स्नेहपानयवागूपानाभ्यां प्रेरितत्रिरात्रपञ्चरात्रादूर्ध्वं स्निग्धेन पेयादिक्रमेण वह्नेर्बलस्य च बृंहणार्थं वातजयार्थं चोपचरेत् । अत्रार्थे वृद्धवाग्भटः "अथ सूतिकां बलातैलेनाभ्यज्यात्, बुभुक्षितां च पञ्चकोलचूर्णेन यवान्युपकुञ्चिकाचव्यचित्रकव्योषसैन्धवचूर्णेन वा युक्तामहःपरिणामिनीं यथासात्म्यं स्नेहमात्रां पाययेत्, स्नेहायोग्यां वातहरौषधक्वाथं ह्रस्वपञ्चमूलीक्वाथं वा पीतवत्याश्च यमकेनाऽभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण, तथा न वायुरुदरे विकृतिमुत्पादयति अनवकाशत्वात्, जीर्णे तु स्नेहे पूर्वौषधैरेव सिद्धां विदार्यादिगणक्वाथेन वा क्षीरेण यवागूं सुस्विन्नां वां मात्रया पाययेत्"—इति ॥ १७ ॥

प्रायशश्चैनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परिषिञ्चेत्, क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत् ॥ १८ ॥

अपरामपि प्रसूतामधिकृत्य सामान्येन क्रियाविशेषमाह,—प्रायशश्चैनामिति । एनां स्त्रियं; परिषिञ्चेत् धारया, गर्भक्षोभकृतरक्तस्रवणार्थं वातजयार्थं च । आयासो व्यायामः, मैथुनं पुरुषसेवा, क्रोधादयः पञ्चदश आतुरोपद्रवचिकित्सितोक्ताः ॥ १८ ॥

भवतश्चात्र ।

मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते ॥
स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात्॥१९॥
तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्म्येन कर्मणा ॥
परीक्ष्योपचरेन्नित्यमेवं नात्ययमाप्नुयात् ॥ २० ॥

उक्ताहाराचारव्यतिक्रमेण किं भवतीत्याह,—मिथ्याचारादिति । अत्यपतर्पणादिति असाध्यभवने हेतुः । तां प्रसूतां, देशकालौ परीक्ष्य व्याधिसात्म्येन कर्मणा नित्यमुपचरेदिति संबन्धः । अत्ययो विनाशः, गयी तु देशकालौकव्याधिसात्म्येन कर्मणेति पठित्वा देशादिभिः सह पृथक् सात्म्यशब्दं संबध्नाति । ओकसात्म्यं अभ्याससात्म्यं, ओकशब्दोयं 'उच'समवाय इत्यनेन धातुना व्युत्पादित इति व्याख्याति ॥ १९ ॥ २० ॥

अथापराऽपतन्त्यानाहाध्मानौ कुरुते, तस्मात् कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाऽङ्गुल्या प्रमृजेत्, कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्मोकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत्, लाङ्गलीमूलकल्केन वाऽस्याः पाणिपादतलमालिम्पेत्, मूर्ध्नि वाऽस्या महावृक्षक्षीरमनुसेचयेत्, कुष्ठलाङ्गलीमूलकल्कं वा मद्यमूत्रयोरन्यतरेण पाययेत्, शालमूलकल्कं वा पिप्पल्यादिं वा मद्येन, सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलीमहावृक्षक्षीरमिश्रेण सुरामण्डेन वाऽऽस्थापयेत्, एतैरेव सि-

ङ्गेन सिद्धार्थकतैलेनोत्तरबस्तिं दद्यात्, स्निग्धेन कृत्तनखेन हस्तेनापहरेत् ॥ २१ ॥

अथापरेति। कृतवेधनः कोशातकः। शालमूलकल्कमित्यत्र शालिमूलकल्कमिति केचित् ॥ २१ ॥

प्रजातायाश्च नार्या रूक्षशरीरायास्तीक्ष्णैरविशोधितं रक्तं वायुना तद्देशगतेनातिसंरुद्धं नाभेरधः पार्श्वयोर्बस्तौ बस्तिशिरसि वा ग्रन्थिं करोति; ततश्च नाभिबस्त्युदरशूलानि भवन्ति, सूचीभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्यत इव च पक्वाशयः, समन्तादाध्मानमुदरे मूत्रसङ्गश्च भवतीति मक्कल्लक्षणम्। तत्र वीरतर्वादिसिद्धं जलमुषकादिप्रतीवापं पाययेत्, यवक्षारचूर्णं वा पिप्पल्यादिक्वाथेन, पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरामण्डेन, वरुणादिक्वाथं वा पञ्चकोलैलाप्रतीवापं, पृथक्पर्ण्यादिक्वाथं वा भद्रदारुमरिचसंसृष्टं, पुराणगुडं वा त्रिकटुकचतुर्जातककुस्तुम्बुरुमिश्रं खादेत्, अच्छं वा पिबेदरिष्टमिति ॥ २२ ॥

प्रजाताया इति प्रजातायाः प्रजननशोणितसंजनितशूलं मक्कल्लः; अवरुद्धरक्तपाकजनितो विद्रधिरपि मक्कल्लः, कार्ये कारणोपचारात्। मक्कल्लचिकित्सामाह—तत्र वीरतर्वादिसिद्धमिति। जलं क्वाथम्। यवक्षारचूर्णं मन्दाग्नौ कफप्रकृतीनां पिप्पल्यादिक्वाथेन, पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरामण्डेन वा, एवमन्येपि योगा दोषादीनवेक्ष्य योजनीयाः। अच्छं केवलम्। अरिष्टमभयारिष्टादिकम् ॥ २२ ॥

अथ बालं क्षौमपरिवृतं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शाययेत्, पीलुबदरीनिम्बपरूषकशाखाभिश्चैनं वीजयेत्, मूर्ध्नि चास्याहरहस्तैलपिचुमवचारयेत्, धूपयेच्चैनं रक्षोघ्नैर्धूपैः, रक्षोघ्नानि चास्य पाणिपादशिरोग्रीवास्ववसृजेत्, तिलातसीसर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत्, अधिष्ठाने चाग्निं प्रज्वालयेत्, व्रणितोपासनीयं चावेक्षेत ॥ २३ ॥

अथ बालमिति। अधिष्ठाने सूतिकागारे। व्रणितोपासनीयं चावेक्षेत, तेन प्राक्शीर्षशयनादिसर्वमत्रापि तत्रोक्तं वेदितव्यम्। रक्षोघ्नैर्धूपैरिति वचादिभिः, क्षौमं दुकूलम् ॥ २३ ॥

ततोदशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गलकौतुकौ स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्यातां यदभिप्रेतं नक्षत्रनाम वा ॥ २४ ॥

ततो दशमे इति नक्षत्रनामेति नक्षत्रदेवताकृतं नामेत्यर्थः ॥ २४ ॥

ततो यथावर्णं धात्रीमुपेयान्मध्यमप्रमाणां मध्यमवयस्कामरोगां शीलवतीमचपलामलोलुपामकृशामस्थूलां प्रसन्नक्षीरामलम्बौष्ठीमलम्बोर्ध्वस्तनीमव्यङ्गामव्यसनिनीं जीववत्सां दोग्ध्रीं वत्सलामक्षुद्रकर्मिणीं कुले जातामतोभूयिष्ठैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धये बालस्य। तत्रोर्ध्वस्तनी करालं कुर्यात्, लम्बस्तनी नासिकामुखं छादयित्वा मरणमापादयेत्। ततः प्रशस्तायां तिथौ शिरःस्नातमहतवासममुदङ्मुखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्तनं धौतमीषत्परिस्रुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ॥ २५ ॥

'चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहिणः।
भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥ २६ ॥
पयोऽमृतरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने।
दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥ २७ ॥'

ततो यथावर्णमिति यथावर्णमिति ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीं, क्षत्रियस्य क्षत्रियामित्यादि। धात्रीमुपेयात् स्तनदायिनीं समीपं गच्छेत्, भिषक् बालग्राहको वेति शेषः। श्यामा हि प्रायशः प्रचुरक्षीरा भवति। उक्तविपर्यासेन दोषस्य दिङ्मात्रं दर्शयन्नाह,—तत्रेत्यादि। इति शब्दोऽयमेवंप्रकारे, तेनान्येऽपि दोषा एवंप्रकाराः स्वयमभ्युह्य ज्ञातव्याः। अभिमन्त्रणमाह,—चत्वार इति ॥ २५—२७ ॥

अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासात्म्याद्व्याधिजन्म भवति ॥ २८ ॥

नियतधात्र्या अभावे दोषं दर्शयन्नाह,–अतोऽन्यथेति ॥ २८ ॥

अपरिस्रुतेऽप्यतिस्तब्धस्तन्यपूर्णस्तनपानादुत्क्लंसितस्रोतसः शिशोः कासश्वासवमीप्रादुर्भावः। तस्मादेवंविधानां स्तन्यं न पाययेत् ॥ २९ ॥

कुत ईषत्परिश्रुतं स्तन्यं पाययेदित्याशङ्क्य तद्विपर्यये दोषं वक्तुमाह,—अपरिस्रुत इति। उत्क्लंसितश्रोतस इति ऊर्ध्वपूरितश्रोतस इत्यर्थः। 'उत्स्नुहितश्रोतस' इति पाठे तु ऊर्ध्वं स्नुहितमुद्गीर्णं श्रोतो यस्येति समासः ॥ २९ ॥

क्रोधशोकावात्सल्यादिभिश्च स्त्रिया स्तन्यनाशो भवति। अथास्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यमुत्पाद्य यवगोधूमशालिषष्टिकमांसरससुरासौवीरकपिण्याकलशुनमत्स्यकशेरुकशृङ्गाटकबिसविदारिकन्दमधुकशतावरीनलिकालाबूकालशाकप्रभृतीनि विदध्यात् ॥ ३० ॥

क्रोधशोक इति। अवात्सल्यमममत्वम्। आदिशब्दाल्लङ्घनव्यायामादयः। अथास्या इति। नालिका शाकविशेषः, 'नालिकेर' इति क्वचित् पाठः ॥ ३० ॥

अथास्याः स्तन्यमप्सु परीक्षेत; तच्चेच्छीतलममलं तनु शङ्खावभासमप्सु न्यस्तमेकीभावं गच्छत्यफेनिलमतन्तुमन्नोत्प्लवते न सीदति वा तच्छुद्धमिति विद्यात्; तेन कुमारस्यारोग्यं शरीरोपचयो

बलवृद्धिश्च भवति। नच क्षुधितशोकार्तश्रान्तप्रदुष्टधातुगर्भिणीज्वरितातिक्षीणातिस्थूलविदग्धभक्ष्यविरुद्धाहारतर्पितायाः स्तन्यं पाययेत्; नाजीर्णौषधं च बालं, दोषौषधमलानां तीव्रवेगोत्पत्तिभयात्॥ ३१॥

भवन्ति चात्र।

धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा॥
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति॥ ३२॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः॥
दूषयन्ति पयस्तेन शारीरा व्याधयः शिशोः॥
भवन्ति कुशलस्तांश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत् ३३

अथास्याः स्तन्यमिति। अवसीदति वेत्यत्रापि निषेधः संबन्धनीयः॥ ३१–३३॥

अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते॥
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति॥ ३४॥
निमीलिताक्षो मूर्धस्थे शिरो रोगे न धारयेत्॥
वस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्तो रुजा तृष्यति मूर्च्छति॥ ३५॥
विण्मूत्रसङ्गवैवर्ण्यच्छर्द्याध्मानान्त्रकूजनैः॥
कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्वत्रस्थांश्च रोदनैः॥३६॥

व्याधिस्वरूपं प्रतिपादयितुमज्ञानां बालानां रोगज्ञानोपायमाह,—अङ्गप्रत्यङ्गेति॥ ३४–३६॥

तेषु च यथाभिहितं मृद्वच्छेदनीयमौषधं मात्रया क्षीरपस्य क्षीरसर्पिषा धात्र्याश्च विदध्यात्, क्षीरान्नादस्यात्मनि धात्र्याश्च, अन्नादस्य कषायादीनात्मन्येव न धात्र्याः॥ ३७॥

तेषु च रोगेषु यथाविहितं यद्यदौषधं यत्र यत्र रोगे विहितं तत्तत् तत्र कुर्यात्। तदपि मृदु अतीक्ष्णं, अच्छेदनीयं कफमेदसोरच्छेदकारि। मात्रया वक्ष्यमाणया। क्षीरसर्पिषा सह बालस्य, क्षीरसर्पिःसात्म्यत्वात्; धात्र्याश्च केवलमेव न क्षीरयुक्तं नापि सर्पिर्युक्तमित्यर्थः। क्षीरान्नादस्य पूर्ववत् क्षीरसर्पिषा युक्तं, धात्र्यास्तु केवलमेव॥ ३७॥

तत्र मासादूर्ध्वं क्षीरपायाङ्गुलिपर्वद्वयग्रहसंमितामौषधमात्रां विदध्यात्, कोलास्थिसंमितां कल्कमात्रां क्षीरान्नादाय, कोलसंमितामन्नादायेति॥३८॥

तामेव मात्रां निर्दिशन्नाह—तत्र मासादूर्ध्वमिति। अङ्गुलिपर्वद्वयग्रहणसंमितामिति क्षीराज्यालोडितौषधस्येति शेषः। तन्त्रान्तरे चान्यथाभिहितं; यथा—"प्रथमे मासि जातस्य शिशोर्भैषज्यरक्तिका। अवलेह्या तु कर्तव्या मधुक्षीरसिताघृतैः। एकैकां वर्धयेत्तावत् यावत् संवत्सरो भवेत्। तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्यात् यावत् षोडशकाब्दिकः"—इति॥ ३८॥

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः॥
तेषु तत्कल्कसंलिप्तौ पाययेत शिशुं स्तनौ॥ ३९॥

प्रकारान्तरेणौषधोपयोगमाह,—येषां गदानामिति॥३९॥

एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे॥
स्तन्यपायाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः॥ ४०॥
न च तृष्णाभयादत्र पाययते शिशुं स्तनौ॥

ज्वरे विशेषमाह,—एकमित्यादि। स्तन्यपायाहितं सर्पिः, इतराभ्यां क्षीरान्नादान्नादाभ्यां, यथार्थतो यथाप्रयोजनात्, हितं सर्पिरित्यर्थः। न चेत्यादि अत्रेति ज्वरे॥ ४०॥—

विरेकवस्तिवमनान्यृते कुर्याच्च नात्ययात्॥ ४१॥

अत्ययादिति विनाशकारकात् विकाराद्विनेत्यर्थः॥ ४१॥

मस्तुलुङ्गक्षयादस्य वायुस्तात्वस्थि नामयेत्॥
तस्य तृड्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मधुरकैः शृतम्॥ ४२॥
पानाभ्यञ्जनयोर्योज्यं शीताम्बूद्वेजनं तथा॥

तालुनि पतिते चिकित्सामाह,—मस्तुलुङ्गक्षयादिति। मस्तुलुङ्गो विलीनघृताकारा मस्तकमज्जा। मधुरकैः शृतं इति काकोल्यादिभिः पक्वम्। शीताम्बूद्वेजनमिति शीताम्बुचुलुकैरासेचनात् त्रासनम्॥ ४२॥—

वातेनाध्मापितां नाभिं सरुजां तुण्डिसंज्ञिताम् ४३
मारुतघ्नैः प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः॥
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम्॥
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम्॥ ४४॥

वातेनाध्मापितामित्यादि पानालेपनयोर्हितमित्यन्तं श्लोकद्वयं निबन्धसंग्रहकारैर्न पठितम्॥ ४३॥ ४४॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं, क्षीरान्नादाय मधुकवचापिप्पलीचित्रकत्रिफलासिद्धं, अन्नादाय द्विपञ्चमूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचमधुविडङ्गद्राक्षाद्विब्राह्मीसिद्धं; तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ४५

सर्पिःसात्म्यत्वाद्बालस्य स्वस्थेऽपि सर्पिरेव भेषजसिद्धं दर्शयन्नाह,—क्षीरेत्यादि। पयस्या अर्कपुष्पी॥ ४५॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात्, न चैनं तर्जयेत्, सहसा न प्रतिबोधयेद्वित्रासभयात्, सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात्, नोपवेशयेत् कौब्ज्यभयात्, नित्यं चैनमनुवर्तेत प्रियशतैरजिघांसुः; एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्धते नित्यमुदग्रसत्त्वसंपन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानग्रहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत्॥ ४६॥

नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च॥
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च॥ ४७॥

इदानीं बाले परिजनस्य करणीयं निर्दिशन्नाह,—बालमित्यादि। अनुवर्तेत अनुकूलयेत्। प्रियशतैर्बालक्रीडनकदाना-

दिभिरित्यर्थः । अजिघांसुरिति अहन्तुमिच्छुः सन्, बालग्राहक इति शेषः । उक्तप्रकारानुकूलने फलमाह,—एवमित्यादि । पादपलता शून्यागारेत्यत्र केचित् पादपलतानानागारनिम्नस्थानगृहच्छायेति पठन्ति । नाशुचावित्यादि । विषमे निम्नोन्नतप्रदेशे ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ॥
दद्यादास्तन्यपर्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥ ४८ ॥

क्षीरस्तन्याभावे च क्षीरान्तरं निर्दिशन्नाह,—क्षीरसात्म्यतयेत्यादि । आस्तन्यपर्याप्तेरिति यावत् स्तन्यस्य पुनः पर्याप्तिः परि समन्ततो भावेन प्राप्तिर्भवति, अथवा यावत् स्तन्यपानस्य योग्यता तावदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

षण्मासं चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितं च ॥ ४९ ॥

अन्नदानकालमाह,—षण्मासमित्यादि । गयी तु षण्मासादिति पठित्वा षण्मासादूर्ध्वमिति व्याख्याति ॥ ४९ ॥

नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात् ।
प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ५०

नित्यमवरोधरत इति सततं परिजनावृतः अन्तःपुरस्थो वा, कृतरक्षाक्रियो भवेत् । कुतः कारणादित्याह,—उपसर्गभयात् । अस्यैवार्थस्य प्रयत्नकरणीयतां दर्शयन्नाह,—प्रयत्नतश्चेत्यादि । रक्ष्या इति रक्षणीया इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानं च परिणुदति दन्तान् खादति कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनार्तस्वरो निशि जागर्ति दुर्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं, विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः ॥५१॥

किं पुनर्ग्रहोपसर्गलक्षणं तदाह–अथ कुमार इत्यादि ॥५१॥

शक्तिमन्तं चैनं ज्ञात्वा यथावर्णं विद्यां ग्राहयेत् ॥ ५२ ॥

तस्य कुमारस्य पुरुषार्थसाधनहेतुभूतां क्रियां निर्दिशन्नाह,—शक्तिमन्तं चेत्यादि । शक्तिमन्तं विद्यार्जनक्लेशक्षमम् । यथावर्णमिति ब्राह्मणस्त्रयीं, राजन्यो दण्डनीतिं, वैश्यो वार्तामिति ॥ ५२ ॥

अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥ ५३ ॥

विद्याग्रहणवत्परमपि कुमारस्य दृष्टादृष्टकारणसाधनभूतं निर्दिशन्नाह,—अथास्मै इत्यादि । आवहेत् विदध्यात् । किमर्थमित्याह,—पित्र्येत्यादि । पितुर्हितं कर्म पित्र्यं श्राद्धदानादि, धर्मः श्रुतिस्मृतिविहितं यज्ञाद्यनुष्ठानं, अर्थः सुवर्णादिः, कामः स्वेषु विषयेषु इन्द्रियाणामानुकूल्यतः प्रवृत्तिः, प्रजाः पुत्रपौत्रादयः ॥ ५३ ॥

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्[1] ॥
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ ५४ ॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ॥
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥ ५५ ॥

अप्राप्तपञ्चविंशतेरूनषोडशवर्षया सह संयोगे दोषं दर्शयन्नाह,—ऊनषोडवर्षायामित्यादि ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः संभवन्ति ॥ ५६ ॥

अतिवृद्धादिष्वपि गर्भाधाननिषेधमाह,—अतिवृद्धायामित्यादि । पुरुषस्याप्येवंविधस्य गर्भाधानेऽनधिकार इति शेषः । कुतो गर्भाधाननिषेध इत्याह,—एवमित्यादि । एतेन कुक्षिस्थः स विपद्यत इत्यादिवाक्यम् ॥ ५६ ॥

**तत्र पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्यति गर्भे गर्भाशयकटीवङ्क्षणबस्तिशूलानि रक्तदर्शनं च, तत्र शीतैः परिषेकावगाहप्रदेहादिभिरुपचरेज्जीवनीयशृतक्षीरपानैश्च; गर्भस्फुरणे मुहुर्मुहुस्तत्सन्धारणार्थं क्षीरमुत्पलादिसिद्धं पाययेत्; प्रस्रंसमाने सदाहपार्श्वपृष्ठशूलासृग्दरानाहमूत्रसङ्गाः, स्थानात् स्थानं चोपक्रामति गर्भे कोष्ठे संरम्भः, तत्र स्निग्धशीताः क्रियाः; वेदनायां महासहाक्षुद्रसहामधुकश्वदंष्ट्राकण्टकारिकासिद्धं पयः शर्कराक्षौद्रमिश्रं पाययेत्; मूत्रसङ्गे दर्भादिसिद्धं; आनाहे हिङ्गुसौवर्चललशुनवचासिद्धं; अत्यर्थं स्रवति रक्ते कोष्ठागारिकागारमृत्पिण्डसमङ्गाधातकीकुसुमनवमालिकागैरिकसर्जरसरसाञ्जनचूर्णं मधुनावलिह्यात्, यथालाभं न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा पयसा पाययेत्, उत्पलादिकल्कं वा कशेरुशृङ्गाटकशालूककल्कं वा शृतेन पयसा, उदुम्बरफलौदककन्दक्वाथेन वा शर्करामधुमधुरेण शालिपिष्टं, न्यग्रोधादिस्वरसपरिपीतं वा वस्त्रावयवं योन्यां धारयेत्; अथादृष्टशोणितवेदनायां मधुकदेवदारुपयस्यासिद्धं पयः पाययेत्, तदेवाश्मन्तकशतावरीपयस्यासिद्धं विदारिगन्धादिसिद्धं वा, बृहतीद्वयोत्पलशतावरीसारिवापयस्यामधुकसिद्धं वा, एवं क्षिप्रमुपक्रान्ताया उपावर्तन्ते रुजो गर्भश्चाप्यायते; व्यवस्थिते च गर्भे गव्येनोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोजयेत्; अतीते लवणस्नेहवर्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत यावन्तो

१. 'ऊनद्वादशवर्षायां' इति हस्तलिखितपुस्तकस्थः पाठः ।

मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि; बस्त्युदरशूलेषु पुराणगुडं दीपनीयसंयुक्तं पाययेदरिष्टं वा; वातोपद्रवगृहीतत्वात् स्रोतसां लीयते गर्भः, सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते, तां मृदुना स्नेहादिक्रमेणोपचरेत्, उत्क्रोशरससंसिद्धामनल्पस्नेहां यवागूं पाययेत्, माषतिलबिल्वशलाटुसिद्धान् वा कुल्माषान् भक्षयेन्मधुमाध्वीकं चानुः पिबेत् सप्तरात्रम्; कालातीतस्थायिनि गर्भे विशेषतः सधान्यमुदूखलं मूषलेनाभिहन्याद्विषमे वा यानासने सेवेत; वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः, स मातुः कुक्षिं न पूरयति मन्दं स्पन्दते च, तं बृंहणीयैः पयोभिर्मांसरसैश्चोपचरेत्; शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरं, तत्कदाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते, तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः, तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥ ५७ ॥

अत्यर्थं स्रवतिरक्ते असृग्दर इत्यर्थः । कोष्ठवदागारं कोष्ठागारं तेन चरतीति कोष्ठागारिका महाकारिका कीटविशेषः तद्गृहमृत्तिका । औदकाः कन्दाः कसेरुशालुकनदीमाषकादयः । दृष्टशोणितायां रुजि चिकित्सां निर्दिश्यादृष्टशोणितायां रुजि चिकित्सां निर्दिशन्नाह,—अथादृष्टशोणित इत्यादि । पयस्या अर्कपुष्पी । सिद्धं पयः पाययेदिति शेषः । अश्मन्तकः कर्बुदाकारः । उपावर्तन्ते उपशमं यान्ति । गर्भश्चाप्याय्यते रक्तश्रुतिकर्षितः । 'एवं क्षिप्रमुपक्रान्ते नीरजाया उपावर्तन्ते गर्भः प्राप्याय्यते च' इति क्वचित् पाठः । तन्त्रान्तरे चोपविष्टकाख्योऽयं गर्भः कथितः । तथाच चरके,—"यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद् गर्भिण्या महति जातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं अन्यो वा योनिस्रावः, तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःस्रुतत्वात् सकालान्तरमवतिष्ठते सस्पन्दश्च भवति, तमुपविष्टकमित्याचक्षते"—इति । व्यवस्थिते चेत्यादि—उडुम्बरस्य कोमलैः फलैः पक्वेन क्षीरेण । क्षीरपाकस्तु तन्त्रान्तराभिहितो यथा,—"द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणं । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः" । अतीते इत्यादि अतीते पतित इत्यर्थः । उद्दालकः आरण्यकोद्रवः, एतच्च यवागूदानं लङ्घनपूर्वम् । तथाच वाग्भटः,—"आमान्वये च तत्रेष्टं शीतं रुक्षोपसंहितं । उपवासो घनोशीरगूडूच्यरलुधानकाः । क्वथिताः सलिले पानं तृणधान्यादिभोजनं—"इति । बस्त्युदरशूलेष्वित्यादि । दीपनीयसंयुक्तं पञ्चकोलचूर्णसंयुक्तं, अरिष्टमभयारिष्टादिकम् । उक्तरक्तस्रुतिनिमित्तोपविष्टकप्रसङ्गेनापरां चिरकालस्थायिनीं गर्भविकृतिं दर्शयन्नाह,—वात इत्यादि । आदिशब्दः प्रधानवाची, तेन स्नेहप्रधानानुक्रमेणेत्यर्थः । मृदुनेति मधुपानवर्जितवचारणास्नेहेनेति मन्यन्ते । तामेवाचराणां निर्दिशन्नाह,—उत्क्रोशरससंसिद्धामित्यादि । उत्क्रोशः कुररभेदः, अनल्पस्नेहां प्रभूतस्नेहां; अन्ये पुनरल्पस्नेहामिति पठन्ति तदसम्यक्, यवाग्वा पचनार्थमाज्यस्योपयुज्यमानत्वात् परतन्त्रदर्शनाच्च । तदुक्तं चरके,—"यस्याः पुनर्गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते तां श्येन मत्स्यगवयशिखिताम्रचूडतित्तिरीणामन्यतमस्य सर्पिष्मता रसेन माषयूषेण वा प्रभूतसर्पिषा भोजयेत्—" इति । बिल्वस्य कोमलफलैः सिद्धान् । एवं श्रोतसामवरोधहेतोर्वातस्य उपशमविधिमुक्त्वा वातोपशमहेतु भूतानां श्रोतसां विकाशार्थं विधिं दर्शयन्नाह,—कालातीत इत्यादि । उत्क्रोशकुररकौ समावित्यमरः, पक्षिविशेष इत्यर्थः । मृदुना अतीक्ष्णेन, तीक्ष्णस्य गर्भोपघातकरत्वात् । स्नेहादीन् इत्यत्रादिशब्दो न व्यवस्थावाची, तीक्ष्णस्वेदस्य वमनविरेचनयोश्च गर्भोपघातकरत्वात् । शुष्कमाह,—वाताभिपन्न इत्यादि । वाताभिपन्नो गर्भः शुष्यति, नतु पुनर्लीनवत् मार्गावरोधात्तिष्ठति । गर्भशोषलक्षणं पुनः कुक्षेरपूरणं, वातशोषणेनैव विहतौजस्त्वात् गर्भो मन्दमेव चलति । बृंहणीयैः पयोभिरिति बृंहणीयसंस्कृतैः क्षीरैरित्यर्थः । मांसरसैश्चेति चकारात् नीलशुण्डाकारसमुच्चयः । वृद्धकाश्यपे च शुष्कलक्षणमभिहितं यथा—"गर्भनाड्यास्त्ववहनादल्पत्वाद्वा बलस्य च । चिरेनाप्याय्यते गर्भस्तथैवाकालभोजनात् । अकुक्षिपूरणं गर्भो शुष्कश्च मन्द एव च"—अवक्रान्तजीवं जीवनोपगतं, अतएवाकुथितमवतिष्ठेत् । शुक्रार्तवावरोधनो वायुरेव उदरमाध्मापयति । तदाध्मानं कदाचित् यदृच्छया अनियतहेतुना उपशान्तं लीनभूतं दृष्ट्वा नैगमेषेण बालग्रहेणाहृतमिति वदन्ति । वाताभिन्नमेव गर्भावस्थाविशेषं दर्शयन्नाह,—तमेवेत्यादि । तमेव वाताभिपन्नमेव पुनः प्रविलीनमानं अल्पीभवन्तं नागोदरमिति ब्रुवते । तत्रेति नागोदरे । अपि शब्दात् नैगमेषेण हृतेपि लीनोक्तप्रतीकारः ॥ ५७ ॥

अतऊर्ध्वं मासानुमासिकं वक्ष्यामः ॥ ५८ ॥

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ॥
अश्मन्तकस्तिलाः कृष्णास्ताम्रवल्ली शतावरी॥५९॥
वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ॥
अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ॥ ६० ॥
बृहत्यौ काश्मरी चापि क्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतम् ॥
पृश्निपर्णी बला शिग्रु श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ६१ ॥
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ॥
वत्सैते सप्त योगा स्युरर्धश्लोकसमापनाः ॥
यथासंख्यं प्रयोक्तव्या गर्भस्रावे पयोयुताः ॥ ६२ ॥

शाको महावृक्षः कर्कशपत्रः, तस्य बीजम् । पयस्या अर्कपुष्पी, गयी तु पयस्यां क्षीरविदारीं क्षीरकाकोलीं वा ब्रूते । अश्मन्तकः कोविदारसदृशोऽम्लपत्रः 'अम्ललोटक' इति लोके । ताम्रवल्ली वामतरुणी मञ्जिष्ठा । अपरलता प्रियङ्गुः । अनन्ता उत्पलसारिवा, पद्मा पद्मचारिणी, भार्गीमपरे । बृहत्यौ स्थूलफला चणकबृहती च । क्षीरिशुङ्गाः क्षीरिवृक्षाणां वटादीनां अविक-

सिताः प्रवालाः। मधुपर्णी मधुयष्टिका। यथासंख्यमिति प्रथममासमारभ्य सप्तममासान् यावत् अनुक्रमेणेत्यर्थः। पयोयुता इति चूर्णादिप्रयोगे एते योगाः पयसा युताः प्रयोज्या इत्यर्थः॥ ५८-६२॥

कपित्थबृहतीबिल्वपटोलेक्षुनिदिग्धिजैः॥
मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्भिषगष्टमे॥ ६३॥
नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिबेत्॥
क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम्॥६४॥
सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च॥
एवमाप्याय्यते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति॥६५॥

कपित्थेत्यादि। कपित्थादीनां मूलानि क्षीरसिद्धान्यष्टमे मासि। नवमे मधुकादयः सारिवान्ताः क्षीरसिद्धाः पिबेत्। पयस्या क्षीरविदारी। दशमे मासि शुण्ठीपयस्याभ्यां क्षीरपाककल्पनया सिद्धं क्षीरं हितं भवेत्। अथवा सक्षीराः शुण्ठ्यादयः प्रशस्यन्ते, वाग्भटेऽप्येतैः सिद्धं क्षीरं प्रतिपादितं; तथा च,—"कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिजैः। मूलैः शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाष्टमे। नवमे शारिवानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः। योजयेद्दशमे मासि क्षीरं सिद्धं पयस्यया। अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः"—इति। गयदासेन एते गर्भस्रावचिकित्सितयोगाः प्रागेव गर्भश्चाप्यायत इत्यनन्तरं पठिताः॥ ६३-६५॥

निवृत्तप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं प्रसवमानाया नार्याः कुमारोऽल्पायुर्भवति॥ ६६॥

इदानीं पूर्वगर्भजन्मनो उत्तरगर्भजन्मावधिमतिक्रम्य गर्भग्राहिण्या दोषं दर्शयन्नाह,—निवृत्तेत्यादि। एतेन षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वं निवृत्तप्रसवेत्युच्यते। षट्सु षडवयवेषु पञ्चचतुस्त्रिद्विवर्षेषु गर्भानुजननस्य जन्मकाल इति; कुतः पुनरस्याः कुमारोऽल्पायुर्भवति? उच्यते—गर्भाशययोन्यादिदोषेण हि निवर्तते प्रसवः; तत्र तच्छोधनक्रियामन्तरेणाहारविहारादिगुणमात्रेण यदृच्छोपगृहीताया योनिगर्भाशयादिषु अनिष्फुटितदोषेषु जातोऽल्पायुरेवेति॥ ६६॥

अथ गर्भिणीं व्याध्युत्पत्तावत्यये छर्दयेन्मधुराम्लेनान्नोपहितेनानुलोमयेच्च, संशमनीयं च मृदु विदध्यादन्नपानयोः, अश्नीयाच्च मृदुवीर्यं मधुरप्रायं गर्भाविरुद्धं च, गर्भाविरुद्धाश्च क्रिया यथायोगं विदधीत मृदुप्रायाः॥ ६७॥

गर्भव्याघातकत्वेन निषिद्धाया वमनादिक्रियायाः क्वचिदत्ययकारिणि व्याधौ मृदुना द्रव्येण प्रतिप्रसवं निर्दिशन्नाह,—अथ गर्भिणीमित्यादि। अत्यये विनाशहेतौ। अनुलोमयेदिति मधुराम्लेनान्नोपहितेनेति संबन्धः। आहारं नियमयन्नाह,—अश्नीयाच्चेत्यादि। विहारमप्यस्य नियमयन्नाह,—गर्भाविरुद्धा इत्यादि। यथायोगं अहीनातिमिथ्यायोगेनेत्यर्थः॥ ६७॥

भवन्ति चात्र।

सौवर्णं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा॥
मत्स्याक्षकः शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाञ्चनम्॥६८॥
अर्कपुष्पी मधुघृतं चूर्णितं कनकं वचा॥
हेमचूर्णानि कैटर्यः श्वेता दूर्वा घृतं मधु॥ ६९॥
चत्वारोऽभिहिताः प्राशाः श्लोकार्धेषु चतुर्ष्वपि॥
कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्धनाः॥ ७०॥

इति भगवता श्रीधन्वन्तरिणोपदिष्टायां तच्छिष्येण महर्षिणा सुश्रुतेन विरचितायां सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थानं समाप्तम्।

इदानीं योगान्तरैः सह कुमारस्य सुवर्णचूर्णं निर्दिशन्नाह,—सौवर्णमित्यादि। मत्स्याक्षको ब्राह्मी, 'धूस्तूर' इत्येके, अन्ये रक्तपुष्पमानूपं 'मत्स्याक्षक' इति लोके प्रसिद्धमाहुः। अर्कपुष्पी पयस्या अर्कसदृशःपयःपुष्पा, श्वेतदूर्वाविशेषां केचिदाहुः, वृक्षजातिमन्ये। कैटर्यः पर्वतनिम्बः। केचित्तु संवत्सरं यावदेते इति अपादकं वाक्यमपठित्वा मात्राज्ञानार्थं बिल्वमित्युक्तं वाक्यमभिदधति, यथा—"विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजं। एतेनैव प्रदानेन मासि मासि प्रवर्धितं। कोलास्थिमात्रं क्षीरादे दद्याद्भैषज्यकोविदः, क्षीरान्नादे कोलमात्रमन्नादे डुम्बरोपमं—" इति। संवत्सरं यावदेते योगाः प्रयोज्याः; अन्ये द्वादशवर्षाण्याहुः। मात्रा उक्तैव; गयी तु प्राक्तनमात्राप्रतिपादकं वाक्यमपठित्वा मात्राज्ञानार्थं विश्वामित्रोक्तं वाक्यमभिदधाति। यथा,—"विडङ्गफलमात्रं तु जातमात्रस्य भेषजं। एतेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धितं। कोलास्थिमात्रं क्षीरादे दद्याद्भैषज्यकोविदः। क्षीरान्नादे कोलमात्रमन्नादे डुम्बरोपममिति"॥ ६८-७०॥

इति भिषग्वरश्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां शारीरस्थाने दशमोऽध्यायः समाप्तः।

समाप्तमिदं शारीरस्थानम्।

निबन्धसंग्रहाख्यव्याख्यासमुल्लसिता

सुश्रुतसंहिता ।

अथ चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो द्विव्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥१॥ यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २ ॥

शारीरानन्तरं चिकित्सितस्थानमारभ्यते । द्वौ व्रणौ अधिकृत्य कृतं द्विव्रणीयम् । चिकित्सितं विकारप्रतीकारः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥

द्वौ व्रणौ भवतः शारीर आगन्तुकश्चेति । तयोः शारीरः पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्तः; आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीडनप्रहाराग्निक्षारविषतीक्ष्णौषधशकलकपालशृङ्गचक्रेषुपरशुशक्तिकुन्ताद्यायुधाभिघातनिमित्तः । तत्र तुल्ये व्रणसामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्याद् द्विव्रणीय इत्युच्यते ॥ ३ ॥

कथं द्वौ व्रणौ भवत इत्याह-शारीर आगन्तुकश्च । अत्र केचित् शारीरसमुत्थ आगन्तुश्चेति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—उभयत्र चकारकरणमुभयोश्च व्याकरणमुभयोः परस्परानुबन्धसूचनार्थम् । अभिघातशब्दः पुरुषादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धनीयः । पशवो गोमहिषादयः । मृगा एणादयः । पक्षिणः काककङ्कगृध्रादयः । व्याला व्याघ्रादयो दुष्टजीवाः । सरीसृपः कृष्णसर्पादयो मीनमकरौ च । प्रपतनं प्रकर्षेण पतनम् । प्रहारः लगुडादिकुट्टनम् । तीक्ष्णौषधानि चिरविल्वचित्रकादीनि । शकलं काष्ठादीनां खण्डम् । कपालं घटादीनां कर्परम् । चक्रं आयुधविशेषः स्वनामख्यातः । इषुः बाणः । परशुः आयुधविशेषः कुठाराकारः । शक्तिः आयुधविशेषस्त्रिमुखी । कुन्तः प्रसिद्धः । आदिशब्दात् खड्गादयः । व्रणसामान्यं व्रणजातिः व्रणत्वमित्यर्थः । तस्मिंस्तुल्ये सत्यपि द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्यात् द्विव्रणीय इत्युच्यते । द्विकारणं द्विहेतुकं यत् उत्थानं उत्पत्तिः तस्य प्रयोजनं शीतक्रियादि तस्य सामर्थ्यं शक्तिस्तस्मात् द्विव्रणीय इत्युच्यते ॥ ३ ॥

सर्वस्मिन्नेव आगन्तुव्रणे तत्कालमेव क्षतोष्मणः प्रसृतस्योपशमार्थः पित्तवच्छीतक्रियावचारणविधिविशेषः सन्धानार्थं च मधुघृतप्रयोग इत्येतद् द्विकारणोत्थानप्रयोजनं, उत्तरकालं तु दोषोपप्लवविशेषात् शारीरवत् प्रतीकारः ॥ ४ ॥

अथागन्तुव्रणस्य कर्मविशेषप्रयोजनं दर्शयन्नाह—सर्वस्मिन्नित्यादि । तत्कालमेवेति यत्कालमेवाभिघातात् क्षतमुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले । क्षतोष्मण इति उष्मा प्रहारसंघट्टजनिततेजः । प्रसृतस्य विस्तृतस्य । विधिविशेषः विधानभेदः । हेतुप्रत्यनीकं कर्माभिधाय व्याधिप्रत्यनीकं दर्शयन्नाह—सन्धानार्थं चेत्यादि । चकारः क्षतोष्मणो निर्वापणार्थं तथा मार्गावरोधकुद्धवातरक्तशमनार्थं च । वक्ष्यमाणशारीरव्रणोत्थानप्रयोजनं मनसि संप्रधार्याह—एतद् द्विकारणोत्थानप्रयोजनमिति । उत्तरकालमिति सप्ताहादूर्ध्वमित्यर्थः । यतः सद्योव्रणत्वं सप्ताहमेव । दोषोपप्लवविशेषादिति दोषैरनिलादिभिरुपप्लवो दूषणं तद्भेदात् ॥ ४ ॥

दोषोपप्लवविशेषः पुनः समासतः पञ्चदशप्रकारः, प्रसरणसामर्थ्याद्; यथोक्तो व्रणप्रश्नाधिकारे; शुद्धत्वात् षोडशप्रकार इत्येके ॥ ५ ॥

दोषोपप्लवविशेषं दर्शयन्नाह—दोषेत्यादि । समासतः संक्षेपतः । वातादीनां शोणितचतुर्थानां पृथगन्योन्यसंसर्गेण पञ्चदशभेदाः । विस्तरः पुनरेषां धातुमलसंसर्गजः अपरिसङ्ख्येयः । शुद्धत्वादित्यादि पञ्चदशप्रकारदोषोपप्लवयुक्तत्वात् पञ्चदशप्रकारो व्रणः, षोडशश्च शुद्धः सकलदोषोपप्लवरहितो व्रण इत्यर्थः ॥५॥

तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषिकं च । तत्र सामान्यं रुक् । 'व्रण' गात्रविचूर्णने, व्रणयतीति व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः ॥ ६ ॥

इदानीं व्रणस्य शुद्धाशुद्धभेदेन लक्षणद्वैविध्यमाह—तस्य लक्षणमित्यादि । तस्य व्रणस्य इत्यर्थः । सामान्यलक्षणं व्रणस्य किमित्याह—तत्र सामान्यं रुगिति । रुक् पीडामात्रमित्यर्थः । व्रणस्य व्युत्पत्तिमाह—'व्रण'गात्रविवर्णने इत्येवं धातुः गात्रविवर्णनमित्यस्यार्थः । व्रणयतीति गात्रवैवर्ण्यं करोतीत्यर्थः । एतेनादोषलिङ्गाभिष्ठितो रोपणचिकित्साविषयः शुद्ध एव व्रण उक्तः । विशेषलक्षणमाह—विशेषलक्षणमित्यादि । अयमशुद्धो व्रण उक्तः ॥ ६ ॥

तत्र श्यावारुणाभस्तनुः शीतः पिच्छिलोऽल्पस्रावी रूक्षश्चटचटायनशीलः स्फुरणायामतोदभेदवेदनाबहुलो निर्मांसश्चेति वातात्, क्षिप्रजः पीतनीलाभः किंशुकोदकाभोष्णस्रावी दाहपाकरागविकारी पीतपिडकाजुष्टश्चेति पित्तात्, प्रततचण्डकण्डूबहुलः स्थूलो घनः स्तब्धशिरास्नायुजालावततः कठिनः पाण्डववभासो मन्दवेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्रावी गुरुश्चेति कफात्, प्रवालदलनिचयप्रकाशः कृष्णस्फोटपिडकाजालोपचितस्तुरङ्गस्थानगन्धः सवेदनो धूमायनशीलो रक्तस्रावी पित्तलिङ्गश्चेति रक्तात्, तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणाभासस्तद्वर्णस्रावी चेति वातपित्ताभ्यां, कण्डूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो मुहुर्मुहुः शीतपिच्छिलस्रावी चेति वातश्लेष्मभ्यां, गुरुः सदाह उष्णः पीतपाण्डुस्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्यां, रूक्षस्तनुस्तोदबहुलः सुप्त इव च रक्तारुणाभस्तद्वर्णस्रावी चेति वातशोणिताभ्यां, घृतमण्डाभो मीनधावनतोयगन्धिर्मृदुर्विसर्प्युष्णकृष्णस्रावी चेति पित्तशोणिताभ्यां, रक्तो गुरुः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरो रक्तपाण्डुस्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम्, स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः पीततनुरक्तस्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः, कण्डूस्फुरणचुमचुमायनप्रायः पाण्डुघनरक्तास्रावी चेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः, दाहपाकरागकण्डूप्रायः पाण्डुघनरक्तास्रावी चेति श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः, त्रिविधवर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः, निर्दहननिर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डूस्वापबहुलो नानावर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः, जिह्वातलाभो मृदुः स्निग्धः श्लक्ष्णो विगतवेदनः सुव्यवस्थितो निरास्रावश्चेति शुद्धो व्रण इति ॥ ७ ॥

इदानीं वातादिव्रणलक्षणमाह—तत्रेत्यादि । चटचटायनशीलः चटचटायनस्वभावः । चटचटायनादयो वेदनाविशेषाः । स्फुरणं पुनःपुनश्चलनम् । आयामः सङ्कुचिताङ्गदेशस्य दीर्घीकरणमिव । तोदः सूचीभिरिव, भेदनं त्वग्विदारणमिव । क्षिप्रजः शीघ्रजन्मा । किंशुकोदकाभोष्णस्रावी किंशुकसुमनःप्रक्षालनसलिलसदृशोष्णस्रवणशील इत्यर्थः । प्रततचण्डकण्डूबहुलः विशालकण्डूयनप्रायः, विशालोन्नतव्रणवर्त्मेत्यर्थः । स्तब्धसिरास्नायुजालावततः अतः अमृदुशिरास्नायुसमूहेन बद्ध इत्यर्थः । प्रवालदलनिचयप्रकाशः प्रबालखण्डसमूहसदृशः; प्रबालोविद्रुमः, स च समुद्रजातोऽत्यन्तरक्तो वल्लीविशेषः । कृष्णस्फोटेत्यादि कृष्णस्फोटपिडकासमूहव्याप्तः । तुरङ्गस्थानगन्धः तीक्ष्णक्षारगन्धिः । धूमायनशीलः प्रकर्षेण धूमोद्गमनमिव कर्तुं शीलः । तोदेत्यादि तद्वर्णस्रावी अत्रानुक्तपरिशिष्टेन वातपित्तयोर्वर्णेन स्रावेण च युक्त इत्यर्थः । कण्डूयनेत्यादि सनिस्तोदः व्यथायुक्तः । दारुणः कठिनः । रुक्षेत्यादि सुप्त इवेति अज्ञायमानस्पर्श इव । अत्रानुक्तपरिशिष्टेन तयोर्वातशोणितयोर्वर्णेन स्रावेण च युक्त इत्यर्थः । घृतमण्डो घृतस्य उपरिस्थोऽच्छो भागो मण्डः । मीनधावनतोयगन्धिः मत्स्यप्रक्षालनोदकगन्धिः, विस्रगन्धिरित्यर्थः । रक्तेत्यादि चुमचुमायमानं राजिकासर्षपलिप्त इव । दाहेत्यादि निर्दहनं भस्मसात्करणमिव । निर्मथनं मन्थानविलोडनमिव । इदानीं शुद्धव्रणमाह—जिह्वेत्यादि । अत्र जिह्वातलाभशब्दो मृदुस्निग्धश्लक्ष्णशब्दैः प्रत्येकं सम्बध्यते । आभाशब्देन वर्णः कथ्यते । मृदु कोमलः । श्लक्ष्णो मसृणः । सुव्यवस्थितः शोभनाकृतिः । एतेन नात्युन्नतो नातिनीचः किन्तु सम इति बोधयति । इति शब्दः सूत्रनिर्दिष्टसमाप्तौ ॥ ७ ॥

तस्य व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति । तद्यथा—अपतर्पणमालेपः परिषेकोऽभ्यङ्गः स्वेदो विम्लापनमुपनाहः पाचनं विस्रावणं स्नेहो वमनं विरेचनं छेदनं भेदनं दारणं लेखनमेषणमाहरणं व्यधनं विस्रावणं सीवनं सन्धानं पीडनं शोणितास्थापनं निर्वापणमुत्कारिका कषायो वर्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रियाऽवचूर्णनं व्रणधूपनमुत्सादनमवसादनं मृदुकर्म दारुणकर्म क्षारकर्माग्निकर्म कृष्णकर्म पाण्डुकर्म प्रतिसारणं रोमसञ्जननं लोमापहरणं बस्तिकर्मोत्तरबस्तिकर्म बन्धः पत्रदानं कृमिघ्नं बृंहणं विषघ्नं शिरोविरेचनं नस्यं कवलधारणं धूमो मधुसर्पिर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानमिति॥ ८ ॥

तस्येत्यादि एषां मध्ये प्रतिसारणं न गणनीयं, शुक्लमृदुकृष्णकर्मणोरवशेषत्वात्; अतो न संख्यातिरेकः । केचिदत्र रोमसञ्जननलोमापहरणादीन् सप्तोपक्रमान् विहाय कषायादीन् सप्त शोधनरूपान् सप्त रोपणरूपान् इति द्विरूपान् गणयित्वा षष्टिमुपक्रमान् पूरयन्ति । तत्र कषायादयोऽवान्तरभेदविवक्षया चतुर्दशापि सामान्याकारेण सप्तैव, अतः सप्तैव गणनीयाः, रोमसंजननादयश्चावश्यं पठनीयाः । अपरञ्च गयदासः पाचनं न पठति । जेज्जटस्तु लोमापहरणं न पठति । ताभ्यां परमत्र विवादः कृतः । स च विस्तरभयात् न लिखितः । तौ च यया युक्त्या षष्टिं पूरयतः सापि विस्तरभयात् न लिखिता ॥ ८ ॥

तेषु कषायो वर्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रियाऽवचूर्णनमिति शोधनरोपणानि । तेषु अष्टौ शस्त्रकृत्याः । शोणितास्थापनं क्षारोऽग्निर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानं बन्धविधानं चोक्तानि । स्नेहस्वेदवमनविरेचनबस्त्युत्तरबस्तिशिरोविरेचननस्यधूम-

कवलधारणान्यन्यत्र वक्ष्यामः । यदन्यदवशिष्टमुपक्रमजातं तदिह वक्ष्यामस्ते ॥ ९ ॥

इदानीमुपक्रमेषु मध्ये कषायादीनामुभयार्थकारित्वमाह—तेष्वित्यादि । तेषु अपतर्पणादिषु मध्ये अष्टौ छेदनादयो दारणवर्ज्याः सीवनान्ताः शस्त्रकृत्याः शस्त्रेण कर्तुं शक्या उपक्रमाः अष्टविधशस्त्रकर्मीये उक्ताः । शोणितेत्यादि शोणितास्थापनं चतुर्विधं कषायशीतक्रियापचनदहनभेदेन, तदुक्तं शोणितवर्णनीये । क्षारः पानीयप्रतिसारणीयभेदेन द्विविधोऽप्युक्तः । जीर्णसात्म्योदनमित्यादिना व्रणितोपासनीयोक्तेराहारश्चोक्तः । रक्षाविधानं द्विविधं रक्षोघ्नगुग्गुल्वादिना धूपनैः लक्ष्मीगुह्याद्योषधिधारणेन चेत्येदुक्तमग्रोपहरणीये व्रणितोपासनीये च, मन्त्रेण च 'कृत्यानां प्रतिषेधार्थं' इत्यादिनाऽग्रोपहरणीये । बन्धविधानं व्रणालेपनाध्याये । शोणितस्थापनादयः सप्त । स्नेहेत्यादि अन्यत्रेति पंचकर्मनिर्देशे इत्यर्थः । स्नेहादयो दश । यदित्यादि अवशिष्टमुपक्रमजातं उर्वरित उपक्रमसमूहः अष्टाविंशतिसंख्यः, एवं सर्वमीलने षष्टिरुपक्रमा भवन्ति ॥ ९ ॥

षड्विधः प्रागुपदिष्टः शोफः, तस्यैकादशोपक्रमा भवन्ति अपतर्पणादयो विरेचनान्ताः, ते च विशेषेण शोथप्रतीकारा वर्तन्ते, व्रणभावमापन्नस्य च न विरुध्यन्ते, शेषास्तु प्रायेण व्रणप्रतीकारहेतव एव ॥ १० ॥

इदानीमपतर्पणादीनि एकादश व्रणकारणशोफविषयत्वेन विषयभेदेनापि निर्दिशन्नाह—षड्विध इत्यादि । अपतर्पणादय इत्यत्र बहुव्रीहेरतद्गुणसंविज्ञानत्वाच्छेपा एकादश ग्राह्याः । अपतर्पणं उपक्रममध्ये प्राधान्याद् गृह्यते । ननु अपतर्पणादीनां शोफविषयत्वात् शोफस्य च व्रणाद् भिन्नत्वेन कथं षष्टिरुपक्रमा भवन्तीत्याह—व्रणभावमित्यादि । आपन्नस्य प्राप्तस्य, शोफस्येति शेषः । शेषा इत्यादि एकादशभ्य उपक्रमेभ्योऽन्ये शेषाः, ते व्रणप्रतीकारभूता एव ॥ १० ॥

अपतर्पणं तु आद्य उपक्रम एष सर्वशोफानां सामान्यः प्रधानतमश्च ॥ ११ ॥

प्रथममपतर्पणं निर्दिशन्नाह—अपतर्पण इत्यादि । अपतर्पणं अभोजनं, नतु यत्किंचिदेवापतर्पणं वमनादि, वमनादीनां पृथगुपादानात् । सर्वशोफानामिति पञ्चदशानां, नागन्तोः; दोषोच्छ्रायोपशान्त्यर्थमिति वचनात् । अत्र वातजेऽपि शोफेऽपतर्पणं विकारप्रत्यनीकत्वात् , अथवा वातेऽपि प्रागामताभावात् । तदुक्तं,—'वाते सामेऽपि लङ्घनं'–इति । सामान्यः सर्वशोफहितः । प्रधानतमः आशुरोगहरत्वात् ॥ ११ ॥

दोषोच्छ्रायोपशान्त्यर्थं दोषानद्धस्य देहिनः ॥
अवेक्ष्य दोषं प्राणं च कार्यं स्यादपतर्पणम् ॥ १२ ॥

अपतर्पणस्यैव फलं विषयं कालावधिं च दर्शयन्नाह–दोषेत्यादि । दोषोच्छ्रायोपशान्तिः फलं, दोषानद्धं विषयः, अवेक्ष्य दोषं प्राणं चेति कालावधिः । दोषोच्छ्रायो दोषौत्कट्यम् । दोषानद्धस्य दोषैरामैः आनद्धस्य । दोषाः कफादयः, दूष्या धातवो मलाश्च । देहिनः उपचितशरीरस्येत्यर्थः । दोषं प्राणं चेति युगपदेव लङ्घनावधिः । प्राणं चेत्यत्र चकारात् वयः-प्रकृत्यादीनि चेष्टानि, अवेक्ष्य विविच्य ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वमारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषश्रमान्वितैः ॥
न कार्यं गर्भिणीवृद्धबालदुर्बलभीरुभिः ॥ १३ ॥

अपतर्पणस्य निषेधविषयं निर्दिशन्नाह–ऊर्ध्वमारुतेत्यादि । उर्ध्वमारुताः श्वासकासादिरोगिणः, अन्ये तु उर्ध्वमारुतं रोगान्तरमाहुः । तद्यथा–"भुक्तेऽभुक्ते तथा सुप्ते यस्योद्गारो भृशं भवेत् । उर्ध्ववातं तु तं विद्यादुदानव्यानसंभवम्"–इति । अपरे तु तद्धि मारुतेत्यादि पठन्ति । मारुतोऽत्र मारुतकृताक्षेपकादिरामयः। क्षुत् बुभुक्षा । मुखशोषो निरामवातपित्तकृतः । 'श्रमान्वितैः' इत्यत्र केचित् 'भ्रमान्वितैः' इति पठन्ति । भ्रमो निरामवातपित्तकृतः । सामवातपित्तकृतमार्गावरणजौ तु तावपि लङ्घ्यावेव । गर्भिण्यादिष्वप्यनात्ययिके व्याधौ लङ्घनप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

शोफेषूत्थितमात्रेषु व्रणेषूग्ररुजेषु च ॥
यथास्वैरौषधैर्लेपं प्रत्येकं चैव कारयेत् ॥ १४ ॥

आलेपनविषयं दर्शयन्नाह—शोफेष्वित्यादि । उत्थितमात्रेषु जातमात्रेषु । यथास्वैरिति वातादिशोफे मातुलुङ्गादिदूर्वाद्यजगन्धादिभिरात्मीयैरित्यर्थः । यथोक्तैरिति केचित्पठन्ति; तत्रापि स एवार्थः ॥ १४ ॥

यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यम्भसा परिषेचनम् ॥
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजः ॥ १५ ॥

प्रत्येकस्य एकैकेन दृष्टान्तदर्शनेन आलेपस्य फलमाह—यथेत्यादि । एवमालेपनं रुज इति आलेपनं शोफस्य रुजः वेदनाः शमयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रह्लादने शोधने च शोफस्य हरणे तथा ॥
उत्सादने रोपणे च लेपः स्यात्तु तदर्थकृत् ॥ १६ ॥

न केवलमालेपः शोफस्य रुजापहः; किंतु प्रल्हादनादीन्यपि करोतीत्याह—प्रह्लादन इत्यादि । प्रल्हादने सुखकरणे, रुजापनयनात् । शोधने व्रणस्य दोषप्रकोपस्फोटनात् । उत्सादने निम्नव्रणस्योन्नतिकरणे । रोपणे चेति चकारात् अवसादनसवर्णकरणादीनि समुच्चीयन्ते । तदर्थकृत् प्रल्हादनादिप्रयोजनकारी । अस्य प्रयोगः पुनरालेपाध्याये; द्रव्याणि तु मिश्रकादिषु ॥ १६ ॥

वातशोफे तु वेदनोपशमार्थं सर्पिस्तैलधान्याम्लमांसरसवातहरौषधनिःक्वाथैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत, पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्तेषु क्षीरघृतमधुशर्करोदकेक्षुरसमधुरौषधक्षीरवृक्षनिःक्वाथैरनुष्णैः परिषेकान् कुर्वीत, श्लेष्मशोफे तु तैलमूत्रक्षा-

रोदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनिःक्वाथैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत ॥ १७ ॥

यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ॥
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥ १८ ॥

परिषेकस्य फलं प्रयोगं च दर्शयन्नाह—वातेत्यादि। वातशोफादिर्विषयः, वेदनोपशमः फलं, सर्पिरित्यादिप्रयोगः। धान्याम्लं काञ्जिकं; वातहरौषधानि भद्रदार्वादीनि; शर्करामिश्रमुदकं शर्करोदकं; मधुरौषधानि काकोल्यादीनि; क्षीरवृक्षाः वटादयः; क्षारोदकमिति क्षारं गालयित्वा यदुदकं गृह्यते तत्क्षारोदकं; कफघ्नानि कालेयकागुरुप्रभृतीनि ॥ १७ ॥ १८ ॥

अभ्यङ्गस्तु दोषमालोक्योपयुक्तो दोषोपशमं मृदुतां च करोति ॥ १९ ॥

अभ्यङ्गस्य फलं प्रयोगं च दर्शयन्नाह—अभ्यङ्ग इत्यादि। वाते कफे च तैलेन, पित्ते रक्ते विषादिषु च शतधौतादिघृतेन ॥ १९ ॥

स्वेदविम्लापनादीनां क्रियाणां प्राक् स उच्यते ॥
पश्चात् कर्मसु चादिष्टः स च विस्रावणादिषु ॥ २० ॥

तस्य कालावधारणं निर्दिशन्नाह—स्वेदेत्यादि। स्वेदविम्लापनादीनां विरेचनान्तानां स्नेहवर्जितानां सप्तानां उपक्रमाणां प्राग्भवति; विस्रावणादिषु सेचनान्तेषु स्नेहवमनविरेचनव्यतिरिक्तेषु कर्मसु सोऽभ्यङ्गः पश्चादादिष्टः ॥ २० ॥

रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ॥
शोफानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥ २१ ॥

स्वेदविषयं दर्शयन्नाह—रुजावतामित्यादि। रुजायुक्तानां वातकफवेदनायुक्तानां, दारुणादिविशेषणस्य तद्विषयत्वात्। दारुणत्वं वायुना रूक्षजरठीभावः, प्रबलत्वमित्यन्ये। प्रयोगः पञ्चकर्मनिर्देशे वक्ष्यमाणः ॥ २१ ॥

स्थिराणां रुजतां मन्दं कार्यं विम्लापनं भवेत् ॥
अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुना वा शनैः शनैः ॥ २२ ॥
विमर्दयेद्भिषक् प्राज्ञस्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥

विम्लापनविषयं प्रयोगं च दर्शयन्नाह—स्थिराणामित्यादि। स्थिराणां कठिनानाम्। मन्दं रुजतां कफाधिकानामित्यर्थः; वातकफाधिकानामित्यन्ये। तलेन पाणिपादतलेनेत्यर्थः। विम्लापनं अङ्गुल्यादिमर्दनेन शोफविलयनम् ॥ २२ ॥–

शोफयोरुपनाहं तु कुर्यादामविदग्धयोः ॥ २३ ॥
अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च ॥

उपनाहमाह—शोफयोरित्यादि। उपनाहो वातकफशोफविषय एव। अविदग्धः आमः। विदग्धः किञ्चित्पक्वः ॥ २३ ॥–

निवर्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः ॥
तस्य संपाचनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु ॥ २४ ॥
दधितक्रसुराशुक्तधान्याम्लैर्योजितानि तु ॥
स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिकां शुभाम् ॥ २५ ॥
तैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तथा ॥
हितं सम्भोजनं चापि पाकायाभिमुखो यदि ॥ २६ ॥

पाचनविषयमाह—विरेकान्तैरित्यादि। अपतर्पणाद्यैर्विरेकान्तैरित्यर्थः। समाहृत्यौषधानीति औषधानि मिश्रकोक्तानि शणमूलकबीजादीनि समभागप्रमाणानि, तथा चतुर्गुणदध्यादिद्रवाणि च समाहृत्य एकीकृत्य, लवणीकृत्य स्पष्टलवणीकृत्य, नातिशुष्कामुपनाहयोग्यामुत्कारिकां पाचयेत्। उत्कारिका लप्सिकाकृतिः, अन्ये पूपलिकाकृतिमाहुः। नाहयेद्बध्नीयात्। तया उत्कारिकया। हितं संभोजनमिति संभोजनं यथेष्टभोजनम्। तच्च कीदृशं? हितं हितकारि नात्यर्थकफकारि नचोपद्रवकारीत्यर्थः। एतेनाहारविधानोक्तैरुष्णस्निग्धादिभिरेव संभोजनं कार्यमिति। सुधीरस्तु 'पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं संभोजनं मतं'—इत्याह; तच्च जेज्जटगयदासौ नेच्छतः। उपनाहनिष्पाद्यं कर्म पाचनमिति मत्वा पाचनं पृथगुपक्रमं गयदासो न पठति ॥ २४–२६ ॥

वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ॥
अचिरोत्पतिते शोफे कुर्याच्छोणितमोक्षणम् ॥ २७ ॥

विस्रावणविषयमाह—वेदनेत्यादि। अचिरोत्पतिते तत्कालोत्पन्ने। जलौकोभिः प्रच्छनैर्वा शोणितमोक्षणं कुर्यात् ॥ २७ ॥

सशोफे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ॥
संरब्धे विषमे वापि व्रणे विस्रावणं हितम् ॥ २८ ॥
सविषे च विशेषेण जलौकोभिः पदैस्तथा ॥
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं पाकस्याप्राप्तये तथा ॥ २९ ॥

व्रणेऽपि यादृशे शोणितं स्रावणीयं तादृशमाह—सशोफ इत्यादि। श्यामे कृष्णारुणे। सरक्ते रक्तवर्णे। वेदनावति वेदनायुक्ते। संरब्धे विशालमूले। विषमे निम्नोन्नते। विशेषेण अतिशयेन, सविषे च विशेषेण रक्तमोक्षणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

सोपद्रवाणां रूक्षाणां कृशानां व्रणशोषिणाम् ॥
यथास्वमौषधैः सिद्धं स्नेहपानं विधीयते ॥ ३० ॥

स्नेहपानविषयं दर्शयन्नाह—सेत्यादि। सोपद्रवाणामिति नात्र व्रणोपद्रवाः गन्धवर्णस्राववेदनाकृतयः पञ्च; किंतर्हि व्रणितस्योपद्रवाः वेपथुपक्षवधादयः। व्रणशोषिणां व्रणनिमित्तक्षीणाम्। यथास्वमौषधैरिति यस्य यदात्मीयमौषधं तेन सिद्धस्य स्नेहस्य पानं; नावचारणाभिप्रायाच्छपानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

उत्सन्नमांसशोफे तु कफजुष्टे विशेषतः ॥
संक्लिष्टश्यामरुधिरे व्रणे प्रच्छर्दनं हितम् ॥ ३१ ॥

वमनविषयं दर्शयन्नाह—उत्सन्नेत्यादि। उत्सन्नमांसशोफे इति उच्छ्रितमांसशोफे। कफजुष्टे कफाक्रान्ते। संक्लिष्टं दुष्टं, श्यामं ईषत्कृष्णं रुधिरं यस्मिन्नेवंभूते व्रणे प्रच्छर्दनं वमनं हितम् ॥ ३१ ॥

वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ॥
विरेचनं प्रशंसन्ति व्रणेषु व्रणकोविदाः ॥ ३२ ॥

विरेचनविषयमाह—वातेत्यादि । वातेन सहितं पित्तं वातपित्तं पित्तप्रधानसंसर्गः, नतु वातश्च पित्तं चेति, केवलवाते बस्तिविधानात् । अनेनैव न्यायेन वातोपसर्जने कफसंसर्गे वमनं हितम् । एषु स्नेहादिषु त्रिषु शोफस्यानुक्तावपि शोफाधिकारत्वादेव स्नेहादयस्त्रयो विशिष्टावस्थायां शोफस्याप्युक्रमाः बोद्धव्याः । व्रणकोविदाः व्रणपण्डिताः ॥ ३२ ॥

अपाकेषु तु रोगेषु कठिनेषु स्थिरेषु च ॥
स्नायुकोथादिषु तथा छेदनं प्राप्तमुच्यते ॥ ३३ ॥

छेदनमाह—अपाकेष्वित्यादि । अपाकेषु अविद्यमानपाकेषु मेदःकफग्रन्थिमांसकन्द्यादिषु; अथवा अपाकेषु ईषत्पाकेषु वल्मीकादिष्वित्यर्थः; नञ्शब्दस्योभयार्थत्वात् । गयी तु 'अपाकवत्सु' इति पठति तत्रापि स एवार्थः, परं तं पाठं न साधुं मन्यते जेज्जटः । कठिनेषु दृढेषु । स्थिरेषु अचलेषु । स्नायुकोथादिष्वित्यत्र आदिशब्दात् शिराधमन्यादिपरिग्रहः । प्राप्तं युक्तमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्तःपूयेष्ववक्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ॥
गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ॥ ३४ ॥

भेदनविषयं दर्शयन्नाह—अन्त इत्यादि । अवक्रेषु अविद्यमानमुखेषु । उत्सङ्गवत्सु चिरस्थितपूयावदारणगम्भीरशुषिरव्रणवस्तुप्रदेश उत्सङ्गतुल्यत्वादुत्सङ्ग इत्युच्यते, तद्वत्सु रोगेषु व्रणेषु । गतिमत्सु गतियुक्तेषु । प्राप्तं युक्तम् ॥ ३४ ॥

बालवृद्धासहक्षीणभीरूणां योषितामपि ॥
मर्मोपरि च जातेषु रोगेषूक्तेषु दारणम् ॥ ३५ ॥
सुपक्के पिशिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ॥
पाकोद्वृत्तेषु दोषेषु तत्तु कार्यं विजानता ॥ ३६ ॥
सुपिष्टैर्दारणद्रव्यैर्युक्तैः क्षारेण वा पुनः ॥

दारणविषयमाह—बालेत्यादि । पीडनैरिति पीडनद्रव्यैरित्यर्थः । पाकोद्वृत्तेषु उत्तानेषु त्वग्गतेष्वित्यर्थः । दारणद्रव्यैर्मिश्रकोकैश्चिरबिल्वादिभिः । क्षारेण प्रतिसारणीयेन, यवक्षारेणेत्यन्ये ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

कठिनान् स्थूलवृत्तौष्ठान् दीर्यमाणान् पुनः पुनः ॥
कठिनोत्सन्नमांसांश्च लेखनेनाचरेद्भिषक् ॥ ३७ ॥
समं लिखेत् सुलिखितं लिखेन्निरवशेषतः ॥
वर्त्मनानुप्रमाणेन समं शस्त्रेण निर्लिखेत् ॥ ३८ ॥

लेखनविषयमाह—कठिनानित्यादि । कठिनान् मांसहीनान् समं लिखेत्, स्थूलवृत्तौष्ठान् सुलिखितं अतिशयलिखितं लिखेत्, पुनः पुनर्दीर्यमाणान् निरवशेषतो लिखेत्, कठिनोत्सन्नमांसान् वर्त्मनानुप्रमाणेन समं लिखेत् । श्रीसुवीरजेज्जटब्रह्मदेवास्त्रीन् विषयानाहुः, तथाहि—कठिनान् स्थूलवृत्तौष्ठान् इत्येको विषयः, दीर्यमाणान् पुनः पुनरिति द्वितीयः, कठिनोत्सन्नमांसांश्चेति तृतीयः । निर्लिखेत् पुनः पुनर्लिखेत् इति भणनं बहुशो लेखने शस्त्रावचारणं सूचयति । अत्र व्रणवर्त्मशब्देन व्रणगताश्चत्वारः पार्श्वा वाच्याः । शस्त्रेण निर्लिखेत्, न तु गोजीशेफालिकादिपत्रेण ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

क्षौमं प्लोतं पिचुं फेनं यावशूकं ससैन्धवम् ॥
कर्कशानि च पत्राणि लेखनार्थे प्रदापयेत् ॥ ३९॥

शस्त्राभावे क्षौमादिभिर्लिखेदित्याह—क्षौममित्यादि । क्षौमं अतसीवस्त्रम् । प्लोतं कर्पटम् । पिचुं कार्पासतूलाम् । फेनं समुद्रफेनम् । यावशूकं यवक्षारः ॥ ३९ ॥

नाडीव्रणान् शल्यगर्भानुन्मार्ग्युत्सङ्गिनः शनैः ॥
करीरबालाङ्गुलिभिरेषण्या वैषयेद्भिषक् ॥ ४० ॥

एषणमाह—नाडीत्यादि । नाड्यश्च व्रणाश्च इति नाडीव्रणास्तान् । शल्यगर्भान् अभ्यन्तरे शल्यानित्यर्थः । उन्मार्गी भगन्दरः, उत्सङ्गी शम्बूकवर्ताभिध इत्येके; तन्न, तयोरसाध्यत्वेन एषणानर्हत्वात् । तत्र उत्सृष्टो मार्गो विद्यते येषां ते उन्मार्गिणो व्रणाः, ऋजुं मार्गं परित्यज्य कुटिलया गत्या ये यान्तीत्यर्थः; उत्सङ्गिनः ऊर्ध्वसङ्गिनः । करीराः चुञ्चूपोदकादीनां कोमला नालाः । बालाः करिशूकरादीनाम् । अङ्गुल्या वा एषयेदित्यर्थः । एषणी शलाकाशस्त्रम् । एषयेत् करीरादिनिक्षेपणेन तत्र मध्यनिश्चयं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

नेत्रवर्त्मगुदाभ्यासनाड्योऽवक्राः सशोणिताः ॥
चुञ्चूपोदकजैः श्लक्ष्णैः करीरैरेषयेत् तु ताः ॥ ४१ ॥

करीराणां विषयं निर्दिशन्नाह—नेत्रवर्त्मेत्यादि । गुदाभ्यासः गुदसमीपम् । अवक्राः अल्पवक्राः । चुञ्चूः चीचुरिति लोके । उपोदकः 'पोइ' 'पुँइ' इति वा लोके ॥ ४१ ॥

संवृतासंवृतास्येषु[1] व्रणेषु मतिमान् भिषक् ॥
यथोक्तमाहरेत् शल्यं प्राप्तोद्धरणलक्षणम् ॥ ४२ ॥

आहरणविषयमाह—संवृतासंवृतेत्यादि ॥ ४२ ॥

रोगे व्यधनसाध्ये तु यथोद्देशं प्रमाणतः ॥
शस्त्रं निदध्यात् दोषं च स्रावयेत् कीर्तितं यथा ॥४३॥

व्यधनस्रावणविषयमाह—रोग इत्यादि । व्यधनसाध्यो रोगः दकोदरमूत्रवृद्ध्यादि । यथोद्देशं प्रमाणत इति उद्देशानतिक्रान्तप्रमाणमित्यर्थः । तत्र दकोदरोद्दिष्टं प्रमाणमङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढमिति ज्ञेयम् । विद्रध्यादिषु पुनः 'महत्स्वपि च केषुचित् त्र्यङ्गुलं शस्त्रनिपातनं' इति । शस्त्रप्रणिधानं रोगे इत्यादिना शस्त्रं निदध्यात् इत्यन्तेन व्यधनमुक्तं, 'दोषं च स्रावयेत् कीर्तितं यथा' इति स्रावणमुक्तम् । एवमनेन श्लोकेनोपक्रमद्वयमुक्तम् ॥ ४३ ॥

अपाकोपद्रुता ये च मांसस्था विवृतांश्च ये ॥
यथोक्तं सीवनं तेषु कार्यं सन्धानमेव च ॥ ४४ ॥

१ 'संवृतापवृतास्येषु' इति पाठान्तरम् ।

सीवनसन्धानविषयमाह—अपाकेत्यादि । अपाकोपद्रुताः पाकोपद्रवरहिताः । विवृताः व्यात्तमुखाः । यथोक्तमष्टविधशस्त्रकर्मीये । सन्धानमेव चेति न केवलं सीवनं सन्धानमपि । सन्धानं व्रणौष्ठादिसंयोजनम् । अनेन श्लोकेनोपक्रमद्वयमुक्तम् ॥ ४४ ॥

पूयगर्भानणुद्वारान् व्रणान्मर्मगतानपि ॥
यथोक्तैः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत्॥ ४५ ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥
न चाभिमुखमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते॥४६॥

पीडनमाह—पूयेत्यादि । यथोक्तैः मिश्रकपठितैः । पीडनद्रव्यैः त्वङ्मूलादिभिः । समन्तात् सर्वतः । प्रदेहं प्रलेपनमित्यर्थः । दोषः पूयः । प्रसिच्यते स्वयं प्रक्षरति । पीडनं औषधैः पचनम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

तैस्तैर्निमित्तैर्बहुधा शोणिते प्रस्रुते भृशम् ॥
कार्यं यथोक्तं वैद्येन शोणितास्थापनं भवेत् ॥ ४७ ॥

शोणितास्थापनमाह—तैस्तैरित्यादि । तैस्तैः शिराव्यधादिभिः । यथोक्तं शोणितास्थापनं शोणितातिप्रवृत्तिस्तम्भनम् । तच्चतुर्विधम् "सन्धानं स्कन्दनं चैव पाचनं दहनं तथा" इति॥४७॥

दाहपाकज्वरवतां व्रणानां पित्तकोपतः ॥
रक्तेन चाभिभूतानां कार्यं निर्वापणं भवेत् ॥ ४८ ॥
यथोक्तैः शीतलद्रव्यैः क्षीरपिष्टैर्घृतप्लुतैः ॥
दिह्याद्बहलान् लेपान् सुशीतांश्चावचारयेत् ॥४९॥

निर्वापणमाह—दाहेत्यादि । पित्तरक्तव्रणस्य पच्यमानस्य ज्वरेणाभिभूतस्य औषधादिभिर्वेदनोपशमः । यथोक्तैः मिश्रकोक्तैर्दूर्वादिभिः । क्षीरपिष्टैरिति क्षीरेण पिष्टैः । श्लक्ष्णस्य दाहपाककारित्वात् । दिह्यात् लिम्पेत् । अबहलान् लेपान् स्वल्पान् लेपान् । अनेन श्लोकेन सेकलेपौ द्वौ निर्वापणावुक्तौ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

व्रणेषु क्षीणमांसेषु तनुस्राविष्वपाकिषु ॥
तोदकाठिन्यपारुष्यशूलवेपथुमत्सु च ॥
वातघ्नवर्गेऽम्लगणे काकोल्यादिगणे तथा ॥ ५० ॥
स्नैहिकेषु च बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम् ॥
तेषां च स्वेदनं कार्यं स्थिराणां वेदनावताम्॥ ५१ ॥

उत्कारिकाविषयमाह—व्रणेष्वित्यादि । क्षीणमांसत्वादिकं वातकार्यम् । वातघ्नवर्गः काकोल्यादिगणः । अम्लगणे सौवीरतुषोदकादौ । स्नैहिकेषु च बीजेषु तिलातसीसर्षपैरण्डादिबीजेषु । स्नैहिकबीजानि समभागानि तच्चतुर्गुणमम्लानां गृहीत्वा नातिघनां नातिसान्द्रां पेयानुकारिणीं उत्कारिकां पचेत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

दुर्गन्धानां क्लेदवतां पिच्छिलानां विशेषतः ॥
कषायैः शोधनं कार्यं शोधनैः प्रागुदीरितैः ॥ ५२ ॥

इदानीं कषायादीञ्चूर्णान्तान् सप्त शोधनरोपणान् विषयभेदेन दर्शयन्नाह—दुर्गन्धानामित्यादि । शोधनैः कषायैः प्रागुदीरितैर्मिश्रकोक्तैः शङ्खिन्यङ्कोटसुमनादिभिः कृतैः क्वाथैः शोधनं कार्यम् ॥ ५२ ॥

शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्वर्तिभिस्तान् यथाक्रमम् ॥ ५३ ॥
अन्तःशल्यानणुमुखान् गम्भीरान् मांससंश्रितान् ॥

शोधनद्रव्ययुक्ताभिरिति शोधनद्रव्याणि अजगन्धाजशृङ्ग्यादीनि मिश्रकोक्तानि । तान् व्रणान् शोधयेदिति शेषः । यथाक्रममिति प्रथमं सूक्ष्माभिस्ततः स्थूलस्थूलतराभिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

पूतिमांसप्रतिच्छन्नान् महादोषांश्च शोधयेत् ॥
कल्कीकृतैर्यथालाभं वर्तिद्रव्यैः पुरोदितैः ॥ ५४ ॥

पूतिमांसप्रतिच्छन्नानिति अवगाढान्, न पुनरभ्यन्तरान् । महादोषांश्चेति अतिदुष्टानित्यर्थः । दोषौ चात्र वातकफौ गृह्येते न पुनः पित्तं, पित्तदुष्टस्तु सर्पिर्विषयः ॥ ५४ ॥

पित्तप्रदुष्टान् गम्भीरान् दाहपाकप्रपीडितान् ॥
कार्पासीफलमिश्रेण जयेत् शोधनसर्पिषा ॥ ५५ ॥

शोधनद्रव्याणि कासीसाजगन्धादीनि तैः सिद्धेन सर्पिषा घृतेन । कल्पना चेयं—यावन्ति कासीसाजगन्धादीनि शोधनद्रव्याणि तावन्मात्रं कार्पासफलं, एतान्येकीकृत्य कल्कचतुर्गुणं घृतं घृतचतुर्गुणं जलं गृहीत्वा घृतं साधनीयम् ॥ ५५ ॥

उत्सन्नमांसानस्निग्धानल्पस्रावान् व्रणांस्तथा ॥
सर्षपस्नेहयुक्तेन धीमांस्तैलेन शोधयेत् ॥ ५६ ॥

व्रणानिति कफवाताधिकानित्यर्थः । तिलतैलेन मिश्रकोक्तेन पूयादिशोधनद्रव्यसिद्धेनेति शेषः ॥ ५६ ॥

तैलेनाशुध्यमानानां शोधनीयां रसक्रियाम् ॥
व्रणानां स्थिरमांसानां कुर्याद् द्रव्यैरुदीरितैः॥ ५७ ॥
कषाये विधिवत्तेषां कृते व्यामिश्रयेत्पुनः ॥
सुराष्ट्रजां सकासीसां दद्यात् चापि मनःशिलाम्॥५८
हरितालं च मतिमांस्ततस्तामवचारयेत् ॥
मातुलुङ्गरसोपेतां सक्षौद्रामतिमर्दिताम् ॥ ५९ ॥
व्रणेषु दत्त्वा तां तिष्ठेत् त्रींस्त्रींश्च दिवसान् परम् ॥

द्रव्यैः उदीरितैरिति मिश्रकोक्तैः शालसारादिभिर्द्रव्यैः । कल्पनामाह—कषाये विधिवत् तेषामिति ।—तेषां शालसारादीनां विधिवत् कृते कषाये द्रव्यापेक्षया षोडशगुणोदके, अष्टगुणोदके षोडशभागावशिष्टे वा । अधिश्रयेत् पुनरिति पूतं कषायं पुनरधिश्रयेत् पचेदित्यर्थः । सुराष्ट्रजादीनि चूर्णितानि शेषकषायपादे मात्रया कषायस्य पुनःपाकात् फाणितीभावे सति आवपेत् । सुराष्ट्रजां तुवरमृत्तिकाम् । ततस्तामवचारयेदिति ततोऽनन्तरं रसक्रियां समवचारयेत् प्रयोजयेत । अतिमर्दितां औषधानामेकीभावार्थम् । मातुलुङ्गमधुमात्रा तु संस्कारमात्रैव ।

१ 'सेकान्' इति पाठान्तरम् ।

त्रीँस्त्रींश्च दिवसान् परमिति परमित्यवधारणे, तान् त्रीन्त्रीनेव दिवसान् तिष्ठेत् नाधिकं, व्रणवस्त्ववदारणभयात्॥५७—५९॥—

गम्भीरान् मेदसा जुष्टान् दुर्गन्धांश्चूर्णशोधनैः ॥६०॥
उपाचरेत् भिषक् प्राज्ञः श्लक्ष्णैः शोधनवर्तिजैः ॥

अगम्भीरान् मेदसा जुष्टानित्येके पठन्ति; तन्नेच्छति गयी । चूर्णशोधनैः कासीसादिभिः । शोधनवर्तिजैः अजगन्धादिभिः ॥ ६० ॥—

शुद्धलक्षणयुक्तानां कषायं रोपणं हितम् ॥ ६१ ॥
तत्र कार्यं यथोद्दिष्टैर्द्रव्यैर्वैद्येन जानता ॥

अशुद्धव्रणस्य शोधनानि कषायादीनि योगानि निर्दिश्य शुद्धस्य तान्येव रोपणानि निर्दिशन्नाह—शुद्धलक्षणयुक्तानामिति। शुद्धव्रणलक्षणानि 'त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्त' इत्यादीनि जिह्वातलाभ इत्यादीनि चोक्तानि। यथोद्दिष्टैः वटादिभिः ॥ ६१ ॥—

अवेदनानां शुद्धानां गम्भीराणां तथैव च ॥ ६२ ॥
हिता रोपणवर्त्यङ्गकृता रोपणवर्तयः ॥

अवेदनानां सर्वथा वेदनाहीनानामित्यर्थः; अन्ये अवेदनानां अल्पवेदनानामित्याहुः । रोपणवर्त्यङ्गकृता इति रोपणवर्त्यङ्गानि सोमामृताश्वगन्धाकाकोल्यादीनि च तैः कृता रोपणवर्तयो हिताः ॥ ६२ ॥—

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ६३ ॥
कल्कः संरोहणः कार्यस्तिलजो मधुसंयुतः ॥
स माधुर्यात् तथौष्ण्याच्च स्नेहाच्चानिलनाशनः॥६४॥
कषायभावान्माधुर्यात् तिक्तत्वाच्चापि पित्तहृत् ॥
औष्ण्यात् कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः ६५
शोधयेत् रोपयेच्चापि युक्तः शोधनरोपणैः ॥
निम्बपत्रमधुभ्यां तु युक्तः संशोधनः स्मृतः॥ ६६ ॥
पूर्वाभ्यां सर्पिषा चापि युक्तः संरोपणो भवेत् ॥
तिलवद्यवकल्कं तु केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ ६७ ॥
शमयेद्विदग्धं च विदग्धमपि पाचयेत् ॥
पक्वं भिनत्ति भिन्नं च शोधयेत् रोपयेत्तथा ॥ ६८ ॥

अपेतपूतिमांसानामित्यादि निर्गतशटितमांसानाम् । मांसस्थानां मांसमात्रस्थितानामित्यर्थः । कल्कः मिश्रकाध्याये कथितः, स तु समङ्गासोमसरलेत्यादिः । विशेषार्थमत्रापि कल्कं निर्दिशन्नाह—तिलजो मधुसंयुत इति । तिलकल्कस्य त्रिदोषघ्नत्वमाह—स इति तिलकल्कः। तिलकल्कस्य तिक्तकषायत्वे उष्णत्वे स्निग्धत्वे च सत्यपि कथं वाताद्यप्रकोपकत्वं ? उच्यते, स्वभावात्, आमलकवत् । अस्यैव तिलकल्कस्य योगवाहित्वं सविशेषं दर्शयन्नाह—शोधयेदित्यादि । अशुद्धान् शोधयेत्, रोपयेच्चेत्ययमर्थश्चकारेण ज्ञेयः। केन शोधनेन युक्तः शोधयेदित्याह—निम्बपत्रमधुभ्यामित्यादि । मधुसंयुत इत्यनेनैव लब्धे पुनरिह मधुग्रहणं केवलस्यैव तिलकल्कस्य प्रागुक्ता माधुर्यादयोऽवगन्तव्याः, न मधुयुक्तस्येति ज्ञापयति । केन रोपणेन शोधनेन युक्तः व्रणान् शोधयेत् रोपयेच्चेत्याह—पूर्वाभ्यामित्यादि । पूर्वाभ्यां निम्बपत्रमधुभ्यामित्यर्थः । युक्तश्चापि संरोपण इत्यपिशब्दो भिन्नक्रमे; तेन निम्बपत्रमधुघृतयुक्तः शुष्यतो व्रणस्य शोधनो रोपणोऽपि, तिलकल्कस्य योगवाहित्वात् इत्यर्थः । अन्ये तु 'युक्तः संरोपणो भवेत्' इति च पठन्ति । ते तु पूर्वोक्तं चकारार्थं न मन्यन्ते, किंच निम्बपत्रमधुघृतयुक्तस्य तिलकल्कस्य रोपणत्वमेवाङ्गीकुर्वन्तीति न शोधनत्वम् । इदानीमन्यमपि कल्कं सर्वावस्थासु सर्वव्रणयोगित्वेन सविशेषमेकीयमतेन निर्दिशन्नाह—तिलवदित्यादि ।—तिलवत् तिलसदृशो यवकल्कोऽपि त्रिदोषघ्न इत्यनेन प्रकारेण केचित् एकीयमतं व्याख्यानयन्ति। जेज्जटगयदासौ तु अन्यथा; यथा—तिला विद्यन्तेऽस्मिन्निति तिलवान्, तिलवांश्चासौ यवकल्कश्च तिलवद्यवकल्कः, तं तिलवद्यवकल्कं केचिदाहुरिति । सर्वावस्थासु सर्वशारीरव्रणीययोगमाह—शमयेद्विदग्धं चेत्यादि । एतेन तिलयुक्तः कल्कः पञ्चानामुपक्रमाणां विम्लापनपाचनपाटनशोधनरोपणानामर्थं करोतीत्युक्तं; तिलकल्कस्तु रोपणशोधनकरणेनोपक्रमद्वयार्थकरः, तदुभयकरणेनोपक्रमत्रयार्थकरो वा, अतएवानयोः कल्कयोर्भेदः । रोपयेच्चेति चकारेण तिलकल्कतिलयवकल्कयोरपि व्रणवैकृत्यापहत्वं भवतीति समुच्चीयते ॥ ६३—६८ ॥

पित्तरक्तविषागन्तून् गभीरानपि च व्रणान् ॥
रोपयेत् रोपणीयेन क्षीरसिद्धेन सर्पिषा ॥ ६९ ॥

शस्त्राद्यभिघातनिमित्ता व्रणाः सप्ताहादर्वागेव आगन्तवः । रोपणीयेनेति मिश्रकोदितेन ॥ ६९ ॥

कफवाताभिभूतानां व्रणानां मतिमान् भिषक् ॥
कारयेत् रोपणं तैलं भेषजैस्तद्यथोदितैः ॥ ७० ॥

यथोदितैरिति मिश्रकोक्तैः कालानुसार्यागुरुप्रभृतिभिः ॥७०॥

अबन्ध्यानां चलस्थानां शुद्धानां च प्रदुष्यताम् ॥
द्विहरिद्रायुतां कुर्यात् रोपणार्थां रसक्रियाम् ॥७१॥

अबन्ध्याः पित्तरक्तविषाभिघातजादयः । चलस्थानामिति चलाः चेष्टावन्तः सन्धयः, तत्रस्थानां; शुद्धानां च प्रदुष्यतां इत्यत्र चाप्ररोहतामिति केचित्पठन्ति । तत्र चलस्थानत्वादिना अप्ररोहतामिति द्रष्टव्यम् । अत्र कल्पना—न्यग्रोधादिवर्गस्य त्रिफलाद्रव्यापेक्षया अष्टगुणे चतुर्गुणे वाऽम्भसि अष्टभागावशिष्टे चतुर्भागावशिष्टे वा कषायं पुनरधिश्रित्य घनीभावे अवशिष्टकषायपादमात्रया हरिद्राद्वयचूर्णं प्रक्षिप्य सुमर्दितां मधुयुतां अवतारयेत् । अत्र शोधनरसक्रियावत् कालावधिर्नास्त्येव । यावत् प्ररोहणमेव कार्यमिति ॥ ७१ ॥

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां रोपणं भिषक् ॥
चूर्णं विदध्यात् मतिमान् प्राक्स्थानोक्तो विधिर्यथा

१ 'रोपयेच्च तम्' इति पाठान्तरम् ।

२ 'स्वेष्टावन्तः' इति पाठान्तरम् ।

समानामित्यादि । स्थिरमांसानां अमृदुमांसानाम् । प्राक्स्थानोक्तो विधिर्यथेति प्राक्स्थाने सूत्रस्थाने उक्तो विधिः येन प्रकारेण, सच प्रकारः त्रिफलारोध्रमित्यादिना निर्दिष्टः इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

शोधनो रोपणश्चैव विधिर्योऽयं प्रकीर्तितः ॥
सर्वव्रणानां सामान्येनोक्तो दोषविशेषतः ॥ ७३ ॥

इदानीं कषायादि प्रत्यैकं सप्तविधानस्य शोधनस्य रोपणस्य च सर्वव्रणविषयत्वं दर्शयन्नाह—शोधन इत्यादि । अत्र सुधीरः एष सर्वव्रणानां शारीरागन्तूनां सामान्येनोक्तो विधिः । कस्मात्? दोषाविशेषतः अविशिष्टा हि वातपित्तश्लेष्मणो दूषकाः शारीराणामागन्तूनां च व्रणानाम् । उक्तं च,—'कालान्तरेण दोषोपप्लवविशेषाच्छारीरवत् प्रतिकार' इति । दोषविशेषत इति पाठे दोषविशेषतः दोषविभेदतः । शेषं समम् । केचित्तु सामान्येनोक्तो कल्कादिः, तथा दोषविशेषतश्चोक्तः आद्ये द्वे पञ्चमूल्यावित्यादि इति लुप्तनिर्दिष्टं चकारं वर्णयन्ति । गयी तु सर्वव्रणानामयमेव विधिरुक्तः; यतो व्रणसामान्योक्तः, स च विधिर्दोषविशेषत इति दोषविशेषमपेक्ष्य कार्य इति व्याख्यानयति॥७३

एष आगमसिद्धत्वात् तथैव फलदर्शनात् ॥
मन्त्रवत् संप्रयोक्तव्यो न मीमांस्यः कथञ्चन ॥ ७४ ॥

एषः शोधनरोपणविधिः । आगमसिद्धत्वादिति आगमः शास्त्रं तेन सिद्धत्वात् प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । फलदर्शनात् आरोग्यदर्शनात् । न मीमांस्यः न विचार्य इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेत् कषायादिषु सप्तसु ॥
भेषजानि यथायोगं यान्युक्तानि पुरा मया ॥ ७५ ॥

आगमोक्तियोगविषयिणीममीमांसां निर्दिश्य अनिर्दिष्टयोगविषयिणीं मीमांसामेव कथयन्नाह—स्वबुद्ध्येति । कषायादिषु सप्तसु कषायवर्तिकल्कसर्पिस्तैलरसक्रियाचूर्णेषु ॥ ७५ ॥

आद्ये द्वे पञ्चमूल्यौ तु गणो यश्चानिलापहः ॥
स वातदुष्टे दातव्यः कषायादिषु सप्तसु ॥ ७६ ॥
न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु काकोल्यादिश्च यः स्मृतः ॥
तौ पित्तदुष्टे दातव्यौ कषायादिषु सप्तसु ॥ ७७ ॥
आरग्वधादिस्तु गणो यश्चोष्णः परिकीर्तितः ॥
तौ देयौ कफदुष्टे तु संसृष्टे संयुता गणाः ॥ ७८ ॥

उष्णः उष्णकारी । संयुता गणाः सर्वेऽपि शोधनरोपणविषयाः ॥ ७६—७८ ॥

वातात्मकानुग्ररुजान् सास्रावानपि च व्रणान् ॥
सक्षौमयवसर्पिर्भिर्धूपनाङ्गैश्च धूपयेत् ॥ ७९ ॥

धूपनविषयमाह—वातात्मकानित्यादि । उग्ररुजान् सास्रावान् इति पदद्वयेन वातकफात्मकत्वमुक्तम् । सक्षौमेत्यादि क्षौममतसीवस्त्रम् । धूपनाङ्गानि 'श्रीवेष्टके सर्जरसे'इत्यादीनि ॥ ७९ ॥

परिशुष्काल्पमांसानां गम्भीराणां तथैव च ॥
कुर्यादुत्सादनीयानि सर्पींष्यालेपनानि च ॥ ८० ॥

उत्सादनविषयमाह—परिशुष्केत्यादि । परिशुष्काल्पमांसानां वातात्मकानाम् । गम्भीराणां रक्तपित्तात्मकानाम् । प्रयोगे उत्सादनीयानि इति अपामार्गाश्वगन्धादीनि उत्सादनद्रव्याणीत्यर्थः । एतैः संस्कार आलेपनं च कर्तव्यम् । उत्सादनं निम्नव्रणस्योन्नतिकरणम् ॥ ८० ॥

मांसाशिनां च मांसानि भक्षयेद्विधिवन्नरः ॥
विशुद्धमनसस्तस्य मांसं मांसेन वर्धते ॥ ८१ ॥

आभ्यन्तरमुत्सादनमाह—मांसाशिनामित्यादि ।—व्याघ्रादीनामित्यर्थः । विशुद्धमनसः शोकक्रोधाद्यनभिभूतमनस इत्यर्थः, जेज्जटस्तु व्याघ्रादीनां मांसानि छद्मोपहितानि, एवं विशुद्धमनस इति व्याख्यानयति ॥ ८१ ॥

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥
कुर्याद्द्रव्यैर्यथोद्दिष्टैश्चूर्णितैर्मधुना सह ॥ ८२ ॥

अवसादनविषयमाह—उत्सन्नमृदुमांसानामिति । उत्सन्नं उद्धृतं मृदु मांसं येषां ते तथा । अवसादनं उन्नतव्रणस्य निम्नत्वकरणम् । यथोद्दिष्टैर्द्रव्यैः कासीसादिभिः ॥ ८२ ॥

कठिनानाममांसानां दुष्टानां मातरिश्वना ॥
मृद्वी क्रिया विधातव्या शोणितं चापि मोक्षयेत् ८३
वातघ्नौषधसंयुक्तान् स्नेहान् सेकांश्च कारयेत् ॥

मृदुकर्मविषयमाह—कठिनानामित्यादि । अमांसानां अल्पमांसानाम् । मातरिश्वना वायुना । मृद्वीक्रिया मधुरस्निग्धकोष्णलवणैरन्तर्बहिश्च क्रियमाणैर्लेपादिभिः । शोणितमित्यादि तत्र रक्तानुगते मातरिश्वनि रक्तमोक्षणं, कफानुगते स्नेहान् सेकांश्चेति ॥ ८३ ॥—

व्रणेषु मृदुमांसेषु दारुणीकरणं हितम् ॥ ८४ ॥
धवप्रियङ्ग्वशोकानां रोहिण्याश्च त्वचस्तथा ॥
त्रिफलाधातकीपुष्परोध्रसर्जरसान् समान् ॥
कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि व्रणं तैरवचूर्णयेत् ॥ ८५ ॥

दारुणकर्मविषयमाह—व्रणेष्वित्यादि । दारुणीकरणं कठिनीकरणम् । रोहिण्याः कटुतुम्ब्याः वल्कलस्य ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥
तथैव खलु दुःशोध्यान् शोधयेत् क्षारकर्मणा॥८६॥

क्षारविषयमाह—उत्सन्नमांसानित्यादि ॥ ८६ ॥

स्रवतोऽश्मभवान्मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥
निःशेषच्छिन्नसन्धींश्च साधयेदग्निकर्मणा ॥ ८७ ॥

अग्निकर्मविषयमाह—स्रवत इत्यादि । अश्मभवान् अश्मरीनिर्हरणच्छेदसंभवान् व्रणान् अग्निकर्मणा साधयेदिति संबन्धः । किंविशिष्टान् व्रणान् मूत्रं स्रवतः यद्यपि ते व्रणाः मूत्रस्राविणः तथापि सद्योव्रणे मूत्रं यावत् तावत्तेऽदहनीयाः । सप्ताहादूर्ध्वं पुनर्यदा व्रणानामसन्धानेन मूत्रं स्वमार्गं न प्रतिपद्यते, तदैवाग्निना दहेत् ॥ ८७ ॥

दूरूढत्वात् तु शुक्लानां कृष्णकर्म हितं भवेत् ॥८८॥
भल्लातकान् वासयेत्तु क्षीरे प्राङ्मूत्रभावितान् ॥
ततो द्विधा छेदयित्वा लौहकुम्भे निधापयेत् ॥८९॥
कुम्भेऽन्यस्मिन् निखाते तु तं कुम्भमथ योजयेत् ॥
मुखं मुखेन सन्धाय गोमयैर्दाहयेत्ततः ॥ ९० ॥
यः स्नेहश्च्यवते तस्माद्ग्राहयेत्तं शनैर्भिषक् ॥
ग्राम्यानूपशफान् दग्ध्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्९१
तैलेनानेन संसृष्टं शुक्लमालेपयेद्व्रणम् ॥
भल्लातकविधानेन सारस्नेहांस्तु कारयेत् ॥ ९२ ॥
ये च केचित्फलस्नेहा विधानं तेषु कीर्तितम् ॥

इदानीं रूढस्यैव व्रणस्य प्रकृतिभावार्थं पश्चात्कर्मारम्भः। तत्र पूर्वं शुक्लस्यैव कृष्णीकरणमाह—दूरूढत्वादित्यादि । प्राक् पूर्वं सप्ताहात् गव्यमूत्रभावितान् भल्लातकान् गव्यक्षीरे वासयेत् स्थापयेत्, अत्र कालस्यानुक्तत्वात् वक्ष्यमाणरोहिणीफलक्षीरवासनवत् सप्तरात्रमेव वासनं कार्यम् । कुम्भेऽन्यस्मिनित्यादि अन्यस्मिन् कुम्भे निखातं कुम्भं योजयेत् यत्र कुम्भे भल्लातकानि निक्षिप्यन्ते । कथं योजयेदित्याह—मुखं मुखेनेत्यादि । तमपि कुम्भं निरन्तरच्छिद्रितापिधानं कृत्वा योजयेत्; अन्यथा अनावृत्तमुखादुपरिगतकुम्भाद् भल्लातका भ्रश्यन्ते । ग्राम्यानूपशफानिति ग्राम्या अश्वादयः, अनूपा महिषादयः, शफान् खुरान् । कृष्णीकरणे स्नेहानपरानपि निर्दिशन्नाह—भल्लातकेत्यादि । ये च केचित् पिण्डितकबिभीतकादिस्नेहाः तेषामप्येतदेव भल्लातकस्नेहनिष्पादनवत् विधानं, तेषु मध्ये ये कृष्णीकरणार्थाः तेषां ग्राम्यादिशफदाहभस्मचूर्णमिश्राणामवचारणमिति भावः ॥ ८८—९२ ॥—

दुरूढत्वात् तु कृष्णानां पाण्डुकर्म हितं भवेत्॥९३॥
सप्तरात्रं स्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलम् ॥
तेनैव पिष्टं सुश्लक्ष्णं सवर्णकरणं हितम् ॥ ९४ ॥
नवं कपालिकाचूर्णं वैदुलं सर्जनाम च ॥
कासीसं मधुकं चैव क्षौद्रयुक्तं प्रलेपयेत् ॥ ९५ ॥
कपित्थमुद्धृते मांसे मूत्रेणाजेन पूरयेत् ॥
कासीसं रोचनां तुत्थं हरितालं मनःशिलाम् ॥९६॥
वेणुनिर्लेखनं चापि प्रपुन्नाडरसाञ्जनम् ॥
अधस्तादर्जुनस्यैतन्मासं भूमौ निधापयेत् ॥ ९७ ॥
मासादूर्ध्वं ततस्तेन कृष्णमालेपयेद्व्रणम् ॥

इदानीं कृष्णानां पाण्डुकर्मणा सवर्णीकरणमाह—दूरूढत्वादित्यादि । छागले 'इत्यत्र' 'बार्करे' इति पठन्ति तत्र बर्करी तरुणः छागी तस्या द्रवं बार्करं; अन्ये तु वृद्धवत्सायाः क्षीरं बष्कयणीक्षीरं वा बार्करम् । रोहिणीफलमिति रोहिणी हरीतकीभेदस्तत्फलं, अन्ये तु कटुतुम्बीफलमाहुः। तेनैव क्षीरेणेत्यर्थः। योगान्तरमाह—नवमित्यादि । कपालिका शरावकर्परिका तच्चूर्णं नवं सा पुनरपाकोद्धृतैव नवा कपालिका भवति; अन्ये तु नवं प्रक्षेपममाहुः, तत्र नवमपर्युषितमित्यर्थः । विदुलो वेतसस्तद्भवं वैदुलं मूलमिति शेषः। सर्जनाम च सर्जवृक्षमूलम् । योगान्तरमाह—कपित्थमुद्धृते मांस इत्यादि । मांसमत्र आभ्यन्तरो गिरः, तमुद्धृत्य आजमूत्रेण कासीसादिमिश्रं कपित्थं पूरयेत् । वेणुनिर्लेखनं वंशतक्षणं वंशत्वगित्यर्थः । अर्जुनः ककुभः, तस्याधस्तले निधापयेत् स्थापयेत् ॥ ९३—९७ ॥—

कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समम् ॥ ९८ ॥
तथा समुद्रमण्डूकीमणिचूर्णं च दापयेत् ॥
गुटिका मूत्रपिष्टास्ता व्रणानां प्रतिसारणम् ॥९९॥

तयोरेव शुक्लकृष्णव्रणयोः स्वप्रयोगैरवशिष्टशुक्लत्वकार्ष्ण्ययोः सवर्णकरणं निर्दिशन्नाह—कुक्कुटाण्डेत्यादि । समुद्रमण्डूकी जलशुक्तिः, मणिचूर्णानि स्फटिकादिचूर्णानि, श्रीब्रह्मदेवस्तु समुद्रमण्डूकीं मुक्ताशुक्तिमाह, जेज्जटाचार्येण छेद्यरोगप्रतिषेधे व्याख्यातत्वात् मणिचूर्णं मौक्तिकचूर्णमिति । प्रतिसारणं घर्षणम् । अस्य तु सावर्ण्यमेव कर्मेति कृष्णपाण्डुकर्मभ्यामस्य भेदः । नेदमुपक्रमान्तरं, शुक्लकृष्णकर्मणोरेव शेषत्वात्, अतो न संख्यातिरेकः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

हस्तिदन्तमसीं कृत्वा मुख्यं चैव रसाञ्जनम् ॥
रोमाण्येतेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ॥ १०० ॥
चतुष्पदानां त्वग्रोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ॥
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः ॥ १०१ ॥
कासीसं नक्तमालस्य पल्लवांश्चैव संहरेत् ॥
कपित्थरसपिष्टानि रोमसञ्जननं परम् ॥ १०२ ॥

लोमसञ्जननमाह—हस्तिदन्तेत्यादि । मुख्यं श्रेष्ठमित्यर्थः । एतेन हस्तिदन्तमसीरसाञ्जनेन अजाक्षीरसहितेनेति वाक्यशेषः। पाणितलं हस्ततलम् । अयं योगः केशशाते सति बहुशो दृष्टप्रत्ययः । चतुष्पदानामित्यादि चतुष्पदाः अश्वगोमहिषादयः । तैलाक्ता चूर्णिता पूर्वं तैलाभ्यक्ता पश्चात् चूर्णिता त्वग्रोमादिभस्मचूर्णसंयुक्ता रोमवती भवेदित्यर्थः। कासीसमित्यादि। नक्तमालस्य पल्लवाः करञ्जस्य कोमलपत्राणीत्यर्थः॥ १००—१०२॥

रोमाकीर्णो व्रणो यस्तु न सम्यगुपरोहति ॥
क्षुरकर्तरिसन्दंशैस्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ॥ १०३ ॥
शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालं च भागिकम् ॥
शुक्तेन सह पिष्टानि लोमशातनमुत्तमम् ॥ १०४ ॥
तैलं भल्लातकस्याथ स्नुहीक्षीरं तथैव च ॥
प्रगृह्यैकत्र मतिमान् रोमशातनमुत्तमम् ॥ १०५ ॥
कदलीदीर्घवृन्ताभ्यां भस्मालं लवणं शमी ॥
बीजं शीतोदपिष्टं वा रोमशातनमाचरेत् ॥ १०६ ॥
आगारगोधिकापुच्छं रम्भालं बीजमैङ्गुदम् ॥
दग्ध्वा तद्भस्मतैलाम्बु सूर्यपक्वं कचान्तकृत् ॥१०७॥

रोमशातनमाह—रोमाकीर्ण इत्यादि । कर्तरी श्मश्रुकर्तनाक्षुर-

शुष्कं शस्त्रम् । सन्दंशः नासालोमापहो यन्त्रभेदः, नासावोटिकेति लोके । औषधकृतं लोमशातनमाह—तैलमित्यादि । दीर्घवृन्तः श्योनाकः । आलं हरितालम् । श्लोकार्धगतमपि शमीबीजमिति समस्तपदम् । तत्र रक्तफला शमी प्रलेपे भक्षणे च केशघ्नीति वृद्धवैद्या वदन्ति । शीतोदपिष्टमिति एतत् सर्वं शीतजलपिष्टमित्यर्थः । आगारगोधिका गृहगोधिका ब्राह्मणीति लोके । रम्भा कदली । आलं हरितालम् । बीजमैङ्गुदं इङ्गुदवृक्षबीजम् । कचान्तकृत् केशान्तकारीत्यर्थः । अत्र गयी तु तैलं भल्लातकस्येत्यादि सर्वं पाठान्तरं कृत्वा कोशातकीभिरित्यादि पठति । तच्चाभावान्न लिखितम् ॥ १०३—१०७ ॥

वातदुष्टो व्रणो यस्तु रूक्षश्चात्यर्थवेदनः ॥
अधःकाये विशेषेण तत्र बस्तिर्विधीयते ॥ १०८ ॥

बस्तिविषयमाह—वातदुष्टेत्यादि । बस्तिरत्र निरूहः स्नैहिकश्च ॥ १०८ ॥

मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषेऽश्मरीव्रणे ॥
तथैवार्तवदोषे च बस्तिरप्युत्तरो हितः ॥ १०९ ॥

उत्तरबस्तिविषयमाह—मूत्राघातेत्यादि । मूत्राघातादयो यदा व्रणनिमित्ता भवन्ति तदोत्तरबस्तिविधानम् ॥ १०९ ॥

यस्मात् शुध्यति बन्धेन व्रणो याति च मार्दवम् ॥
रोहत्यपि च निःशङ्कस्तस्माद्बन्धो विधीयते ॥११०॥

व्रणस्य बन्धकरणे हेतुमाह—यस्मादित्यादि । निःशङ्कः निर्गता शङ्का निर्घातमक्षिकादिपतनानां यत्र सः; निःसङ्ग इति केचित् पठन्ति, तत्र निर्गतोऽभिघातहेतोः सङ्गः सम्बन्धो यस्येत्यर्थः । आलेपविधौ बन्ध्याबन्ध्यस्योक्तत्वात् विषयोऽस्य प्रयोगश्चोक्तः । अत्र केचित् यस्माच्छुध्यतीत्यतः प्राक् "अदुष्टिः समवर्त्मत्वं वेदनोपशमः सुखम् । आलेपनाद्यैः शोफस्य साधुबन्धाद्विधीयते"—इति पठन्ति । स तु पाठो निबन्धकारैर्न धृतः, इत्यस्माभिर्न लिखितः, न व्याख्यातश्च ॥ ११० ॥

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥
पत्रदानं भवेत्कार्यं यथादोषं यथर्तु च ॥ १११ ॥
एरण्डभूर्जपूतीकहरिद्राणां तु वातजे ॥
पत्रमाश्वबलं यच्च काश्मरीपत्रमेव च ॥ ११२ ॥
पत्राणि क्षीरवृक्षाणामौदकानि तथैव च ॥
दूषिते रक्तपित्ताभ्यां व्रणे दद्याद्विचक्षणः ॥ ११३ ॥
पाठामूर्वागुडूचीनां काकमाचीहरिद्रयोः ॥
पत्रं च शुकनासाया योजयेत्कफजे व्रणे ॥ ११४ ॥
अकर्कशमविच्छिन्नमजीर्णं सुकुमारकम् ॥
अजन्तुजग्धं मृदु च पत्रं गुणवदुच्यते ॥ ११५ ॥
स्नेहमौषधसारं च पट्टवस्त्रान्तरीकृतम् ॥
नादत्ते यस्ततः पत्रं लेपस्योपरि दापयेत् ॥ ११६ ॥
शैत्यौष्ण्यजननार्थाय स्नेहसंग्रहणाय च ॥
दत्तौषधेषु दातव्यं पत्रं वैद्येन जानता ॥ ११७ ॥

पत्रदानविषयमाह—स्थिराणामित्यादि । दोषविशेषेण पत्रविशेषमाह—एरण्डेत्यादि । सुगमम् । पत्रमाश्वबलं अश्वबला उपोदकी तस्या इदं आश्वबलम्, ब्रह्मदेवस्तु अश्वबलां उपवनभूमौ मेथिकाकारवृक्षं कथयति । क्षीरवृक्षाः वटादयः । औदकानि च कुमुदादीनि । कफजे पत्रदानमाह—पाठा मूर्वेत्यादि । मूर्वा धनुर्गुणोपयुक्ते लताभेदे । शुकनासा चर्मकारवटः 'कुप्यक' इति कान्यकुब्जे, चर्मकारजम्बूपलासिकेति मालवीया वदन्ति । अजीर्णं नवम् । सुकुमारकं तनु । अजन्तुजग्धं न कृमिभक्षितम् । मृदु कोमलम् । पत्रदानस्य प्रयोजनमाह—स्नेहमित्यादि । ततस्तस्माल्लेपस्योपरि पत्रं दापयेति संबन्धः । यत् यस्मात् कारणात् व्रणबन्धनाद्रसं नैवादत्ते न गृह्णात्येव । किं विशिष्टः? पट्टवस्त्रान्तरीकृतः पट्टवस्त्रेण अन्तरीकृतो व्यवधापितः । किं नादत्ते? स्नेहं शतधौतघृतादिकम् । न केवलं स्नेहं, औषधसारं च । औषधस्य सारं वीर्यम् । अन्ये तु "स्नेहमौषधसारं च पट्टवस्त्रान्तरीकृतम् । न दूषयति यत् पत्रं तल्लेपोपरि दापयेत्"—इति पठन्ति । अपरमपि पत्रदानप्रयोजनमाह—शैत्यौष्ण्येत्यादि । पित्तरक्तव्रणे शैत्यं करणीयं, वातकफव्रणे औष्ण्यं, तदर्थं पत्रम् । दत्तौषधेषु व्रणेष्विति शेषः ॥ १११—११७ ॥

मक्षिका व्रणजातस्य निःक्षिपन्ति यदा कृमीन् ॥
श्वयथुर्भक्षिते तैस्तु जायते भृशदारुणः ॥ ११८ ॥
तीव्रा रुजो विचित्राश्च रक्तास्रावश्च जायते ॥
सुरसादिर्हितस्तत्र धावने पूरणे तथा ॥ ११९ ॥
सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ॥
हिता गोमूत्रपिष्टाश्च सेकः क्षारोदकेन वा ॥ १२० ॥
प्रच्छाद्य मांसपेश्या च कृमीनपहरेद्व्रणात् ॥
विंशतिं कृमिजातींस्तु वक्ष्याम्युपरि भागशः॥१२१॥

कृमिघ्नविषयमाह—मक्षिकेत्यादि । भक्षिते व्रणे इति शेषः । तैः कृमिभिः । भृशदारुणः अत्यर्थं कष्टकारी । विचित्रा तोददाहकण्ड्वादिनानारूपा रुज इत्यर्थः । धावने प्रक्षालने । सप्तपर्णकरञ्जेत्यादयो हिता इति शेषः । सेकः परिषेकः । प्रच्छाद्य व्रणमिति शेषः । मांसपेश्या मांसखण्डेन । वक्ष्याम्युपरीति उपर्युक्ते तन्त्रे कृमिप्रतिषेधीये इत्यर्थः ॥ ११८—१२१ ॥

दीर्घकालातुराणां तु कृशानां व्रणशोषिणाम् ॥
बृंहणीयो विधिः सर्वः कार्योऽग्निं परिरक्षता॥१२२॥

बृंहणविषयमाह—दीर्घेत्यादि । बृंहणीयः देहोपचयकरो विधिः कार्यः । 'कार्योऽग्निं परिरक्षता' इति कर्तव्ये यत् कायग्रहणं तद्देहगतकार्श्यदोषसात्म्याद्यनुक्तग्रहणार्थम् । 'कार्योग्निं परिरक्षता' इति केचित् पठन्ति ॥ १२२ ॥

विषजुष्टस्य विज्ञानं विषनिश्चयमेव च ॥
चिकित्सितं च वक्ष्यामि कल्पे तु प्रतिभागशः॥१२३

विषघ्नं निर्दिशन्नाह—विषजुष्टस्येत्यादि । विषजुष्टस्य अन्नपानादेरिति शेषः । विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः । विषनिश्चयं स्थावर-

जङ्गमादिविषस्य सम्यक् ज्ञानम् । प्रतिभागशः प्रत्येकमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

कण्डूमन्तः सशोफाश्च ये च जत्रूपरि व्रणाः ॥
शिरोविरेचनं तेषु विदध्यात्कुशलो भिषक् ॥१२४॥

शिरोविरेचनविषयमाह—कण्डूमन्त इत्यादि ।—जत्रु वक्षोंसयोः सन्धिः । शिरोविरेचनं नस्यभेदः ॥ १२४ ॥

रुजावन्तोऽनिलाविष्टा रूक्षा ये चोर्ध्वजत्रुजाः ॥
व्रणेषु तेषु कर्तव्यं नस्यं वैद्येन जानता ॥ १२५ ॥

नस्यविषयमाह—रुजावन्त इत्यादि । नस्यं स्नैहिकमेव॥१२५॥

दोषप्रच्यावनार्थाय रुजादाहक्षयाय च ॥
जिह्वादन्तसमुत्थस्य हरणार्थं मलस्य च ॥ १२६ ॥
शोधनो रोपणश्चैव व्रणस्य मुखजस्य वै ॥
उष्णो वा यदि वा शीतः कवलग्रह इष्यते ॥१२७॥

कवलग्रहविषयमाह—दोषप्रच्यावनायेत्यादि । दोषप्रच्यावनं त्रिफलाद्राक्षादिकषायादिभिः । शोधनः शोधनद्रव्यकृतः । रोपणः रोपणद्रव्यकृतः । उष्णः वातकफजे व्रणे, रक्तपित्तजे शीतः ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् व्रणांश्च कफवातजान् ॥
शोफस्रावरुजायुक्तान् धूमपानैरुपाचरेत् ॥ १२८ ॥

धूमविषयमाह—ऊर्ध्वेत्यादि । धूमपानैरिति शोफस्रावरुजापहरद्रव्याणामित्यर्थः ॥ १२८ ॥

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं सन्धानार्थं तथैव च ॥
सद्योव्रणेष्वायतेषु क्षौद्रसर्पिर्विधीयते ॥ १२९ ॥

मधुसर्पिर्विषयमाह—क्षतोष्मण इत्यादि। सन्धानं घातविशेषाद् द्विधाभूतस्यावयवस्यैकभावः ॥ १२९ ॥

अवगाढास्त्वणुमुखा ये व्रणाः शल्यपीडिताः ॥
निवृत्तहस्तोद्धरणा यन्त्रं तेषु विधीयते ॥ १३० ॥

यन्त्रविषयमाह—अवगाढा इत्यादि । अवगाढाः गम्भीराः । निवृत्तहस्तोद्धरणाः हस्तेनाक्रष्टुमशक्याः ॥ १३० ॥

लघुमात्रो लघुश्चैव स्निग्ध उष्णोऽग्निदीपनः ॥
सर्वव्रणेभ्यो देयस्तु सदाऽऽहारो विजानता॥१३१॥

आहारविषयमाह—लघुमात्र इत्यादि । लघुमात्रः मात्रया लघुरित्यर्थः । लघुरिति रक्तशालिजाङ्गलमांसादिर्द्रव्येण लघुः । अग्निदीपन इति यावद् देयः । गव्यघृतादिरयमाहारो व्रणितोपासनीयोक्तोऽपि पुनरुपक्रमप्रसङ्गेनोक्त इति न पौनरुक्त्यम् ॥१३१॥

निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ॥
रक्षाविधानैरुद्दिष्टैर्यमैः सनियमैस्तथा ॥ १३२ ॥

नित्यमेवेति दिवारात्रमपीत्यर्थः । रक्षाविधानैरुद्दिष्टैरिति गुग्गुल्वादिधूपादिभिः, मन्त्रैश्चायुर्वेदविहितैः । यमैः सनियमैरिति पञ्च यमा नियमाश्च पञ्च । उक्तं च,—"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तथैव च । व्यवहारनिवृत्तिश्च यमाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्च पञ्चैते नियमाः परिकीर्तिताः" इति । एवं यथाविषयं यथाक्रमं षष्टिरुपक्रमा उक्ताः ॥ १३२ ॥

षण्मूलोऽष्टपरिग्राही पञ्चलक्षणलक्षितः ॥
षष्ट्या विधानैर्निर्दिष्टैश्चतुर्भिः साध्यते व्रणः ॥१३३॥

अथ व्रणः कतिमूलः, कत्यधिष्ठानः, कतिलक्षणलक्षितः, कतिभिरौषधैः कियद्भिश्च पदार्थैः साध्यत इत्याह—षण्मूल इति । वातपित्तकफशोणितसन्निपातागन्तवः षडेव मूलं कारणानि यस्य स षण्मूलः । संसर्गः पृथगर्थवशात् अत्र सन्निपातेनावरुद्धः, यस्मात् समेत्य संभूय द्वयोर्बहूनां वा निपातः, (संघातः, संयोगः, संहितीभावः, संश्लेषः, समवायः, सम्बन्धः, सन्निपात इत्यनर्थान्तरम् ।) । त्वङ्मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणवस्तूनि परिगृह्णातीति अष्टपरिग्राही; परिग्रहोऽधिष्ठानं, आश्रय इत्यर्थः । पञ्चलक्षणलक्षित इति पञ्चानां वातपित्तकफसन्निपातागन्तूनां लक्षणानि तैर्लक्षितः । रक्तजस्य न पृथग्लक्षणानि, 'पित्तवद्रक्तज' इति वचनात् । एवं तर्हि आगन्तोरपि पृथग्लक्षणं नास्ति; यदाह,—'पित्तरक्तलक्षण आगन्तुः' इति । तर्हि अन्यथैव पञ्चलक्षणलक्षितं व्याख्यायते—गन्धवर्णास्राववेदनाकृतिभिर्लक्षणैर्लक्षित इति । षष्ट्या विधानैर्निर्दिष्टैरिति षष्टिसंख्यैर्विधानैः पूर्वमुद्दिष्टैः कृत्वा । चतुर्भिः साध्यते चतुर्भिर्वैद्यातुरपरिचारकौषधैरित्यर्थः । ब्रह्मदेवस्तु 'षष्ट्युपक्रमनिर्दिष्ट' इति पठति । षष्टिरुपक्रमा निर्दिष्टा यस्येति च व्याख्यानयति ॥ १३३ ॥

योऽल्पौषधकृतो योगो बहुग्रन्थभयान्मया ॥
द्रव्याणां तत्समानानां तत्रावापो न दुष्यति॥१३४॥

इदानीमल्पौषधेषु शोधनरोपणादियोगेष्वावापविषयमूहबीजं निर्दिशन्नाह—य इत्यादि । तत्समानानामिति तेषां शोधनरोपणद्रव्याणां रसगुणवीर्यविपाकैः समानानि तुल्यानि द्रव्याणि तत्समानानि, तेषामावापो निक्षेपः । तत्र तस्मिन् अल्पौषधे योगे न दुष्यति । 'अल्पग्रन्थं मृगयता योगो योऽल्पौषधैः कृत' इति केचित् पठन्ति । तत्र मृगयता अन्वेषयता ग्रन्थकारेणेत्यर्थः ॥ १३४ ॥

प्रसङ्गाभिहितो यो वा बहुदुर्लभभेषजः ॥
यथोपपत्ति तत्रापि कार्यमेव चिकित्सितम्॥१३५॥

इदानीं यथालाभमौषधप्रयोगमाह—प्रसंगेत्यादि । प्रसङ्गाभिहितो यो बहुभेषजो दुर्लभभेषजो वा, तत्र यथोपपत्ति यथालाभं चिकित्सितं भेषजं कार्यम् । प्रसङ्गाभिहितो यथा—"पिण्डीतकत्रयं रोध्रं पूर्वं ये च प्रकीर्तिताः । वर्गास्त्रयः प्रलेपे ते शोफे सर्वकृते हिताः" अत्र हि वातपित्तकफशोफौषधगणत्रयं प्रकरणसमाम्नातत्वात् सन्निपातौषधं प्रसङ्गाभिहितम् । तत्र यथालाभं भेषजानां चिकित्सितं कार्यम् । बहुभेषजो यथा,—"आद्ये द्वे पञ्चमूल्यौ तु गणो यश्चानिलापहः—" इति । अत्र भद्रदार्वादिगणस्य बहुभेषजत्वाद्यथालाभमेव चिकित्सितं

कार्यम् । दुर्लभभेषजो यथा, किञ्चिदेव भेषजं क्वचिद्देशकालादौ वा दुर्लभं, तत्र यथालाभं चिकित्सितं कार्यमिति ॥ १३५ ॥

गणोक्तमपि यद्द्रव्यं भवेद्व्याधावयौगिकम् ॥
तदुद्धरेद्यौगिकं तु प्रक्षिपेदप्यकीर्तितम् ॥ १३६ ॥

एकत्रैव व्याधौ यौगिकस्यानुक्तस्यापि ग्रहणं अयौगिकस्य परित्यागं चोपदर्शयन्नाह—गणोक्तमित्यादि ॥ १३६ ॥

उपद्रवास्तु विविधा व्रणस्य व्रणितस्य च ॥
तत्र गन्धादयः पञ्च व्रणस्योपद्रवाः स्मृताः ॥१३७॥
ज्वरातिसारौ मूर्च्छा च हिक्काच्छर्दिररोचकः ॥
श्वासकासाविपाकाश्च तृष्णा च व्रणितस्य वै १३८

इदानीमुपद्रवानाह—उपद्रवा इत्यादि । मूर्च्छा चेति चकारेणानुक्तानामपि विसर्पादीनां समुच्चयः ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

व्रणक्रियास्वेवमासु व्यासेनोक्तास्वपि क्रियाम् ॥
भूयोऽप्युपरि वक्ष्यामि सद्योव्रणचिकित्सिते १३९

इदानीं अनागतावेक्षणं निर्दिशन्नाह—व्रणेत्यादि । एवमनेन प्रकारेण पूर्वोक्तप्रकारेण, आसु अमूषु व्रणक्रियासु, व्यासेन विस्तरेणोक्तास्वपि, भूयोऽपि पुनरपि, उपरि सद्योव्रणचिकित्सिते क्रियां वक्ष्यामि । गयी तु "व्रणक्रियास्विमास्वेव संक्षेपोक्तास्विह क्रियां"—इति पठति । तत्र व्रणक्रियासु इमासु इह संक्षेपेणोक्तासु उपरि विस्तरतः क्रियां वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १३९ ॥

इति श्रीडल्हणकृतायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुत-
व्याख्यायां चिकित्सास्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः सद्योव्रणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो वाग्विशारदः ॥
विश्वामित्रात्मजमृषिं शिष्यं सुश्रुतमन्वशात् ॥ ३ ॥

पूर्वपुरुषक्रमं निर्दिशन्नाह—धन्वन्तरिरित्यादि । धर्मभृतामन्येषामपि राजर्षीणां मध्ये वरिष्ठः प्रधानतमः । वाग्विशारद इति अर्थवतीं सलक्षणां हृदयग्राहिणीं अपुनरुक्तां वाचं वदतीति वाग्विशारदः । अन्वशात् शिक्षितवान् ॥ ३ ॥

नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ॥
नानारूपा व्रणा ये स्युस्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥४॥

व्रणाकृतिमात्रे विशेषहेतुं निर्दिशन्नाह,—नानाधारमुखैरित्यादि । नानास्थानानि देहस्थानानि, तेषु निपातितैः निक्षिप्तैरित्यर्थः । अनेन श्लोकेन नानाप्रकारशस्त्रधारा नानाप्रकारशस्त्रमुखानि नानाप्रकारदेहस्थानानि च त्रीणि व्रणाकृतिकारणान्युक्तानि ॥ ४ ॥

आयताश्चतुरस्राश्च त्र्यस्रा मण्डलिनस्तथा ॥
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा विशालाः कुटिलास्तथा ॥ ५ ॥
शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ॥
एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥ ६ ॥
दोषजा वा स्वयं भिन्ना, न तु वैद्यनिमित्तजाः ॥

इदानीं व्रणाकृतिमाह,—आयता इत्यादि । चतुरस्राश्चतुष्कोणाः, त्र्यस्रास्त्रिकोणाः, मण्डलिनो वर्तुलाः, विशाला विस्तीर्णाः, कुटिला वक्राः, स्वयं भिन्नाः पक्वभिन्ना इत्यर्थः; न तु वैद्यनिमित्तजाः, तेषामायतविशालसमप्रविभक्तलक्षणा आकृतयो व्रणगुणत्वेनैवोक्ताः, यतस्ता आकृतीर्भिषजः प्रदेशविशेषे एव कुर्वन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

भिषग्व्रणाकृतिज्ञो हि न मोहमधिगच्छति ॥ ७ ॥
भृशं दुर्दर्शरूपेषु व्रणेषु विकृतेष्वपि ॥

व्रणाकृतिज्ञानफलमाह—भिषग्व्रणाकृतिज्ञ इत्यादि । दुर्दर्शरूपेषु गोशृङ्गवदुन्नतमांसप्ररोहादिषु ॥ ७ ॥

अनेकाकृतिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः ॥ ८ ॥
समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्तितः ॥

आगन्तुव्रणाकृतिमाह—अनेकाकृतिरित्यादि ॥ ८ ॥—

छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च ॥ ९ ॥
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

तदेव षड्विधत्वमाह—छिन्नं भिन्नमित्यादि । छिन्नं भिन्नं च साधारणशस्त्रेण, विद्धं पुनरणुमुखेण शस्त्रेण, क्षतादीनि पाषाणलगुडादिभिरपि स्युः ॥ ९ ॥—

तिरश्चीन ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् ॥ १० ॥
गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्युपदिश्यते ॥

तेषां प्रत्येकं लक्षणमाह—तिरश्चीन इत्यादि । तिरश्चीनस्तिर्यग्व्यवस्थित इत्यर्थः । ऋजुः अवक्रः, अनयोः द्वयोरपि आयत इति विशेषणम् । गात्रपातनं शस्त्रादिप्रहारेण हस्तादिपातनं, चकारादपातनं च किञ्चिच्छिन्नम् ॥ १० ॥—

कुन्तशक्त्यृष्टिखड्गाग्रविषाणादिभिराशयः ॥ ११ ॥
हतः किञ्चित् स्रवेत् तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥

भिन्नमाह—कुन्तेत्यादि । शक्तिस्त्रिमुखी रिष्टिः शर्बला । अग्रशब्दः कुन्तादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । विषाणं शृङ्गम् । आशयः आमादिस्थानम् । किञ्चित् स्रवेत् इति किमप्यनिर्दिष्टमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ॥ १२ ॥
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥

के पुनराशया इत्याह—स्थानान्यामाग्निपक्वानामित्यादि । स्थानशब्दः आमादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १२ ॥—

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ॥ १३ ॥
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥
मूर्च्छाश्वासतृडाध्मानमभक्तच्छन्द एव च ॥ १४ ॥

विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता ॥
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ॥ १५ ॥
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि

तस्मिन्नित्यादि। तस्मिन् । कोष्ठे इत्यर्थः। रक्तपूर्ण इति सर्वत्रैव रक्तस्य विद्यमानत्वात् । अध्राधो नाभेः रक्तं गुदमूत्रमार्गाभ्यां प्रवर्तते, नाभेरुर्ध्वं मुखघ्राणाभ्यामिति । अभक्तच्छन्दो भोजनानभिलाषः । विडादिसङ्गः पुरीषादिनिरोधः । स्वेदास्रावः स्वेदस्रुतिः। लोहगन्धित्वं लोहगन्धिभावो मुखस्य॥१३—१५॥

विशेषं चात्र मे शृणु ॥
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयेत्पुनः ॥ १६ ॥
आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम् ॥
पक्वाशयगते चापि रुजो गौरवमेव च ॥ १७ ॥
शीतता चाप्यधो नाभेः खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥
अभिन्नेऽप्याशयेऽन्त्राणां खैः सूक्ष्मैरस्रपूरणम् ॥१८॥
पिहितास्ये घटे यद्वत् लक्ष्यते तस्य गौरवम् ॥

विशेषमित्यादि । पक्वाशयगते पक्वाशयस्थे, रुधिर इति शेषः। खेभ्यः स्रोतोभ्यः। अभिन्ने इत्यादि । कथमभिन्नेऽप्यन्त्राशये रक्तेनान्त्रपूरणं युज्यते इत्याह—पिहितास्य इत्यादि ।—यथा पिहितास्ये आच्छादितमुखे घटे सूक्ष्मैः खैः रन्ध्रैरुदकपूरणं लक्ष्यते इत्यर्थः। तस्य चान्त्राशये गौरवं भवति इति शेषः ॥ १६—१८ ॥

सूक्ष्मास्यशल्याभिहितं यदङ्गं त्वाशयाद्विना ॥ १९॥
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥

विद्धलक्षणमाह—सूक्ष्मास्येत्यादि। आशयाद् विनेति आशयमामादिस्थानम्, उत्तुण्डितं उन्नमितमुखं, निर्गतं निर्गतशल्यम् ॥ १९ ॥—

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ॥ २० ॥
विषमं व्रणमङ्गे यत्तत्क्षतं त्वभिनिर्दिशेत् ॥

क्षतलक्षणमाह—नातिच्छिन्नमित्यादि। नातिच्छिन्नं नात्यर्थद्विधाभूतं, नातिभिन्नं नात्यर्थविदीर्णं, उभयोरिति छिन्नभिन्नयोरित्यर्थः, विषमं व्रणमिति व्रणस्य वैषम्यं निम्नोन्नतत्वं न तु कृच्छ्रसाध्यत्वम् ॥ २० ॥—

प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ॥ २१ ॥
सास्थि तत्पिच्चितं विद्यात् मज्जरक्तपरिप्लुतम् ॥

पिच्चितलक्षणमाह—प्रहारेत्यादि। प्रहारो मुद्गराद्यभिघातः, पीडनं कपाटादियन्त्रेण, पृथुतां विस्तीर्णतां गतमिति, सास्थि अस्थियुक्तं, मज्जरक्तपरिप्लुतमिति मज्जरक्तानुयातमित्यर्थः॥२१॥

विगतत्वग्यदङ्गं हि सङ्घर्षादन्यथापि वा ॥ २२ ॥
उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदिश्यते ॥

घृष्टलक्षणमाह,—विगतत्वगित्यादि । विगतत्वक् त्वग्रहितं, संघर्षात् द्रव्यान्तरेण इत्यर्थः । अन्यथा अन्येन प्रकारेणेत्यर्थः । अन्यथापि-वैत्यस्य स्थाने केचिदन्यजादपि इति पठन्ति, तत्रान्यजात् संघर्षजात् द्रव्यान्तरजात् संघर्षणात् इत्यर्थः । उषा दाहविशेषः ॥ २२ ॥—

छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वाऽसृगतिस्रवेत्॥२३॥
रक्तक्षयाद्रुजस्तत्र करोति पवनो भृशम् ॥
स्नेहपानं हितं तत्र तत्सेको विहितस्तथा ॥ २४ ॥
वेशवारैः सकृशरैः सुस्निग्धैश्चोपनाहनम् ॥
धान्यस्वेदांश्च कुर्वीत स्निग्धान्यालेपनानि च ॥२५॥
वातघ्नौषधसिद्धैश्च स्नेहैर्बस्तिर्विधीयते ॥

लक्षणैः षड्विधं सद्योव्रणं निर्दिश्य इदानीं चतुर्षु छिन्नादिषु चिकित्सामाह—छिन्ने भिन्ने तथेत्यादि । तत्सेको विहित इति कोष्णस्नेहसेक इत्यर्थः । वेशवारैर्निरस्थिस्विन्नस्निग्धपिष्टमांसैः । कृशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवागूः । उपनाहनं बन्धनम् । धान्यस्वेदानित्यादि धान्यस्वेदो माषादिकोष्णधान्यस्वेद इत्येके, अन्ये तु धान्यं धान्याम्लम् । आलेपनशब्दो लेपने । स्नेहपानं ऊर्ध्वनाभिजेषु व्रणेषु, नाभेरधोगतेषु बस्तिरिति ॥ २३—२५ ॥

पिच्चिते च विघृष्टे च नातिस्रवति शोणितम् ॥२६॥
अगच्छति भृशं तस्मिन् दाहः पाकश्च जायते ॥
तत्रोष्मणो निग्रहार्थं तथा दाहप्रपाकयोः ॥ २७ ॥
शीतमालेपनं कार्यं परिषेकश्च शीतलः ॥

इदानीं पिच्चितघृष्टयोरस्रुतशोणितत्वेन समानधर्मिणोरेकमेव चिकित्सितमाह,—पिच्चित इत्यादि । अगच्छति अस्रवति सति, तस्मिन् रुधिरे, भृशं अत्यर्थम् । अन्ये तु 'शीतमालेपनं कार्यं परिषेकश्च शीतलः'—इत्यस्य स्थाने 'शीतमालेपनं सेकः शुद्धी रक्तविमोक्षणं' इति पठन्ति । शुद्धिर्वमनादि, तत्रोर्ध्वनाभिजेषु वमनं, दाहोत्तरे मध्यकायजे रेचनं, अधोनाभिजेषु पुनरास्थापनं, स्थानरक्तेषु रक्तमोक्षणम् ॥२६॥२७॥—

षट्स्वेतेषु यथोक्तेषु छिन्नादिषु समासतः ॥ २८ ॥
ज्ञेयं समर्पितं सर्वं सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥

उक्तमेवोपसंहरन्नाह—षट्स्वेतेषु इत्यादि । समर्पितं सम्यक् अर्पितम् । ज्ञेयं ज्ञातव्यम् ॥ २८ ॥—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि छिन्नानां तु चिकित्सितम् २९
ये व्रणा विवृताः केचिच्छिरःपार्श्वावलम्बिनः ॥
तान् सीव्येद्विधिनोक्तेन बध्नीयाद्गाढमेव च ॥ ३० ॥

अथ मूर्धाद्यवयवाश्रयं चिकित्साविशेषमाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि । विवृता व्यात्तमुखाः। शिरःपार्श्वावलम्बिनः मस्तकपार्श्वावलम्बनशीलाः, अन्ये तु शिरोऽवलम्बिनः तथा पार्श्वावलम्बिनश्च इत्येवं व्याख्यानयन्ति । विधिनोक्तेन ऋजुग्रन्थित्वेन सेवन्यादिना सीव्येदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

कर्णं स्थानादपहृतं स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥
सीव्येद्यथोक्तं तैलेन स्रोतश्चाभिप्रतर्पयेत् ॥ ३१ ॥

कृकाटिकान्ते छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे ॥
सम्यक् निवेश्य बध्नीयात् सीव्येच्चापि निरन्तरम् ३२
आजेन सर्पिषा चैव परिषेकं तु कारयेत् ॥
उत्तानोऽन्नं समश्नीयात् शयीत च सुयन्त्रितः॥३३॥

कर्णमित्यादि स्थानादपहृतं अनिःशेषतश्छिन्नम्। तैलेन वातघ्नौषधसिद्धेन। कृकाटिकान्ते इत्यादि कृकाटिकान्ते कृकाटिकापर्यन्ते, ग्रीवायाः पश्चात् । गच्छत्यपि समीरणे इति वाते निर्वहत्यपि सीव्येदित्यर्थः । 'असाध्या वायुनिर्वाहिण' इत्यस्यायमपवादः । सम्यगनिवेश्य यथास्थानं स्थापयित्वा । उत्तानोऽन्नं समश्नीयादिति तथैव कृकाटिकायाः सुस्थितत्वात् । अन्नमित्युपलक्षणं, तेन शयनमूत्रपुरीषोत्सर्गादि चोत्तानस्यैवेति । शयीत च सुयन्त्रित इति यथा कृकाटिका स्थिरा भवति ॥३१—३३॥

शाखासु पतितांस्तिर्यक् प्रहारान् विवृतान् भृशम्॥
सीव्येत् सम्यक् निवेश्याशु सन्ध्यस्थीननुपूर्वशः३४
बद्ध्वा वेल्लितकेनाशु ततस्तैलेन सेचयेत् ॥
चर्मणा गोफणाबन्धः कार्यो यो वा हितो भवेत्॥ ३५

शाखासु पतितानित्यादि । शाखासु चतसृषु । सम्यग् निवेश्येत्यादि । आशु सन्ध्यस्थीनि सम्यगनिवेश्य यथास्थानं स्थापयित्वा सीव्येत् । अनुपूर्वश इति अनुशब्दः सदृशार्थस्तेन पूर्वसदृशेन । वेल्लितकेनेति बन्धेनेति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पृष्ठे व्रणो यस्य भवेदुत्तानं शाययेत् तु तम् ॥
अतोऽन्यथा चोरसिजे शाययेत् पुरुषं व्रणे ॥ ३६ ॥

पृष्ठे इत्यादि उत्तानं शाययेदिति दोषस्रुत्यर्थं, अन्यथा अनिर्गच्छन् अन्तर्व्यवस्थितो दोषः उत्सङ्गं कृत्वा विकरोति; अन्यथेति अधोमुख इत्यर्थः । उक्तं च 'उरोव्रणी उत्तानशय्यां परिहरेत्, पृष्ठव्रणी तु स्तनोरोऽवष्टभ्य, दोषस्त्वन्यथा न प्रसिच्यते । अनिर्गच्छन् विकारान् उत्पादयति'—इति जेज्जटः । गयी तु "पृष्ठे व्रणो यस्य भवेदनुत्तानः शयीत सः । अतोऽन्यथा चोरसिजे शयीत पुरुषो व्रणे"—इति पठति । व्याख्यानयति च—अनुत्तानोऽवाङ्मुखः अधोमुखः शयीत उरसिजेषु व्रणेषु, अन्यथा उत्तान एव शयीतेति ॥ ३६ ॥

छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन बुद्धिमान्॥
बध्नीयात् कोशबन्धेन प्राप्तं कार्यं च रोपणम् ॥३७॥

शाखानां निःशेषच्छेदे विधानान्तरमाह—छिन्नामित्यादि । प्राप्तं युक्तं; रोपणमिति शोधनस्याग्निनैव कृतत्वात् ॥३७॥—

चन्दनं पद्मकं रोध्रमुत्पलानि प्रियङ्गवः ॥
हरिद्रां मधुकं चैव पयः स्यादत्र चाष्टमम्॥ ३८ ॥
तैलमेभिर्विपक्वं तु प्रधानं व्रणरोपणम् ॥

अस्य रोपणार्थं तैलमाह—चन्दनमित्यादि । पयो दुग्धं, स्यात् भवेत्, तच्चतुर्गुणमानम् । ननु संख्येयनिर्देशादेव संख्यासिद्धावष्टमग्रहणं किमर्थम् ? उच्यते—नात्र पाको जलेन, पयसैव पाकं मन्यते; अन्ये तु अष्टमग्रहणेन अष्टाङ्गसंज्ञकमिदं तैलमिति बोधयन्ति ॥ ३८ ॥—

चन्दनं कर्कटाख्या च सहे मांस्याह्वयामृते ॥ ३९ ॥
हरेणवो मृणालं च त्रिफला पद्मकोत्पलम् ॥
त्रयोदशाङ्गं त्रिवृतमेतद्वा पयसान्वितम् ॥ ४० ॥
तैलं विपक्वं सेकार्थे हितं तु व्रणरोपणे ॥

अस्य रोपणार्थं द्वितीयं चन्दनादितैलमाह—चन्दनमित्यादि। कर्कटाख्या कर्कटशृङ्गी,सहे माषपर्णी मुद्गपर्णी च, अमृता गुडूची, हरेणवः कलायाः, मृणालं उशीरं, उत्पलं नीलोत्पलं, त्रिवृतमिति त्रिभिर्घृतवसामज्जभिर्वृतं तैलं त्रिवृतम् । एतत् त्रयोदशाङ्गं तैलम् । पयसा क्षीरेण चतुर्गुणेन पक्वम् । वाशब्दः पूर्वोक्ततैलापेक्षया । मांस्याह्वयेति स्थाने सोमाह्वयेति केचित् पठन्ति, सोमाह्वया त्रिसन्धिका, सोमलतेत्यपरे । गयी तु मज्जवर्जं स्नेहाः त्रिवृतमित्याह, तन्मते त्रिवृतं पयसा विपक्वं व्रणरोपणमिति व्याख्यानम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भिन्नानां तु चिकित्सितं॥४१॥
भिन्नं नेत्रमकर्मण्यमभिन्नं लम्बते तु यत् ॥
तन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं शनैः ॥ ४२ ॥
पीडयेत्पाणिना सम्यक् पद्मपत्रान्तरेण च ॥
ततोऽस्य तर्पणं कार्यं नस्यं चानेन सर्पिषा ॥ ४३ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । यद्यपि आशयविषये भिन्नलक्षणं प्रागुक्तं तथापि नेत्रमप्याशय एव व्याहर्तव्यं अत आह—भिन्नं नेत्रमिति। अकर्मण्यं अवलोकनादिस्वकर्मणोऽसंपादकं, अन्ये तु अकर्मण्यं असाध्यमित्यर्थः। तच्च अभिन्नं कर्मण्यं च साध्यं चिकित्सितव्यम् । निवेश्य स्थापयित्वा । अव्याविद्धशिरं अनाकुलितशिरं; अन्ये तु 'ऋजुविद्धशिरं' इति पठित्वा अकुटिलविद्धमस्तकमिति व्याख्यानयन्ति । पाणिना हस्तेन । पद्मपत्राणामन्तरत्वमूष्मत्वव्युदासार्थं मार्दवार्थं च । ततो मधुसर्पिर्दानानन्तरं तर्पणं पूरणं कार्यम् । अनेन वक्ष्यमाणेन इत्यर्थः । अन्ये तु अनेन इत्यस्य स्थाने आजेनेति पठन्ति ॥४१—४३॥

आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकं चोत्पलानि च ॥
जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ४४ ॥
सर्वनेत्राभिघाते तु सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥

तदेवाजं घृतमुत्पादयन्नाह—अजाघृतमित्यादि। अजाघृतं मधुकादिभिः समांशं पिष्ट्वा सर्पिर्गव्यं क्षीरपात्रं क्षीराढकं दत्त्वा विपाचयेत् । ननु च आजघृतस्य किं पेषणेन ? उच्यते यथासम्भवं पेषणं कार्यम् । द्रव्यसमत्वमत्राभिधीयते यथा अन्येषु योगेषु अर्कलकुक्षीरादीनां, ततश्च पञ्चद्रव्याणि यथा मात्रयाऽष्टौ पलानि भवन्ति तथा मात्रां परिकल्प्य घृतस्य प्रस्थं क्षीराढकमास्थाप्य विपचेदित्येष शास्त्रव्यवहारः । अन्ये तु आजं घृतं गव्यं च तुल्यं कृत्वा मधुकादिकल्केन पचेत्, शेषं पूर्ववत् । नैवं, वृद्धाः आढकशब्देन द्रवद्रव्यस्य द्विगुणतया परिभाषितत्वात् अष्टाविंशत्यधिकपलशतं गृह्णन्ति । पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेदिति सर्पिरिति च सर्पिषो द्विरुच्चारणं नियमार्थं, तेन अनेनैव

घृतेन तर्पणं नस्यं च प्रशस्तं न तु अन्येनेति । गयी तु अजाघृतस्य प्रस्थं, क्षीरस्य पुनराढकं, मधुकादीनि चत्वारि द्विपलिकानि अष्टपलत्वेन घृतस्य पादिकानीत्याह ॥ ४४ ॥

उदरान्मेदसो वर्तिर्निर्गता यस्य देहिनः ॥ ४५ ॥
कषायभस्ममृत्कीर्णां बद्ध्वा सूत्रेण सूत्रवित् ।
अग्नितप्तेन शस्त्रेण छिन्द्यान्मधुसमायुतम् ॥ ४६ ॥
बद्ध्वा व्रणं सुजीर्णेऽन्ने सर्पिषः पानमिष्यते ॥
स्नेहपानादृते चापि पयःपानं विधीयते ॥ ४७ ॥
शर्करामधुयष्टिभ्यां लाक्षया वा श्वदंष्ट्रया ॥
चित्रासमन्वितं चैव रुजादाहविनाशनम् ॥ ४८ ॥

उदरसंभेदचिकित्सितमाह—उदरादित्यादि । कषायाः सर्जकार्जुनादयः, तेषां भस्म क्षारः, मृत् कृष्णमृत्, कीर्णा गुण्डितामित्यर्थः । अन्ये तु 'कषायचूर्णमृत्कीर्णाम्' इति पठन्ति । बद्ध्वेति मूलमिति शेषः । सूत्रवित् शास्त्रवित् । अग्नितप्तेन शस्त्रेण छिन्द्यात्, अन्यथा अतप्तशस्त्रच्छेदने पाकभयं स्यात् पुनः क्षतं च । यदा प्रवेश्यमाना न प्रविशति प्रविष्टा वा नावतिष्ठते तदा तस्याः छेदः । चित्रा एरण्डः, दन्तीत्यन्ये । कल्पना चेयं,—क्षीरस्य यष्टिमधुकथितस्य सशर्करैरण्डतैलप्रक्षेपस्य पानमित्येको योगः, श्वदंष्ट्राकथितं क्षीरं सलाक्षाचित्रातिलतैलप्रक्षेपं पीयत इति द्वितीयो योगः । वाशब्दात् केचिदेकमेव योगमामनन्ति, तथा च वृद्धवाग्भटः, "सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् । क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतम् ॥ रुग्दाहजित् सयष्ट्याह्वैः परं पूर्वोदितो विधिः"—इति । क्षीरपाकविधिरयं, यथा—"द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः"—इति । प्रतिदिनं क्षीरचतुष्पलं पेयं, शर्करैरण्डतैलं तु प्रत्येकं कार्षिकम् । एवं द्वितीययोगेऽपि रुजादाहविनाशनमिति पयःपानमिति संबन्धः ॥ ४५—४८ ॥

आटोपो मरणं वा स्यात् शूलो वाऽच्छिद्यमानया ॥
मेदोग्रन्थौ च यत् तैलं वक्ष्यते तच्च योजयेत् ॥४९॥

मेदोवर्तेरच्छेदे फलमाह—आटोप इत्यादि । अच्छिद्यमानया अकृन्त्यमानया । मेदोग्रन्थौ तु यत् तैलमिति द्विकरञ्जेत्यादिकम् ।

त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ॥
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥ ५० ॥

मेदोवर्तिप्रत्यासत्त्या जठरगतशल्यलक्षणमाह—त्वचोऽतीत्येत्यादि । त्वचोऽतीत्य त्वचोऽतिक्राम्य, त्वचः सप्त, सिरादीनि सिरामांसस्नायुसन्ध्यस्थीनि । शिराच्छेदलिङ्गं तु सुरेन्द्रगोपप्रतिममित्यादिपूर्वमुक्तम् । प्रतिष्ठितमवस्थितम् । उक्तानुपद्रवानिति शल्यापनयनीये 'कोष्ठगते त्वाटोपानाहविद्रध्यादीन्'—इति ॥ ५० ॥

तत्रान्तर्लोहितं पाण्डुं शीतपादकराननम् ॥
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

कोष्ठगतशल्यस्य असाध्यस्य लक्षणमाह—तत्रान्तर्लोहितमित्यादि । अन्तर्लोहितं कोष्ठमध्यपतितरुधिरमित्यर्थः । पाण्डुं श्वेतम् । शीतपादकराननं शीतचरणहस्तमुखम् । आनद्धं स्वमार्गात् अप्रवर्त्तमानदोषमलम् । एवंविधं शल्यवन्तं पुमांसं विवर्जयेत् परिहरेत् इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते ॥
पक्वाशयस्थे देयं च विरेचनमसंशयम् ॥ ५२ ॥
आस्थापनं च निःस्नेहं कार्यमुष्णैर्विशोधनैः ॥
यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ॥ ५३ ॥
भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥
अतिनिःस्रुतरक्तो वा भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ॥ ५४ ॥

साध्यस्य चिकित्सितमाह—आमाशयस्थ इत्यादि । पक्वाशयस्थे पित्ताशयस्थे इत्यर्थः । वाताशयस्थे पुनरास्थापनमेव उष्णैर्विशोधनैर्गोमूत्रादिभिरास्थापनं कार्यमिति संबन्धः । विशुद्धरक्तानुलोमनमाह—यवकोलेत्यादि । अनिःस्रुतरक्तस्य चिकित्सामभिधाय अतिनिःस्रुतरक्तस्य चिकित्सां निर्दिशन्नाह—अतिनिःस्रुतेत्यादि—पिबेदसृक् इति जीवितानुबन्धनार्थम् ॥ ५२—५४ ॥

स्वमार्गप्रतिपन्नास्तु यस्य विण्मूत्रमारुताः ॥
व्युपद्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवति मानवः ॥५५॥

भिन्नकोष्ठस्य साध्यस्य लक्षणमाह—स्वमार्गेत्यादि । व्युपद्रवः विगताः उपद्रवाः यस्य सः, उपद्रवाः ज्वराध्मानादयः ॥ ५५ ॥

अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नान्यथा भवेत् ॥
पिपीलिकाशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ५६ ॥
प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांशुभिः ॥
प्रवेशयेत् कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ५७ ॥
प्रवेशयेत् क्षीरसिक्तं शुष्कमन्त्रं घृताप्लुतम् ॥
अङ्गुल्याऽभिमृशेत् कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ५८ ॥
हस्तपादेषु संगृह्य समुत्थाप्य महाबलाः ॥
भवत्यन्तःप्रवेशस्तु यथा निर्धुनुयुस्तथा ॥ ५९ ॥
तथान्त्राणि विशन्त्यन्तः स्वां कलां पीडयन्ति च ॥
व्रणाल्पत्वाद् बहुत्वाद्वा दुष्प्रवेशं भवेत् तु यत् ६०
तदापाट्य प्रमाणेन भिषगन्त्रं प्रवेशयेत् ॥
यथास्थानं निविष्टे च व्रणं सीव्येदतन्द्रितः ॥ ६१ ॥
स्थानादपेतमादत्ते प्राणान् गुम्फितमेव वा ॥
वेष्टयित्वा तु पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥
घृतं पिबेत् सुखोष्णं च चित्रातैलसमन्वितम् ॥
मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधःप्रवृत्तये ॥ ६३ ॥
ततस्तैलमिदं कुर्याद्रोपणार्थं चिकित्सकः ॥
त्वचोऽश्वकर्णधवयोर्मोचकीमेषशृङ्गयोः ॥ ६४ ॥
शल्लक्यर्जुनयोश्चापि विदार्याः क्षीरिणां तथा ॥
बलामूलानि चाहृत्य तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥ ६५ ॥

व्रणं संरोपयेत् तेन वर्षमात्रं यतेत च ॥

इदानीं कोष्ठगतान्त्रभेदमाह—अभिन्नेत्यादि । नान्यथेति यथैव स्थितानि तथैव प्रवेश्यानि तेनैव प्रकारेण इत्यर्थः । अपरे तु अन्यथा व्याख्यानयन्ति, यथा—अभिन्नादन्यथा अपरप्रकारं भिन्नमन्त्रं प्रवेश्यं न भवेत् । तथाच वृद्धवाग्भटः, "अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं नह्यतोऽन्यथा"—इति । भिन्नमपि मतान्तरेण प्रवेश्यमिति निर्दिशन्नाह—पिपीलिकाशिरोग्रस्तमित्यादि । तदपि भिन्नमपि अन्त्रं प्रवेश्यमिति संबन्धः । पिपीलिकाशिरोग्रस्तमित्यनेन पिपीलिकावदनसन्दंशसंहिते अन्त्रे तासां च छेदः कार्य इति व्याख्यानयन्ति । गयी तु अलाङ्कुलशिरोग्रस्तमिति पठति । तत्र अलाङ्कुलः स्थूलपिपीलिकः । प्रक्षाल्येत्यादि पयसा क्षीरेण, दिग्धं गुण्डितं आवृतमित्यर्थः । पांशुः धूलिः । कृत्तनखः छिन्ननखः । अप्रविष्टे अन्त्रे स्वस्थाननयनार्थमन्त्रस्य उपायत्रयमाह—अङ्गुल्येत्यादि । अभिमृशेत् स्पृशेत् । उद्वेजयेत् त्रासयेत् । समुत्थाप्य ऊर्ध्वं नीत्वा अन्त्रभेदवन्तं पुरुषं महाबलाः पुरुषाः तथा निर्धुनुयुः यथा अन्त्रस्य अन्तःप्रवेशो भवतीति संबन्धः । निर्धुनुयुः आलोडयेयुरित्यर्थः । एभिः प्रयोगैः किं भवतीत्याह—तथान्त्राणि इत्यादि । अन्त्राणि यथा अन्तः विशन्ति तथा स्वां कलां पीडयन्ति स्वकीया कला पञ्चमी मलधरा तां पीडयन्ति । दुःप्रवेशस्य चिकित्सामाह—व्रणाल्पत्वादित्यादि । व्रणाल्पत्वात् व्रणसूक्ष्मत्वात्,. बहुत्वात् व्रणस्य बहुलत्वात् । तत्र विपुलत्वे सति स व्रणः सीव्यः । केचिद्बहुत्वादिति अन्त्रविशेषणमङ्गीकृत्य व्रणसूक्ष्मत्वे व्रणबहुत्वे चोभयत्रापि पाटनपूर्वं प्रवेशं मन्यन्ते, तच्च पाटनं यावता अन्त्रं प्रविशति तावत् कार्यम् । अतन्द्रितः अनलसः । स्वस्थाने अनिविष्टं व्याकुलितं चान्त्रं किं करोतीत्याह—स्थानादपेतमित्यादि । अपेतं अपगतम् । प्राणानादत्ते गृह्णाति मारयतीत्यर्थः । गुम्फितं व्याकुलितं परस्परमतिक्रान्तमित्यर्थः । अतःपरं क्रियाविधिः—वेष्टयित्वेत्यादि । मधुघृताभ्यक्तं पट्टवेष्टितं घृतेन कोष्णेन सिञ्चेत् । चित्रातैलसमन्वितमिति चित्रातैलं एरण्डतैलं, तत्फलं पुरीषमार्दवं वातानुलोमं च । इदं वक्ष्यमाणम् । त्वचोऽश्वकर्णेत्यादि । अश्वकर्णः पूर्वदेशप्रसिद्धः अश्वत्थसदृशः, मोचकी शाल्मली, मेषशृङ्गं कर्कटशृङ्गं, पुत्रजीवक इत्यन्ये, क्षीरिण्यो न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दमाण्डाः, एषां त्वग्भिर्बलामूलैश्च तैलपादेन कल्कीकृतैर्जलं दत्त्वा चतुर्गुणं तैलप्रस्थं पाचयेत् इति जेज्झटः । गयी तु एषां द्रव्याणामाढकं सलिलाढकैश्चतुर्भिः क्वथितं आढकशेषेण कषायेण अश्वकर्णादित्वक्पादकल्कं तैलप्रस्थं पाचयेदित्याह । वर्षमात्रं यतेतेति मैथुनव्यायामादि परिहरन् यत्नं कुर्वीतेत्यर्थः ॥ ५६—६५ ॥

पादौ निरस्तमुष्कस्य जलेन प्रोक्ष्य चाक्षिणी ॥६६॥
प्रवेश्य तुन्नसेवन्या मुष्कौ सीव्येत् ततः परम् ।
कार्यो गोफणिकाबन्धः कट्यामावेश्य यन्त्रकम् ६७
न कुर्यात् स्नेहसेकं च तेन क्लिद्यति हि व्रणः ॥

मुष्कभेदचिकित्सितमाह—पादौ निरस्तमुष्कस्येत्यादि । पादौ अक्षिणी च जलेन प्रोक्ष्य सिक्त्वेत्यर्थः । मुष्कौ अण्डकोषौ तुन्नसेवन्या सेवनीविशेषेण, प्रवेश्य सीव्येत् । गोफणिका कौपीनं कच्छोटक इत्यर्थः । कट्यामावेश्य यन्त्रकमित्यादि पट्टयन्त्रमावेश्य, चलनभयादित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥—

कालानुसार्यगुर्वेलाजातीचन्दनपद्मकैः ॥ ६८ ॥
शिलादार्व्यमृतातुत्थैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ॥

कालानुसार्येत्यादि । कालानुसारी तगरं, शिला मनःशिला ॥ ६८ ॥—

शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्तिं प्रवेशयेत् ॥ ६९ ॥
बालवर्त्यामदत्तायां मस्तुलुङ्गं व्रणात् स्रवेत् ॥
हन्यादेनं ततो वायुस्तस्मादेवमुपाचरेत् ॥ ७० ॥
व्रणे रोहति चैकैकं शनैर्बालमपक्षिपेत् ॥

अतःपरं विद्धचिकित्सारम्भः । तत्र प्रागेवोत्तमाङ्गे विद्धचिकित्सितमाह—शिरस इत्यादि । अपहृते कर्षिते । बालवर्तिमिति केशरचितवर्तिं व्रणमुखपिधानार्थं निरवशेषेण प्रवेशयेत् । बालवर्तिदानव्यतिरेकेण दोषमाह—बालवर्त्यामित्यादि । मस्तुलुङ्गमिति शिरसो बलाधानं स्त्यानघृताकारं मस्तुलुङ्गमुच्यते, एनमातुरं, ततः मस्तुलुङ्गस्रवणात्, एवमिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण, उपाचरेत् चिकित्सां कुर्यात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

गात्राद् व्यपहृतेऽन्यस्मात् स्नेहवर्तिं प्रवेशयेत् ॥७१॥
कृते निःशोणिते चापि विधिः सद्यःक्षते हितः ॥

सामान्यशरीरावयवस्य चिकित्सामाह—गात्रात् व्यपहृते इत्यादि । गात्रादिति स्फुटम् । अन्यस्माद् गात्रात् अवयवात् अपहृते शल्य इति शेषः । स्नेहवर्तिः स्नेहयुक्ता पट्टवर्तिः; स्नेहोऽत्र तैलं पूर्वोक्तं चक्रतैलं वा । प्रवेशयेदिति अपहृते शल्ये गात्र इति विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः । तस्मिन्नपि गात्रे पाकभयात् निःशोणिते क्षते विधिः सद्यःक्षते हितः इति सद्यःक्षतविषये यो विधिः, सोऽत्रापि हितः हितकारकः मधुघृतादि सन्धानार्थम् ॥ ७१ ॥—

दूरावगाढाः सूक्ष्माः स्युर्ये व्रणास्तान् विशोणितान्॥
कृत्वा सूक्ष्मेण नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत् ॥

विषयविशेषेण विद्धचिकित्सितमाह—दूरावगाढा इत्यादि । दूरावगाढा दूरानुप्रविष्टा इत्यर्थः । सूक्ष्मेण नेत्रेणेति नेत्रेण व्रणप्रक्षालनयन्त्रेण, तच्च अष्टाङ्गुलं मुद्गतुल्यस्रोतः । चक्रतैलेनेति तिलतैलपीडनोपकरणकाष्ठेभ्योऽणुतैलन्यायेन गृहीतं तैलं चक्रतैलं, सद्यः पीडनोद्धृतमात्रं वा । तर्पयेत् पूरयेत् ॥ ७२ ॥

समङ्गां रजनीं पद्मां त्रिवर्गं तुत्थमेव च ॥ ७३ ॥
विडङ्गं कटुकां पथ्यां गुडूचीं सकरञ्जिकाम् ॥
संहृत्य विपचेत्काले तैलं रोपणमुत्तमम् ॥ ७४ ॥

समङ्गामित्यादि समङ्गा मञ्जिष्ठा, रजनी हरिद्रा, पद्मा भार्गी, त्रिवर्गस्त्रिफला, पथ्या हरीतकी, त्रिवर्गग्रहणेनैव पथ्यायां लब्धायां पुनः पथ्याग्रहणं भागद्वयप्रक्षेपार्थं, यदुक्तं "घृते तैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते । तज्ज्ञातव्यमिहाचार्यैर्भागतो द्विगुणं भवेत्—" इति। करञ्जिका नक्तमालफलमित्यर्थः । काले इति अदोषोपप्लवकारिणि व्रणसंरोहणकाले इत्यर्थः ॥ ७३॥ ७४॥

तालीशं पद्मकं मांसी हरेण्वगुरुचन्दनम् ॥
हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ७५ ॥
पक्वं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ॥

अपरमपि रोपणतैलमाह—तालीशमित्यादि । हरेणु रेणुकानामगन्धद्रव्यम् ॥ ७५ ॥—

क्षते क्षतविधिः कार्यः पिच्चिते भग्नवद्विधिः ॥ ७६ ॥

क्षतपिच्चितयोश्चिकित्सितमाह—क्षते क्षतविधिरित्यादि। क्षते इति नातिभिन्नं नातिच्छिन्नमित्यादिना परिभाषिते, क्षतविधिः क्षौद्रघृततैलाभ्यङ्गादिः सर्वः, भग्नवद्विधिः भग्नाभिहितः बन्धसेकरूक्षभोजनादिः ॥ ७६ ॥

घृष्टे रुजो निगृह्याशु चूर्णैरुपचरेद्व्रणम् ॥

घृष्टचिकित्सितमाह—घृष्टे रुज इत्यादि । रुजो निगृह्य मधुमधुरशीतादिभिः निगृह्य निर्वाप्य, गयी तु मधुघृतसेकादिना निर्वाप्येति व्याख्याति । चूर्णैः शालसर्जार्जुनादीनाम् ॥—

विश्लिष्टदेहं पतितं मथितं हतमेव च ॥ ७७ ॥
वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशनम् ॥
अयमेव विधिः कार्यः क्षीणे मर्महते तथा ॥ ७८ ॥

इदानीं सद्योव्रणप्रसङ्गेन विश्लिष्टादिदेहस्य सद्यःक्षतव्रणसामान्येन निर्दिशन्नाह—विश्लिष्टदेहमित्यादि। विश्लिष्टदेहमिति नमनाकर्षणारोहणपतनवधसाहसादिभिः[2] स्वस्थानच्युतावयवं देहं, पतितं वृक्षादिभ्यः, मथितं बलीयसा विलोडितं, हतं वेगवता द्रव्येण दण्डमुष्ट्यादिभिर्वा । वासयेत् स्थापयेत् । द्रोणी दारुरचिता नौसदृशी । अयमेवेत्यादि । क्षीणे अध्वादिक्षीणे । मर्महत इति मर्माणि हृदयादीनि ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

रोपणे सपरीषेके पाने च व्रणिनां सदा ॥
तैलं घृतं वा संयोज्यं शरीरर्तूनवेक्ष्य हि ॥ ७९ ॥

इदानीमुक्तस्यापि तैलस्य सद्योव्रणेषु निषेधं, अनुक्तस्यापि घृतस्य[1] विधिं, दर्शयन्नाह—रोपणे इत्यादि । वातकफप्रकृतिकं शरीरं कालं शिशिरादिकमपेक्ष्य तैलं प्रयोज्यं, रक्तपित्तप्रकृतिकं शरीरं कालं शरदादिकं पुनरवेक्ष्य घृतं प्रयोज्यमिति ॥ ७९ ॥

घृतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रधौ ॥
सद्योव्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥ ८० ॥

अथ संक्षेपार्थं घृतान्यभिनिर्दिशन्नाह—घृतानीत्यादि। तानीति प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैरित्यादीनि ॥ ८० ॥

सद्यःक्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् ॥
सर्पिषा नातिशीतेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ८१ ॥

अथ यस्यामवस्थायां घृततैलपरीषेकाः कार्यास्तां निर्दिशन्नाह सद्य इत्यादि । सर्पिषा नातिशीतेनेति पित्तरक्तप्रकृतिके शरीरे काले च शरदादिके परिषेकः; बलातैलेन वातकफप्रकृतौ देहे काले च शीतले इति ॥ ८१ ॥

समङ्गां रजनीं पद्मां पथ्यां तुत्थं सुवर्चलाम् ॥
पद्मकं रोध्रमधुकं विडङ्गानि हरेणुकम् ॥ ८२ ॥
तालीशपत्रं नलदं चन्दनं पद्मकेशरम् ॥
मञ्जिष्ठोशीरलाक्षाश्च क्षीरिणां चापि पल्लवान् ॥८३॥
पियालबीजं तिन्दुक्यास्तरुणानि फलानि च ।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥ ८४ ॥
सद्योव्रणानां सर्वेषामदुष्टानां तु रोपणम् ॥

सामान्येन सर्वव्रणानामदुष्टानां रोपणार्थं तैलमाह—समङ्गामित्यादि । समङ्गा मञ्जिष्ठा[1], पद्मा भार्गी, सुवर्चला सूर्यभक्ता, हरेणुकं रेणुका, तरुणानि आमानि ॥ ८२—८४ ॥

कषायमधुराः शीताः क्रियाः स्निग्धाश्च योजयेत्८५
सद्योव्रणानां सप्ताहं पश्चात् पूर्वोक्तमाचरेत् ॥

अथ कियन्तं कालं सद्योव्रणक्रियेत्याह—कषायेत्यादि । पूर्वोक्तं द्विव्रणीयोक्तम् । अमुं श्लोकं जेज्झटाचार्योऽनार्षमाह, गयी तु आर्षं, इत्यस्माभिरप्यङ्गीकृतः ॥ ८५ ॥—

दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ॥ ८६ ॥
विशोषणं तथाहारः शोणितस्य च मोक्षणम् ॥
कषायं राजवृक्षादौ सुरसादौ च धावनम् ॥ ८७ ॥
तयोरेव कषाये तु तैलं शोधनमिष्यते ॥
क्षारकल्पेन वा तैलं क्षारद्रव्येषु साधितम् ॥ ८८ ॥

सर्वेषामदुष्टानां रोपणमुक्तं,दुष्टानां किं विधानमिति तदाह—दुष्टव्रणेष्वित्यादि । ऊर्ध्वं शोधनं वमनशिरोविरेचने, अधःशोधनं विरेचनास्थापनं, विशोषणं लङ्घनं, आहारोऽपि विशोषण एव तिक्तकटुकषायादिः । तत्रोर्ध्वनाभिजेषु कफजेषु वमनं, पित्तजेषु पित्ताशयजेषु च विरेचनं, वाताशयाधःकायजेषु मलेन मार्गावरणदुष्टसमीरणदूषितेषु पुनरास्थापनं, शिरसिजेषु तु कफजेषु शिरोविरेचनम् । राजवृक्षादाविति आरग्वधादावित्यर्थः । तयोरेव गणयोः कषायेण पादकल्कं तैलं शोधनं साध्यते । क्षारकल्केन वेति क्षारप्रस्थमुदकप्रस्थैः षड्भिरेकविंशतिवारान् स्रावितं तस्मिन् तैलप्रस्थाच्चतुर्गुणे क्षारोदके तैलं पाचयेत्, अत्र तु क्षारद्रव्याण्येव कल्कानि इत्येके, अक-

---

१ 'लज्जालुः' इति पाठान्तरम् । २ 'तुलाभ्रमणाकर्षणभारोद्वहनयानपतनवधसाहसादिभिः' इति पाठान्तरम् ।

१ 'स्पर्शरोधनिका' इति पाठान्तरम् ।

ष्ट्कमेवैतत् तैलमित्यन्ये । क्षारद्रव्येषु मुष्ककपलाशादिषु ॥ ८६—८८ ॥

द्रवन्ती चिरबिल्वश्च दन्ती चित्रकमेव च ॥
पृथ्वीका निम्बपत्राणि कासीसं तुत्थमेव च ॥ ८९॥
त्रिवृत्तेजोवती नीली हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ॥
भूमिकदम्बः सुवहा शुकाख्या लाङ्गलाह्वया ॥ ९० ॥
नैपाली जालिनी चैव मदयन्ती मृगादनी ॥
सुधामूर्वार्ककीटारिहरितालकरञ्जिकाः ॥ ९१ ॥
यथोपपत्ति कर्तव्यं तैलमेतैस्तु शोधनम् ॥
घृतं वा यदि वा प्राप्तं कल्काः संशोधनास्तथा ॥९२

इदानीं सर्वदुष्टव्रणानां तैलघृतयोगान् तथा व्रणकल्कद्रव्ययोगान् निर्दिशन्नाह—द्रवन्तीत्यादि । द्रवन्ती चीरितपत्रिका, चिरबिल्वः करञ्जकः, दन्ती उडुम्बरपर्णी, पृथ्वीका स्थूलजीरकः, एलेत्यन्ये, हिङ्गुपत्रिकेत्यपरे, तेजोवती काकमर्दनिका, नीली निलाञ्जनिका शारदा, भूमिकदम्बः मुण्डतिका, सुवहा गोपदी, शुकाख्या चर्मकारवटः, लाङ्गलाह्वया कलिकारिका, नैपाली मनःशिला, जालिनी कोशातकी, मदयन्ती मल्लिका, मृगादनी इन्द्रवारुणी, सुधा सेहुण्डः, मूर्वा चोरस्नायुः, कीटारिर्विडङ्गः, कीटमारणीत्यन्ये, करञ्जिका नक्तमालफलं, यथोपपत्ति यथालाभं, प्राप्तमिति युक्तं पूर्वोक्तशरीरकालाद्यपेक्षया । कल्का इति प्राप्ता इति शेषः । तैलं प्राप्तमेषु—'उत्सन्नमांसान् स्निग्धानल्पस्रावान् व्रणांस्तथा' इत्यादिषु, घृतं पुनरेषु प्राप्तं—'पित्तप्रदुष्टान् गम्भीरान् दाहपाकप्रपीडितान्' इत्यादिषु, कल्काः पुनरेषु युक्ताः—'पूतिमांसप्रतिच्छन्नान् महादोषांश्च' इत्यादिषु ॥ ८९—९२ ॥

सैन्धवं त्रिवृदेरण्डपत्रकल्कस्तु वातिके ॥
त्रिवृद्धरिद्रामधुककल्कः पैत्ते तिलैर्युतः ॥ ९३ ॥
कफजे तिलतेजोह्वा दन्तीस्वर्जिकचित्रकाः ॥
दुष्टव्रणविधिः कार्यो मेहकुष्ठव्रणेष्वपि ॥ ९४ ॥

अथ वातादिभेदेन कल्कानाह—सैन्धवमित्यादि ॥ ९३—९४ ॥

षड्विधः प्राक् प्रदिष्टो यः सद्योव्रणविनिश्चयः ॥
नातः शक्यं परं वक्तुमपि निश्चितवादिभिः ॥ ९५ ॥

इदानीं छिन्नादिषट्के कस्यचिद्विप्रतिपत्तिं निराकुर्वन्नाह—षड्विध इति । अतःपरं षड्विधत्वादिनियमेन वक्तुं न शक्यमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

उपसर्गैर्निपातैश्च तत् तु पण्डितमानिनः ॥
केचित्संयोज्य भाषन्ते बहुधा मानगर्विताः ॥ ९६ ॥
बहु तद्भाषितं तेषां षट्स्वेष्वेवावतिष्ठते ॥
विशेषा इव सामान्ये षट्त्वं तु परमं मतम् ॥९७॥

उपसर्गैरित्यादि । उपसर्गाः प्रपरादयः, निपाताश्चादयः, तैः संयोज्य भाषन्ते, यथा—सम्यक् छिन्नं संछिन्नं, सुष्ठु छिन्नं सुच्छिन्नम्; अल्पं हि छिन्नं आच्छिन्नमिति । तथापि षट्कमेवेति दृष्टान्तेन दर्शयन्नाह—बहु तद्भाषितमित्यादि । तेषां तद्बहुभाषितं षट्स्वेवावतिष्ठते अन्तर्भवतीत्यर्थः । विशेषा इव सामान्ये इति यथैव हि कर्मसामान्ये प्रसारणाकुञ्चनादीनां कर्मविशेषाणामवरोधः, तथा छेदसामान्ये सर्वेषामेव संछिन्नपरिच्छिन्नातिच्छिन्नादीनां छेदविशेषाणामवरोधः, एवं शेषेष्वपि पञ्चसु । षट्कं तु इति तुशब्दोऽवधारणे, तेन षट्कमेवेत्यर्थः ॥ ९६—९७ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो भग्नानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ॥
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं भग्नस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह,—अल्पाशिन इत्यादि । अनात्मवतः अजितेन्द्रियस्य अपथ्यसेविनः इत्यर्थः । वातात्मकस्य वातप्रकृतेः । उपद्रवैरिति उपद्रवा ज्वराध्मानमूत्रपुरीषसङ्गादयः । अमुं पाठं जेज्जटो न मन्यते, गयी तु मन्यते इत्यस्माभिरङ्गीकृतः ॥ ३ ॥

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ॥
व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥ ४ ॥
शालिर्मांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः ॥
बृंहणं चान्नपानं स्याद्देयं भग्नाय जानता ॥ ५ ॥

इदानीमसेव्यानाह,—लवणमित्यादि ॥ ४ ॥

इदानीं सेव्यानाह,—शालिमांसेत्यादि । क्षीरं व्रणे सामान्योक्त्या निषिद्धमपि भग्ने अपवादत्वात् प्रयुज्यते; अन्ये पुनरव्रणे एव भग्ने उष्णं क्षीरं देयमित्याहुः; केचित्तु भग्ने क्षीरदानं विरुद्धं, नवधान्यादिवर्गपठितत्वेन पाकपूयजनकत्वादित्याहुः; केचित् क्षीरसर्पिरिति च समस्तमेकपदं पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—क्षीरादुत्थितं सर्पिः क्षीरसर्पिरिति । सतीनो वर्तुलकलायः, सतीनानां वातकराणामपि सर्पिरादिसंस्कृतत्वात् यूषो भग्ने युज्यत एव । बृंहणं देहवृद्धिकरम् ॥ ५ ॥

मधूकोडुम्बराश्वत्थपलाशककुभत्वचः ॥
वंशसर्जवटानां वा कुशार्थमुपसंहरेत् ॥ ६ ॥

'भग्नव्रणबन्धनद्रव्यं कुशा, तदर्थं द्रव्यं निर्दिशन्नाह—मधूकोदुम्बराश्वत्थेत्यादि । उपसंहरेत् एकत्र कुर्यात् । वंशसर्जवटानां चेति 'त्वच' इति शेषः । कुशाशब्देन भग्नबन्धनार्थं वंशादिकं प्रोच्यते; अन्ये कुशमिति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ॥ ६ ॥

आलेपनार्थं मञ्जिष्ठां मधुकं रक्तचन्दनम् ॥
शतधौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च संहरेत् ॥ ७ ॥

भग्नलेपनद्रव्याणि निर्दिशन्नाह—आलेपनार्थमित्यादि । संहरेत् एकत्र कुर्यात् । शालिपिष्टमित्यस्य स्थाने 'अम्लपेषितं समाहरेत्' इति केचित् पठन्ति । अम्लपेषितं काञ्जिकपिष्टम् ॥ ७ ॥

सप्ताहादथ सप्ताहात् सौम्येष्वृतुषु बन्धनम् ॥
साधारणेषु कर्तव्यं पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ॥ ८ ॥
आग्नेयेषु त्र्यहात् कुर्याद्भग्नदोषवशेन वा ॥

भग्नव्रणविशेषे बन्धनकालावधिं निर्दिशन्नाह,—सप्ताहादित्यादि ॥ ८ ॥—

तत्रातिशिथिलं बद्धे सन्धिस्थैर्यं न जायते ॥ ९ ॥
गाढेनापि त्वगादीनां शोफो रुक् पाक एव च ॥
तस्मात् साधारणं बन्धं भग्ने शंसन्ति तद्विदः ॥१०॥

इदानीं त्रिविधो बन्धो व्रणे निर्दिष्टो गाढः, समः, शिथिल इति; तत्र भग्नेषु गाढशिथिलयोर्बन्धयोर्दोषावहत्वात् सममेव बन्धं निर्दिशन्नाह—तत्रातिशिथिलमित्यादि । सन्धिस्थैर्यं सन्धीनां दृढता ॥ ९ ॥ १० ॥

न्यग्रोधादिकषायं तु सुशीतं परिषेचने ॥
पञ्चमूलीविपक्वं तु क्षीरं कुर्यात् सवेदने ॥ ११ ॥

तस्य पित्तप्रकृतौ काले चोष्णे परिषेकं निर्दिशन्नाह—न्यग्रोधेत्यादि । संधानार्थं पाकादिपरिहारार्थं च । वातोत्तरे सपित्ते सशूले च परिषेकान्तरमाह—पञ्चमूलीत्यादि । पञ्चमूली स्वल्पा, तस्याः शीतवीर्यत्वात् ॥ ११ ॥

सुखोष्णमवचार्यं वा चक्रतैलं विजानता ॥

वातकफप्रकृतौ सशूले सशीते च काले चक्रतैलमाह,—सुखोष्णमित्यादि । अवचार्यं परिषेके इति शेषः । चक्रतैलं सद्यःपीडितोद्धृतमेके वदन्ति, अन्ये पुनरणुतैलकल्पेन गृहीतमपक्वं तैलं चक्रतैलमाहुः ॥—

विभज्य कालं दोषं च दोषघ्नौषधसंयुतम् ॥ १२ ॥
परिषेकं प्रदेहं च विदध्याच्छीतमेव च ॥

विभज्य कालमित्यादि । शीतमेव चेति चकारात् दोषाद्यपेक्षया उष्णमपि ॥ १२ ॥—

गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ॥ १३ ॥
शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिबेन्नरः ॥

भग्ने आभ्यन्तरमौषधं निर्दिशन्नाह,—गृष्टिक्षीरमित्यादि । गृष्टिः प्रथमप्रसूता गौः, मधुरौषधानि काकोल्यादीनि, प्रातः पिबेत् न तु भुक्ते । कल्पना चेयं—काकोल्यादीनां मधुराणां कर्षमात्रद्रव्यमष्टगुणं क्षीरं चतुर्गुणोदकसिद्धं क्षीरशेषं सर्पिर्लाक्षाकर्षमात्रप्रक्षेपान्वितं, तच्च लघौ कोष्ठे देयं, इयं च दिनं प्रति मात्रा ॥ १३ ॥—

सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणं सर्पिर्मधूत्तरैः ॥ १४ ॥
प्रतिसार्य कषायैस्तु शेषं भग्नवदाचरेत् ॥

इदानीं सव्रणस्य भग्नस्य चिकित्सितमाह—सव्रणस्येत्यादि । व्रणं प्रतिसार्य लेपयित्वेत्यर्थः । कैः प्रतिसार्य ? कषायैः, किंविशिष्टैः ? सर्पिर्मधूत्तरैः घृतमधुप्रधानैः, कषायोऽत्र न्यग्रोधादिकल्कः, शेषमाहारादिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥—

प्रथमे वयसि त्वेवं भग्नं सुकरमादिशेत् ॥ १५ ॥
अल्पदोषस्य जन्तोस्तु काले च शिशिरात्मके ॥

इदानीं कालदोषाश्रयं साध्यत्वं भग्ने निर्दिशन्नाह—प्रथमे इत्यादि । एवमिति उक्ताहाराचारेण इत्यर्थः । सुकरं सुखसाध्यम् ॥ १५ ॥—

प्रथमे वयसि त्वेवं मासात् सन्धिः स्थिरो भवेत् ॥१६॥
मध्यमे द्विगुणात्कालादुत्तरे त्रिगुणात् स्मृतः ॥

तस्यैव सुकरत्वे कालावधिं दर्शयन्नाह—प्रथमे इत्यादि । स्थिरः दृढ इत्यर्थः । द्विगुणात् कालात् द्वाभ्यां मासाभ्यामित्यर्थः । त्रिगुणादिति त्रिभिर्मासैरित्यर्थः ॥ १६ ॥—

अवनामितमुन्नह्येदुन्नतं चावपीडयेत् ॥ १७ ॥
आञ्छेदतिक्षिप्तमधो गतं चोपरि वर्तयेत् ॥

इदानीं द्विविधानामपि सन्धिमुक्तकाण्डभग्नानां प्रतीकारोपायानाह—अवनामितमित्यादि । अवनामितं अधोगतम् । उन्नह्येत् ऊर्ध्वं कुर्यादित्यर्थः । अतिक्षिप्तं अतिप्रेरितं, उपरि वर्तयेत् उपरि नयेदित्यर्थः । गयी तु अवनामितमित्यादि पठित्वा पञ्च स्थापनोपायानाह, स च पाठोऽभावान्न लिखितः ॥ १७ ॥—

आञ्छनैः पीडनैश्चैव सङ्क्षेपैर्बन्धनैस्तथा ॥ १८ ॥
सन्धीन् शरीरे सर्वांस्तु चलानप्यचलानपि ॥
एतैस्तु स्थापनोपायैः स्थापयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९ ॥

इदानीं संक्षेपतः स्थापनोपायानाह—आञ्छनैरित्यादि । पीडनग्रहणेन नमनोन्नमनपरिवर्तनानि गृह्यन्ते । संक्षेपः सम्यक् प्रेरणमित्यर्थः । तस्य च पिचितं विषयः, एतेन आञ्छनादिभिरुपायैः प्राक् सन्धाय बन्धनैरुपाचरेदित्यर्थः । सन्धीन् इति बाहुल्येन निर्देशः, तेन काण्डभग्नानप्येतैरुपायैः स्थापयेत् । चलानपि अचलानपीति कटीहनुगताः सन्धयश्चलाः, तद्विपरीता अचलाः । गयी तु संक्षेपशब्देन आकुञ्चनमाह, पीडनग्रहणेन च नमनोन्नमनकुञ्चनानि गृह्यन्ते इति । कश्चित् संक्षेपग्रहणमनर्थकमिति कृत्वा जेज्जटस्य पाठं दूषयति आपातनिकापूर्वकं च पाठान्तरं पठति । तथाहि,—तन्नु स्थापनमुक्तमेवोपसंहरन् अनुक्तं च सन्धिस्थानेषु निर्दिशन्नाह—आञ्छनैरित्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

उत्पिष्टमथ विश्लिष्टं सन्धिं वैद्यो न घट्टयेत् ॥
अस्य शीतान् परीषेकान् प्रदेहांश्चावचारयेत् ॥ २० ॥
अभिघाते हते सन्धिः स्वां याति प्रकृतिं पुनः ॥
घृतदिग्धेन पट्टेन वेष्टयित्वा यथाविधि ॥ २१ ॥
बद्धोपरि कुशान् दत्त्वा यथावद् बन्धमाचरेत् ॥

इदानीं उत्पिष्टविश्लिष्टयोश्चिकित्सितमाह—उत्पिष्टमित्यादि। उत्पिष्टं विश्लिष्टं च सन्धिं वैद्यो न घट्टयेत् न चालयेत्, उत्पिष्टं चूर्णितं, विश्लिष्टं विघटितं स्वस्थानाच्च्युतमित्यर्थः। प्रदेहो लेपः॥ २०॥ २१॥—

प्रत्यङ्गभग्नस्य विधिरत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यते॥ २२॥

प्रत्यङ्गभग्नचिकित्सितमाह—प्रत्यङ्गभग्नस्येत्यादि। अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गं, नखादीन् आरभ्य यावच्छिर इति॥ २२॥

नखसन्धिं समुत्पिष्टे रक्तानुगतमारया॥
अवमथ्य स्नुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत्॥ २३॥

नखसन्धिमित्यादि। समुत्पिष्टं चूर्णितं, रक्तानुगतं दुष्टरक्तसंबद्धं, आरया चर्मकारास्त्रेण अवमथ्य रक्तं स्रावयेदित्यर्थः॥२३

भग्नां वा सन्धिमुक्तां वा स्थापयित्वाऽङ्गुलीं समाम्॥
अणुनावेष्ट्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत्॥ २४॥

अङ्गुलिभग्नचिकित्सितमाह—भग्नामित्यादि। स्थापयित्वा संस्थापनैर्नमनोन्नमनादिभिः, अणुना सूक्ष्मेण इत्यर्थः, स्थूलपट्टेन तु आबाधा स्यात्॥ २४॥

अभ्यज्य सर्पिषा पादं तलभग्नं कुशोत्तरम्॥
वस्त्रपट्टेन बध्नीयात् न च व्यायाममाचरेत्॥ २५॥

तलभग्नचिकित्सितमाह—अभ्यज्येत्यादि॥ २५॥

अभ्यज्यायामयेत् जङ्घामूरुं च सुसमाहितः॥
दत्त्वा वृक्षत्वचः शीता वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत्॥ २६॥

जङ्घा पादस्योपरि नलकाश्रया। सुसमाहितः सावधानः। दत्त्वा वृक्षत्वचः शीता इति न्यग्रोधादिशीतवृक्षाणां कुशान् दत्त्वा इत्यर्थः॥ २६॥

मतिमांश्चक्रयोगेन आञ्छेदूर्वस्थि निर्गतम्॥
स्फुटितं पिच्चितं चापि बध्नीयात् पूर्ववद्भिषक्॥२७॥

चक्रयोगेनाञ्छेदिति। वर्तुलान् कुशान् दत्त्वा नामयित्वा चक्रवदाञ्छेत् बध्नीयादित्यर्थः। गयी तु बलवत्तरपुरुषहस्तद्वयोपरि गृहीतपार्ष्णिपादद्वयत्वात् भ्रमणजवेन निरन्तरभ्रान्तस्य भग्नवतः पुरुषकायस्य चक्राकारोपलम्भाद्युक्तश्चक्रयोग इत्याह। स्फुटितं पिच्चितं चापीति ऊर्वस्थीति संबन्धनीयम्। अपिशब्दात् स्फुटितपिच्चितसदृशेषु अन्येषु भग्नेषु यदस्थिनिर्मुक्तं त्वगादिभिरसंश्लिष्टं तदपनीय बध्नीयादित्यर्थः। पूर्ववत् सममित्यर्थः॥ २७॥

आञ्छेदूर्ध्वमधो वापि कटीभग्नं तु मानवम्॥
ततः स्थानस्थिते सन्धौ बस्तिभिः समुपाचरेत्॥ २८

कटिभग्नचिकित्सामाह—आञ्छेदूर्ध्वमित्यादि। आञ्छेदूर्ध्वमधो वापीति ऊर्ध्वं गतमस्थि अधः कृत्वा बध्नीयात्, अधोगतं तु ऊर्ध्वं कृत्वा बध्नीयादित्यर्थः। बस्तिभिः स्नेहबस्तिभिः। ननु कटिभग्नमसाध्यमुक्तं, तद्यथा,—"भिन्नं कपालं कट्यां तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम्। जघनं प्रति पिष्टं च वर्जयेत्तु विचक्षणः—" इति, व्यर्थमेव चिकित्सितं? नैवं, प्रतिपिष्टं चेति चकारो वर्जयेदित्यत्र द्रष्टव्यः, तेनानेन याप्यत्वं समुच्चीयते। एतदुक्तं भवति—कपालभेदो वर्ज्यः, सन्धिमुक्तसन्धिच्युते तु याप्ये, तेन तद्विषयचिकित्सितमिदं सार्थकं इति गयी; जेज्जटस्तु वर्जयेत् इत्यत्र वर्जनशब्दः कृच्छ्रसाध्यत्वप्रतिपादनार्थो, न तु निषेधार्थः इत्याह॥ २८॥

पर्शुकास्वथ भग्नासु घृताभ्यक्तस्य तिष्ठतः॥
दक्षिणास्वथवा वामास्वनुमृज्य निबन्धनीः॥ २९॥
ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः॥
तैलपूर्णे कटाहे वा द्रोण्यां वा शाययेन्नरम्॥ ३०॥

पर्शुकाभग्नचिकित्सितमाह—पर्शुकास्वथेत्यादि। पर्शुकाः पृष्ठभागनिबन्धनानि अस्थीनि, तेषां नमनमेव भग्नत्वम्। तिष्ठत इति ऊर्ध्वस्थितशरीरस्य नोपविष्टस्य इत्यर्थः। दक्षिणासु अथवा वामासु पर्शुकास्विति संबन्धः। अनुमृज्य घृताक्तहस्तेन समीकरणार्थमवमृज्य। निबन्धनीः मांसरज्जवः इति। कवलिका वंशादिविदलशकला, वस्त्रमयीत्यन्ये। वेष्टयेत् इति वेल्लितकबन्धेन इति शेषः। सुसमाहितः सावधानो वैद्यः। द्रोणी काष्ठविरचिता नौरिव॥ २९॥ ३०॥

मुषलेनोत्क्षिपेत् कक्षामंससन्धौ विसंहते॥
स्थानस्थितं च बध्नीत स्वस्तिकेन विचक्षणः॥३१॥

स्कन्धभग्नचिकित्सितमाह—मूषलेनेत्यादि। उत्क्षिपेत् ऊर्ध्वं नयेत्, अंससन्धौ बाहुशिरःसन्धौ, विसंहते विश्लिष्टे, स्वस्तिकेन बन्धविशेषेणेत्यर्थः॥ ३१॥

कौर्परं तु तथा सन्धिमङ्गुष्ठेनानुमार्जयेत्॥
अनुमृज्य ततः सन्धिं पीडयेत् कूर्पराच्च्युतम्॥३२॥
प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहसेकं च दापयेत्॥

कूर्परसन्धिभग्नचिकित्सितमाह—कौर्परमित्यादि। बाहुमध्ये कूर्परसन्धिः। अनुमार्जयेत् अनुमर्दयेत्, प्रच्युतस्य सन्ध्यस्थ्नो मार्गोपलम्भार्थं मार्जनं विधेयम्॥ ३२॥—

एवं जानुनि गुल्फे च मणिबन्धे च कारयेत्॥३३॥

कूर्परसन्धिचिकित्सितं संक्षेपार्थमन्यत्रातिदिशन्नाह—एवमित्यादि। एवं कूर्परसन्धिचिकित्सितप्रकारेण इत्यर्थः। गुल्फः पार्ष्ण्युपरिग्रन्थिः, मणिबन्धो हस्ततलस्य उपरितनः सन्धिः॥ ३३॥

उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः॥
बध्नीयादामतैलेन परिषेकं च कारयेत्॥ ३४॥
प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृण्मयं ततः॥
हस्ते जातबले चापि कुर्यात् पाषाणधारणम्॥३५॥

प्राक् पादतलचिकित्सितमुक्तं, अथ हस्ततलचिकित्सितमाह—उभे तले इत्यादि। उभे तले इति एकं पाणितलं, द्वितीयं पादतलं, इत्युभे तले इति जेज्जटः; गयी तु उभेऽपि हस्ततले; तत्रैकस्य भग्ने वामं दक्षिणेन, दक्षिणं वामेन, उभयोस्तु भग्ने तत्समेन काष्ठमयेन कृत्वा द्वे अपि बध्नीयादेवं दार्ढ्यं भव-

तीति । मृत्पिण्डादिधारणमात्मकर्मप्राप्त्यर्थम् । जेज्जटस्तु मृत्पिण्डं धारयेत् पूर्वं इत्यादि पाठं न मन्यते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सन्नमुन्नमयेत् खिन्नमक्षकं मुषलेन तु ॥
तथोन्नतं पीडयेच्च बध्नीयाद्गाढमेव च ॥ ३६ ॥

नतोन्नतयोरक्षकयोश्चिकित्सितमाह—सन्नमित्यादि । सन्नं अधःप्रविष्टम्, उन्नमयेत् मुषलेनेति संबन्धः; खिन्नमुन्नतं मुषलेनाधः पीडयेत्, अक्षकः अंससन्धेः उपरिष्टाद्भवति ॥ ३६ ॥

ऊरुवच्चापि कर्तव्यं बाहुभग्नचिकित्सितम् ॥

बाहुभग्नचिकित्सिते ऊरुभग्नचिकित्सितमतिदिशन्नाह—ऊरुवदित्यादि । कूर्परांशयोर्मध्ये बाहुः ॥—

ग्रीवायां तु विवृत्तायां प्रविष्टायामधोऽपि च ॥ ३७ ॥
अवटावथ हन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेन्नरम् ॥
ततः कुशाः समं दत्त्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ३८ ॥
उत्तानं शाययेच्चैनं सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥

ग्रीवायां तु विवृत्तायामित्यादि । विवृत्तायां वक्रायां, कृकाटिकाभागसन्धौ गर्तः अवटुः, हनू मुखसन्धी, अवटौ हन्वोश्च गृहीत्वा उन्नमयेत् इति जेज्जटः; गयी तु अधः प्रविष्टायां अवटौ गृहीत्वा, विवृत्तायां हन्वोरिति क्रममाह । कुशान् समं दत्त्वा इति सममिति दत्त्वा इत्यस्य विशेषणं, वेष्टयेदित्यस्य विशेषणमिदमित्यन्ये, एतेन नातिगाढं नातिशिथिलमित्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः, वैद्य इति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥—

हन्वस्थिनी समानीय हनुसन्धौ विसंहते ॥ ३९ ॥
स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक् पञ्चाङ्गीं वितरेद्भिषक् ॥
वातघ्नमधुरैः सर्पिः सिद्धं नस्ये च पूजितम् ॥ ४० ॥

हनुभग्नचिकित्सितमाह—हन्वस्थिनीत्यादि । समानीयेति दक्षिणं वामेन, वामं दक्षिणेन समानीयेत्यर्थः । विसंहते विश्लिष्टे स्वस्थानाच्च्युते इत्यर्थः । पञ्चाङ्गी बन्धविशेषः । वातघ्नमधुरैरिति वातघ्नानि भद्रदार्वादीनि, विदारीगन्धादीनि इत्यन्ये, मधुराणि काकोल्यादीनि, तैः सिद्धं सर्पिः घृतं, कल्ककषायाभ्यामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अभग्नांश्चलितान् दन्तान् सरक्तानवपीडयेत् ॥
तरुणस्य मनुष्यस्य शीतैरालेपयेद्बहिः ॥ ४१ ॥
सिक्त्वाम्बुभिस्ततः शीतैः सन्धानीयैरुपाचरेत् ॥
उत्पलस्य च नालेन क्षीरपानं विधीयते ॥ ४२ ॥
जीर्णस्य तु मनुष्यस्य वर्जयेच्चलितान् द्विजान् ॥

दन्तभग्नचिकित्सितमाह—अभग्नानित्यादि । सन्धानीयैरिति मधुघृतादिभिः, न्यग्रोधादीनां कषायाणां कल्कैश्चूर्णैश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥—

नासां सन्नां विवृत्तां वा ऋज्वीं कृत्वा शलाकया ॥ ४३ ॥
पृथङ्नासिकयोर्नाड्यौ द्विमुख्यौ संप्रवेशयेत् ॥
ततः पट्टेन संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥ ४४ ॥

नासाभग्नचिकित्सितमाह—सन्नां अभिघातेनान्तःप्रविष्टाम् । विवृत्तां वक्राम् । तत्र सन्नां शलाकया उन्नम्य, वक्रां पुनः ऋजूकृत्येत्यर्थः । द्विमुख्यौ नाड्यौ अन्तर्बहिर्मुख्यौ, निःश्वासोच्छ्वाससिंहाणकादिनिर्गमार्थम् । घृतसेकं घृतपरिषेकम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भग्नं कर्णं च बध्नीयात् समं कृत्वा घृतप्लुतम् ॥
सद्यःक्षतविधानं च ततः पश्चात्समाचरेत् ॥ ४५ ॥

कर्णभग्नचिकित्सितमाह—भग्नमित्यादि । भग्नं कुटिलं अन्तःप्रविष्टं वा । सद्यःक्षतविधानमिति मधुघृताभ्यङ्गशीतपरिषेकादि । अत्र 'सद्यःक्षतविधिश्चापि नयने निर्गते बहिः'—इति केचित् पठन्ति । तत्र पठनीयं, भिन्नं नेत्रमकर्मण्यमित्यादिनैव सिद्धत्वात् । अन्ये तु चक्षुर्भग्नद्वयप्रतिपादनार्थं पठनीयमिति मन्यन्ते ॥ ४५ ॥

मस्तुलुङ्गादिना भिन्ने कपाले मधुसर्पिषी ॥
दत्त्वा ततो निबध्नीयात् सप्ताहं च पिबेद्घृतम् ॥ ४६ ॥

कपालभग्नचिकित्सितमाह—मस्तुलुङ्गमित्यादि । मस्तुलुङ्गस्रावे तु प्रागभिहितैव बालवर्तिरित्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥

पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्गं यदक्षतम् ॥
शीतान् प्रदेहान् सेकांश्च भिषक् तस्यावचारयेत् ॥ ४७ ॥

शीतान् प्रदेहान् सेकांश्च शीतान् नोष्णान् कथमपि, अतिसुतरक्तत्वेन पाकभयात् ॥ ४७ ॥

अथ जङ्घोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥
कीलका बन्धनार्थं च पञ्च कार्या विजानता ॥ ४८ ॥
यथा न चलनं तस्य भग्नस्य क्रियते तथा ॥
सन्धेरुभयतो द्वौ द्वौ तले चैकश्च कीलकः ॥ ४९ ॥

जङ्घोरुभङ्गेषु पश्चात्कर्मविशेषं निर्दिशन्नाह—अथ जङ्घेत्यादि । भग्नानां काण्डभग्नानां, द्विविधानामपीत्यपरे । कपाटशयनमवश्यं कार्यम् । चलनं कपाटशयनेनैव सह देशान्तरनयनार्थम्, आधारभूतशयनचालनार्थमित्यन्ये । आधेयभूतशरीरावयवचलनपरिहारार्थं कीलाः । कीलानां पञ्चसंख्यात्वं जङ्घोर्वोर्द्वयोरेकतरस्य भग्नमपेक्ष्य; तत्र जङ्घाभग्ने तु गुल्फसन्धेरुभयतो द्वौ द्वौ एकश्च तले एवं पञ्च; ऊरुभग्ने जानुसन्धेरुभयतो द्वौ, द्वौ वंक्षणसन्धेरुभयतः, तले चैक इत्यत्रापि पञ्च । उभयभङ्गापेक्षया तु सप्तभिरेव कीलैर्यन्त्रणम् । तथाहि उभयतो बहिर्द्वौ गुल्फयोर्द्वौ च जानुनोः, द्वौ च वंक्षणयोः, तले चैक एवं सप्त । अत्र "जङ्घोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलक" इति केचित् पठन्ति, तन्निबन्धकारैर्न पठितं, तस्मान्न पठनीयम् । गयदासश्चात्र पाठान्तरं किमपि पठति; तच्चाभावान्न लिखितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ॥
भग्नसन्धिविमोक्षेषु विधिमेनं समाचरेत् ॥ ५० ॥

अमुमेव जङ्घोरुभग्नकपाटशयनादिविधिमन्यत्रापि दर्शयन्नाह—श्रोण्यामित्यादि । श्रोणिः कटिः । वक्षः उरः । अक्षकः अंससन्धेरुपरिभागः । भग्नसन्धिविमोक्षेष्विति भग्नेषु तथा

सन्धिविमोक्षेष्वपि द्विविधेषु भग्नेषु समाचरेदित्यर्थः । विधि-मेनमिति कपाटशयनकीलकनियमनादिकम् ॥ ५० ॥

सन्धींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धान् स्विन्नान् मृदूकृतान्
उक्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च सम्यक् प्रकृतिमानयेत् ॥ ५१॥

सद्योभग्नविधानं निर्दिश्य चिरभग्नविधानमाह—सन्धीनित्यादि । बुद्ध्या चेति स्वयमप्युह्येति शेषः ॥ ५१ ॥

काण्डभग्ने प्ररूढे तु विषमोल्बणसंहिते ॥
आपोथ्य शमयेद्भग्नं ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ५२ ॥

चिरविमुक्तसन्धिमभिधाय चिरकाण्डभग्नविधिमाह—काण्डभग्न इत्यादि । आपोथ्य विश्लेष्य । शमयेत् शमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

कल्पयेत् निर्गतं शुष्कं व्रणान्तेऽस्थि समाहितः ॥
सन्ध्यन्ते वा क्रियां कुर्यात् सव्रणे व्रणभग्नवत्॥५३॥

कल्पयेत् छिन्द्यात् । व्रणान्ते व्रणैकदेशे । समाहितः सावधानः; यथा अन्यत्र व्रणं न भवति तथा छिन्द्यादित्यर्थः । सन्ध्यन्ते सन्धिसमीपे इत्यर्थः । किंविशिष्टे सन्ध्यन्ते ? सव्रणे व्रणयुक्ते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

ऊर्ध्वकाये तु भग्नानां मस्तिक्यं कर्णपूरणम् ॥
घृतपानं हितं नस्यं प्रशाखास्वनुवासनम् ॥ ५४ ॥

इदानीमूर्ध्वकायविशेषेण भग्नक्रियां निर्दिशन्नाह—उर्ध्वकाय इत्यादि । मस्तिक्यं शिरोबस्तिप्रकारः । स च स्नेहाक्तपिचुप्लोतादिभिः । नस्यं प्रशाखाष्विति प्रकृष्टाः शाखाः प्रशाखाः तासु । जानुजङ्घाबाहुद्वयगते भग्ने नस्यं, घृतपानं बस्तिश्च सर्वत्रैवेति जेज्जटः । गयी तु मस्तिष्कादिकं नस्यान्तं सर्वमूर्ध्वकायगतभग्न एव, प्रशाखासु बस्तिरिति व्याख्यानयति ॥ ५४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलं भग्नस्य साधकम् ॥ ५५ ॥
रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ॥
दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ॥५६॥
तृतीयं सप्तरात्रं वा भावयेत् मधुकाम्बुना ॥
ततः क्षीरे पुनः पीतान् सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक् ॥५७॥
काकोल्यादिं सयष्ट्याह्वं मञ्जिष्ठां सारिवां तथा ॥
कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारुं सचन्दनम् ॥ ५८ ॥
शतपुष्पां च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ॥
पीडनार्थं च कर्तव्यं सर्वगन्धशृतं पयः ॥ ५९ ॥
चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्भिषक् ॥
एलामंशुमतीं पत्रं जीवकं तगरं तथा ॥
रोध्रं प्रपौण्डरीकं च तथा कालानुसारिणम् ॥ ६०॥
शैरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥
पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव पूर्वोक्तान्यौषधानि च ॥ ६१ ॥
एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ॥ ६२ ॥
आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ॥ ६३ ॥
बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥
पथ्यं पाने तथाऽभ्यङ्गे नस्ये बस्तिषु भोजने ॥ ६४ ॥
ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥
मुखं च पद्मप्रतिमं ससुगन्धिसमीरणम् ॥ ६५ ॥
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥
राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ॥ ६६ ॥

तदेवं बस्तिकर्णपूरणपाननस्यानुवासनसाधनतैलं निर्दिशन्नाह—अत इत्यादि । वासयेदिति प्रथमं सप्तरात्रं यावत् । अस्थिरे जले वहति पानीये । गवां क्षीरेणेति भाव्यद्रव्यसमेनेति शेषः, भावयेत् द्वितीयं सप्तरात्रम् । मधुकाम्बुनेति भाव्यद्रव्यसमेनेति शेषः । ततः क्षीरे पुनः पीतानिति क्षीरेण भाव्यद्रव्यसमेन पुनर्भावितान्, चतुर्थसप्तरात्रमिति तात्पर्यार्थः । काकोल्यादिं सयष्ट्याह्वमिति यष्टिमधुनि काकोल्यादावुक्तेऽपि पुनर्यष्टिकाग्रहणं द्विभागार्थं, यथालाभपरिभाषापरिहारेणावश्यं प्रक्षेपार्थं वा। काकोल्यादिशतपुष्पान्तानां चूर्णपादं तिलचूर्णपादैस्त्रिभिर्योजयन्ति तन्त्रान्तरदर्शिनो वृद्धवैद्या इति जेज्जटादयः । गयी तु तिलचूर्णसमं तत्र मिलितं चूर्णमिष्यते इत्याह । सर्वगन्धशृतं पय इत्यत्र सर्वगन्धा एलादयः, अन्ये च कटुकफलादयः; तैः शृतं क्वथितं, पयः क्षीरम् । अत्र च क्षीरपाके इयं परिभाषा स्मरणीया "क्वाथ्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषं कर्तव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ।" यावता च क्षीरेण तिलचूर्णमुत्सादनीयं भवति तावन्मात्रं शृतं करणीयम् । ततः शृतेन क्षीरेण उष्णेनैव काकोल्यादिचूर्णसहितं तत् तिलचूर्णमार्द्रीकृत्य चक्रेण पीडयेत् । पीडनादुत्पन्नं तैलं यथा संस्कार्यं तं प्रकारमाह—चतुर्गुणेनेत्यादि । अंशुमती शालिपर्णी । कालानुसारिणमिति तगरं; तगरस्य द्विरुच्चारणं भागद्वयप्रतिपादनार्थम् । शैरेयकं कटशेलुकः । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी । अनन्ता उत्पलसारिवा । मधूलिका मर्कटतृणविशेषः । शृङ्गाटकं त्रिकण्टकं जलजं फलम् । पूर्वोक्तान्यौषधानि काकोल्यादीनि शतपुष्पान्तानि । एतानि सर्वाणि च तावता भागेन समेन कल्पयितव्यानि, यावता तैलपादिकानि भवन्ति । मृदुनाग्निनेति मृदुवह्नेर्मानमुच्यते । "शास्त्रवित्तु भिषक् तेन मृदुना वह्निना शनैः । पचेत् स्नेहमधश्चोर्ध्वं चालयित्वा निरन्तरम् । भवत्येवं पाकसिद्धिरन्यथा दग्धतां व्रजेत्"—इति(?)। सर्वकर्मसु पानाभ्यङ्गादिषु । गन्धतैलमिदं नाम्नेति अस्य तैलस्य गन्धतैलमिति संज्ञा । वैतरणे पुनरस्य अणुतैलसंज्ञा । राज्ञामेवेति राज्ञामेवेदं तैलं पण्डितैर्विधातव्यं, महासम्भारसाध्यत्वात्; न पुनरन्येषां निषिद्धम् ॥ ५५—६६ ॥

त्रपुसाक्षपियालानां तैलानि मधुरैः सह ॥
वसां दत्त्वा यथालाभं क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥ ६७ ॥

१ 'शोधने' इति पाठान्तरम् ।

स्नेहोत्तममिदं चाशु कुर्याद्भग्नप्रसाधनम् ॥ ६८ ॥
पानाभ्यञ्जननस्येषु बस्तिकर्मणि सेचने ॥ ६९ ॥

त्रपुसं कर्कटीभेदः । अक्षः बिभीतकः । प्रियालः चारः । मधुरैः काकोल्यादिभिः । तानि च स्नेहात्पादिकानि । वसां दत्त्वा यथालाभमिति यदि लभ्यते तदा निक्षिपेदित्यर्थः । सेचने परिषेके । अमुं पाठं केचिदनार्षं मन्यन्ते ॥ ६७–६९ ॥

भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
पक्वमांसशिरास्नायु तद्धि कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ७० ॥

इदानीं भग्ने बाह्यानामाभ्यन्तराणां च पाककारिणां परिहाराय पाकप्रशमकारिणां च सेवनायाह—भग्नं नैतीत्यादि । नैति न गच्छतीत्यर्थः । प्रयतेत प्रयत्नं कुर्वीतेत्यर्थः ॥ ७० ॥

भग्नं सन्धिमनाविद्धमहीनाङ्गमनुल्बणम् ॥
सुखचेष्टाप्रचारं च संहितं सम्यगादिशेत् ॥ ७१ ॥

सम्यग्रूढलक्षणमाह—भग्नमित्यादि । अनाविद्धं अनाकुलम् । अनुल्बणं अनुन्नतम् । सुखचेष्टाप्रचारमिति चेष्टाप्रचारः आकुञ्चनप्रसारणादिकः ॥ ७१ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
आमाशयगते वाते छर्दयित्वा यथाक्रमम् ॥
देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥ ३ ॥
चित्रकेन्द्रयवे पाठा कटुकाऽतिविषाऽभया ॥
वातव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥ ४ ॥

प्रथममामाशयगतवायोश्चिकित्सितमाह—आमाशयेत्यादि । छर्दयित्वा वमनं कारयित्वा । वमनं च सोत्क्लेशे पुरुषे बहुदोषे बलवति ज्ञेयं; आमाशयगते छर्दनं कफस्थानत्वात् । यथाक्रममिति अत्र यथाक्रमशब्देन पूर्वकालापरकालकर्तव्यता सर्वा एव आक्षिप्ता स्नेहस्वेदनपानलैङ्गिकवेगानिलकायशुद्धिसंसर्जनभोजनादयः । देयः इति दातुमर्हः । षड्धरण इति षण्णां चित्रकादीनां धरणा मानविशेषा यत्र योगे स षड्धरणो योगः । तत्र धरणप्रमाणं मध्यमैरेकविंशतिभिर्निष्पावैर्भवति । सुखाम्बुना ईषदुष्णाम्बुनेत्यर्थः । षड्धरणानि कथं सप्तदिनाभ्युपयुज्यन्ते ? उच्यते, एकस्मिन् दिने कर्षयोगः, स चाष्टादशनिष्पावैर्भवति, तत्र षड्धरणेभ्यः प्रतिदिनं त्रयस्त्रयो निष्पावा उच्छ्रिता भवन्ति, ततः षड्भिस्त्रिकैरष्टादशनिष्पावाः, तैरष्टादशभिः सप्तमं दिनं पूर्यते । अथवा संज्ञैषा षड्धरण इति । इदानीं षड्धरणयोगमाह—चित्रकेत्यादि 'कटुकातिविषाक्षपा' इति केचित् पठन्ति । वातव्याधिप्रशमन इति आमाशयगत एव वातव्याधिः गृहीतव्यो न पक्वाशयादयः, क्ष-

विषयत्वेन वातकारित्वादस्य । अन्ये तु 'महाव्याधिप्रशमन' इति पठन्ति महाव्याधिरिह मेदोयुतोऽनिलो नान्यः ॥ १—४ ॥

पक्वाशयगते चापि देयं स्नेहविरेचनम् ॥
बस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥ ५ ॥

पक्वाशयगतवायोश्चिकित्सामाह—पक्वाशयेत्यादि । स्नेहविरेचनं तिल्वकसर्पिरादिविरेचनम् । बस्तयः शोधनीयाश्चेति 'शोधनद्रव्यनिःक्वाथास्तत्कल्कस्नेहसंयुता' इत्याद्याः । प्राशाश्च लवणोत्तरा इति स्नेहलवणकल्याणकलवणादयः । अन्ये तु प्राश्यन्त इति प्राशा आहाराः, न तु लेहाः । लवणोत्तरा लवणप्रधानाः । गयी त्वत्राह—पक्वाशयः पुनरिह द्विविधः—पित्तवाताशयभेदेन; तयोर्मध्ये पित्ताशयगते वायौ स्नेहविरेचनं तिल्वकसिद्धं एरण्डतैलादिभिर्वा, वाताशयगतस्य तु वायोर्मलकफपित्तैरावृतस्य यथादोषं कषायकल्कस्नेहबस्तयः । तत्र मलावृतवायौ विदारिकल्कसिद्धः स्नेहयुक्तो व्यक्तोष्णक्षारश्च बस्तिः, श्लेष्मावरणवायोर्व्यक्तक्षारोष्णो बस्तिः, त्रिवृदादिद्रव्यमूत्रविदारिकल्कसिद्धः पित्तावृते, स पुनरक्षारबस्तिः शीतः । शेषं समम् ॥ ५ ॥

कार्यो बस्तिगते चापि विधिर्बस्तिविशोधनः ॥

बस्तिगतस्य वायोश्चिकित्सितमाह—कार्य इत्यादि । बस्तिविशोधनो विधिरिति अश्मरीचिकित्सितोक्तो मूत्राघाताद्युक्तश्च ॥—

श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्यश्चानिलहा क्रमः ॥ ६ ॥

श्रोत्रादिषु प्रकुपितवायोश्चिकित्सितमाह—श्रोत्रेत्यादि । आदिशब्दात् त्वग्घ्राणजिह्वानेत्राणीन्द्रियाणि गृह्यन्ते । अत्र क्रमः 'स्नेहः स्वेदस्तथाभ्यङ्ग' इत्यादिकः दोषदूष्यप्रत्यनीको यथायथं कार्यः, स च इन्द्रियसात्म्यमपेक्ष्य कर्तव्यः; तेन स्नेहशब्दसामान्येऽपि चक्षुषी क्षीरसर्पिस्तर्पणं, तैलतर्पणं पुनः कर्णादिष्विति ॥ ६ ॥

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ॥
त्वङ्मांसासृक्शिरां प्राप्ते कुर्यात् चासृग्विमोक्षणम् ॥

धातूपधातुगतस्य वायोश्चिकित्सितमाह—त्वगित्यादि । स्नेहाभ्यङ्गोपनाहांश्च इत्यत्र चकारेण त्वग्गतवायौ हृद्यमप्यन्नपानमनुक्तं समुच्चीयते । त्वगत्र रसः, शिराः पुनरसृज उपधातुः, प्राप्ते गते इत्यर्थः । रक्तगते वायौ रक्तस्रावो रक्ताधिष्ठानवातनिवृत्त्यर्थः । यदा द्रव्यप्रभावविशेषेण खर्जूरमातुलुङ्गसौवर्चलादिस्नेहाभ्यङ्गादिभिर्न प्रशममेति तदा नियमेन रक्तावरणं परिज्ञाय रक्तमोक्षणं कर्तव्यं, न पुनरन्यथा । मेदोगते पुनरिहानिले चिकित्सा नोपदिष्टा, तस्य स्नेहाविषयत्वेन वातव्याधिकर्मणामविषयत्वात्; महावातव्याधौ पुनरावरणप्रसङ्गेन मेदोगतमनिलं वक्ष्यति ॥ ७ ॥

स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ॥
स्नायुसन्ध्यस्थिसंप्राप्ते कुर्यात् वायावतन्द्रितः ॥ ८ ॥

स्नायुगतस्य सन्ध्यस्थिगतस्य च वायोश्चिकित्सितमाह—स्नेहे-

त्यादि। स्नेहोऽत्र बाह्य आभ्यन्तरश्च। अतन्द्रितः अनलसः; एतेन चिरकालं निरन्तरक्रियेति दर्शयति॥ ८॥

निरुद्धेऽस्थनि वा वायौ पाणिमन्थेन दारिते[1]॥
नाडीं दत्त्वाऽस्थनि भिषक् चूषयेत्पवनं बली॥ ९॥

अस्थनि गते मज्जस्थे च कर्म निर्दिशन्नाह—निरुद्धे इत्यादि। त्वङ्मांसं शस्त्रेण विपाट्य अस्थि पाणिमन्थेन आराशस्त्रेण विद्ध्वा तत्र रन्ध्रे द्विमुखीं नाडीं प्रणिधाय मुखमारुता चूषणेन पवनापकर्षणं करणीयमिति। बली बलयुक्तः। बाह्याभ्यभ्यरैः स्नेहैश्चेति केचित् पठन्ति। तत्र बाह्यस्नेहः परिषेकावगाहाभ्यङ्ग-मस्तिष्कशिरोभ्यङ्गादिः, अभ्यन्तरस्तु पानबस्त्यादिः; अस्य पाठस्याभावान् निर्णयो न कृतः॥ ९॥

शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्यं शुक्रदोषचिकित्सितम्॥

शुक्रगतस्य वायोश्चिकित्सामाह—शुक्रेत्यादि। शुक्रदोषचिकित्सितमिति शुक्रशोणितशुद्ध्युक्तं चिकित्सितं वाजीकरणोक्तं मूत्रदोषचिकित्सितोक्तं च कार्यम्। तेष्वाद्यात् शुक्रदोषांस्त्रीनित्यादिकम्॥—

अवगाहकुटीकर्षुप्रस्तराभ्यङ्गबस्तिभिः॥ १०॥
जयेत्सर्वाङ्गजं वातं शिरामोक्षैश्च बुद्धिमान्॥
एकाङ्गगं च मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत्॥ ११॥

धातूपधातुगतमभिधाय सर्वाङ्गगतस्य वायोश्चिकित्सामाह—अवगाहेत्यादि। तत्र वातहरक्वाथपूर्णद्रोण्यादिषु अवगाहो द्रवस्वेदः। कुटी चतुर्द्वारा भूमावारोपिता अपनीतविधूमाङ्गारवातहरद्रवसिक्ता, सा च ऊष्मस्वेदः। कर्षुः पुरुषायाममात्रनिखातदग्धावनिप्रदेशे वातहरद्रवसिक्ते शयनं, स चोष्मस्वेदविशेषः। स्विन्नतुषधान्यादिभिरास्तृतायां भूमौ परिशयनं प्रस्तरः, सोऽपि चोष्मस्वेदविशेष एव। स्नेहपूर्वा अवगाहादयः। एते च सर्वाङ्गगते वाते सर्वाङ्गयोगिनः, उपनाहस्वेदस्तु अवयवगेऽपि वाते इति पश्चात्कार्यः। तापस्वेदस्त्वत्र रुक्षत्वादयुक्त एव। यद्यपि सर्वाङ्गगो वातप्रकोपः प्रायो धातुक्षयनिमित्तः, तथापि शोणिताधिष्ठानत्वात् रक्तमोक्षोऽपि युक्तः। शिरामोक्षैरिति बहुवचनात्पञ्चानां शिराणां मोक्षणं स्नेहादिभिरप्रशाम्यति वाते। एकाङ्गगतस्य वायोश्चिकित्सितमाह—एकाङ्गेत्यादि। शृङ्गैश्चेति बहुवचनमसकृत्प्रयोगज्ञापनाय। चकारेण सर्वाङ्गवातोक्तावगाहादयोऽप्यनुकृष्यन्ते। तैश्चावगाहादिभिरेकाङ्गगतमनवस्थितमेव वातं जयेत्। अवस्थितं शृङ्गैरेव॥ १०॥ ११॥

बलासपित्तरक्तैस्तु संसृष्टमविरोधिभिः॥

संसर्गजस्य चिकित्सामाह—बलासपित्तेत्यादि। बलासवातपित्तरक्तैस्तु संसृष्टं वातं अविरोधिभिः प्रतिकुर्यादित्युपस्कारः॥—

सुप्तिवाते त्वसृङ्मोक्षं कुर्यात्तु बहुशो भिषक्॥ १२॥
दिह्याच्च लवणागारधूमैस्तैलसमन्वितैः॥

रक्तावृतस्य वायोश्चिकित्सामाह—सुप्तेत्यादि। रक्तावरणक्रियया सुप्ततया लक्षितो वातः सुप्तवातः। सुप्तिः स्पर्शाज्ञानम्। न पुनः रसावरणकृतया सुप्ततया लक्षितो वातः, तस्य स्नेहोपनाहादिविषयत्वात्। अन्यधातुगतवायौ रक्तापकर्षणस्यायुक्तत्वात्। बहुशः बहून् वारान्, अल्पाल्पस्रावणात्, अन्यथा वातकोपः स्यात्। दिह्यात् लेपयेत्। अन्ये तु सुप्तवातस्त्वग्गतवातः, 'वैवर्ण्यं स्फुरणं रौक्ष्यं सुप्तिं चुमुचुमायनम्' इत्युक्तत्वात्। तेषां मते त्वङ्मांसेत्यादिना प्रागुक्तमपि शोणितमोक्षणमिह पुनरुक्तम्। लवणागारधूमैरित्यादिप्रदेहोऽधिक उक्तः॥ १२॥—

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं फलाम्लो रस एव च॥ १३॥
सुस्निग्धो धान्ययूषो वा हितो वातविकारिणाम्॥

सर्ववातविकारिणां भोजनान्याह—पञ्चमूलीत्यादि। पञ्चमूली आद्या द्वितीया वा। फलैर्दाडिमादिभिरम्लैः। रसः मांसरसः। धान्ययूषः कुलत्थादिवातहरो धान्ययूषः। सुस्निग्धशब्दो यूषरसाभ्यां सह संबध्यते। दोषप्रकृतिसात्म्यापेक्षया क्षीरादि प्रयोज्यम् 'वातेभ्यो भोजनं हितं' इति केचित् पठन्ति॥ १३॥—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः॥ १४॥
सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः॥
सुखोष्णः स्पष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्तितः॥ १५॥
तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम्॥

उपनाहस्वेदमाह—काकोल्यादिरित्यादि। काकोल्यादिः प्रसिद्धः। सवातघ्न इति सह वातघ्नैर्भद्रदार्वादिभिर्विदारिगन्धादिभिर्वर्तत इति सवातघ्नः। सर्वाम्लद्रव्यसंयुत इति अम्लद्रव्याणि शुक्तकाञ्जिकसुरासौवीरकदधिमस्त्वादीनि; केचिदाचार्या एवं वदन्ति अम्लद्रव्याणि दाडिमादीनि। आनूपौदकमांसेन सह वर्तत इति सानूपौदकमांसः। अत्रानूपशब्दोऽयं कूलचरेष्वेव वर्तते, औदकशब्देन तु कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्च गृह्यन्ते। ये पुनरुदकग्रहणं न पठन्ति ते तु पञ्चस्वपि वर्तयन्ति, सर्वस्नेहाः घृततैलवसामज्जानस्तैः समन्वितः। सुखोष्णः ईषदुष्णः, स्पष्टलवण इति स्पष्टानि व्यक्तानि सैन्धवादीनि लवणानि यत्र सः स्पष्टलवणः। उल्वणेन सह वर्तत इति सोल्बणः। उपनाहः बन्धनम्। एषां च भागमानमाह, "मांसेनात्रौषधं तुल्यं यावताम्लेन चाम्लता। तावन्तश्च चतुःस्नेहाः स्निग्धत्वं च यथा भवेत्"—इति। द्रव्यस्वभावं स्वेद्यदेशमप्यवेक्ष्य कल्पनीयमित्येके वदन्ति॥ १४॥ १५॥—

कुञ्चमानं रुजार्तं वा गात्रं स्तब्धमथापि वा॥ १६॥
गाढं पट्टैर्निबध्नीयात् क्षौमकार्पासकौर्णिकैः॥
बिडालनकुलोन्द्राणां चर्मगोण्यां मृगस्य वा॥ १७॥
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं शाल्वणेनोपनाहितम्॥

अनग्निमेव स्वेदं दर्शयन्नाह—कुञ्चमानमित्यादि। कुञ्च्यमानं संकोच्यमानं, तच्च शिरागतेन वायुना; यदाह, "कुर्यात् शिरा-

[1] 'दारयेत्' इति पाठान्तरम्। [2] 'विद्धे' इ पा०

गतः शूलं शिराकुञ्चनपूरणं"—इति। रुजार्तं वेदनार्तम् । अत्र प्रधानेन वायुना, एतेन पित्तरक्तावृते वाते बन्धनविधिर्निषिद्धः । अन्ये तु वाल्ककार्पासिकौर्णिकैरिति पठन्ति । तत्र वाल्कं बल्कलमयम् । उन्द्र पानीयबिडालः । चर्मगोणी चर्मप्रसेवकः[1], छगलादिगळ इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥—

स्कन्धवक्षस्त्रिकप्राप्तं वायुं मन्यागतं तथा ॥ १८ ॥
वमनं हन्ति नस्यं च कुशलेन प्रयोजितम् ॥

अवयवविशेषगते वायौ क्रियाविशेषमाह—स्कन्धेत्यादि । वक्षः स्तनान्तरालम् । त्रिकाः ऊर्ध्वत्रिकाः । नस्यमत्र शिरोविरेचनम् । कुशलेन क्रियाविदा अवस्थाविदा भिषजा इत्यर्थः ॥ १८ ॥—

शिरोगतं शिरोबस्तिर्हन्ति वाऽसृग्विमोक्षणम् ॥१९॥
स्नेहमात्रासहस्रं तु धारयेत्तत्र योगतः ॥

शिरोगतेऽपि विशेषमाह—शिर इत्यादि। चकारोऽत्र वमनं शिरोविरेचनं च अनुक्तमपि समुच्चिनोति । रक्तमोक्षणं पुनरत्र क्रियान्तरेणाप्रशाम्यति वाते कर्तव्यम्। शिरोबस्तिधारणे कालावधारणं निर्दिशन्नाह—स्नेहमित्यादि। मात्रा कालविशेषः। तथाहि—"निमिषोन्मेषणे पुंसां स्फोटनं वा तथाङ्गुलेः। अक्षरस्य लघोर्वापि मात्रा तूच्चारणं भवेत्"—इति। योगतः युक्तितः। युक्तिं चोत्तरतन्त्रे क्रियाकल्पे व्याख्यास्यामः । ननु वाते दशसहस्राण्युक्तानि, अत्र तु सहस्रमात्राधारणमुक्तमिति विरोधः । सत्यं, तत्र अक्षिणि स्थितानां शिराणामत्यन्तसूक्ष्मत्वात् तावतैव कालेन गुणो भवतीति जेज्जटः, गयी तु योगत इति योगे स्वस्थवृत्ते मात्रासहस्रधारणोपदेशं मन्यते । तत्र हि शालाक्यक्रियाकल्पोक्ते शिरोबस्तौ यथादोषं षडष्टदशसहस्राणि धारणमात्रा उक्ता, न स्वस्थस्य शिरोबस्तिधारणमात्रा तत्रोक्ता, अत इह स्वस्थस्य मात्रासहस्रधारणोपदेशः कृत इति ॥१९॥—

सर्वाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणम् ॥ २० ॥
रुणद्धि केवलो बस्तिर्वायुवेगमिवाचलः ॥

तत्र स्नेहबस्तिमेव वातव्याधौ दर्शयन्नाह—सर्वाङ्गेत्यादि ॥ २० ॥—

स्नेहस्वेदस्तथाभ्यङ्गो बस्तिः स्नेहविरेचनम् ॥ २१ ॥
शिरोबस्तिः शिरःस्नेहो धूमः स्नैहिक एव च ॥
सुखोष्णः स्नेहगण्डूषो नस्यं स्नैहिकमेव च ॥ २२ ॥
रसाः क्षीराणि मांसानि स्नेहाः स्नेहान्वितं च यत् ॥
भोजनानि फलाम्लानि स्निग्धानि लवणानि च॥२३॥
सुखोष्णाश्च परीषेकास्तथा संवाहनानि च ॥
कुङ्कुमागुरुपत्राणि कुष्ठैलातगराणि च ॥ २४ ॥
कौशेयौर्णिकरोमाणि कार्पासानि गुरूणि च ॥
निवातातपयुक्तानि तथा गर्भगृहाणि च ॥ २५ ॥
मृद्वी शय्याऽग्निसन्तापो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥
समासेनैवमादीनि योज्यान्यनिलरोगिषु ॥ २६ ॥

इदानीं सर्ववातव्याधीनामुक्तानामनुक्तानां च सामान्येन सकलं प्रत्यनीकं दर्शयन्नाह—स्नेहस्वेदेत्यादि । स्नेहस्वेद इति स्नेहस्वेदो न रूक्षस्वेदः, तस्य वातकारित्वात् । अन्ये तु स्नेहः स्वेद इति विच्छिद्य पठन्ति, तन्मते स्नेहान्वितं च यदिति स्नेहग्रहणं पुनरुक्तम् । रसाः मांसरसाः । स्नेहाः घृताद्यः । स्नेहान्वितं च यदिति यत्किञ्चित् वस्तु घृतादियुक्तमित्यर्थः, अथवा स्नेहगुणयुक्तं यत् किञ्चिद् वस्तु । फलाम्लानि दाडिमाद्यम्लीकृतानि । संवाहनं सुखकरस्पर्शः । कौशेयेत्यादि आवरणानीति शेषः । कौशेयं कोशकारकृमिलोमोद्भतं 'तसर' इति लोके । और्णिकरोमाणि मेषादिरोमजातानि रोमाणीत्यर्थः । गर्भगृहाणि अभ्यन्तरगृहादीनीत्यर्थः । एतानि च यथावस्थं यथाव्याधि च प्रयोज्यानि ॥ २१—२६ ॥

त्रिवृद्दन्तीसुवर्णक्षीरीसप्तलाशङ्खिनीत्रिफलाविडङ्गानामामक्षसमाः कल्का बिल्वमात्रः कल्कस्तिल्वकमूलकम्पिल्लकयोस्त्रिफलारसदध्नि पात्रे द्वे द्वे घृतपात्रमेकं तदैकध्यं संसृज्य विपचेत्, तिल्वकसर्पिरेतत् स्नेहविरेचनमुपदिशन्ति वातरोगेषु । तिल्वकविधिरेवाशोकरम्यकयोर्द्रष्टव्यः ॥ २७ ॥

तिल्वकसर्पिरुत्पादयति—त्रिवृदित्यादि । त्रिवृदादयो विडङ्गान्ताः अक्षसमाः कर्षप्रमाणा इत्यर्थः । सुवर्णक्षीरी कङ्कुष्टम् । सप्तला यवतिक्ताभेदः, शङ्खिन्यपि तद्भेदः । बिल्वमात्रेत्यादि । तिल्वकः पट्टिकारोध्रः । कम्पिल्लकः रोचनिका । एतयोः प्रत्येकं बिल्वमात्रः बिल्वप्रमाण इत्यर्थः । त्रिफलेत्यादि त्रिफलाक्वाथपात्रे द्वे, दधिपात्रेऽपि द्वे, पात्रमाढकः चतुःषष्टिपलानि, स च द्रवत्वाद् द्विगुणो ज्ञेयः, घृतपात्रमप्येवम् । तिल्वकविधिमतिदिशन्नाह—तिल्वकेत्यादि, कल्पना चेयं—तिल्वकस्थानेऽशोकः, अन्ये तु रम्यकः, शेषं पुनः कम्पिल्लकत्रिवृद्दन्त्यादि त्रिफलारसादि समानं पूर्वेण। रम्यको द्रेक्का पर्वतनिम्बः 'राजनिम्ब' इति लोके ॥ २७ ॥

तिलपरिपीडनोपकरणकाष्ठान्याहृत्यानल्पकालं तैलपरिपीतान्यणूनि खण्डशः कल्पयित्वाऽवक्षुद्य महति कटाहे पानीये आप्लाव्य क्वाथयेत्, ततः स्नेहमम्बुपृष्ठाद्यदुदेति तत् सरकपाण्योरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापं च स्नेहपाककल्पेन विपचेदेतदणुतैलमुपदिशन्ति वातरोगेषु; अणुभ्यस्तैलद्रव्येभ्यो निष्पाद्यते इत्यणुतैलम् ॥ २८ ॥

अणुतैलमुत्पादयन्नाह—तिलेत्यादि । अणुभ्यस्तैलद्रव्येभ्यो निष्पीड्यते इत्यणुतैलम् । तिलपरिपीडनोपकरणकाष्ठानि चक्रयष्टिमर्कटिकाप्रभृतीनि । अनल्पकालं तैलपरिपीतानि चिरकालं तैलभावितानीत्यर्थः । अणूनि सूक्ष्माणि । खण्डशः कल्पयित्वा कृत्वेत्यर्थः। अवक्षुद्य सुष्ठु पिष्ट्वा चूर्णयित्वा च । आप्लाव्य प्रक्षि-

[1] 'चर्मप्रवेशकः' इति पाठान्तरम् ।

प्य । अम्बुपृष्ठात् पानीयोपरि । यदुदेति उदुत्पद्यते । तत्सरकपाण्योरन्यतरेण एकेन । आदाय गृहीत्वा । सरकं मृण्मयं पात्रं 'शराव' इति लोके, गयी तु सरकं कांस्यताम्रादिभाजनं; पाणिर्हस्तः । वातघ्नौषधानि भद्रदार्वादीनि । प्रतिवापः कल्कः । स्नेहपाककल्पेन विपचेदिति स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः, स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रव इत्यर्थः । द्रवाः पुनरत्र वक्ष्यमाणतैलोदिताः क्वाथमांसरसक्षीरास्तानि चत्वारि समभागानि । अणुभ्य इत्यादि कारणाणुत्वेन कार्येषु अणुत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ महापञ्चमूलकाष्ठैर्बहुभिरवदह्याऽवनिप्रदेशमसितमुषितमेकरात्रमुपशान्तेऽग्नावपोह्य भस्म निवृत्तां भूमिं विदारिगन्धादिसिद्धेन तैलघटशतेन तुल्यपयसाऽभिषिच्यैकरात्रमवस्थाप्य ततो यावती मृत्तिका स्निग्धा स्यात् तामादायोष्णोदकेन महति कटाहेऽभ्यासिञ्चेत्, तत्र यत्तैलमुत्तिष्ठेत् तत्पाणिभ्यां पर्यादाय स्वनुगुप्तं निदध्यात्; ततस्तैलं वातहरौषधक्वाथमांसरसक्षीराम्लभागसहस्रेण सहस्रपाकं विपचेद् यावता कालेन शक्नोति पक्तुं, प्रतिवापश्चात्र हैमवता दक्षिणापथगाश्च गन्धा वातघ्नानि च, तस्मिन् सिध्यति शङ्खानाध्मापयेद् दुन्दुभिं घातयेत् छत्रं साधु धारयेद्वालव्यजनैश्च वीजयेद् ब्राह्मणसहस्रं भोजयेत्, तत् साधु सिद्धमवतार्य सौवर्णे राजते मृण्मये वा पात्रे स्वनुगुप्तं निदध्यात्, तदेतत् सहस्रपाकमप्रतिवारवीर्यं राजार्हं तैलं, एवं भागशतविपक्वं शतपाकम्॥ २९ ॥

सहस्रपाकं व्युत्पादयन्नाह—अथेत्यादि । पञ्चमूलप्रमाणं तैलं भूमिभागप्रमाणेन परिस्राव्य । असितं कृष्णभूमिप्रदेशमित्यर्थः । उषितं स्थितम् । अपोह्य भूमिं पयसा स्फोटयित्वा । निवृत्तां उपशान्ततापामित्यर्थः । विदारिगन्धादीत्यादि कल्ककषायकल्पेन विदारिगन्धादिपक्वेन तैलघटशतेन तुल्यपयसा भूमिमभिसिंचयेत् । तैलमत्र तिलतैलम् । स्निग्धेति तैलक्षीराभ्यामार्द्रीकृतेत्यर्थः । महति कटाहे अत्रैकवचनं जात्यपेक्षया । तेनैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु वा । अभ्यासिञ्चेत् प्लावयेत् । वातहरौषधानि भद्रदार्वादीनि । क्वाथः क्वाथकल्पेन सिद्धः । मांसरसः जाङ्गलमांसरसकल्केन सिद्धः । क्षीरं गोक्षीरं, अम्लं काञ्जिकम् । भागसहस्रेणेति अत्र भागश्चतुर्थांशः, तेन वातहरक्वाथमांसरसक्षीराम्लानां प्रत्येकं भागसहस्रं, तेनैतदुक्तं भवति—प्रतिपाकं क्वाथादिभिस्तैलापेक्षया प्रत्येकं पादिकैः समुदायतस्तैलसमैः सहस्रपाकं यथा भवति एवं वारसहस्रं पचेदिति गयी । जेज्जटस्तु क्वाथादीनां समुदायतस्तैलापेक्षया चतुर्थांशानां सहस्रमपि एकवारमेव निक्षिप्य विपचेदिति मन्यते । सहस्रपाकमिति तु संज्ञा । प्रत्येकं सहस्रवारान् पाके सति तैलोपक्षयः स्यात् । एतच्च गयदासेन दूषितं, तद्यथा—नहि सर्वतैलोपक्षयो भवति, किन्तु किञ्चिदेव, प्रतिपाकं क्षीरस्य पादिकस्य प्रवेशात्, अल्पः पुनरुपक्षयो राज्ञां महाधनानां यत्किञ्चिदेवेति । तस्मात् महाचार्याभ्यां व्याख्यातत्वात् पाकप्रकारद्वयमपि प्रमाणं, यद्यपि द्रवसहस्रभागेन शतं वारान् विपचेदिति केनचिदुक्तं तथापि ईदृशं न बोद्धव्यं, प्रमादव्याख्यानत्वात् । प्रतिवापश्चात्र गन्धकल्कस्यावाप इत्यर्थः। हैमवता इति हैमवता उत्तरापथसंभूताः, ते पुनः कस्तूरीशठीकुष्ठमांसीसरलसुरदारुमुरात्वगादयः । दक्षिणपथगाः चन्दनजातीफलकक्कोललवङ्गादयः। तैः कल्कीकृतैस्तैलपादिकैः। वातघ्नानि चेति वातघ्नैरपि शतपुष्पामिसिप्रभृतिभिर्वातहरगणपरिपठितैः । तत्र शङ्खाध्मापनादेरचिन्त्यशक्तित्वात् अतिशयव्युत्पादनार्थाः। अन्ये तु दुग्धवसाभ्यामभ्यासिञ्चेदिति पठन्ति, तन्न पठितव्यं, विवेककर्तृभिरुपाध्यायैरव्याख्यातत्वात् । शतपाकमुत्पादयन्नाह—एवं भागशतमित्यादि । एतत् सुबोधम् ॥ २९ ॥

गन्धर्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाटरूषकपूतीकारग्वधचित्रकादीनां पत्राणि आर्द्राणि लवणेन सहोदूखलेऽवक्षुद्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्भिर्दाहयेत्; एतत्पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु । इति पत्रलवणम् ॥ ३० ॥

वातप्रधानेषु कफप्रधानेषु वा तथा सङ्कुचिताध्मातादिषु भोजनोपयोगीनि लवणान्युत्पादयन्नाह—गन्धर्वेत्यादि । गन्धर्वहस्त एरण्डः, मुष्ककः कृष्णपुष्पमुष्ककः, नक्तमालः करञ्जः, पूतीकः चिरबिल्वः, सर्वपत्रसमं लवणं सैन्धवं देयमिति वृद्धवैद्याः । एतद्वातरोगेषु कफप्रायेषु ॥ ३० ॥

एवं स्नुहीकाण्डवार्ताकुशिग्रुलवणानि सङ्क्षुद्य घटं पूरयित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जभिः प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्भिर्दाहयेत्; एतत् स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु । इति काण्डलवणम् ॥ ३१ ॥

एवमित्यादि स्नुहीकाण्डः सेहुण्डयष्टिः । चतुःस्नेहस्य लवणस्य सैन्धवस्य च सर्वद्रव्येण समत्वं बोद्धव्यम् । वातरोगेषु वातप्रायेषु ॥ ३१ ॥

गण्डीरपलाशकुटजबिल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रकनादेयीकृष्णगन्धानीपनिर्दहन्यटरूषकनक्तमालकपूतिकबृहतीकण्टकारिकाभल्लातकेङ्गुदीवैजयन्तीकदलीवाष्पद्वयेक्षुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोक्षकाशोका इत्येवं वर्गं समूलपत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संसृष्टं पूर्ववत् दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेत्, प्रतिवापश्चात्र हिङ्ग्वादिभिः पिप्पल्यादिभिर्वा । इत्येतत् कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाग्निसङ्गाजीर्णार्शोऽरोचकार्तानां कासादिभिरुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति ॥ ३२ ॥

१ 'शक्नुयात्' इति पाठान्तरम् ।

गण्डीरेत्यादि । गण्डीरो द्विविधः स्थलजो जलजश्च; तत्र स्थलजो हरितशाकपठितः, जलजो जलपिप्पलीगण्डीरः; पलाशः शठी; नादेयी जलजम्बूः; कृष्णगन्धा शोभाञ्जनकः; नीपः महाकदम्बः; निर्दहनी मोरटः, अग्निमन्थ इत्येके, अपरे चित्रकमाहुः; वैजयन्ती अरणिका; वाष्पद्वयं तत्र लोहितं कृष्णं च सिन्धुविषये, केचिद्वर्षाभूद्वयमिति पठन्ति; इक्षुरकः तालमखाना; सर्वद्रव्यसमं सैन्धवलवणं; एतत् सर्वं मुषूखले संक्षुद्य दहेत् । तद्भस्म पृथक् कृत्वा लवणात्, क्षारकल्पेन परिस्राव्य, तत्र लवणं प्रक्षिप्य, क्षारवत् मृद्वग्निना पचेत् । प्रतिवापश्चात्र लवणपादः पिप्पल्यादेर्हिङ्ग्वादेर्वा । अग्निसङ्गोऽग्निमान्द्यम् । अजीर्णः अलसकविसूचिकादिः । कासादिभिरिति आदिशब्दात् श्वासहिक्कादयः कफवातजाः । केचित् प्रतिवापं पिप्पल्यादिं मन्यन्ते, हिङ्ग्वादिमपरे, हिङ्ग्वादिं पिप्पल्यादिं चान्ये, एतत् त्रयमपि प्रमाणं, पूर्वेषामाचार्याणां संमतत्वात् ॥ ३२ ॥

भवति चात्र ।

विष्यन्दनादुष्णभावाद्दोषाणां च विपाचनात् ॥ संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते ॥ ३३ ॥

लवणफलानुशंसामाह—विष्यन्दनादित्यादि । विष्यन्दनात् स्रवणात् । लवणफलानुशंसां केचिदभिदधति, अन्ये अनार्षमाहुः ॥ ३३ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सास्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो महावातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

द्विविधं वातशोणितमुत्तानमवगाढं चेत्येके भाषन्ते; तत्तु न सम्यक्, कुष्ठवदुत्तानं भूत्वा कालान्तरेणावगाढीभवति, तस्मान्न द्विविधम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञानन्तरं तन्त्रान्तरोक्तत्वात् द्वैविध्यनिराकरणमाह—द्विविधमित्यादि । उत्तानं त्वङ्मांसाश्रयम् । अवगाढं अन्तराश्रयम् ॥ १—३ ॥

तत्र बलवद्विग्रहादिभिः प्रकुपितस्य वायोर्गुरूष्णाध्यशनशीलस्य प्रदुष्टं शोणितं मार्गमावृत्य घातेन सहैकीभूतं युगपद्वातरक्तनिमित्तां वेदनां जनयतीति वातरक्तं; तत्तु पूर्वं हस्तपादयोरवस्थानं कृत्वा पश्चात् देहं व्याप्नोति । तस्य पूर्वरूपाणि तोददाहकण्डूशोफस्तम्भत्वक्पारुष्यशिरास्नायुधमनिस्पन्दनसक्थिदौर्बल्यानि श्यावरक्तमण्डलोत्पत्तिश्चाकस्मात्पाणिपादतलाङ्गुलिगुल्फमणिबन्धप्रभृतिषु । तत्र अप्रतिकारिणोऽपथ्यचारिणश्च रोगो व्यक्तः, तस्य लक्षणमुक्तं; तत्राप्रतिकारिणो वैकल्यं भवति ॥ ४ ॥

तस्येदानीं संप्राप्तिपूर्विकां निरुक्तिं निर्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि । बलवद्विग्रहादयः व्रणप्रश्नोक्ताः । गुरूष्णाध्यशनादयश्च तत्रैवोक्ताः । युगपत् एककालम् । तस्येत्यादि । मणिबन्धः पाणिमूलम् । तत्र बलवद्विग्रहादिभिरित्यारभ्य यावदपथ्यचारिणश्चेत्यत्र ग्रन्थस्यार्थो निदानपरिपठितोऽपि वातरक्तस्य दुःसाध्यत्वज्ञापनायात्रापि पठनीयः । तत्रेत्यादि तत्रेति पूर्वरूपे । अपथ्यचारिणः अयथार्थकारिणः । रोगो व्यक्तः विकारः प्रकटो भवतीत्यर्थः । तत्रेति रोगव्यक्तौ । वैकल्यं विकलता । एतेनासाध्यत्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

भवति चात्र ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥ स्थूलानां सुखिनां चापि वातरक्तं प्रकुप्यति ॥ ५ ॥

इदानीं विशेषेण वातशोणिताश्रयं निर्दिशन्नाह—प्रायश इत्यादि । सुकुमाराणां स्थूलानां सुखितानां च प्रायेण व्यायामाभावात् । व्यायामेन मिथ्याहारविहारयोरप्यदोषत्वात् अल्पदोषत्वाद्वा विकारासंभवः ॥ ५ ॥

तत्र प्राणमांसक्षयपिपासाज्वरमूर्च्छाश्वासकासस्तम्भारोचकाविपाकविसरणसंकोचनैरनुपद्रुतं बलवन्तमात्मवन्तमुपकरणवन्तं चोपक्रमेत् ॥ ६ ॥

कीदृश उपक्रमस्तदाह—तत्रेत्यादि । बलवन्तमिति उपचयशक्तिलक्षणोभयबलयुक्तं; प्राणमांसक्षयशब्देन उभयलक्षणस्य निवृत्तिविषयत्वादेव प्रवृत्तिविषयमप्युभयलक्षणमेव बलम् ॥ ६ ॥

तत्र आदावेव बहुवातरूक्षम्लानाङ्गादृते मार्गावरणाद्दुष्टशोणितमसकृदल्पाल्पमवसिञ्चेद्वातकोपभयात्; ततो वमनादिभिरुपक्रमैरुपपाद्य प्रतिसंसृष्टभक्तं वातप्रबले पुराणघृतं पाययेत्; अजाक्षीरं चार्धतैलं मधुकाक्षयुक्तं, शृगालविन्नासिद्धं वा शर्करामधुमधुरं, शुण्ठीशृङ्गाटककशेरुकसिद्धं वा, श्यामारास्नासुषवीशृगालविन्नापीलुशतावरीश्वदंष्ट्राद्विपञ्चमूलीसिद्धं वा; द्विपञ्चमूलीकाथाष्टगुणसिद्धेन च पयसा मधुकमेषशृङ्गीश्वदंष्ट्रासरलभद्रदारुवचासुरभिकल्कप्रतीवापं तैलं पाचयित्वा पानादिषूपयुञ्जीत, शतावरीमयूरककिणिह्यजमोदमधुकक्षीरविदारीबलातिबलातृणपञ्चमूलीक्वाथसिद्धं वा काकोल्यादिप्रतिवापं, बलातैलं शतपाकं वेति; वातहरमूलसिद्धेन च पयसा परिषेचनमस्मै वा कुर्वीत; यवमधुकैरण्डतिलवर्षाभूभिर्वा प्रदेहः कार्यः, तत्र चूर्णितेषु यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु प्रत्येकशः काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकबलातिबलाबिसमृणालशृगालविन्नामेषशृङ्गीपियालशर्करा-

कशेरुकसुरभिवचाकल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धाः पञ्च पायसाः व्याख्याताः, स्नैहिकफलसारोत्कारिका वा, चूर्णितेषु यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु विचित्रमत्स्यपिशितवेशवारो वा, बिल्वपेशिकातगरदेवदारुसरलारास्नाहरेणुकुष्ठशतपुष्पासुरादधिमस्तुयुक्त उपनाहो मातुलुङ्गाम्लसैन्धवघृतमिश्रः; मधुशिग्रुमूलमालेपे, तिलकल्कश्चेति वातप्रबले ॥ ७ ॥

तत्र दोषदूष्ययोः पूर्वं दूष्यचिकित्सितमेव निर्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि । बहुवातत्वेन हेतुना रूक्षमस्निग्धं, म्लानं शुष्यदङ्गं, यस्य देहिनस्तस्माद्दते इत्यर्थः । मार्गावरणं मार्गावरोधनं, तस्मात् दुष्टशोणितं प्रकुपितरुधिरम् । असकृत् अनेकवारान् । अवसिञ्चेत् स्नापयेदित्यर्थः। दोषचिकित्सितमाह—ततो वमनादिभिरित्यादि । आदिशब्दाद् विरेचनास्थापनानुवासनादिभिरुपक्रमैः चिकित्साधिकारः । उपपाद्य योजयित्वा । प्रतिसंसृष्टभक्तमिति प्रतिसंसृष्टं पेयादिक्रमेण त्यक्तं भक्तं यस्य पुरुषस्येत्यर्थः । वातप्रबले वातरक्ते । पुराणघृतं कालेनैव पक्वम् । तत्र पाणिगतं वातरक्तमूर्ध्वगतदोषेण, पादगतं वातरक्तमधोगतेन दोषेण भवति । तत्र पाणिगते कफपित्तानुबन्धे वमनविरेचने, तत्रैव जीर्णघृतपानं; पादगते चानुबन्धे आस्थापनपूर्वमनुवासनम् । तत्रैकं शुद्धिदिनं, संसर्जनदिनानि षट्, अष्टमे स्नेहाङ्गभोजनं, नवमे पुराणघृतपानमिति । अजाक्षीरमर्धतैलं यष्टिमधुककर्षयुक्तं; तदेव पृश्निपर्ण्यादिसिद्धं, शुण्ठ्यादिसिद्धं, श्यामादिसिद्धं, वेत्येवं त्रिषु योगेषु अजाक्षीरमर्धतैलमभिसंबध्यते; तत्रार्धतैलमिति अजाक्षीरस्य भागद्वयं तैलस्य एक इत्यर्थः। शृगालविन्ना पृश्निपर्णी, तया सिद्धं क्षीरपाककल्पनया । श्यामा त्रिवृद्विशेषः, वृद्धदारुक इत्यन्ये । रास्ना सुरसा (काँटा आमरुल्) इति भाषा । सुषवी पानीयवल्ली । पुराणघृततैलं निर्दिश्य पक्वतैलं निर्दिशन्नाह—द्विपञ्चमूलीत्यादि । द्विपञ्चमूलीं कषायकल्पेन विपाच्य पादशेषेण तेनाष्टगुणेन क्षीरं साधयेत्, क्षीरशेषमवतार्य तेन मधुकादिकल्कयुक्तं तैलं साधयेदिति । सुरभिः रास्ना । प्रतिवापः प्रक्षेपः । पानादिषु इत्यादिशब्दादभ्यङ्गपरिषेकादयः । शतावरीत्यादि सिद्धं तैलमिति शेषः । मयूरकः अपामार्गः । क्षीरविदारी दीर्घकन्दा भृशं मधुरा । तृणपञ्चमूली कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञा । शतपाकमिति बलाक्वाथकल्काभ्यां शतशः कृत्वा विपाच्य प्रयोज्यं; श्रीजेज्जटस्तु बलातैलं मूढगर्भोक्तमाह, शतपाकं तु सहस्रपाकतुल्यमेवाह । एते च योगा दोषादीनवेक्ष्य यथावस्थं योज्याः । अन्तःपरिमार्जनमभिधाय बहिःपरिमार्जनं निर्दिशन्नाह—वातहरेत्यादि । वातहरं दशमूलम् । अम्लैरिति सुरासौवीरकतुषोदकादिभिः । प्रदेहः प्रलेपः । तत्रेत्यादि तत्र चूर्णितेषु यवादिषु पञ्चसु प्रत्येकं काकोल्यादिवचान्तकल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धाः पञ्च पायसाः व्याख्याताः । ते तु नातिद्रवा नातिसान्द्राः प्रदेहयोग्या योज्याः । पयसा संस्कृताः पायसाः । यद्यपि सर्पिरादीनि संस्कारकत्वेनोपन्यस्तानि तथापि पय एव प्रधानमिति तद्व्यपदेशः । स्नेहफलानि तिलैरण्डातसीबिभीतकादीनि । तेषां यथासंभवं सारो मज्जा । अत्रानुक्तमपि क्षीरं स्नेहफलकल्कपाकनिष्पत्तये कल्पनीयम् । उत्कारिका लप्सिका । चूर्णितेष्वित्यादि पिशितवेशवारः मांसमयो वेशवारः । अन्ये तु नलमीनमत्स्यामिषवेशवारो वेति पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—नलमीनः रोहितभेदः, पामरेषु मिउक्क इति प्रसिद्धः, 'मण्डि' इति अन्ये, तीरभुक्तौ तु जनास्तं अल्लपिल्लमाहुः । तत् ग्रहणं विशेषार्थं, मत्स्यशब्देन तु सर्वे एव गृह्यन्ते। अन्ये तु आनुपमत्स्यामिषवेशवारैरिति पठन्ति, आमिषशब्देन आनूपमांसमाहुः । तथा वातरक्तेऽपि चरकः—"औदकप्रशस्तवेशवारसुसंस्कृता जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने"—इति। विचित्रमत्स्यपिशितवेशवारो वेति क्वचित् । बिल्वेत्यादि बिल्वपेशिकादि पेष्यं, सुरादि तस्य पेषणाय द्रवं, बिल्वपेषिका बालबिल्वगिरः । सरला त्रिवृत् । मातुलुङ्गेत्यादि मातुलुङ्गादिभिः सह शोभाञ्जनकमूलं ससैन्धवमालेपः । तिलकल्कश्चेति तिलानां मातुलुङ्गादिरसपिष्टानां पूर्ववदेवालेप इत्येके, केवल एव तिलकल्क इत्यन्ये ॥ ७ ॥

पित्तप्रबले द्राक्षारेवतकट्फलपयस्यामधुकचन्दनकाश्मर्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाययेत्, शतावरीमधुकपटोलत्रिफलाकटुरोहिणीकषायं, गुडूचीकषायं वा, पित्तज्वरहरं चन्दनादिकषायं शर्करामधुमधुरं; तिक्तकषायसिद्धं वा सर्पिः; बिसमृणालभद्रश्रियपद्मककषायेणार्धक्षीरेण परिषेकः, क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातण्डुलोदकैर्वा द्राक्षेक्षुकषायमिश्रैर्मस्तुमद्यधान्याम्लैः;जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषाभ्यङ्गः, शतधौतघृतेन वा, काकोल्यादिकल्कविपक्वेन वा सर्पिषा; शालिषष्टिकनलवञ्जुलतालीशशृङ्गाटकगलोड्यगौरीगैरिकशैवलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिर्धान्याम्लपिष्टैः प्रदेहो घृतमिश्रः, वातप्रबलेऽप्येष सुखोष्णः प्रदेहः कार्यः ॥ ८ ॥

पित्तानुबन्धस्य चिकित्सां निर्दिशन्नाह—पित्तेत्यादि। आरेवतकः किरमालकः । पयस्या अर्कपुष्पी, क्षीरविदारिकेत्यन्ये । शतावरीत्यादि । मधुराणि काकोल्यादीनि, तिक्तानि पटोलादीनि, कषायाणि त्रिफलादीनि, तेषां कषायकल्काभ्यां सिद्धं घृतं पाययेदित्यर्थः । बिसेत्यादि बिसं भिषण्टकमिति लोके । मृणालं पद्मनालम् । भद्रश्रियं शुक्लचन्दनम् । परिषेकः सर्वतो धारासेचनम् । क्षीरेत्यादि क्षीरेक्षुरसाभ्यामेको योगः । मधुकादिभिर्द्वितीयो योगः। द्राक्षादिकषायमिश्रैर्मस्त्वादिभिस्तृतीयः। जीवनीयेत्यादि काकोल्यादिकषायकल्कविपक्वेन सर्पिषाभ्यङ्गः, शतधौतघृतेन वाभ्यङ्ग इत्यर्थः। शालीत्यादि । वञ्जुलो वेतसः ।

गलोड्यं पद्मबीजम्। गौरी हरिद्रा । शैवलं शैवालम् । धान्याम्लं काञ्जिकम् । अयं च प्रदेहः शीतो बहुलश्च कर्तव्यः ॥ ८ ॥

रक्तप्रबलेऽप्येवं, बहुशश्च शोणितमवसेचयेत्, शीततमाश्च प्रदेहाः कार्या इति ॥ ९ ॥

पित्तप्रबलचिकित्सितमुक्तमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह—रक्तेत्यादि ९॥

श्लेष्मप्रबले त्वामलकहरिद्राकषायं मधुमधुरं पाययेत्, त्रिफलाकषायं वा; मधुकशृङ्गवेरहरीतकीतिक्तरोहिणीकल्कं वा सक्षौद्रं तोयेन, गुडहरीतकीं वा भक्षयेत्; तैलमूत्रक्षारोदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनिःक्वाथैश्च परिषेकः, आरग्वधादिकषायैर्वोष्णैः; मस्तुमूत्रसुराशुक्तमधुकसारिवापद्मकसिद्धं वा घृतमभ्यङ्गः; तिलसर्षपातसीयवचूर्णानि श्लेष्मातककपित्थमधुशिग्रुमिश्राणि क्षारमूत्रपिष्टः प्रदेहः, श्वेतसर्षपकल्कः, तिलाश्वगन्धाकल्कः, पियालसेलुकपित्थत्वक्कल्कः, मधुशिग्रुपुनर्नवाकल्कः, व्योषतिक्तापृथक्पर्णीबृहतीकल्क इत्येते पञ्च प्रदेहाः सुखोष्णाः क्षारोदकपिष्टाः, शालपर्णी प्रश्निप्रर्णी वृहत्यौ वा क्षीरपिष्टास्तर्पणमिश्राः ॥ १० ॥

रोहिणीकल्कमित्यत्रापि चूर्णमित्येके, तत् सक्षौद्रं मूत्रतोययोरन्यतरेण, गुडहरीतकीं वा भक्षयेत् । तैलेत्यादि तैलादिभिः कोष्णैः परिषेकः। आरग्वधादीत्यादि परिषेक इति शेषः। मस्त्वित्यादि प्रत्येकं मस्त्वादिभिः चतुर्भिः घृतसमैः मधुकादिभिस्त्रिभिः पादकल्कैः पक्वेन सर्पिषाभ्यङ्गः । तिलेत्यादि श्लेष्मातकः शेलुः 'लिसोडा' इति लोके । अपरान् पञ्च प्रदेहानाह—श्वेतेत्यादि । प्रथम एकाङ्गः, द्वितीयो द्व्यङ्गः, तृतीयस्त्र्यङ्गः, चतुर्थो द्व्यङ्गः, पञ्चमः षडङ्ग इति।अपरमेकं प्रदेहमाह—शालिपर्णीत्यादि । तर्पणमिश्राः यवशक्तुयुताः ॥ १० ॥

संसर्गे सन्निपाते च क्रियापथमुक्तं मिश्रं कुर्यात् ॥ ११ ॥

अनुबन्धभूतदोषद्वयत्रयजन्मनो वातशोणितस्य चिकित्सितं दर्शयन्नाह—संसर्ग इत्यादि । तत्र संसर्गे द्वयोर्द्वयोर्दोषयोर्मिश्रीकृत्य, सन्निपाते तु त्रयाणामपि एते चोपक्रमाः ॥ ११ ॥

सर्वेषु च गुडहरीतकीमासेवेत; पिप्पलीर्वा क्षीरपिष्टा वारिपिष्टा वा पञ्चाभिवृद्ध्या दशाभिवृद्ध्या वा पिबेत् क्षीरौदनाहारो दशरात्रं, भूयश्च अपकर्षयेत् एवं यावत् पञ्च दश वेति, तदेतत् पिप्पलीवर्धमानकं वातशोणितविषमज्वरारोचकपाण्डुरोगप्लीहोदरार्शःकासश्वासशोफशोषातिसारहृद्रोगोदराण्युपहन्ति; जीवनीयप्रतीवापं सर्पिः पयसा पाचयित्वाऽभ्यञ्जेत्; सहासहदेवाचन्दनमूर्वामुस्तापियालशतावरीकशेरुपद्मकमधुकशतपुष्पाकुष्ठानि क्षीरपिष्टः प्रदेहो घृतमण्डयुक्तः, सैरेयकाटरूषकबलातिबलाजीवन्तीसुषवीकल्को वा छागक्षीरपिष्टः, काश्मर्यमधुकतर्पणकल्को वा; मधूच्छिष्टमञ्जिष्ठासर्जरससारिवाक्षीरसिद्धं पिण्डतैलमभ्यङ्गः; सर्वेषु च पुराणघृतमामलकरसविपक्वं वा पानार्थे; जीवनीयसिद्धं परिषेकार्थे, काकोल्यादिक्वाथकल्कसिद्धं वा, सुषवीक्वाथसिद्धं वा, कारवेल्लकक्वाथमात्रसिद्धं वा; बलातैलं वा परिषेकावगाहबस्तिभोजनेषु; शालिषष्टिकयवगोधूमान्नमनवं भुञ्जीत पयसा जाङ्गलरसेन वा मुद्गयूषेण वाऽनम्लेन; शोणितमोक्षं चाभीक्ष्णं कुर्वीत; उच्छ्रितदोषे च वमनविरेचनास्थापनानुवासनकर्म कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

पटोलत्रिफलाभीरुगडूचिकटुकाकृतम् ॥
क्वाथं पीत्वा जयत्याशुवातशोणितजां रुजम् ॥ १३ ॥

शुद्धदेहस्य सामान्यं चिकित्सितं रोगमात्रप्रत्यनीकं निर्दिशन्नाह—सर्वेषु इत्यादि । पिप्पलीवर्धमानकं त्रिभिर्वृद्ध्या, सप्तभिर्वृद्ध्येति क्वचित्पाठः, सतु नातिप्रसिद्धः पाठः । जीवनीयेत्यादि सहा माषपर्णी । सहदेवा नाङ्गेरुकीति प्रसिद्धा । मूर्वा चोरस्नायुः१ पियालः चारः । घृतमण्डः घृतस्योपरि अच्छो भागः । सैरेयकेत्यादि सैरेयः कटशेलुवाकः । मधुच्छिष्टेत्यादि क्षीरमत्र चतुर्गुणम् । पिण्डतैलमिति अपरिस्रुतं किट्टयुक्तं; केश्चित् पिण्डतैले शतावरीत्यभिधीयते । सर्वेष्वित्यादि सर्वेषु पञ्चस्वपि वातरक्तेषु, एकद्वित्रिदोषजेषु अप्रयोगः । जीवनीयेत्यादि काकोल्यादिक्वाथकल्कमात्रसिद्धं घृतमिति शेषः । सुषवीत्यादि कारवेल्लादिकक्वाथमात्रसिद्धं वा घृतमिति शेषः । बलेत्यादि बलातैलं मूढगर्भोक्तम् । शालीत्यादि पयसा पित्तोत्तरे, जाङ्गलरसेन वातोत्तरे, मुद्गरसेन कफोत्तरे, सात्म्यापेक्षया वा । शोणितेत्यादि अभीक्ष्णं अनवरतम् । स्निग्धादिभिर्जितवाते नातिःसृते निश्चिते तु शोणितावरणे पुरुषव्याधिबलकालमवलोक्य कुर्वीत । वमनेत्यादि वमनादिकं यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथापि कफोत्कटे वमनं, विरेचनं पित्तरक्तोत्कटे, अनुवासनास्थापनकर्मणी वातोत्कटे च कर्तव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र ।

एवमाद्यैः क्रियायोगैरचिरोत्पतितं सुखम् ॥
वातासृक् साध्यते वैद्यैर्याप्यते तु चिरोत्थितम् ॥ १४ ॥

एवमाद्यैः एवंप्रकारैः । क्रियायोगैः उपायैः । अचिरोत्पतितं अल्पकालोत्पन्नम् ॥ १४ ॥

उपनाहपरीषेकप्रदेहाभ्यञ्जनानि च ॥
शरणान्यप्रवातानि मनोज्ञानि महान्ति च ॥ १५ ॥
मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च ॥
वातरक्ते प्रशस्यन्ते मृदुसंवाहनानि च ॥ १६ ॥

क्रियायोगानुक्तानुक्तांश्च संग्रहार्थे निर्दिशन्नाह—उपना-

हेत्यादि । शरणानि गृहाणि । अप्रवातानि निर्वातानि । मनोज्ञानि हर्षदानि । महान्ति विशालानि । गण्डोपधानानि गण्डपदेन मस्तकादीनामपि उपधानानि बोध्यानि । सुखानि चेति चकारात् मृदूनि च । संवाहनानि करमर्दनानि ॥ १५ ॥ १६ ॥

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णाम्ललवणाशनम् ॥
दिवास्वप्नमभिष्यन्दि गुरु चान्नं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

आहाराचारं निषिद्धं दर्शयन्नाह—व्यायाममित्यादि । व्यायाममैथुने कायकर्मणी, कोपः मानसं कर्म । उष्णं उष्णवीर्यम् । तेनानूपमांसं मधुरतिक्तं च काकमाच्यादि कटु च यत्किञ्चिदुष्णवीर्यं तद्गृह्यते । अम्ललवणे तु विशेषार्थं पृथगेव पठिते । अभिष्यन्दि दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजननम् ॥ १७ ॥—

अपतानकिनमत्रस्ताक्षमवक्रभ्रूवमस्तब्धमेढ्रमस्वेदनमवेपनमप्रलापिनमखट्वापातिनमबहिरायामिनं चोपक्रमेत् । तत्र प्रागेव स्नेहाभ्यक्तं स्विन्नशरीरमवपीडनेन तीक्ष्णेनोपक्रमेत्, शिरःशुद्ध्यर्थं; अनन्तरं च विदारिगन्धादिक्वाथमांसरसक्षीरदधिपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत्, तथा हि नातिमात्रं वायुः प्रसरति; ततो भद्रदार्वादिवातघ्नगणमाहृत्य सयवकोलकुलत्थं सानूपौदकमांसं पञ्चवर्गमेकतः प्रक्वाथ्य तमादाय कषायमम्लक्षीरैः सहोन्मिश्र्य सर्पिस्तैलवसामज्जभिः सह विपचेत् मधुरकप्रतीवापं, तदेतत् त्रैवृतमपतानकिनां परिषेकावगाहाभ्यङ्गपानभोजनानुवासननस्येषु विदध्यात्; यथोक्तैश्च स्वेदविधानैः स्वेदयेत्, बलीयसि वाते सुखोष्णतुषबुसकरीषपूर्णे कूपे निदध्यादामुखात्, तप्तायां वा अङ्गारचुल्ल्यां तप्तायां वा शिलायां सुरापरिषिक्तायां पलाशदलच्छन्नायां शाययेत्, कृशरावेशवारपायसैर्वा स्वेदयेत्; मूलकोरुबूकस्फूर्जार्जकार्कसप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्धं तैलमपतानकिनां परिषेकादिषु उपयोज्यं; अभुक्तवता पीतमम्लं दधि मरिचवचायुक्तमपतानकं हन्ति, तैलसर्पिर्वसाक्षौद्राणि च; एतत् शुद्धवातापतानकविधानमुक्तं, संसृष्टे संसृष्टं कर्तव्यं; वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्, ताम्रचूडकर्कटकृष्णमत्स्यशिशुमारवराहवसाश्चासेवेत, क्षीराणि वा वातहरसिद्धानि, यवकोलकुलत्थमूलकदधिघृततैलसिद्धां वा यवागूं, स्नेहविरेचनास्थापनानुवासनैश्चैनं दशरात्राहृतवेगमुपक्रमेत् । वातव्याधिचिकित्सितं चावेक्षेत, रक्षाकर्म च कुर्यादिति ॥ १८ ॥

अपतानकचिकित्सामाह—अपतानकिनमित्यादि । अत्रस्ताक्षं अनतिपतितनयनम् । अप्रलापिनं नासंबद्धभाषिणम् । अखट्वापातिनं खट्वाया न पततीति अखट्वापातिनम् । अयमर्थः—अपतानकवेगेन पतन्नेव पाणिभ्यां भूतलमवलम्बते हस्तपादद्वयेन खट्वापाती, न एतादृग्विधः इत्यर्थः । अबहिरायामिनं अपश्चान्मुखनामिनम् । शिरोविरेचनद्रव्याणि पिष्ट्वा अवपीड्य दीयते इत्यवपीडः । शुद्धवातापतानकेऽप्यत्र शिरोविरेचनं वायोः कफस्थानगतत्वेन सद्यः संज्ञाप्रबोधार्थम् । अनन्तरमिति शिरोविरेचनस्योर्ध्वमित्यर्थः । घृतं च विदारिगन्धादिक्वाथादिभिश्चतुर्भिर्द्रवैर्विदारिगन्धादिकल्कपादिकं साधनीयमिति । पानार्हं घृतमुक्त्वा सर्वकार्योपयोगिनं महास्नेहमाह—भद्रेत्यादि । भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरणेत्यादि । भद्रदार्वादियवकोलाद्यानूपौदकपञ्चवर्गक्वाथस्य काञ्जिकक्षीरयोश्च प्रत्येकं चत्वारो भागा इत्येके, गयदासस्तु अत्र क्षीरं स्नेहसमं मन्यते । आनूपौदकमांसं पञ्चवर्गमिति कूलचराः, प्लवाः, कोशस्थाः, पादिनो, मत्स्याश्चेति जेज्जटः; गयदासस्तु सानूपौदकमांसवर्गमित्येवं पाठं मन्यते; सानूपौदकमित्यन्ये, तेषां पञ्चानामपि वर्गाणां ग्रहणात् । अम्लानि सुरासौवीरकधान्याम्लादीनि सर्पींषि पचेत्, तैलवसामज्जभिः सह प्रत्येकं घृततुल्यं दत्त्वा; मधुरकप्रतिवापं काकोल्यादिकल्कप्रक्षेपम् । त्रैवृतमिति सर्पिषोऽत्र त्रिभिर्वृतत्वात् त्रैवृतम् । स्वेदविधानैरिति स्वेदावचारणीयाभिहितैः । निदध्यात् स्थापयेत् । ऊष्मस्वेदोऽयम् । अङ्गारचुल्ल्यां लोहकारचुल्ल्याम् । अयमुपनाहस्वेदः । उरुबूकः शुक्लैरण्डः । स्फूर्जकः फणिज्जकाकारः प्रायशः पारियात्रे भवति । अर्जकः कुठेरकः । शङ्खिनी यवतिक्ताभेदः । मूलकादीनां स्नेहचतुर्गुणेन रसेन सिद्धम् । मूलकादिपादकल्कमकल्कं वा पक्त्वा सुखोष्णं परिषेके द्रवस्वेदे इत्यर्थः; आदिशब्दादभ्यङ्गादिषु । मरिचवचायुक्तमित्यल्पवचामरिचम् । तैलेत्यादि एतत् शुद्धवातापतनकविधानमुक्तं, संसृष्टे संसृष्टं कर्तव्यमित्यादि अनुबन्धभूतयोः पित्तकफयोः संसर्गमुपलभ्य पित्तकफहरं संसृष्टं तदेव कर्तव्यं, जेज्जटस्तु संसृष्टवातरक्तचिकित्सा कर्तव्येत्याह । वेगान्तरेषु वेगोपरमेषु । ताम्रचूडः कुक्कुटः । कृष्णमत्स्यः कुलीरमत्स्याकारोऽशल्ककः । ताम्रचूडादिवसासेवा भोजनं, तदुक्तं वृद्धवाग्भटे—"कर्कटकुलीरशिशुमारवराहवसाः पाययेत्" ॥ १८ ॥

पक्षाघातोपद्रुतमम्लानगात्रं सरुजमात्मवन्तमुपकरणवन्तं चोपक्रमेत्, तत्र प्रागेव स्नेहस्वेदोपपन्नं मृदुना शोधनेन संशोध्यानुवास्यास्थाप्य च यथाकालमाक्षेपकविधानेनोपचरेत्, वैशेषिकश्चात्र मस्तिष्कशिरोबस्तिश्चाणुतैलमभ्यङ्गार्थे साल्वणमुपनाहार्थे बलातैलमनुवासनार्थे, एवमतन्द्रितस्त्रींश्चतुरो वा मासान् क्रियापथमुपसेवेत ॥ १९ ॥

पक्षघातचिकित्सितमाह—पक्षाघातेत्यादि । अम्लानगात्रं अहीनगात्रम् । सरुजमिति सह रुजया वर्तते यः सः तम् । यथाकालं कालस्यानतिक्रमे, तद्यथा—वान्तस्य पक्षाद्विरेचनं, विरिक्तस्य सप्तरात्रादनुवासनं, अनुवासितस्य स्नेहलक्षणे सति आस्थापनं, आस्थापितस्य सद्यः पुनरनुवासनमिति । आक्षेपकविधानेन अपतानकविधानेनेत्यर्थः, आक्षेपकापतानकयोरेक-

विषयत्वात् । वैशेषिकमित्यादि । मस्तिष्कः शिरोबस्तिविशेषः । स च स्नेहाक्तपिचुप्लोतादिधारणेन योजनीयः । एवमित्यादि अतन्द्रितः अनलसः ॥ १९ ॥

मन्यास्तम्भेऽप्येतदेव विधानं विशेषतो वातश्लेष्महरैर्नस्यै रूक्षस्वेदैश्चोपचरेत् ॥ २० ॥

अत्र मन्यास्तम्भचिकित्सितं कैश्चिदभिधीयते—मन्यास्तम्भमित्यादि ॥ २० ॥

अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेत्, वमनानुवासनास्थापनानि न निषेवेत, वातश्लेष्मोपरुद्धोच्छ्वासं तीक्ष्णैः प्रध्मापनैर्मोक्षयेत्, तुम्बुरुपुष्कराह्वहिङ्ग्वम्लवेतसपथ्यालवणत्रयं यवक्वाथेन पातुं प्रयच्छेत्, पथ्याशतार्धे सौवर्चलद्विपले चतुर्गुणे पयसि सर्पिःप्रस्थं सिद्धं, वातश्लेष्मापनुच्च कर्म कुर्यात् ॥ २१ ॥

अपतन्त्रचिकित्सितमपि कैश्चिदभिधीयते—अपतन्त्रकेत्यादि। तुम्बुर्वादिचूर्णाक्षं यवक्वाथपलद्वयेन प्रयच्छेत् । पथ्याशतार्धे इति पथ्याफलानां शतार्धे सर्पिःप्रस्थं सिद्धं पातुं प्रयच्छेदिति संबन्धः। न केवलमेतद्घृतमेव पातुं प्रयच्छेदित्याह—वातश्लेष्मेत्यादि । वातश्लेष्मणां च यत् कर्म नुदति हन्ति तच्च कुर्यात् ॥ २१ ॥

अर्दितातुरं बलवन्तमुपकरणवन्तं[1] च वातव्याधिविधानेनोपचरेत्, वैशेषिकैश्च मस्तिष्कशिरोबस्तिनस्यधूमोपनाहस्नेहनाडीस्वेदादिभिः; ततः सतृणं महापञ्चमूलं काकोल्यादिं विदारिगन्धादिमौदकानूपमांसं तथैवौदककन्दांश्च संहृत्य द्विगुणोदके क्षीरद्रोणे निःक्वाथ्य पादावशिष्टमवतार्य[2] परिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरग्नावधिश्रयेत्, ततस्तैलं क्षीरानुगतमवतार्य शीतीभूतमभिमथ्नीयात्, तत्र यः स्नेह उत्तिष्ठेत् तमादाय मधुरौषधसहाक्षीरयुक्तं विपचेत्, एतत् क्षीरतैलमर्दितातुराणां पानाभ्यङ्गादिषूपयोज्यम्; तैलहीनं क्षीरसर्पिरक्षितर्पणमिति ॥ २२ ॥

अर्दितचिकित्सामाह—अर्दितेत्यादि। नस्यधूमौ अत्र स्नेहनौ। तत इत्यादि । कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञम् । महापञ्चमूलं बिल्वादि । औदकमांसं कर्कटकशिशुमारप्रभृतीनाम् । आनूपं मांसं प्रधानकल्पनया वराहादीनाम् । औदकाः कन्दाः कशेरुशृङ्गाटकशालूकादयः । अन्ये "आनूपमांसान्यौदकान् कन्दांश्च संहृत्य" इति पठन्ति । सर्वद्रव्याणां समभागानामाढकं क्षीरद्रोणेन जलद्विद्रोणसहितेन विपचेत् । तैलप्रस्थेनेति तैलप्रस्थेन द्वात्रिंशत्पलात्मकेन। क्षीरानुगतं क्षीरेण सहैकत्वमिवीभूतम् । मधुरौषधानि काकोल्यादीनि । सहा माषपर्णी । क्षीरं चतुर्गुणम् । केचित् मधुरौषधसहास्थाने पूर्वोक्तकाथ्यद्रव्याणामेव पादिकं कल्कं प्रक्षिपन्ति, न तु मधुरकादीनि ॥ २२ ॥

गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टकपाददाहपादहर्षावबाहुकबाधिर्यधमनीगतवातरोगेषु यथोक्तं यथोद्देशं च शिराव्यधं कुर्यात्, अन्यत्रावबाहुकात्; वातव्याधिचिकित्सितं चावेक्षेत ॥ २३ ॥

गृध्रस्यादीनां विधानमाह—गृध्रसीत्यादि । यथोद्देशं चेत्यादि चकारेण क्रोष्टुकशीर्षकवातशोणितचिकित्सावेक्षणं च । धातुक्षयनिमित्तवातकोपजनितोऽवबाहुकः, अतोऽन्यत्रावबाहुकादिति वाक्येन सिराव्यधो निषिध्यते । गयी तु अन्यत्रावबाहुकात् वातव्याधिचिकित्सितमवेक्षेतेति संबध्नाति, तथाहि वातव्याधिचिकित्सिते यत् स्नेहस्वेदादिकं तदवबाहुके कफस्थानसंभवत्वेन कफावृतवातजे विरुद्धम्, तत्र हि स्वेदनस्यादिकं विधेयं रूक्षमेव; न तु सिराव्यधं कुर्यादन्यत्रावबाहुकादिति संबन्धः । यतः सशोषेऽवबाहुके च सिरामोक्षस्य सिराव्यधविधाने चोक्तत्वात् । गृध्रस्यादिषु वातव्याधिचिकित्सिते कृते पश्चात् शोणितावचारणं निश्चित्य सिराव्यधो विधेय इति ॥ २३ ॥

कर्णशूले तु शृङ्गवेररसं तैलमधुसंसृष्टं सैन्धवोपहितं सुखोष्णं कर्णे दद्यात्, अजामूत्रमधुतैलानि वा, मातुलुङ्गदाडिमतिन्तिडीकस्वरसमूत्रसिद्धं तैलं, शुक्तसुरातक्रमूत्रलवणसिद्धं वा, नाडीस्वेदैश्च स्वेदयेत्, वातव्याधिचिकित्सां चावेक्षेत, भूयश्चोत्तरे वक्ष्यामः ॥ २४ ॥

कर्णशूलचिकित्सामाह—कर्णशूल इत्यादि। शृङ्गवेररसं आर्द्रकरसम् । शुक्तं चुकम् । नाडीत्यादि नलादिशुषिरनाडीस्वेदः । वातव्याधिचिकित्सामित्यादि चकारेण पित्तरक्तावरणेषु वातरक्तचिकित्सितमनुक्तं समुच्चिनोति । भूयश्च इत्यादि कर्णरोगेषूत्तरतन्त्रे पुनरपि वदिष्यामः ॥ २४ ॥

तूणीप्रतूण्योः स्नेहलवणमुष्णोदकेन पाययेत्, पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवक्षारप्रगाढं, सर्पिर्बस्तिभिश्चैनमुपक्रमेत् ॥ २५ ॥

तूणीप्रतूणीचिकित्सामाह—तूणीत्यादि । सामान्यबस्तिग्रहणात् त्रिविधबस्त्यवबोधः ॥ २५ ॥

आध्माने तु अपतर्पणपाणितापदीपनचूर्णफलवर्तिक्रियापाचनीयदीपनीयबस्तिभिरुपाचरेत् । लङ्घनानन्तरं चान्नकाले धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धानि अन्नानि। प्रत्याध्माने छर्दनापतर्पणदीपनानि कुर्यात् ॥ २६ ॥

आध्मानचिकित्सामाह—आध्मान इत्यादि । पाचनीयानि पञ्चकोलादीनि । प्रत्याध्मानचिकित्सामाह—प्रत्याध्मान इत्यादि ॥ २६ ॥

१ 'आत्मवन्तं' इति पाठान्तरम् ।

२ 'क्षीरावशिष्टं' इति पाठान्तरम् ।

अष्ठीलाप्रत्यष्ठीलयोर्गुल्माभ्यन्तरविद्रधिवत् क्रियाविभाग इति ॥ २७ ॥

अष्ठीलाचिकित्सामाह—अष्ठीलेत्यादि ॥ २७ ॥

हिङ्गुत्रिकटुवचाजमोदाधन्याजगन्धादाडिमतिन्तिडीकपाठाचित्रकयवक्षारसैन्धवविडसौवर्चलस्वर्जिकापिप्पलीमूलाम्लवेतसशठीपुष्करमूलहपुषाचव्याजाजीपथ्याश्चूर्णयित्वा मातुलुङ्गाम्लेन बहुशः परिभाव्याक्षमात्रां गुटिकां कारयेत्, ततः प्रातरेकैकां वातविकारी भक्षयेत्, अथैषा गुल्मोदरारोचकहृद्रोगाध्मानपार्श्वोदरबस्तिशूलानाहमूत्रकृच्छ्रप्लीहार्शस्तूणीप्रतूणीरपहन्ति ॥ २८ ॥

हिंग्वादिमुत्पादयति । अजगन्धा 'चोवका' इति भाषा, गयी तु अजगन्धा क्षेत्रयवानीत्याह । मातुलुङ्गाम्लः बीजपूरकरसः । एतच्चूर्णं गुटिका च, परतन्त्रप्रत्ययात् । हिंग्वादिगुटिका वातगुल्मिनां कृते द्विगुणक्षारहिंग्वम्लवेतसाः कार्याः, उक्तं च—"यच्चूर्णं गुटिकायाश्च कर्तव्या वातगुल्मिनाम् । द्विगुणक्षारहिंग्वम्लवेतसास्ता हिता इति" ॥ २८ ॥

भवन्ति चात्र ।

केवलो दोषयुक्तो वा धातुभिर्वाऽऽवृतोऽनिलः ॥
विज्ञेयो लक्षणोहाभ्यां चिकित्सा चाऽविरोधतः२९

शुद्धवातचिकित्सामभिधाय संसृष्टावृतस्य चिकित्सामाह—भवतीत्यादि । केवलः दोषाद्यसंसृष्टः । अत्र हि संयुक्तस्यैव चिकित्साविधिरुच्यते, नतु केवलस्य, उक्तत्वात्, अविरोधत इति वचनाच्च; न हि केवलस्य वायोश्चिकित्सायां विरोधोऽस्ति, एकमुख्यत्वात् । दोषैर्वातपित्तकफैर्युक्तो दोषयुक्तः; अनेन संयोगमात्रमभिहितं, नावरकत्वम् । धातुभिरिति रसरक्तमांसमेदोमज्जशुक्राणि स्वेदविण्मूत्राणि वातपित्तकफाश्चोच्यन्ते, तेषामपि शरीरधारकत्वात्; तैरावृतः । तस्य द्विविधस्यापि विज्ञानोपायं दर्शयन्नाह—लक्षणोहाभ्यामिति ।—वातस्य लक्षणं तोदादिकं, कृष्णारुणत्वं कम्पादिकं च; पित्तस्य चोषादि पीतादिदाहादिकं; कफस्य कण्ड्वादिशुक्लादि प्रसेकादिकम् । ऊहः पुनरश्रुतस्य परिकल्पना । ननु पित्तकफाभ्यां धातुभिश्चामूत्रैरावरणं युज्यते, कथं वातेनेत्याह—प्राणादीनां पञ्चानां वायूनां परस्परमावार्यावरकभेदेन विंशतिरावरणानि चरकाचार्येणोक्तानि । तथा च "मारुतानां तु पञ्चानामन्योन्यावरणं शृणु । लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ॥ प्राणो वृणोत्युदानाद्यान् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च । उदानाद्यास्तथाऽन्योन्यं सर्व एव यथाक्रमम् ॥ विंशत्यावरणान्येतान्युल्बणानां परस्परम् । मारुतानां तु पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत्" इति । गयदासेनाप्युक्तं,—"अष्टावाद्ये द्वितीये षट् तृतीये च चतुष्टयम् । द्वे चतुर्थेऽनिलेऽप्येवं पञ्चधाऽऽवृतिर्विंशतिः"इति । आवरणेषु वातानां प्राणोदानयोरेव गुरुतरमावरणं द्रष्टव्यं, धात्वावरणेषु मेदोवृतवातस्य । तत्रोर्ध्वं गच्छन्नुदानः प्राणो वा अपानस्याधोगामिनो गतिनिरोधं कुर्वन्नावरक इत्युच्यते; अथवा द्वयोः संहितयोरभिमुखमभिसर्पतोर्बलवता दुर्बलोऽभिभूतः प्रत्यावृत्तः सन्नावृतः इत्युच्यते ॥ २९ ॥

रुजावन्तं घनं शीतं शोफं मेदोयुतोऽनिलः ॥
करोति यस्य तं वैद्यः शोथवत् समुपाचरेत् ॥ ३० ॥

मेदोवृतवातस्य लक्षणं चिकित्सितं च निर्दिशन्नाह—रुजावन्तमित्यादि । शोफमिति अपक्वशोफम् ॥ ३० ॥

कफमेदोवृतो वायुर्यदोरू प्रतिपद्यते ॥
तदाङ्गमर्दस्तैमित्यरोमहर्षरुजाज्वरैः ॥ ३१ ॥
निद्रया चार्दितौ स्तब्धौ शीतलावप्रचेतनौ ॥
गुरुकावस्थिरावूरू न स्वाविव च मन्यते ॥ ३२ ॥
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥

मेदोवृतवातप्रसङ्गेन स्थानविशेषाश्रयं कफमेदोवृतं वातं निर्दिशन्नाह—कफेत्यादि । अस्थिरौ अकठिनौ । न स्वाविव च मन्यते अन्यस्येव मन्यते, स्पर्शाज्ञानात् परकीयाविव ॥ ३१—३२ ॥—

स्नेहवर्जं पिबेत्तत्र चूर्णं षड्धरणं नरः ॥ ३३ ॥
हितमुष्णाम्बुना तद्वत् पिप्पल्यादिगणैः कृतम् ॥
लिह्याद्वा त्रैफलं चूर्णं क्षौद्रेण कटुकान्वितम् ॥ ३४ ॥
मूत्रैर्वा गुग्गुलं श्रेष्ठं पिबेद्वापि शिलाजतु ॥
ततो हन्ति कफाक्रान्तं समेदस्कं प्रभञ्जनम् ॥ ३५ ॥
हृद्रोगमरुचिं गुल्मं तथाभ्यन्तरविद्रधिम् ॥

तस्य चिकित्सामाह—स्नेहेत्यादि । स्नेहवर्जं चतुःस्नेहरहितं, कफमेदसोरतिरूक्षणीयत्वात् । अन्यदपि क्षीरमांसादि स्निग्धं वर्जनीयमेव । गणैः कृतं चूर्णमिति शेषः । प्रभञ्जनं वातमित्यर्थः ॥ ३३—३५ ॥—

सक्षारमूत्रस्वेदांश्च रूक्षाण्युत्सादनानि च ॥ ३६ ॥
कुर्याद्दिह्याच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्षपैः ॥

अभ्यन्तरचिकित्सामुपदिश्य बहिराश्रयामुपदिशति—सक्षारेत्यादि । उत्सादनानि उद्वर्तनानि । सयवक्षारगोमूत्राणि दिह्यात् लेपयेत्, करञ्जफलश्वेतसर्षपैर्गोमूत्रपिष्टैरुष्णैः ॥ ३६ ॥—

भोज्याः पुराणश्यामाककोद्रवोद्दालशालयः ॥ ३७ ॥
शुष्कमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा ॥
जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्चालवणैर्हितैः ॥ ३८ ॥

उद्दालः आरण्यकोद्रवः । अघृतैः घृतरहितैः । सर्षपतैलं पुनरुष्णत्वात् कफमेदोहरत्वाच्च देयमपीति न प्रतिषिद्धं न विहितं च । अलवणैः लवणरहितैः शाकैः; तदर्थं तु यवक्षारादिक्षाराणां रौक्ष्येण कफमेदोहरत्वादवचारणम् ॥ ३७॥३८॥

यदा स्यातां परिक्षीणे भूयिष्ठे कफमेदसी ॥
तदा स्नेहादिकं कर्म पुनरत्रावचारयेत् ॥ ३९ ॥

अवस्थायां स्नेहावचारणस्य प्रतिप्रसवं निर्दिशन्नाह—यदेत्यादि । परिक्षीणे सर्वतः क्षीणे ॥ ३९ ॥

सुगन्धिः सुलघुः सूक्ष्मस्तीक्ष्णोष्णः कटुको रसे ॥
कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः स्निग्धपिच्छिलः ४०
स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वपकर्षणः ॥
तैक्ष्ण्यौष्ण्यात्कफवातघ्नः सरत्वान्मलपित्तनुत् ॥४१
सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्म्याच्चानलदीपनः ॥
तं प्रातस्त्रिफलादार्वीपटोलकुशवारिभिः ॥ ४२ ॥
पिबेदावाप्य वा मूत्रैः क्षारैरुष्णोदकेन वा ॥
जीर्णे यूषरसक्षीरैर्भुञ्जानो हन्ति मासतः ॥ ४३ ॥
गुल्मं मेहमुदावर्तमुदरं सभगन्दरम् ॥
क्रिमिकण्डूरुचिश्वित्राण्यर्बुदग्रन्थिमेव च ॥ ४४ ॥
नाड्याढ्यवातश्वयथुकुष्ठदुष्टव्रणांश्च सः ॥
कोष्ठसन्ध्यस्थिगं वायुं वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ४५ ॥

अस्मादनन्तरं ऊरुस्तम्भस्योपयोगार्हत्वात् गुग्गुलुकल्पमाह—सुगन्धिरित्यादि । सूक्ष्ममार्गावगाहित्वात् सूक्ष्मः । अत्र त्रिफलादार्वीपटोलैः त्रिद्रव्यैरेको योगः, कुशेनेति द्वितीयः । वारिशब्दोऽत्र क्वाथे वर्तते तर्हि द्विवचनमेव कथं न दत्तं ? सत्यं, बहुवचनाच्चतुर्भिरपि द्रव्यैरन्यो योगो मन्तव्य इति । क्षारैरिति क्षारोदकैः । क्षीरैरित्यन्ये पठन्ति । पानं भोजनं च वातपित्तकफरोगापेक्षया प्रकृत्यपेक्षया सात्म्यापेक्षया वा । सुगन्धिरित्यादि पाठं जेज्जटाचार्योऽनार्षं वर्णयति, गयदासेन व्याख्यातत्वात् मयापि व्याख्यातः ॥ ४०—४५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

चतुर्विधोऽर्शसां साधनोपायः । तद्यथा—भेषजं क्षारोऽग्निः शस्त्रमिति । तत्र अचिरकालजातानि अल्पदोषलिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि, मृदुप्रसृतावगाढानि उच्छ्रितानि क्षारेण, कर्कशस्थिरपृथुकठिनानि अग्निना, तनुमूलानि उच्छ्रितानि क्लेदवन्ति च शस्त्रेण । तत्र भेषजसाध्यानामर्शसामदृश्यानां च भेषजं भवति, क्षाराग्निशस्त्रसाध्यानां तु विधानमुच्यमानमुपधारय ॥ ३ ॥

तत्रेत्यादि । अचिरकालजानि अवत्सराणि । स्थिराणि अविसर्पीणि । पृथूनि विचालानि । कठिनानि अकोमलानि ॥ १—३ ॥

तत्र बलवन्तमातुरमर्शोभिरुपद्रुतमुपस्निग्धं परिस्विन्नमनिलवेदनाभिवृद्धिप्रशमार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्तवन्तमुपवेश्य संवृते शुचौ देशे साधारणे व्यभ्रे समे काले फलके शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानं किञ्चिदुन्नतकटिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्त्रशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थं परिकर्मिभिः सुपरिगृहीतमस्पन्दनशरीरं कृत्वा ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्त्रमृज्वणुमुखं पायौ शनैः शनैः प्रवाहमाणस्य प्रणिधाय प्रविष्टे चार्शो वीक्ष्य शलाकयोत्पीड्य पिचुवस्त्रयोरन्यतरेण प्रमृज्य क्षारं पातयेत्, पातयित्वा च पाणिना यन्त्रद्वारं पिधाय वाक्शतमात्रमुपेक्षेत, ततः प्रमृज्य क्षारबलं व्याधिबलं चावेक्ष्य पुनरालेपयेत्, अथार्शः पक्वजाम्बवप्रतीकाशमभिसमीक्ष्यावसन्नमीषन्नतमुपावर्तयेत्, क्षारं प्रक्षालयेत् धान्याम्लेन दधिमस्तुशुक्तफलाम्लैर्वा, ततो यष्टीमधुकमिश्रेण सर्पिषा निर्वाप्य यन्त्रमपनीयोत्थाप्यातुरमुष्णोदकोपविष्टं शीताभिरद्भिः परिषिञ्चेदशीताभिरित्येके, ततो निर्वातमागारं प्रवेश्य आचारिकमादिशेत्, सावशेषं पुनर्दहेत्, एवं सप्तरात्रात् सप्तरात्रादेकैकमुपक्रमेत; तत्र बहुषु पूर्वं दक्षिणं साधयेत्, दक्षिणाद्वामं, वामात्पृष्ठजं, ततोऽग्रजमिति ॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि । बलवन्तमिति आतुरोपक्रमे कृतमपि बलग्रहणं पुनरिह कृतं अन्वर्थत्वे त्वनर्थनिवृत्त्यर्थमुक्तमप्युच्यते, यदैव हि व्यसनसङ्कटे पथि शनैः शनैरिति मनोजवस्य सत्त्वस्य प्राप्त्यर्थमित्यन्ये(?) उपचयलक्षणस्य बलस्य प्राप्त्यर्थमित्यपरे । अपरेत्वेवं वदन्ति—ननु, अर्शोव्याध्युपद्रुतस्य कथं बलवत्त्वं स्यात् ? अत्रोच्यते, बलवानत्र वृद्धत्वरहितो नात्यन्तहीनप्राणः सत्त्वभूयिष्ठो वा । अर्शोव्याधावभुक्तवतः कर्म कुर्वीतेति सूत्रस्थाने प्रोक्तं, तदत्र कथं स्निग्धं द्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तमित्याद्युक्तं ? भुक्तवतो हि कर्मणि क्रियमाणे हिक्काश्वासादय उत्पद्येरन् इति वृद्धवैद्याः । तत्रैके द्विचतुःपञ्चदिनानि पूर्वाणि स्निग्धादिभोजनं न तु तदहरित्याहुः, अन्ये तु तदहरेव स्निग्धाल्पभोजनानन्तरमर्शःकर्मेत्याहुः, 'प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदातुरं भिषक्' इति प्रागेवोक्तत्वात्, यत् पुनरभुक्तवतः कर्मेत्युक्तं सूत्रस्थाने, तन्मुखाश्रितानामर्शसां कर्मणि भोजनप्रतिषेधार्थमिति । साधारणे काले नातिशीतोष्णे । फलके काष्ठफलके । वस्त्रकम्बलकोपविष्टमिति वसनोन्दुकनिविष्टम् । परिकर्मिणः सर्वकर्मणां कर्तारः परिचारकाः । क्षारं पातयेदत्र तन्त्रान्तरदृष्ट्या त्रिविधामपि क्षारमात्रामाह—"क्षारमात्रा नखोत्सेधप्रमाणाऽऽद्या प्रकीर्तिता । द्विगुणा मध्यमा मात्रा त्रिगुणा महती मता । पित्ते श्लेष्मणि वाते च यथासंख्यं प्रयोजयेत् । यन्त्रमुखपिधानं दाहशक्त्युत्कर्षार्थम् । तीक्ष्णौषधशक्तिकृतं क्षारबलं, व्याधिबलं अवगाढोत्तानादिभेदेन । अत्र सर्वमप्यर्शः क्षारेण सम्यग्दग्धं पक्वजाम्बवप्रतीकाशमिति सामान्यलक्षणमुक्तं, तन्त्रान्तरीयास्तु पृथक् । तथाहि,—"पक्वजाम्बवकाश्मर्यवर्णं दग्धेऽनिलार्शसि । पित्तजे भृङ्गमायूरकण्ठवर्णं विनिर्दिशेत् ॥

बृहतीपुष्पवर्णत्वं सम्यग्दग्धे कफार्शसि"—इति । धान्याम्लं काञ्जिकम्, शुक्तं चुकं, फलाम्लः बीजपूररसः । तत इत्यादि । उष्णोदकोपविष्टमिति कफवातानुबन्धे उष्णोदकावगाहः, केवलयोस्तु रक्तपित्तयोः शीतोदकावगाहः ॥ ४ ॥

तत्र वातश्लेष्मनिमित्तानि अग्निक्षाराभ्यां साधयेत्, क्षारेणैव मृदुना पित्तरक्तनिमित्तानि ॥ ५ ॥

तत्र वातानुलोम्यमन्नरुचिरग्निदीप्तिर्लाघवं बलवर्णोत्पत्तिर्मनस्तुष्टिरिति सम्यग्दग्धलिङ्गानि, अतिदग्धे तु गुदावदरणं दाहो मूर्च्छा ज्वरः पिपासा शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोपद्रवा भवन्ति, श्यामाल्पव्रणता कण्डूरनिलवैगुण्यमिन्द्रियाणामप्रसादो विकारस्य चाशान्तिर्हीनदग्धे ॥ ६ ॥

तन्निमित्ताः शोणितस्रावनिमित्ताः । श्यामः कृष्णः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

महान्ति च प्राणवतश्छित्त्वा दहेत्, निर्गतानि चात्यर्थं दोषपूर्णानि यन्त्राद्विना स्वेदाभ्यङ्गस्नेहावगाहोपनाहविस्रावणालेपक्षाराग्निशस्त्रैरुपाचरेत्; प्रवृत्तरक्तानि च रक्तपित्तविधानेन, भिन्नपुरीषाणि चातीसारविधानेन, बद्धवर्चांसि स्नेहपानविधानेनोदावर्तविधानेन वा, एष सर्वस्थानगतानामर्शसां दहनकल्पः ॥ ७ ॥

महान्तीत्यादि । दाहः पुनरग्निकृतः, क्षारदाहस्योक्तत्वात् । दोषपूर्णानीति दोषैः वातपित्तकफरक्तैः पूरितानि । एष इत्यादि । अत्र सर्वशब्देन मेढ्रादिस्थानगतानामर्शसामवरोधः । दहनग्रहणमत्रोपलक्षणं, तेन स्नेहादि शस्त्रं चानुक्तमुपलक्षयेत् ॥ ७ ॥

आसाद्य च दर्वीकूर्चकशलाकानामन्यतमेन क्षारं पातयेत् । अदृष्टुदस्य तु विना यन्त्रेण क्षारादिकर्म प्रयुञ्जीत । सर्वेषु च शालिषष्टिकयवगोधूमान्नं सर्पिःस्निग्धमुपसेवेत पयसा निम्बयूषेण पटोलयूषेण वा, यथादोषशाकैर्वास्तूकतण्डुलीयकजीवन्त्युपोदिकाश्वबलाबालमूलकपालङ्क्यसनचिल्लीचुञ्चूकलायवल्लीभिरन्यैर्वा । यच्चान्यदपि स्निग्धमग्निदीपनमर्शोघ्नं सृष्टमूत्रपुरीषं च तदुपसेवेत॥८॥

आसाद्येत्यादि । गोधूमस्य गुरुत्वेऽपि पूयवृद्ध्यर्थं क्षारव्रणक्लेदनार्थं चोपयोगः,' तत उक्तं,—गोधूमान्नं सर्पिःस्निग्धमुपसेवेतेति । वास्तुकः टङ्कवास्तुकः । जीवन्ती डोडिका । अश्वबला हिरफीत्यो मेथिकाभेदः । चिल्ली क्षेत्रवास्तुकः । चुञ्चुः चुचुरिति लोके । अनुक्तमपि अन्नपानौषधद्रव्यं निर्दिशन्नाह—यदित्यादि । सृष्टमूत्रपुरीषं चेति सृष्टं विण्मूत्रं येनेति । अर्शःकृतमार्गावरोधकुपितवातविबन्धस्य मूत्रस्य पुरीषस्य च विसर्गकरम् । पुरीषं चेति चकारेण तत्रोदितमन्यदपि पलाण्ड्वादि समुच्चीयते ॥ ८ ॥

दग्धेषु चार्शःस्वभ्यक्तोऽनलसन्धुक्षणार्थमनिलप्रकोपसंरक्षणार्थं च स्नेहादीनां सामान्यतो विशेषतस्तु क्रियापथमुपसेवेत । सर्पींषि च दीपनीयवातहरसिद्धानि हिङ्ग्वादिभिश्चूर्णैः प्रतिसंसृज्य पिबेत् । पित्तार्शःसु पृथक्पर्ण्यादीनां कषायेण दीपनीयप्रतीवापं सर्पिः, शोणितार्शःसु मञ्जिष्ठामुरुङ्ग्यादीनां कषायैः, श्लेष्मार्शःसु सुरसादीनां कषायैः सर्पिः । उपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत् ॥ ९ ॥

दग्धेष्वित्यादि । सामान्यतः सामान्येन सर्वार्शोघ्नविधिना । विशेषतस्तु वाताद्यर्शसां दहनविधिना । दग्धेषु चेति चकारेण अदग्धेष्वपि विधिरयम् । तमेव विशेषं निर्दिशन्नाह—सर्पींषीत्यादि । सर्पींषि च दीपनीयवातहरसिद्धानीत्यत्र वातहराणि भद्रदार्वादीनि, दीपनीयानि पिप्पल्यादीनि । अत्र च क्वाथकल्कविधिः सामान्यकषायपाककल्कविधिना, तत्र सिद्धे घृते वातव्याधिपठितं हिङ्ग्वादिचूर्णमावाप्य योज्यम् । उत्तरेषु त्रिष्वपि पिप्पल्यादिकल्कमामनन्ति वृद्धाः । पित्तेत्यादि । पृथक्पर्ण्यादयो रोपणकृतसाधनमिश्रकोक्ताः । मुरुङ्गी मधुशिग्रुः, तदादिर्मुरुङ्ग्यादिः वरणादिष्वन्तर्गणः । मधुशिग्रुः तर्कारी, मेषशृङ्गीत्येके । कषाय इति सिद्धं सर्पिरित्यत्रापि संबध्यते । श्लेष्मार्शःस्वित्यादि । श्लेष्मार्शःसु सुरसादीनां कषाये सिद्धं सर्पिरित्यत्रापि संबध्यते । सरसाश्वेतसुरसा इत्यादि । उपद्रवचिकित्सासूत्रमुपदर्शयन्नाह—उपद्रवानित्यादि । ये चोपद्रवा गुल्मादयो ज्वरादयश्च तानात्मीयेनौषधेन प्रतिकुर्यात् ॥ ९ ॥

परं च यत्नमास्थाय गुदे क्षाराग्निशस्त्राण्यवचारयेत्, तद्विभ्रमाद्धि षाण्ढ्यशोफदाहमदमूर्च्छाटोपानाहातीसारप्रवाहणानि भवन्ति मरणं वा ॥१०॥

इदानीं क्षारादीनामतितीक्ष्णत्वादियोगात् तेषां दुर्योगे बहुतरानर्थकरत्वात् स्वयोगैकहेतुं निर्दिशन्नाह—परं चेत्यादि । परं उत्तमम् ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं यन्त्रप्रमाणमुपदेक्ष्यामः । तत्र यन्त्रं लौहं दान्तं शार्ङ्गं वार्क्षं वा गोस्तनाकारं चतुरङ्गुलायतं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं पुंसां षडङ्गुलपरिणाहं नारीणां तलायतं तद् द्विच्छिद्रं दर्शनार्थमेकं, एकच्छिद्रं तु कर्मणि । एकद्वारे हि शस्त्रक्षाराग्नीनामतिक्रमो न भवति । छिद्रप्रमाणं तु त्र्यङ्गुलायतमङ्गुष्ठोदरपरिणाहं यदङ्गुलमवशिष्टं तस्यार्धाङ्गुलमधस्तादर्धाङ्गुलोच्छ्रितोपरिवृत्तकर्णिकमेष यन्त्राकृतिसमासः ॥ ११ ॥

अत इत्यादि । लौहं सौवर्णरौप्यादिलोहमयम् । दान्तं हस्त्यादिदन्तमयम् । शार्ङ्गं महिषादिशृङ्गमयम् वार्क्षं वृक्षमयम् । वृक्षाः सारवृक्षाः शिंशपाशाल्मल्यादयः । आयतं दीर्घम् ।

१ 'भद्रदार्वादिपिप्पल्यादिसर्पिः' इति पाठान्तरम् ।

परिणाहो वर्तुलता । तलायतमिति तलं स्वहस्ततलम् । केचिदत्र स्त्रियाः पृथग् यन्त्राभिधानग्रन्थमपठित्वा स्त्रीपुंसयोस्तुल्यमेव यन्त्रमित्याहुः । अन्ये 'तलायतं' इत्यत्र 'तदायतं' इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति—स्त्रीपुंसयोर्यन्त्रवर्तुलत्वे भेदः, दैर्घ्ये तु तदायतं पुरुषयन्त्रायतमित्यर्थः । अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोपरिवृत्तकर्णिकमिति अर्धाङ्गुलोच्छ्राये उपरि वृत्ता कर्णिका यस्येत्यर्थः । 'अपवृत्तकर्णिकं' इति केचित् पठन्ति, अपकृष्टा वृत्तकर्णिका यस्येति; तत्राप्युत्तरपदलोपेन समासः, अर्थोऽपि स एव । यन्त्राकृतिसमास इति यन्त्राकारसंक्षेप इत्यर्थः; विस्तरस्तु नानास्थानस्थितार्शःस्रोतःप्रमाणाकाराभ्यां द्रव्याकारप्रमाणच्छिद्रैरेवेति ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वमर्शसामालेपान् वक्ष्यामः—स्नुहीक्षीरयुक्तं हरिद्राचूर्णमालेपः प्रथमः, कुक्कुटपुरीषगुञ्जाहरिद्रापिप्पलीचूर्णमिति गोमूत्रपित्तपिष्टो द्वितीयः, दन्तीचित्रकसुवर्चिकालाङ्गलीकल्को वा गोपित्तपिष्टस्तृतीयः, पिप्पलीसैन्धवकुष्ठशिरीषफलकल्कः स्नुहीक्षीरपिष्टोऽर्कक्षीरपिष्टो वा चतुर्थः, कासीसहरितालसैन्धवाश्वमारकविडङ्गपूतीककृतवेधनजम्ब्वर्कोत्तमारणीदन्तीचित्रकालर्कस्नुहीपयःसु तैलं विपक्वमभ्यञ्जनेनार्शः शातयति ॥ १२ ॥

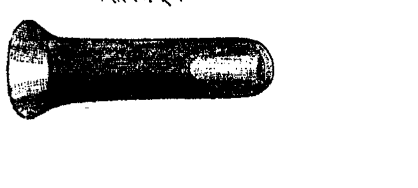
आलेपयोगेषु प्रथमादिवचनं प्रत्येकमेव योगानां महाबलत्वसूचनार्थं, उत्तरोत्तरबलीयस्त्वेन प्रयोगकालावधारणार्थमित्यन्ये । गोमूत्रपित्तपिष्टः गोमूत्रगोपित्ताभ्यां पिष्टः । कृतवेधनः कोशातकी । जम्बुः भूमिजम्बुः । उत्तमारणी योधामल्ली । अर्कः अर्कक्षीरम् । अलर्कः श्वेतार्कवृक्षः ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वमदृश्येषु अर्शःसु योगान् पातनार्थं वक्ष्यामः—प्रातः प्रातर्गुडहरीतकीमासेवेत, ब्रह्मचारी गोमूत्रद्रोणसिद्धं वा हरीतकीशतं प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत क्षौद्रेण, अपामार्गमूलं वा तण्डुलोदकेन, सक्षौद्रमहरहः शतावरीमूलकल्कं वा क्षीरेण, चित्रकचूर्णयुक्तं वा सीधुपरार्ध्यं भल्लातचूर्णयुक्तं वा सक्तुमन्थमलवणं तक्रेण, कलशे वान्तश्चित्रकमूलकल्कावलिप्ते निषिक्तं तक्रमम्लमनम्लं वा पानभोजनेषूपयुञ्जीत, एष एव भार्ग्यास्फोतायवान्यामलकगुडूचीषु तक्रकल्पः, पिप्पलीमूलचव्यचित्रकविडङ्गशुण्ठीहरीतकीषु च पूर्ववदेव, निरन्नो वा तक्रमहरहर्मासमुपसेवेत, शृङ्गवेरपुनर्नवाचित्रककषायसिद्धं वा पयः, कुटजमूलत्वक्फाणितं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं क्षौद्रेण, वातव्याध्युक्तं हिङ्ग्वादिचूर्णमुपसेवेत तक्राहारः क्षीराहारो वा, क्षारलवणांश्चित्रकमूलक्षारोदकसिद्धान् वा कुल्माषान् भक्षयेत्, चित्रकमूलक्षारोदकसिद्धं वा पयः,पलाशतरुक्षारसिद्धान् वा कुल्माषान्, पाटलापामार्गबृहतीपलाशक्षारं वा परिस्रुतमहरहर्घृतसंसृष्टं, कुटजबन्दाकीमूलकल्कं वा तक्रेण, चित्रकपूतीकनागरकल्कं वा पूतीकक्षारेण, क्षारोदकसिद्धं वा सर्पिः पिप्पल्यादिप्रतीवापं, कृष्णतिलप्रसृतं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरनुसेवेत शीतोदकानुपानं; एभिरभिवर्धतेऽग्निरर्शांसि चोपशाम्यन्ति ॥ १३ ॥

अत इत्यादि । हरीतक्यादियुतो गुडोऽपि अग्निदीपनः, संयोगशक्तित्वात् । उक्तं च,—"गुडः कर्ताऽग्निसादस्य स हन्त्यभयादिभिः । कुष्ठं तत्कार्यकारी च दन्तिभल्लातकैः सह ।" भल्लातकचूर्णयुक्तं चेत्यादि योगं यावत् सेवेतेति क्रियापि सम्बध्यते । ब्रह्मचारीत्यादि गोमूत्रहरीतकी गाढविट्कस्य मन्दाग्नेर्ब्रह्मचर्ययोगस्य[1] रौक्ष्यात् । अपामार्गमूलयोगः पित्तरक्तार्शसि, गयदासस्तु कफानुबद्धरक्तजेषु । शतावरीमूलकल्कं वातपित्तानुबद्धरक्तजेषु । चित्रकेत्यादि । सीधुः शस्यकः । परार्ध्यं श्रेष्ठम् । चूर्णं कर्षप्रमाणं, एतच्च कफमन्दाग्नौ बद्धपुरीषे वा । भल्लातकेत्यादि । भल्लातकचूर्णं षडङ्गादिवदाहारत्वेन कर्षमात्रं, भल्लातकचूर्णाद्यवशक्तवस्तु षोडशगुणा एव, तक्रप्रमाणं पुनरत्र यावता नात्यच्छं नातिसान्द्रं चेति । जेज्जटाचार्यस्तु पुनश्चतुर्थांशं भल्लातकचूर्णमिच्छति । तन्नेच्छति गयी । तत्र प्रसङ्गेन अपरार्शोहरतक्रप्रयोगं निर्दिशन्नाह—कलशे इत्यादि । आस्फोता सारिवा । पिप्पलीत्यादि निरन्नोऽन्नवर्जम् । एते च तक्रप्रयोगाः कफवातजेषु शुष्कार्शःसु । शुष्कार्शसां वातकफजानां अन्नपाने तक्रं निर्दिश्य आर्द्राणां रक्तपित्तजानामन्नपाने गोरसमेव निर्दिशन्नाह—शृङ्गवेरेत्यादि । औषधशृतक्षीरपानपक्षे "द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ।" इति न्यायेन, तृष्णापनयनपक्षे तु षडङ्गकल्पनया कर्षमात्रेणैव । 'शृङ्गवेरादिसिद्धं पयः' इत्यन्ये पठन्ति । तत्र पिप्पल्याद्यन्तर्गतः शृङ्गवेरादिः; अथवा प्रकारवाची अत्रादिशब्दः। अयं योगः कफवातानुबन्धरक्तजेषु । कुटजेत्यादि । कुटजत्वचां शतपलफाणिते पिप्पल्यादिचूर्णं षट्पलं, क्षौद्रप्रमाणं तु प्रयोगकाले यावताऽवलेहः स्यात् । कुटजफाणितं तु कफपित्तानुबद्धरक्तजेषु । हिङ्ग्वित्यादि हिङ्ग्वा-

१ सुश्रुतोक्तस्यार्शोयन्त्रस्य संप्रति पाश्चात्यैर्व्यवह्रियमाणेन 'रेक्टल स्पेक्युलम (Rectal Speculwm)' इत्याख्येन यन्त्रेण सह सादृश्यमुपलभ्यते । तस्येयं प्रतिकृतिः—

अर्शोयन्त्रम् ।

१ 'ब्रह्मचर्यगोमूत्रस्य' इति पाठान्तरम् ।

दिकं वातकफजेषु, तक्राहारः वातकफानुबद्धरक्तजेषु, वातपित्तानुबन्धजेषु क्षीराहारः । क्षीरेत्यादि । कुल्माषाः यवौदनाः । चित्रकमूलस्यापि षडङ्गोदककल्पेन कषायः । तानेव यवक्षारेण लवणान् लवणीकृतान् । चित्रकेत्यादि । अत्रापि पलाशक्षारप्रमाणस्य तदुदकप्रमाणस्य च षडङ्गोद्देशतः सिद्धिः । पाटलेत्यादि क्षारपलं त्रिकर्षमर्धपलं वा क्काथकल्पेन क्काथितमवशेषितं सुपरिस्रुतं सघृतकर्षं पेयम् । जीर्णे च तस्मिन्सद्यो घृतक्षीरमधुररसमेवात्रं भोज्यं, ओजोभ्रंशभयात् । कुटजेत्यादि कुटजमूलबन्दाकयोः पलं त्रिकर्षं अर्धं पलं वा तक्रपलद्वयेन । घृतक्षीरमधुररसभोजनश्चित्रकादिकल्कं पूतीकक्षारोदकेन पिबेत् । क्षारोदकसिद्धमिति पूतीकक्षारोदकाढकसिद्धं पाटलाक्षारोदकाढकसिद्धं वा सर्पिः प्रस्थमात्रं पानकाले पिप्पल्यादिचूर्णपादप्रक्षेपं पेयम् । भोजनमत्रापि सद्यो घृतक्षीरमधुररसं, क्षारस्य खरतीक्ष्णत्वात् । एतच्च वातजेषु रूक्षकोष्ठेषु च अवसन्नानलेषु ॥ १३ ॥

द्विपञ्चमूलीदन्तीचित्रकपथ्यानां तुलामाहृत्य जलचतुर्द्रोणे विपाचयेत्, ततः पादावशिष्टं कषायमादाय सुशीतं गुडतुलया सहोन्मिश्र्य घृतभाजने निःक्षिप्य मासमुपेक्षेत यवपल्ले, ततः प्रातः प्रातर्मात्रां पाययेत, तेनार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगोदावर्तारोचका न भवन्ति दीप्तोऽग्निश्च भवति ॥ १४ ॥

द्विपञ्चमूलीत्यादि एषां समभागानां तुलां पलशतम् । अस्मिन् अरिष्टे धातकीपुष्पाणि पलद्वयं त्रयं वा अनुक्तमप्यधिवासनार्थं वृद्धा आमनन्ति । तुलां तुलामित्यन्ये पठन्ति, व्याख्यानयन्ति च—द्विपञ्चमूल्यादीनां च प्रत्येकं तुलां पलशतं; तन्नेच्छति गयी । यवपल्ले यवराशावित्यर्थः । तन्त्रान्तरे चास्य 'दन्त्यरिष्ट' इति संज्ञा ॥ १४ ॥

पिप्पलीमरिचविडङ्गैलवालुकलोध्राणां द्वे द्वे पले, इन्द्रवारुण्याः पञ्च पलानि, कपित्थमध्यस्य दश, पथ्याफलानामर्धप्रस्थः, प्रस्थो धात्रीफलानामेतदैकध्यं जलचतुर्द्रोणे विपाच्य, पादावशेषं परिस्राव्य, सुशीतं गुडतुलाद्वयेनोन्मिश्र्य, घृतभाजने निःक्षिप्य पक्षमुपेक्षेत यवपल्ले; ततः प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत । एष खल्वरिष्टः प्लीहाग्निषङ्गार्शोग्रहणीहृत्पाण्डुरोगशोफकुष्ठगुल्मोदरकृमिहरो बलवर्णकरश्चेति ॥ १५ ॥

पिप्पलीत्यादि इन्द्रवारुण्याः प्रोक्तेऽपि पलपञ्चके कटुकत्वपरिहारायार्धं क्षिपन्ति वृद्धवैद्याः । चरकेऽप्ययं पठ्यते अभयारिष्टः ॥ १५ ॥

तत्र, वातप्रायेषु स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनमप्रतिषिद्धं, पित्तजेषु विरेचनं, एवं रक्तजेषु संशमनं, कफजेषु शृङ्गवेरकुलत्थोपयोगः, सर्वदोषहरं यथोक्तं सर्वजेषु, यथास्वौषधसिद्धं वा पयः सर्वेष्विति ॥ १६ ॥

अचिरोत्पन्नानामल्पदोषलिङ्गानां साधनार्थमदृश्यानां याप्यानां यापनार्थं स्नेहादिकर्माणि निर्दिशन्नाह—तत्रेत्यादि । तत्रार्शःसु वमनस्य निषिद्धस्यापि कफप्रसेकादिष्ववस्थासु कर्तव्यताप्रसङ्गः । केचिद्वातप्रायेष्वित्यादिकं ग्रन्थमनार्षमित्याचक्षते, गयदासव्याख्यातत्वान्मयापि व्याख्यातः । पित्तजेष्वित्यादि । न वमयति नापि विरेचयति व्याधिना सहैकीभूय तमेव व्याधिं शमयेदिति संशमनम् ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वं भल्लातकविधानमुपदेक्ष्यामः- भल्लातकानि परिपक्वानि अनुपहतान्याहृत्य तत एकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा छेदयित्वा कषायकल्पेन विपाच्य तस्य कषायस्य शुक्तिमनुष्णां घृताभ्यक्ततालुजिह्वौष्ठः प्रातः प्रातरुपसेवेत, ततोऽपराह्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहारः; एवमेकैकं वर्धयेत् यावत् पञ्चेति, ततः पञ्च पञ्चाभिवर्धयेत् यावत् सप्ततिरिति, प्राप्य च सप्ततिमपकर्षयेद्भूयः पञ्च पञ्च यावत्पञ्चेति, पञ्चभ्यश्चैकैकं यावदेकमिति । एवं भल्लातकसहस्रमुपयुज्य सर्वकुष्ठार्शोभिर्विमुक्तो बलवान् अरोगः शतायुर्भवति ॥ १७ ॥

अचिरोत्पन्नानामल्पलिङ्गानां च साधनार्थं चिरजातानामदृश्यानां यापनार्थं विशिष्टप्रयोगं निर्दिशन्नाह—अत इत्यादि । फलं पर्यागतमिति पूर्वोक्तत्वात् परिपक्वान्येव लब्धानि, भूमिविभागोक्तौषधदोषपरिहारेण अनुपहतान्यपि लब्धानि, पुनस्तद्वचनं प्रयोगस्य महाफलत्वेन गौरवोत्पादनार्थम् । कषायस्य शुक्तिमिति अत्र एकापेक्षया शुक्तिमानं, यथा चात्र भल्लातकानां क्काथ्यानां परिवृद्धिस्तथा क्काथोदकस्यापि बुद्ध्या वृद्धिः परिकल्पनीया । भल्लातकानि तदस्थीनि पक्वानि (तन्त्रान्तरदर्शनात्) शुचौ शुक्रे वा मासि गृहीत्वा यवपल्ले माषपल्ले वा निधाय मार्गशीर्षे पौषे वा प्रयुज्यन्ते । एवमुक्तप्रकारेण सप्ततिं यावदुत्कर्षेण भल्लातकसहस्रं पञ्चत्रिंशता दिवसैः पूर्यते । शतं यावदुत्कर्षेण सहस्रद्वयविधानं स्यात् । तत्राद्यं दिनचतुष्टयं संस्कारमात्रजनकत्वात् अन्त्यं च भल्लातकसंस्कारापकर्षणत्वान्न वृद्धा भिषजो गणयन्ति । ततः सहस्रद्वयं पूर्यत एव । एवं भल्लातकप्रयोगश्च त्रिविधः । तत्र शतान्तः शरीरबलदोषापेक्षया प्रवरः, सप्तत्यन्तो मध्यमः, त्रिंशदन्तः पुनरधमः प्रयोगः । एवं तन्त्रान्तराद् व्याख्यायते । ग्रीष्मकाले गृहीतान्यापूर्णरसान्यनामयानि भल्लातकास्थीनि यवपल्ले माषपल्ले वा चतुर्मासावस्थितानि हेमन्ते प्रयोक्तुमारभेत मधुरस्निग्धशीतोपसंसृष्टशरीरः प्रथमं दश भल्लातकानि संक्षुद्याष्टगुणेन सलिलेन क्काथं कृत्वा अष्टभागावशेषं सदुग्धघृतमन्तर्मुखमभ्यज्य पिबेत्, तानि एकैकशो भल्लातकोत्कर्षेण त्रिंशत्कृत्वा पुनरेकैकमपकर्षयेत् यावद्दशभल्लातकप्रयोगः । नातः परमुत्कर्षः

कर्त्तव्यः । अनेन क्रमेण सहस्रभल्लातकप्रयोगः परं न घटते । यथात्र घटते तथाविधः पारम्पर्योपदेशो व्याख्यायते—त्रिंशद्रात्रौ सप्तरात्रं त्रिंशत्प्रयोगः कर्त्तव्यः, तत एकैकमपकर्षयेत् यावद्दश, पुनरन्यस्मिन्नपि दिने दशेति, एवं भल्लातकसहस्रमुपयुज्यत इति घटते(?)। सर्वत्र कुष्ठार्शोभिर्विमुक्त इति वचनं न यथार्थवचनं, काकणकस्य कुष्ठस्यादिबलप्रयुक्तानां च कुष्ठानां तथा त्रिदोषजानां चार्शसां सहजानां चासाध्यत्वात्, रक्तपित्तजानामप्यर्शसां भल्लातकाविषयत्वात् । तुवरकभल्लातकयोर्वार्यूष्णं निषिद्धं, ततोऽल्पशृतजलं पेयम् ॥ १७ ॥

द्विव्रणीयोक्तेन विधानेन भल्लातकनिश्च्युतितं स्नेहमादाय प्रातः प्रातः शुक्तिमात्रमुपयुञ्जीत, जीर्णे पूर्ववदाहारः फलप्रकर्षश्च । भल्लातकमज्जभ्यो वा स्नेहमादायापकृष्टदोषः प्रतिसंसृष्टभक्तो निवातमागारं प्रविश्य यथाबलं प्रसृतिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत, तस्मिन् जीर्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहारः, एवं मासमुपयुज्य मासत्रयमादिष्टाहारो रक्षेदात्मानम् । ततः सर्वोपतापानपहृत्य वर्णवान् बलवान् श्रवणग्रहणधारणशक्तिसंपन्नो वर्षशतायुर्भवति, मासे मासे च प्रयोगे वर्षशतं वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति, एवं दशमासानुपयुज्य वर्षसहस्रायुर्भवति ॥ १८ ॥

भल्लातकप्रयोगान्तरं दर्शयति—द्विव्रणीयेत्यादि । प्रतिसंसृष्टभक्त इति यवादिक्रमभुक्त इत्यर्थः । द्वादशभिरत्र कालैः षट् दिनानि, विरेचनदिवसेन सह सप्त दिनानि च, तदुत्तरं भोजनमष्टमे; तस्यापोहे सप्त, तदा सप्तमे वाहनि भोजनं; नवमे पुनरहनि भल्लातकमज्जस्नेहं पिबेत् । यथाबलमिति पुरुषरोगबलानतिक्रमेण प्रसृतिं प्रकुञ्चं वा अष्टभागमध्युपयुक्तं द्विगुणघृतं पूर्ववद्घृताभ्यक्तताल्वोष्ठः शीतं पिबेत् । शीतोदकाद्युपचारश्च । प्रसृतिः पलद्वयं, प्रकुञ्चः पलम् । रक्षेदात्मानं क्रोधादिभ्य इति शेषः ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरबीजकौ ॥
तथैवार्शांसि सर्वाणि वृक्षकारुष्करौ हतः ॥१९॥
साध्या नाप्यतिवर्तन्ते प्रमेहा रजनीं यथा ॥
क्षाराग्नी नातिवर्तन्ते तथा दृश्या गुदोद्भवाः ॥२०॥

खादिरादीनां कुष्ठादिहरत्वं पुरातनागमनिर्दिष्टैः श्लोकैराह—भवन्ति चात्र । "यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरबीजकौ" इत्यादि द्वाभ्यां कुटजभल्लातकाभ्यां यथास्वं विषयमुपयुज्यमानाभ्यां प्रत्येकशो वातादिदोषत्रयजनितानि अर्शांसि निवर्तन्ते। तद्यथा—वातकफजानि भल्लातकेन, रक्तपित्तजानि कुटजेन । एवमेवाभिप्रेत्य सर्वाणि, न पुनः सान्निपातिकसर्वदोषजापेक्षया सर्वाणीति । एवं कुष्ठेष्वपि साध्यत्वेन दार्ष्टान्तिकं द्रष्टव्यम् । हरिद्राप्रयोगेण प्रमेहा इव षोडश, क्षाराग्नीन् नातिवर्तन्ते तथा दृश्या गुदोद्भवाः, षोडश प्रमेहाः वातजप्रमेहचतुष्टयं विहाय ॥ १९ ॥ २० ॥

घृतानि दीपनीयानि लेहायस्कृतयः सुराः ॥
आसवाश्च प्रयोक्तव्या वीक्ष्य दोषसमुच्छ्रितिम् ॥२१॥

अन्यदपि चिकित्सितं दोषोच्छ्रायापेक्षयाह—घृतानीत्यादि । लेहाः कुटजावलेहादयः, नवायसादयः अयस्कृतयो महाकुष्ठमधुमेहादिचिकित्सितनिर्दिष्टाः । सुराः नानाविधाः पैष्टिकादिभेदेन विरेचनाध्यविधिविधेया । आसवाश्च नानाविधौषधक्काथगुडादिकृताः धातक्यादिचूर्णाधिवासिताः । यथाफलमित्यन्ये पठन्ति, तत्र फलमुक्तमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युत्कटुकासनम् ॥
यथास्वं दोषलं चान्नमर्शःसु परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

वर्ज्यान् निर्दिशन्नाह—वेगावरोधेत्यादि । वातमूत्रपुरीषादीनां स्वमार्गेण स्वभावतः प्रवृत्त्यभिमुखीभावो वेगः । उत्कटुकासनं उत्कटिकस्य निरासनस्थितिः ॥ २२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सास्थाने षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽश्मरीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥
अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ॥
औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ॥ ३ ॥
तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिकर्म इष्यते ॥
तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥ ४ ॥

अश्मरीत्यादि । तरुणः तत्कालोत्पन्नः ॥ १—४ ॥

पाषाणभेदो वसुको वशिराश्मन्तकौ तथा ॥
शतावरी श्वदंष्ट्रा च बृहती कण्टकारिका ॥ ५ ॥
कपोतवङ्कार्तगलः कच्छकोशीरकुब्जकाः ॥
वृक्षादनी भल्लुकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥ ६ ॥
यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकस्य फलानि च ॥
ऊषकादिप्रतीवापमेषां क्वाथैर्घृतं कृतम् ॥ ७ ॥
भिनत्ति वातसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥

येन स्नेहादिकमेण व्याधिमूलानि दोषदूष्यरूपाणि अशेषतः प्रशमं यान्ति तं निर्दिशन्नाह—पाषाणेत्यादि । वसुकः बकपुष्पम् । वशिरः मर्कटसंज्ञस्तृणजातिविशेषः, सूर्यावर्तभेद इत्यन्ये । अश्मन्तकः अम्ललोटः कोविदारसदृशपत्रकः । कपोतवङ्का कटभीसदृशपत्रो विटपी मध्यदेशे प्रसिद्धः । आर्तगलः ककुभकः सुगन्धिमूलः 'कौहा' इति नाम्ना पूर्वदेशे प्रसिद्धः, अन्ये तु आर्तगलः कुब्जक इत्याहुः, बहिःकेशरः कण्टकितफलो

१ 'पुराः' इति पाठान्तरम् ।

विटप इत्यन्ये । कच्चको मध्यलेखानिचितः ऋजुकपत्र ईषद्रक्तमूलः 'कवहक' इति मालवके प्रसिद्धः, अन्ये तु कच्चकस्थाने ककुभ इति पठन्ति, स च प्रसिद्धः । कुब्जः गुञ्जा । वृक्षादनी बन्दाकः । भल्लुकः श्योनाकः । शाकः कर्कशमसृणपृष्ठोदरपत्रो वृक्षः तस्य फलं, कतकफलं अम्बुप्रसादनं शशकशुष्कपुरीषप्रतिमम् । एषां सामान्यस्नेहकषायपरिभाषया कषायः । कषायद्रव्याणां स्नेहपादेन कल्कः ॥ ५—७ ॥—

क्षारान् यवागूर्यूषांश्च कषायाणि पयांसि च ॥ ८ ॥
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् वातनाशने ॥

घृतौषधवर्गे संक्षेपार्थमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह—क्षारानित्यादि । क्षाराश्चात्र पातव्याः, ते च चूर्णत्वात् कर्षमात्रया सलिलेन मस्त्वादिबस्तिशोधनद्रव्येण वा पलद्वयचतुष्टयप्रमाणेन; क्षारोदकपक्षे तु कर्षद्वयं त्रयं वा षड्गुणेनाष्टगुणेन वा जलेन बहुशः परिस्राव्य पूतं पेयम् । यवाग्वादयश्चतुष्पलद्रव्यक्काथेन कर्तव्याः । भोजनानि भक्तादयः । चकाराच्चूर्णादीनामपि समुच्चयः । एवं पित्तकफहरद्रव्यवर्गे अप्यूह्यम्, क्षारादीनां कल्पना परिभाषाबलात्; स्वयमप्यूह्य कर्तव्यः ॥ ८ ॥—

कुशः काशः सरो गुन्द्रा उत्कटो मोरटोऽश्मभित् ९
वरी विदारी वाराही शालिमूलत्रिकण्टकम् ॥
भल्लूकः पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरुण्टिका ॥ १० ॥
पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितम् ॥
घृतं शिलाजमधुकबीजैरिन्दीवरस्य च ॥ ११ ॥
त्रपुसैर्वारुकादीनां बीजैश्चावापितं शुभम् ॥
भिनत्ति पित्तसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ १२ ॥
क्षारान् यवागूर्यूषांश्च कषायाणि पयांसि च ॥
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥१३॥

पित्ताश्मरीचिकित्सामाह—कुश इत्यादि । उत्कटः महती खगाली । मोरटः इक्षुमूलम् । पत्तूरः शरबालिका । कुरण्टिका शरबालिकाभेदः । शिलाजं शिलाजतु । इन्दीवरं शरबालिकाभेदो दीर्घपत्रो बहुलपुष्पः । जेज्जटस्तु इन्दीवरं नीलोत्पलं, तन्नेच्छति गयी ॥ ९—१३ ॥

गणो वरुणकादिस्तु गुग्गुल्वेलाहरेणवः ॥
कुष्ठभद्रादिमरिचचित्रकैः ससुराह्वयैः ॥ १४ ॥
एतैः सिद्धमजासर्पिरूषकादिगणेन च ॥
भिनत्ति कफसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ १५ ॥
क्षारान् यवागूर्यूषांश्च कषायाणि पयांसि च ॥
भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥१६॥

कफाश्मरीचिकित्सामाह—गण इत्यादि । भद्रादि भद्रदारुकुष्ठहरिद्रेत्यादि । अजासर्पिः केचिन्न पठन्ति, ते प्रकरणात्पूर्वोदितात् सामर्थ्येनैव गव्यघृतमेव ददति । कफाश्मरीचिकित्सितेनैव शुक्राश्मरीचिकित्सितमुक्तं मन्तव्यं, तुल्यगुणत्वात्कफशुक्रयोरिति ॥ १४—१६ ॥

पिचुकाङ्कोलकतकशाकेन्दीवरजैः फलैः ॥
चूर्णितैः सगुडं तोयं शर्कराशमनं पिबेत् ॥ १७ ॥

इदानीं शर्करापतनाय शमनाय वा योगोपदेशः । पिचुकः पक्करी, कार्पासफलं इत्येके । इन्दीवरं कर्णपूरकाख्यो महापुष्पः शरबालिकाभेदः, अन्ये नीलोत्पलमाहुः, तन्नेच्छति गयी । अङ्कोलः अङ्कोटः, कतकः प्रागुक्तः शाकोऽपि । गुडोऽत्र चूर्णसमो ज्ञेयः, "चूर्णे चूर्णसमो देयो मोदके द्विगुणो गुडः"—इत्युक्तत्वात् । उष्णोदकेन सह पातव्यम् ॥ १७ ॥

क्रौञ्चोष्ट्ररासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालमूलिका ॥
अजमोदा कदम्बस्य मूलं नागरमेव च ॥ १८ ॥
पीतानि शर्करां भिन्द्युः सुरयोष्णोदकेन वा ॥

क्रौञ्चेत्यादि क्रौञ्चः क्रौञ्चपक्षी । तालमूलिका मुषली मुषकपुच्छाकारा शिफा ॥ १८ ॥—

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ॥१९॥
अविक्षीरेण सप्ताहमश्मरीभेदनं पिबेत् ॥

त्रिकण्टकस्येत्यादि ।—त्रिकण्टकः गोक्षुरकः । अन्ये तु मर्कटकस्य बीजानामिति पठन्ति, 'मकरा' इति लोके । अपरे अनन्तकबीजानामिति पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । अनेन योगेन भिद्यते अश्मरी, शर्करा तु शान्तिमुपैति ॥ १९ ॥—

द्रव्याणां तु घृतोक्तानां क्षारोऽविमूत्रगालितः ॥
ग्राम्यसत्त्वशकृत्क्षारैः संयुक्तः साधितः शनैः ॥
तत्रोपकादिरावापः कार्यस्त्रिकटुकान्वितः ॥ २१ ॥
एष क्षारोऽश्मरीं गुल्मं शर्करां च भिनत्त्यपि ॥

द्रव्याणामित्यादि । अविशेषोक्तेर्वातादीनां त्रयाणामपि गणानां, वर्गत्वात् यथालाभेन; तिलनालादिदीपनेन क्षारीकृतानां भागः । ग्राम्याः ग्रामभवाः अश्वादयः, तेषां समभागपुरीषक्षारसंयुक्तः षड्गुणाविमूत्रगालितः । ततस्तस्य क्षारोदकस्य पाकसिद्धिसमये चतुर्थांशेनोषकादित्रिकटुकयोः समभागेन मिश्रितयोः प्रक्षेपः ॥ १९—२१ ॥—

तिलापामार्गकदलीपलाशयववल्कजः ॥ २२ ॥
क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करानाशनः परः ॥

तिलेत्यादि ।—तिलादेर्वल्कजातस्य प्रत्येकं क्षारः समोऽविमूत्रपलद्वयेन पेयः । तिलादेः क्षारस्य कर्षद्वयं त्रयं वा अविमूत्रेण षड्गुणेन बहुशः स्रावितं पूतं पेयम् ॥ २२ ॥—

पाटलाकरवीराणां क्षारमेवं समाचरेत् ॥ २३ ॥

पाटलेत्यादि । एतेन वातकफसंभूतायामश्मर्यां मधुरक्षीरघृताशिनः क्षारयोगा योज्याः ॥ २३ ॥

श्वदंष्ट्रायष्टिकाब्राह्मीकल्कं वाक्षसमं पिबेत् ॥

श्वदंष्ट्रेत्यादि । यष्टिका यष्टिमधु । ब्राह्मी लवनिका । पानमत्र अविमूत्रेणैव ॥—

सहैडकाख्यौ पेयौ वा शोभाञ्जनकमार्कवौ ॥ २४ ॥

सहैडकेत्यादि । एडाख्यया सह शोभाञ्जनमार्कवौ पातव्या-ववमूत्रेणैव । मार्कवः भृङ्गारकः ॥ २४ ॥

कपोतवङ्कामूलं वा पिबेदम्लैः सुरादिभिः ॥
तत्सिद्धं वा पिबेत् क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ॥ २५ ॥

कपोतेत्यादि । कपोतवङ्का प्रसिद्धैव । अम्लैः काञ्जिका-दिभिः । सुरादिभिः सुरासौवीरकमैरेयकमेदकैः । तदित्यादि तत्सिद्धं कपोतवङ्कासिद्धं, द्रव्यादष्टगुणं क्षीरमित्यादि न्यायेन २५॥

हरीतक्यादिसिद्धं वा वर्षाभूसिद्धमेव वा ॥

हरीतकीत्यादि । हरीतक्यादिः त्रिफला, तत्सिद्धं क्षीरं पित्तजाश्मरीवेदनाभिरुपद्रुतः, वातकफजाश्मरीवेदनाभिरुपद्रुतस्तु पुनर्नवामूलसिद्धं पयः पिबेत् ॥—

सर्वथैवोपयोज्यः स्याद्गणो वीरतरादिकः ॥ २६ ॥

अनुक्तमपि घृतादिविशिष्टद्रव्यगुणैः निर्दिशन्नाह—सर्वथेत्यादि । सर्वथा सर्वैः प्रकारैः घृतक्षीरकषाययवागूभोजनसाधनभेदेन तथावगाहस्वेदादिभिः ॥ २६ ॥

घृतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः सोत्तरबस्तिभिः ॥
यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥ २७॥

उपक्रमासिद्धौ अपरच्छेदविधिमाह—घृतैरित्यादि । उत्तरबस्तिरत्र अश्मरीहरद्रव्यसिद्धः नैरूहिकः स्नैहिकश्च । उत्तरो विधिश्छेदः ॥ २७ ॥

कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाध्रुवा ॥
उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥ २८ ॥

अध्रुवा अनिश्चिता । अन्ये तु निश्चितस्यापि वैद्यस्येति पठन्ति, निश्चितं शास्त्रनिश्चितं, कर्म करोतीति कर्मकृत् ॥ २८ ॥

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥
तस्मादापृच्छ्य कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा ॥ २९ ॥

ननु मर्मोपघातेनातिदुःखकारणं मरणं वा, तत् किमर्थं क्रियत इत्याह—अक्रियायामित्यादि ॥ २९ ॥

अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्रोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्वास्य, ततो बलवन्तमविक्लवमाजानु समे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं, तस्योत्सङ्गे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्राधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकैर्वा, ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनावपीडयेदधोनाभेर्यावदश्मर्यधः प्रपन्नेति, ततः स्नेहाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेवनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय, निर्व्यलीकमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य, भृशमुत्पीडयेत् अङ्गुलिभ्यां यथाग्रन्थिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥ ३० ॥

स चेद्गृहीतशल्ये तु विवृताक्षो विचेतनः ॥
हतवन्मन्यशीर्षश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥ ३१ ॥
न तस्य निर्हरेत् शल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ॥
विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥ ३२ ॥

सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्त्वाऽवचारयेत् शस्त्रमश्मरीप्रमाणं, दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके, यथा न भिद्यते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत, चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः परिवृद्धिमेति, तस्मात् समस्तामग्रवक्रेणाददीत; स्त्रीणां तु बस्तिपार्श्वगतो गर्भाशयः सन्निकृष्टः, तस्मात् नासामुत्सङ्गवत् शस्त्रं पातयेत्, अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवेत्; पुरुषस्य वा मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रक्षरणम्; अश्मरीव्रणादृते भिन्नो बस्तिरेकधा न भवति, द्विधा भिन्नबस्तिराश्मरिको न सिध्यति, अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधाभिन्नबस्तिर्जीवति क्रियाभ्यासात् शास्त्रविहितच्छेदात् निःस्यन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति । उद्धृतशल्यं तूष्णोदकद्रोण्यामवतार्य स्वेदयेत्, तथा हि बस्तिरसृजा न पूर्वते; पूर्णे वा क्षीरवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥ ३३ ॥

भवन्ति चात्र ।

क्षीरवृक्षकषायं तु पुष्पनेत्रेण योजितम् ।
निर्हरेदश्मरीं तूर्णं रक्तं बस्तिगतं च यत् ॥ ३४॥

मूत्रमार्गविशोधनार्थं चास्मै गुडसौहित्यं वितरेत्; उद्धृत्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यसिद्धामुष्णां सघृतां यवागूं पाययेदुभयकालं त्रिरात्रं; त्रिरात्रादूर्ध्वं गुडप्रगाढेन पयसा मृद्वोदनमल्पं भोजयेत् दशरात्रमसृग्विशुद्ध्यर्थं व्रणक्लेदनार्थं च; दशरात्रादूर्ध्वं फलाम्लैर्जाङ्गलरसैरुपाचरेत्; ततो दशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् स्नेहेन द्रवस्वेदेन वा, क्षीरवृक्षकषायेण चास्य व्रणं प्रक्षालयेत्; रोध्रमधुकमञ्जिष्ठाप्रपौण्डरीककल्कैर्व्रणं प्रतिग्राहयेत्, एतेष्वेव हरिद्रायुतेषु तैलं घृतं वा विपक्वं व्रणाभ्यञ्जनमिति; स्त्यानशोणितं चोत्तरबस्तिभिरुपाचरेत्; सप्तरात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे व्रणं यथोक्तेन विधिना दहेदग्निना, स्वमार्गप्रतिपन्ने चोत्तरबस्त्यास्थापनानुवासनैरुपाचरेत् मधुरकषायैरिति; यदृच्छया वा मूत्रमार्गप्रतिपन्नामन्तरासक्तां शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसापहरेत्; एवं चाशक्ये विदार्य वा नाडीं शस्त्रेण बडिशेनोद्धरेत्। रूढव्रणश्चाक्रान्ताश्वनगनागरथद्रुमानारोहेत वर्षं नाप्सु प्लवेत भुञ्जीत वा गुरु ॥ ३५ ॥

मूत्रवहशुक्रवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदबस्तीन् परिहरेत् । तत्र मूत्रवहच्छेदात् मरणं मूत्रपूर्णबस्तेः, शुक्रवहच्छेदात् मरणं क्लैब्यं वा, मुष्कस्रोत उपघाताद् ध्वजभङ्गः, मूत्रप्रसेकक्षणनात् मूत्रप्रक्षरणं, सेवनीयोनिच्छेदात् रुजः प्रादुर्भावः, बस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति॥२६॥

तमेवोत्तरं छेदं पूर्वकर्मोत्तरकर्मभ्यां निर्दिशन्नाह—अथेत्यादि । अथशब्दोऽयं मङ्गलार्थे छेदक्रियायाम् । अपकृष्टदोषं ऊर्ध्वाधोदोषनिर्हरणेन । ईषत्कर्शितमिति अतिकर्शनात् कर्माक्षमता, अकर्शनेनोपचितात्पबस्तिकायत्वात् अश्मर्या अप्राप्तिरिति । अग्रोपहरणीयोक्तेनेत्यादि यन्त्रशस्त्रक्षारशलाकादिविधिना । अथारोग्यर्थिनमित्यन्ये पठन्ति । तत इत्यादि । बलवन्तमिति अपकृष्टदोषं विशुद्धं अन्नसंसर्जनेन सञ्जनितबलम् । इतरेण पुरुषेण सह । तत इत्यादि । अधः प्रपन्ना अधोगता । पायौ गुदे । प्रणिधाय प्रक्षिप्य । निर्व्यलीकं त्वक्सङ्कोचरहितम् । तदपि अविषमं निम्नोन्नतत्वरहितम् । अनायतं अदीर्घम् । सन्निवेश्य संस्थाप्य । पुनरवस्थानेऽपि गृहीतेषु अश्मरीशल्येषु यादृशस्य मरणभयान्नाहरणीयं तादृशं दर्शयन्नाह—स चेदित्यादि । विवृत्ताक्षः स्तब्धाक्षः । निर्विकारः निर्व्यापारः । क इव मृत इवेत्यर्थः । अन्ये निर्व्यापार इति पठन्ति; निर्व्यापारः निरीहः । 'निर्विहार' इत्यन्ये पठन्ति; तत्रापि स एवार्थः । विनेत्यादि । प्रयतेत प्रयत्नं कुर्वीत । अप्रवक्रेण आहरणयन्त्रेण अतीक्ष्णमुखेन । स्त्रीणां पुनर्बस्तिप्रत्यासन्नमधिकमाशयान्तरमस्ति, अतः सामान्यहरणे दोषमभिवीक्ष्य छेदविशेषं निर्दिशन्नाह—स्त्रीणामित्यादि । उत्सङ्गवदिति ऊर्ध्वे सङ्गः स यस्यास्तीति तदुत्सङ्गवत् उत्तानमित्यर्थः । अन्यथेति यदावगाढः शस्त्रपातः स्यात् तदा बहिर्गतं त्वङ्मांसं भित्वा बस्तित्वचा सह भगवस्तुबस्तिपार्श्वाश्रयस्य[1] गर्भाशयस्यापि त्वचो भेदः स्यात्; ततस्तासां भगान्तर्गतो मूत्रस्रावी व्रणः स्यादित्यर्थः । तथाच वैतरणः—"भगस्याधः स्त्रिया बस्तिरूर्ध्वे गर्भाशयः स्थितः । गर्भाशयश्च बस्तिश्च महास्रोतःसमाश्रितौ ॥ बस्तिभागं समुन्नम्य अवनम्याश्मरीं बुधः । स्फिगग्रे भेदनं तासां हितमन्यत्र दोषकृत्"—इति । इदानीमुभयोरपि स्त्रीपुंसयोरपरप्रकारेण सामान्यं मूत्रस्राविणं व्रणं निर्दिशन्नाह—पुरुषस्येत्यादि । पुरुषस्य वेति वाशब्दश्चार्थे, तेन स्त्रियाः पुरुषस्य चेत्यर्थः । मूत्रप्रसेकस्रोतसी स्त्रीपुंसयोरभेदेनोक्तत्वात् । मूत्रप्रसेको नाम मूत्रं येन बस्तिमुखाश्रयेण स्रोतसा क्षरति, तस्य छेदनादित्यर्थः । इदानीमश्मरीनिमित्तमेवैकधा भिन्नबस्तिर्जीवति न पुनरन्योऽपि भिन्नबस्तिरिति दर्शयन्नाह—अश्मरीत्यादि । द्विधाभिन्नबस्तिरश्मरीको न सिध्यति; अश्मरीव्रणं विना एकधाभिन्नबस्तिर्न भवति न जीवतीत्यर्थः । अश्मरीणां व्रणेऽशास्त्रविहितच्छेदनत्वेन निःसृतनिःशेषमूत्रत्वात् । अश्मरीनिमित्ताघातेन पुनरेकधा भिन्नबस्तेर्जीविते हेतुं निर्दिशन्नाह—अश्मरीव्रणेत्यादि । क्रियाणामुष्णोदकस्वेदक्षीरवृक्षकषाययोजनादीनामभ्यसनं क्रियाभ्यासस्तस्मात् । अश्मरीप्रमाणमुखमात्रः सेवनीसव्यपार्श्वगः शास्त्रविहितच्छेदस्तस्मात्[2] । निःस्यन्दो मूत्रं तेन परिवृद्धं शल्यं तस्मादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति,—येन निःस्यन्देन मूत्रेण वृद्धेन सता शल्यं परिवृद्धं तस्य शल्यापहरणेऽपि निःशेषापरिस्रुतत्वाद् भिन्नबस्तिर्जीवति । गयी तु शल्यस्येतिपदं परित्यज्य निःस्यन्दपरिवृद्धत्वादित्येवं पठति व्याख्यानयति च—निःस्यन्दस्य मूत्रस्य परिवृद्धत्वेन, अतएव मूत्रवृद्धिकरयवागूगुडक्षीरादिसौहित्यविधानं; शास्त्रविहिताक्रमछेदे तु मूत्रनिःशेषक्षरणान्मरणमिति । उद्धृत्येत्यादि । पुष्पनेत्रेण उत्तरबस्तिना । भवतीत्यादि गुडसौहित्यं गुडवासितं भक्तं दद्यादित्यर्थः । उद्धृत्येत्यादि । उद्धृत्य चैनमिति उष्णोदकद्रोण्या इति शेषः । मधुघृताभ्यक्तो व्रणस्य रोपणार्थम् । मूत्रविशोधनद्रव्याणि तृणपञ्चमूलीगोक्षुरककूष्माण्डकपाषाणभेदप्रभृतीनि । उभयकालं सायं प्रातरित्यर्थः । अप्रमत्तः सावधानः । क्षीरवृक्षाः वटोदुम्बराश्वत्थप्लक्षगर्दभाण्डाः । रोध्रेत्यादि प्रतिग्राहयेत् लेपयेदित्यर्थः । एतेष्वेव अनन्तरोद्दिष्टेषु रोध्रादिषु हरिद्रायुतेषु । स्त्यानेत्यादि संहतशोणिते तु प्रागुक्तद्रव्यकषायविधानेनोत्तरबस्तिरिति रक्तविलोपनेन अपकर्षणादित्यर्थः । सप्तरात्रादित्यादि । स्वमार्गमप्रतिपन्ने मूत्रे इत्यर्थः । मधुराणि काकोल्यादीनि, कषायाणि क्षीरवृक्षादीनि, तैः; अन्ये मधुराणां कषायैरित्याहुः । अनुबन्धपरिबन्धपरिहारार्थं वायोरनुलोमनाय चेति । कथमपि मूत्रपथागताश्मरीनिर्हरणं निर्दिशन्नाह—यदृच्छयेति । स्रोतसा मूत्रपथेन । तस्याप्याहर्तुमशक्यत्वे मेढ्रमपि विदार्यापकर्षयेत् । रूढेत्यादि । अल्पक्षरणात् क्लैब्यम् । सर्वदा लिङ्गपातेऽनवस्थानम् । क्षरणात् छेदनात् । मूत्रक्षरणं मूत्रस्रावणम् । प्रत्येकं मर्मेति निर्देशः ॥ ३१—३६ ॥

भवतश्चात्र ॥

मर्माण्यष्टावसंबुध्य स्रोतोजानि शरीरिणाम् ॥
व्यापादयेद्बहून्मर्त्यान् शस्त्रकर्मापटुर्भिषक् ॥ ३७ ॥
सेवनी शुक्रहरणी स्रोतसी फलयोर्गुदम् ॥
मूत्रसेकं मूत्रवहं मूत्रबस्तिस्तथाष्टमः ॥ ३८ ॥

अतःपरं संग्रहश्लोकमाह—भवत इत्यादि ॥ ३७ ॥

तान्येव मर्माणि सुखावबोधार्थं श्लोकेन निर्दिशन्नाह । दृष्टकर्मा कृतयोग्यो भिषक् कर्म कुर्यात्, एवं साध्यं भवति ॥ ३८ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने सप्तमोऽध्यायः ।

---

१ 'भगवस्तु' इत्यत्र 'भगस्यस' इति पाठान्तरम् ।

२ 'शास्त्रविच्छेद' इति पाठान्तरम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान्धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

पञ्च भगन्दराः व्याख्यातास्तेषु असाध्यः शम्बूकावर्तः शल्यनिमित्तश्चेति; शेषाः कृच्छ्रसाध्याः ॥ ३ ॥

निदानेऽपि भगन्दराणां साध्यासाध्यविभागे पूर्वोक्ते पुनरिह चिकित्सितविधानायानुकथनं प्रकरणत्वादिति न पौनरुक्त्यम् ॥ १—३ ॥

तत्र भगन्दरपिडकोपद्रुतमातुरमपतर्पणादिविरेचनान्तेन एकादशविधेनोपक्रमेणोपक्रमेतापक्वपिडकं, पक्वेषु चोपस्निग्धमवगाहस्विन्नं शय्यायां सन्निवेश्याशयमिव यन्त्रयित्वा भगन्दरं समीक्ष्य पराचीनमवाचीनं वा, ततः प्रणिधायैषणीमुन्नम्य साशयमुद्धरेत् शस्त्रेण। अन्तर्मुखे चैवं सम्यग्यन्त्रं प्रणिधाय प्रवाहमाणस्य भगन्दरमुखमासाद्यैषणीं दत्त्वा शस्त्रं पातयेत् । आसाद्य वाग्निक्षारं चेत्येतत्सामान्यं सर्वेषु। विशेषतस्तु—॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि । अपतर्पणादि विरेचनान्तः उपक्रमो द्विव्रणीयचिकित्सितोक्तः । पक्वेषु चेति चकारेण भिन्नेषु चेति द्रष्टव्यम् । तत्र बहिर्मुखं पराचीनं, अन्तर्मुखमवाचीनं, एषणी लोहादिशलाका । तत्र अन्तर्मुखमवाचीनमित्युक्तं, तत्र विशेषं निर्दिशन्नाह—अन्तर्मुखे इत्यादि । सर्वेषु अग्निक्षारौ आसाद्यैव ॥४॥

नाड्यन्तरे व्रणान्कुर्याद्भिषक्तु शतपोनके ॥
ततस्तेषूपरूढेषु शेषा नाडीरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

नाड्यन्तरे इत्यादि । नाडीनां पूर्यमाणानां निकटस्थानां त्रिचतुराणामन्तरं मध्यं नाड्यन्तरं, तस्मिन् व्रणान् कुर्यात् । भिषक् सुशिक्षितो वैद्यः ॥ ५ ॥

गतयोऽन्योऽन्यसंबद्धा बाह्याश्छेद्यास्त्वनेकधा ॥
नाडीरनभिसंबद्धा यश्छिनत्त्येकधा भिषक् ॥ ६ ॥
स कुर्यान्निवृतं जन्तोर्व्रणं गुदविदारणम् ॥
तस्य तन्निवृतं मार्गं विण्मूत्रमनुगच्छति ॥ ७ ॥
आटोपगुदशूलं च करोति पवनो भृशम् ॥
तत्राधिगततन्त्रोऽपि भिषङ्मुह्येदसंशयम् ॥ ८ ॥
तस्माच्च विवृतः कार्यो व्रणस्तु शतपोनके ॥

यदि नाडीषु अनिश्चितनिकटासु छेदः क्रियते तदा को दोषः स्यादित्याह—गतय इत्यादि । अनेकधा अनेकप्रकारा इत्यर्थः । आटोपं आध्मानम् । विवृतः व्यात्तमुखः ॥ ६—८ ॥—

व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा वै विजानता ॥ ९ ॥
अर्धलाङ्गलकश्छेदः कार्यो लाङ्गलकोऽपि वा ॥
सर्वतोभद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ॥ १० ॥
सर्वतः स्रावमार्गांस्तु दहेद्वैद्यस्तथाग्निना ॥
सुकुमारस्य भीरोर्हि दुष्करः शतपोनकः ॥ ११ ॥

व्याधावित्यादि लाङ्गलं हलमुच्यते, अर्धलाङ्गल इव अर्धलाङ्गलकः । सर्वतोभद्रस्त्वासनविशेषः पर्यङ्किकाकारो मण्डकाकारसदृशो वा । गोतीर्थकः गच्छतो गोर्मूत्रगतिसदृशः; अथवा गोतीर्थं गोयोनिरुच्यते, तदाकारो गोतीर्थकः; अथवा गोतीर्थं निपानं येन गावः पिबन्ति, तत्खुराङ्कितवच्छेदविशेषः कर्तव्यः; तथाच तन्त्रान्तरम्, "द्राभ्यां समाभ्यां पार्श्वाभ्यां छेदो लाङ्गलको मतः । ह्रस्वमेकतरं यत्र सोऽर्धलाङ्गलकः स्मृतः ॥ सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे । सर्वतोभद्रकं छेदमाहुश्छेदविदो जनाः ॥ पार्श्वागतेन छिद्रेण छेदो गोतीर्थको भवेत्"—इति । छिन्ने पश्चात्कर्म निर्दिशन्नाह—सर्वतः स्रावेत्यादि । अग्निनेति नात्रावधारणं, नाडीनामनेकत्वात् ॥ ९—११ ॥

रुजास्रावापहं तत्र स्वेदमाशु प्रयोजयेत् ॥
स्वेदद्रव्यैर्यथोद्दिष्टैः कृशरापायसादिभिः ॥ १२ ॥
ग्राम्यानूपौदकैर्मांसैर्लावाद्यैर्वापि विष्किरैः ॥
वृक्षादनीमथैरण्डं बिल्वादिं च गणं तथा ॥ १३ ॥
कषायं सुकृतं कृत्वा स्नेहकुम्भे निषेचयेत् ॥
नाडीस्वेदेन तेनास्य तं व्रणं स्वेदयेद्भिषक् ॥ १४ ॥
तिलैरण्डातसीमाषयवगोधूमसर्षपान् ॥
लवणान्यम्लवर्गं च स्थाल्यामेवोपसाधयेत् ॥ १५ ॥
आतुरं स्वेदयेत्तेन तथा सिध्यति कुर्वतः ॥
स्विन्नं च पाययेदेनं कुष्ठं च लवणानि च ॥ १६ ॥
वचाहिङ्ग्वजमोदं च समाभागानि सर्पिषा ॥
मार्द्वीकेनाथवाम्लेन सुरासौवीरकेण वा ॥ १७ ॥
ततो मधुकतैलेन तस्य सिञ्चेद्भिषग् व्रणम् ॥
परिषिञ्चेद्गुदं चास्य तैलैर्वातरुजापहैः ॥ १८ ॥
विधिनानेन विण्मूत्रं स्वमार्गमधिगच्छति ॥
अन्ये चोपद्रवास्तीव्राः सिद्ध्यन्त्यत्र न संशयः ॥ १९ ॥
शतपोनक आख्यात उष्ट्रग्रीवे क्रियां शृणु ॥

तत्र कृतकर्मणि रुजोपशमार्थं पश्चात्कर्म निर्दिशन्नाह—रुजास्रावेत्यादि । तिलतण्डुलमाषैर्यवागूः कृता कृशरा । क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः पायसाः । गयी तु रुजास्रावापहं तत्रेत्यत्र "तत्र धीरो विधानज्ञ" इति पठति । वृक्षादनी बन्दाकः । बिल्वादिश्च गणः बृहत्पञ्चमूलम् । अम्लवर्गः रसविज्ञानीयोक्तः । मार्द्वीकेन द्राक्षामद्येन । अम्लेन काञ्जिकेन । सौवीरकेण काञ्जिकभेदेन । अनेन विधानेन विण्मूत्राणि स्वमार्गमनुप्रपद्यन्ते अग्निश्च दीप्यते । ततो मन्दे पित्ते रक्ते वाते च प्रबले स्नेहपरिषेकं निर्दिशन्नाह—तत इत्यादि । सामान्यक्वाथकल्कविधिना मधुकतैलं साध्यम् । वातरुजापहैः वातव्याधिनिर्दिष्टैः । अन्ये चोपद्रवाः आध्मानगुदभ्रंशादयः ॥ १२—१९ ॥—

अथोष्ट्रग्रीवमेषित्वा छित्त्वा क्षारं निपातयेत् ॥२०॥
पूतिमांसव्यपोहार्थमग्निरत्र न पूजितः ॥
अथैनं घृतसंसृष्टैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ २१ ॥
बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकं तु सर्पिषा ॥
तृतीये दिवसे मुक्त्वा यथास्वं शोधयेद्भिषक् ॥२२॥
ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमम् ॥

उष्ट्रग्रीवे पित्तभगन्दरे क्रियां निर्दिशन्नाह—अथेत्यादि। उष्ट्रग्रीवे पूतिमांसापकर्षणाय क्षौरकर्म। गयी तु 'एष्योष्ट्रग्रीवमात्रत्वे छित्त्वा क्षारं निपातयेत्' इति पठति। बन्धोऽप्यत्र चर्मणामन्तश्छिद्रेण गोफणकः। सर्पिषा घृतेन परिषेकः। यथास्वं शोधनं पित्तापहरद्रव्यकृतम्। यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण रोपणावस्थायामित्यर्थः। रोपयेदित्यत्र पित्तव्रणरोपणैरेव। अस्य चैकनाडीत्वात् छेदविशेषानभिधानम् ॥ २०—२२ ॥—

उत्कृत्यास्रावमार्गं तु परिस्राविणि बुद्धिमान् ॥२३॥
क्षारेण वा स्रावगतिं दहेद्धुतवहेन वा ॥
सुखोष्णेनाणुतैलेन सेचयेद्गुदमण्डलम् ॥ २४ ॥
उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ॥
वामनीयौषधैः कार्याः परिषेकाश्च मात्रया ॥ २५ ॥

कफजस्य परिस्राविणश्चिकित्सां निर्दिशन्नाह—उत्कृत्येत्यादि। परितः सर्वतः स्रोतुं शीलं यस्य स परिस्रावी सर्वतःस्रावमुखः। अतएव 'स्रावमार्गान्' इति बहुवचनं केचित् पठन्ति। एतेन मध्यस्थनाड्याः परितः स्थितानि आस्रावमुखानि शस्त्रेणोत्कृत्य क्षारेण अग्निना वा दहेत्। तदा च स्रावमुखानां तथैवावस्थापनात्, मुखेषु पुनः प्रथमं दग्धेषु स्रावे च बलीयसि मन्दतामापन्ने नाडीं पुनः मध्यमामन्विष्य छिन्द्यादित्येतदर्थमेवाग्रे छेदं वक्ष्यति। अणुतैलेन सेचनं शस्त्ररुजाशान्त्यर्थं,अणुतैलं वातव्याध्युत्पादितम्। उपनाहः बन्धनम्। प्रदेहः प्रलेपः। मूत्रं गोमूत्रम्। वामनीयं मदनफलादि। मात्रया अल्पश इत्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

मृदुभूतं विदित्वैनमल्पस्रावरुगन्वितम् ॥
गतिमन्विष्य शस्त्रेण छिन्द्यात् खर्जूरपत्रकम् ॥२६॥
चन्द्रार्धं चन्द्रचक्रं च सूचीमुखमवाङ्मुखम् ॥
छित्त्वाग्निना दहेत् सम्यगेवं क्षारेण वा पुनः ॥२७॥
ततः संशोधनैरेवं मृदुपूर्वैर्विशोधयेत् ॥

गतिमिति मध्यस्थां प्रधानामास्रावगतिं छिन्द्यात्। प्रागुत्कृत्येत्यनेनैव छेदनमभिहितं तस्य बह्वास्रावे मुख्यविषयत्वात् विशेषणमाह—खर्जूरपत्रकमित्यादि। खर्जूरपत्रमिव पत्रकं यस्य तत् खर्जूरपत्रकम्। तच्च मध्यनाडीच्छेदस्य पार्श्वद्वयस्थानां मुखानां तिर्यक्च्छेदेन पङ्क्तिद्वयेन भवति। मध्यवक्रनाड्यनुलोमच्छेदस्यार्धचन्द्रतुल्यत्वादर्धचन्द्रः। मध्यस्थव्रणपदस्य एकमूलपार्श्वद्वयगतनाडीद्वयेन एकमुखेन बहिर्मुखेन चन्द्रमण्डलतुल्यत्वाच्छेदस्य चन्द्रमध्यतनीयस्याभमकूलयोर्विशालायां वा नाड्यनुरोधे मध्यैकच्छेदेन मूलाग्रयोस्त्रिशिष्येऽवच्छेदनचक्राकारसादृश्याच्चक्रम्। अन्तर्मुखे स्थूलं मूलेऽणु तेन सूचीमुखं, तदेव अवाङ्मुखं अधोमुखम्। ततः संशोधनैरित्यादि। ततः पूर्वं मृदु शोधयित्वा विज्ञातकोष्ठस्य तीक्ष्णं शोधनम् ॥२६ ॥ २७॥—

बहिरन्तर्मुखश्चापि शिशोर्यस्य भगन्दरः ॥ २८ ॥
तस्याहितं विरेकाग्निशस्त्रक्षारावचारणम् ॥
यद्यन्मृदु च तीक्ष्णं च तत्तत्तस्यावचारयेत् ॥ २९ ॥

शिशोः क्रियाविशेषोपदेशात् क्रियान्तरनिषेधं दर्शयन्नाह—बहिरित्यादि। तस्यैव कर्तव्यविशेषमुद्दिशन्नाह—यद्यदित्यादि। शस्त्रकर्मणि तु त्वक्सारादिचतुर्वर्गः, विरेके पुनश्चतुरङ्गुलादि। मृदु च तीक्ष्णं चेति परस्परविरोधवचनेन नातिशीतं नातिमृदु चावचारणीयं; नात्युष्णशीता यथा काकमाची ॥ २८ ॥ २९ ॥

आरग्वधनिशाकालाचूर्णं मधुघृताप्लुतम् ॥
अग्रवर्तिप्रणिहितं व्रणानां शोधनं हितम् ॥ ३० ॥
योगोऽयं नाशयत्याशु गतिं मेघमिवानिलः ॥

आरग्वधः कृतमालकः। निशा हरिद्रा। काला अहिंस्रा सूत्रमणी घनवर्तिता वर्तिरग्रवर्तिः ॥ ३० ॥—

आगन्तुजे भिषङ्नाडीं शस्त्रेणोत्कृत्य यत्नतः ॥ ३१ ॥
जाम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ॥
दहेद्यथोक्तं मतिमांस्तं व्रणं सुसमाहितः ॥ ३२ ॥
कृमिघ्नं च विधिं कुर्यात् शल्यानयनमेव च ॥

शल्यनिमित्तस्य भगन्दरस्य चिकित्सामुद्दिशन्नाह—आगन्तुज इत्यादि। जाम्बोष्ठं जम्बूफलसदृशसूक्ष्माग्रकृष्णपाषाणरचिता वर्तिः। शल्यानयनमिति शल्ये सति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

प्रत्याख्यायैष चारभ्यो वर्ज्यश्चापि त्रिदोषजः ॥३३॥

शेषयोर्द्वयोरसाध्यत्वे एकस्य पाक्षिकीं सिद्धिमुपदिशन्नाह—प्रत्याख्यायेत्यादि ॥ ३३ ॥

एतत् कर्म समाख्यातं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥
एषां तु शस्त्रपतनात् वेदना यत्र जायते ॥ ३४ ॥
तत्राणुतैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥
वातघ्नौषधसंपूर्णां स्थालीं छिद्रशराविकाम् ॥३५॥
स्नेहाभ्यक्तगुदस्तप्तामध्यासीत सबाष्पकाम् ॥
नाड्या वास्याहरेत् स्वेदं शयानस्य रुजापहम् ॥३६॥
उष्णोदकेऽवगाह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ॥

इदानीं सर्वभगन्दराणामेव शस्त्रपातनवेदनासु तच्छमनाय स्नेहपरिषेकादीनि निर्दिशन्नाह—एतत्कर्मेत्यादि। तत्र अणुतैलं केवलं वातवेदनाविषयम्। वातघ्नौषधानि भद्रदार्वादीनि एरण्डादीनि च। बाष्पस्वेदस्तु कर्तव्यो वायौ रक्तपित्तसमन्विते ॥ ३४—३६ ॥—

कदलीमृगलोपाकप्रियकाजिनसंभृतान् ॥ ३७ ॥
कारयेदुपनाहांश्च शाल्वणादीन् विचक्षणः ॥

वातकफजे वेदनायामुपनाहस्वेदमुद्दिशन्नाह—कदलीत्यादि।

कदलीमृगः पूर्वदेशे प्रायशः शबलो दृष्टः, स तु बृहत्तमबिडालसमो व्याघ्राकारो बिलेशयः। लोपाकः लाङ्गलकः शृगालभेदः । प्रियकः अजगरप्रायः श्लक्ष्णो दीर्घः । अजिनं चर्म ॥ ३७ ॥

कटुत्रिकं वचाहिङ्गुलवणान्यथ दीप्यकम् ॥
पाययेत्चाम्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः ॥ ३८ ॥

कटुत्रिकमित्यादि । दीप्यकं अजमोदा । अम्लं काञ्जिकम् । सुरा मद्यभेदः । एतदपि गुदकोष्ठगतवेदनोपशमार्थम् ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्मतीलाङ्गलकीश्यामादन्तीत्रिवृत्तिलाः ॥
कुष्ठं शताह्वा गोलोमी तिल्वको गिरिकर्णिका ॥३९॥
कासीसं काञ्चनक्षीर्यौ वर्गः शोधन इष्यते ॥

अतःपरं भगन्दरक्षतानां शोधनीयोत्सादनीयरोपणीयान् विशेषकान् निर्दिशन्नाह—ज्योतिष्मतीत्यादि । ज्योतिष्मती कुङ्कुमर्दनिका । लाङ्गली कलिकारिका । श्यामा त्रिवृद्विशेषः । गोलोमी दूर्वा । तिल्वकः पट्टिकारोध्रः । गिरिकर्णिका श्वेतस्यन्दा । काञ्चनक्षीर्यौ द्वे एकं कङ्कुष्ठं, अन्या पीतदुग्धा यवतिक्ता । वर्गस्य यथालाभेन प्रयोगः । एष वर्गो भगन्दरशोधनः कषायादिषु ३९

त्रिवृत्तिलानागदन्तीमञ्जिष्ठाः पयसा सह ॥ ४० ॥
उत्सादनं भवेदेतत् सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥

त्रिवृदित्यादि । नागदन्ती दन्तिनी । उत्सादनं निम्नव्रणवस्तुनः पूरणं लेपनयोगेन । पयसा सहेत्यत्र सर्पिषा सहेति केचित् पठन्ति ॥ ४० ॥—

रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठानिम्बपल्लवाः ॥ ४१ ॥
त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्को नाडीव्रणापहः ॥
कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्ती मागध्यः सैन्धवं मधु ॥४२॥
रजनी त्रिफला तुत्थं हितं स्याद्व्रणशोधनम् ॥

रसाञ्जनादिकुष्ठादियोगौ रोपणशोधनौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥—

मागध्यो मधुकं रोध्रं कुष्ठमेलाहरेणवः ॥ ४३ ॥
समङ्गा धातकी चैव सारिवा रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ ४४ ॥
सुधां वचां लाङ्गलकीं मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ॥
एतत् संभृत्य संभारान् तैलं धीरो विपाचयेत् ॥४५॥
एतद्धि गण्डमालासु मण्डलेष्वथ मेहिषु ॥
रोपणार्थे हितं तैलं भगन्दरविनाशनम् ॥ ४६ ॥

मागधी पिप्पली । समङ्गा गणिकारिका; वराहक्रान्तेत्यपरे । कल्पनामाह—स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः, स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः, द्रवोऽत्र पानीयं "अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं स्मृतम्" इत्युक्तत्वात् ॥ ४३—४६ ॥

न्यग्रोधादिगणश्चैव हितः शोधनरोपणे ॥
तैलं घृतं वा तत्पक्कं भगन्दरविनाशनम् ॥ ४७ ॥

शोधनरोपणे 'कषायादिभिः' इति शेषः ॥ ४७ ॥

त्रिवृद्दन्तीहरिद्रार्कमूलं लोहाश्वमारकौ ॥
विडङ्गसारं त्रिफला स्नुह्यर्कपयसी मधु ॥ ४८ ॥
मधूच्छिष्टसमायुक्तैस्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
भगन्दरविनाशार्थमेतद्योज्यं विशेषतः ॥ ४९ ॥

त्रिवृदित्यादि । लौहं अगुरु । अश्वमारकः करवीरः । स्नुही सेहुण्डः । इदमपि तैलं सामान्यकल्कपरिभाषया कर्तव्यम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

चित्रकार्कौ त्रिवृत्पाठे मलपूं हयमारकम् ॥
सुधां वचां लाङ्गलकीं सप्तपर्णं सुवर्चिकाम् ॥५०॥
ज्योतिष्मतीं च सम्भृत्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
एतद्धि स्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥ ५१ ॥
शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥
द्विव्रणीयमवेक्षेत व्रणावस्थासु बुद्धिमान् ॥ ५२ ॥

चित्रकेत्यादि । मलपूः काकोडुम्बरिका । हयमारकः करवीरः । सुधा स्नुही । सुवर्चिका स्वर्जिक्षारः । 'एतद्धि स्यन्दनम्' इत्यत्र 'विस्यन्दनं' इति पाठे विशेषेण स्यन्दयति दोषांश्च्यावयतीति यथार्थं नाम विस्यन्दनम् ॥ ५०—५२ ॥

छिद्रादूर्ध्वं हरेदोष्ठमर्शोयन्त्रस्य यन्त्रवित् ।
ततो भगन्दरे दद्यादेतदर्धेन्दुसन्निभम् ॥ ५३ ॥

भगन्दरयन्त्रमर्शोयन्त्रादवयवविशेषापनयने विशिष्टं निर्दिशन्नाह—छिद्रादूर्ध्वमित्यादि ॥ ५३ ॥

व्यायामं मैथुनं कोपं पृष्ठयानं गुरूणि च ॥
संवत्सरं परिहरेदुपरूढव्रणो नरः ॥ ५४ ॥

रूढभगन्दरस्यापि पुनरनुबन्धभयात् परिहार्यमुद्दिशन्नाह—व्यायाममित्यादि ॥ ५४ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय)॥ २ ॥
विरुद्धाध्यशनासात्म्यवेगविघातैः स्नेहादीनां च अयथारम्भैः पापक्रियया पुराकृतकर्मयोगाच्च त्वग्दोषो भवति ॥ ३ ॥

विरुद्धाध्यशनादीनि कुष्ठकराणि विशेषेण कुष्ठस्य जनकानीति प्रागुक्तान्यपि पुनरुक्तानि ॥ १—३ ॥

तत्र त्वग्दोषी मांसवसादुग्धदधितैलकुलत्थमाषनिष्पावेक्षुविकाराम्लविरुद्धाध्यशनाजीर्णविदाह्यभिष्यन्दीनि दिवास्वप्नं व्यवायं च परिहरेत् ॥ ४ ॥

निष्पावः राजशिम्बी । दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदजननमभिष्यन्दि ॥ ४ ॥

ततः शालिषष्टिकयवगोधूमकोरदूषश्यामाकोद्दालकादीननवान् भुञ्जीत मुद्गाढक्योरन्यतरस्य यूषेण सूपेन वा निम्बपत्रारुष्करव्यामिश्रेण, मण्डूकपर्ण्यवल्गुजाटरूषकरूपिकापुष्पैः सर्पिःसिद्धैः सर्षपतैलसिद्धैर्वा, तिक्तवर्गेण वा अभिहितेन; मांससात्म्याय वा जाङ्गलमांसममेदस्कं वितरेत्; तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थे; आरग्वधादिकषायमुत्सादनार्थे; पानपरिषेकावगाहादिषु च खदिरकषायमित्येष आहाराचारविभागः ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादि । उद्दालकः अरण्यकोद्रवः । उपकरणभूतं सूप्यद्रव्यद्वयं मुद्गाढकीलक्षणमभिधाय अपरमप्युपकरणभूतं शाकद्रव्यमाह—निम्बपत्रेत्यादि । शाकरूपाभ्यां निम्बपत्रारुष्कराभ्यां व्यामिश्रेण सूपेन सह शाल्यादिकमन्नं भुञ्जीत । तथा मण्डूकपर्ण्यादिभिरपि शाकैः । मण्डूकपर्णी ब्राह्मीभेदः । रूपिकापुष्पैः अर्कपुष्पैः । सार्षपतैलं केचिन्नेच्छन्ति, रक्तपित्तप्रदूषणत्वात्, वातकफकुष्ठेषु वदन्त्यन्ये । तिक्तवर्गेण प्रपुन्नाटावल्गुजपटोलवार्ताकादिना । यद्यपि "योषिन्मांससुरावर्जी" इत्यत्र मांसप्रतिषेधः, तथापि मांससात्म्याय जाङ्गलमांसममेदस्कं मेदोरहितं स्वभावतो वितरेत् दद्यात् । तत्र वज्रकं सप्तपर्णकरञ्जेत्यादिकं वक्ष्यते । आरग्वधादिकषायमुत्सादनार्थे इति कषायोऽत्र कल्कश्चूर्णं वा योग्यतया; कषायशब्दो हि चरके स्वरसादिषु पञ्चसु परिभाषितः । उत्सादनार्थे उद्घर्षणार्थे, अथवा उद्वर्तनार्थे, अन्येतु निम्नव्रणस्य उन्नतिकरणार्थे । इत्येष आहाराचारविभाग इति आहारस्य क्रियमाणस्य द्रव्यरसविभाजनम् । तत्र, वज्रतैलस्य पानीयत्वात्, आरग्वधादेरप्यत्र संस्कारादौ प्रायोगिकत्वात् आहारवर्गस्यैवोपदेशः ॥ ५ ॥

तत्र पूर्वरूपेषूभयतः संशोधनमासेवेत । तत्र त्वक्संप्राप्ते शोधनालेपनानि, शोणितप्राप्ते संशोधनालेपनकषायपानशोणितावसेचनानि, मांसप्राप्ते शोधनालेपनकषायपानशोणितावसेचनारिष्टमन्थप्राशाः, चतुर्थकर्मगुणप्राप्तं याप्यमात्मवतः संविधानवतश्च, तत्र संशोधनात् शोणितावसेचनाच्चोर्ध्वं भल्लातशिलाजतुगुग्गुल्वगुरुतुवरकखदिरासनायस्कृतिविधानमासेवेत, पञ्चमं नैव चोपक्रमेत् ॥ ६ ॥

तत्रेत्यादि । उभयतः संशोधनं वमनं विरेचनं च । त्वक्संप्राप्ते रसप्राप्ते रसस्य तात्स्थ्यात् । अरिष्टमन्थप्राशाः इत्यादि । अत्र अरिष्टग्रहणमुपलक्षणं तेन आसवसुरयोरप्यवबोधः । मेदःप्राप्ते चिकित्सितमुपदिशन्नाह—चतुर्थकर्मेत्यादि । चतुर्थं कर्मगुणप्राप्तं याप्यमिति त्वग्धातोश्चतुर्थं मेदः, तस्य कर्माणि शोधनादीनि, तेषां तु गुणाः फलं; एतेनैतदुक्तं—मेदोगतं कुष्ठं संशोधनादिगुणविशिष्टं याप्यं भवतीति । कथम्भूतस्य पुरुषस्य ? आत्मवतः आत्मगुणोपपन्नस्य, आत्मगुणाश्च सर्वमते पुंसां निरन्तररूपाः शौचाचाराः अमङ्गलकार्येषु अपस्पृहा इति, अथवा आत्मवतः अपथ्यपरिहारपरायणस्य सम्यगाहाराचारस्येत्यर्थः । संविधानवतः परिच्छदवतः कर्मानुष्ठानपरस्य याप्यं नान्यथा । 'सम्यग्विधानवत' इति केचित् पठन्ति, प्रभूतोपकरणयुक्तस्येत्यर्थः । अथवा चतुर्थमेदसि स्थितं कुष्ठं चतुर्थं, तस्य कुष्ठस्य कर्माणि गुणाश्च दौर्गन्ध्योपदेहपूयादयस्तैः प्राप्तं युक्तं याप्यम् । अन्ये तु चतुर्थान्यप्राप्तमिति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः । अत्र यापने संशोधनाच्छोणितावसेकाच्चोर्ध्वं भल्लातकादिविधानम् । तत्र भल्लातकमर्शोनिर्दिष्टम्, शिलाजतुमाक्षिकधातुतुवरकविधानं प्रमेहपिडकाचिकित्सितनिर्दिष्टम्, खदिरासनायस्कृतिविधानं महाकुष्ठविधावुद्दिष्टम् । पञ्चमं नैवेति असाध्यत्वादस्थ्यादिगतकुष्ठानाम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रथममेव कुष्ठिनं स्नेहपानविधानेनोपपादयेत् । मेषशृङ्गीश्वदंष्ट्राशार्ङ्गेष्टागुडूचीद्विपञ्चमूलीसिद्धं तैलं घृतं वा वातकुष्ठिनां पानाभ्यङ्गयोर्विदध्यात्, धवाश्वकर्णककुभपलाशपिचुमर्दपर्पटकमधुकरोध्रसमङ्गासिद्धं सर्पिः पित्तकुष्ठिनां, पियालशालारग्वधनिम्बसप्तपर्णचित्रकमरिचवचाकुष्ठसिद्धं श्लेष्मकुष्ठिनां भल्लातकाभयाविडङ्गसिद्धं वा, सर्वेषां तुवरकतैलं भल्लातकतैलं वेति ॥ ७ ॥

तत्रेत्यादि । स्नेहपानविधानेनेति वमनादिशोधनाङ्गस्यैव स्नेहस्य पानविधानेन न पुनः स्वतन्त्रस्य, कुष्ठस्य रूक्षणीयत्वात् । स्निग्धस्य पुनः क्रमादनुक्तान्यपि[1] वमनविरेचनशोणितमोक्षणानि क्रमेणैव पूर्वरूपादौ, अनेनैव क्रमेण सर्वत्रोक्तत्वात् । उपपादयेत् उपक्रमेतेत्यर्थः, तानेव शोधनाङ्गस्नेहानुत्पादयन्नाह—मेषशृङ्गीत्यादि । मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गी, गयी तु पुत्रञ्जीवकभेदमाह । श्वदंष्ट्रा गोक्षुरकः । शार्ङ्गेष्टा काकतिक्ता, भर्मुरटा इति लोके; गृथकरञ्ज इत्यपरे । शेषं प्रसिद्धम् । एतैः कषायकल्करूपैः सिद्धं सामान्यपरिभाषया तैलं घृतं वा वातकुष्ठे एव, कफानुबन्धे तैलं, पित्तानुबन्धे घृतं; अन्ये तु पानाय घृतं, अभ्यङ्गाय तैलमिति । अश्वकर्णेत्यादि अश्वकर्णः पूर्वदेशे गन्धमुण्डोऽश्वत्थसदृशः । ककुभः सुगन्धिमूलो विटपी । पलाशः किंशुकः । पिचुमर्दः निम्बः । समङ्गा स्पृष्टरोदनिका लज्जालुरिति लोके । पियालेत्यादि पियालः चारः । सर्पिरिति पूर्वयोगादनुवर्तते, एवमग्रेऽपि । भल्लातकेत्यादि । तुवरकः पश्चिमसमुद्रभूमिषु प्रसिद्ध एव ॥ ७ ॥

सप्तपर्णारग्वधातिविषापाठाकटुरोहिण्यमृतात्रिफलापटोलपिचुमर्दपर्पटकदुरालभात्रायमाणामुस्ताचन्दनपद्मकहरिद्रोपकुल्याविशालामूर्वाशतावरीसारिवेन्द्रयवाटरूषकषड्ग्रन्थामधुकभूनिम्बगृ-

१ 'क्रमानुक्तावपि' इति पाठान्तरम् ।
२ 'आगुधूप' इति पा०

ष्ठिका इति समभागाः कल्कः स्यात्, कल्कात् चतुर्गुणं सर्पिः प्रक्षिप्य तद्द्विगुणो धात्रीफलरसस्तच्चतुर्गुणा आपस्तदैकध्यं समालोड्य विपचेत्, एतत् महातिक्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वररक्तपित्तहृद्रोगोन्मादापस्मारगुल्मपिडकासृग्दरगलगण्डगण्डरोगविसर्पषाण्ढ्यकण्डूपामादींश्च शमयेदिति ८

त्रिफलापटोलपिचुमन्ददारूषककटुरोहिणीदुरालभात्रायमाणापर्पटकाश्चेतेषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे प्रक्षिप्य पादावशेषं कषायमादाय कल्कपेष्याणि इमानि भेषजानि अर्धपलिकानि त्रायमाणामुस्तेन्द्रयवचन्दनकिराततिक्तानि पिप्पल्यश्चैतानि घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेत्, एतत् तिक्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वरगुल्मार्शोग्रहणीदोषशोफपाण्डुरोगविसर्पषाण्ढ्यशमनं चेति ॥ ९ ॥

हरिद्रोपकुल्याविशालेत्यत्र तन्त्रान्तरदर्शनात् हरिद्राद्वयं, पिप्पली गजपिप्पली चेत्युपकुल्याद्वयं च बोद्धव्यम् । विशाला इन्द्रवारुणी । मूर्वा चोरस्नायुः । षड्ग्रन्था वचा । परिभाषाव्यापारो नास्त्येव, अत्र महातिक्तके सामान्यकल्ककषायकल्पपरिमाणद्रव्यपरिमाणयोश्चोक्तत्वात् । षाण्ढ्यं षण्ढभावः ॥ ८ ॥ ९॥

अतोऽन्यतमेन घृतेन स्निग्धस्विन्नस्यैकां द्वे तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा शिरा विध्येत्; मण्डलानि चोत्सन्नानि अवलिखेत् अभीक्ष्णं प्रच्छयेद्वा, समुद्रफेणशाकगोजीकाकोडुम्बरिकापत्रैर्वावघृष्यालेपयेत् लाक्षासर्जरसरसाञ्जनप्रपुन्नाडावल्गुजतेजोवत्यश्वमारकाकुटजारेवतमूलकल्कैर्मूत्रपिष्टैः पित्तपिष्टैर्वा, स्वर्जिकातुत्थकासीसविडङ्गागारधूमचित्रककटुकसुधाहरिद्रासैन्धवकल्कैर्वा, एतान्येवावाप्य क्षारकल्पेन निःस्रुते पालाशे क्षारे ततो विपाच्य फाणितमिव संजातमवतार्य लेपयेत्, ज्योतिष्कफललाक्षामरिचपिप्पलीसुमनःपत्रैर्वा, हरितालमनःशिलार्कक्षीरतिलशिग्रुमरिचकल्कैर्वा, स्वर्जिकाकुष्ठतुत्थकुटजचित्रकविडङ्गमरिचमनःशिलाकल्कैर्वा, हरीतकीकरञ्जिकाविडङ्गसिद्धार्थकलवणरोचनावल्गुजहरिद्राकल्कैर्वा ॥ १० ॥

शाकः महाखरपत्रः । गोजी गोजिह्वा, शाखोट इत्यन्ये । काकोडुम्बरिका काष्ठोडुम्बरिका । तमेव प्रलेपं निर्दिशन्नाह—लाक्षासर्जरसेत्यादि । आरेवतः किरमालकः । पित्तपिष्टैरिति गोपित्तपिष्टैः । एतान्येवेत्यादि निःस्रुते गालिते । क्षारकल्पातिदेशेन तिलनालादिभिरादीपनं षड्गुणोदकस्रावणं च सुवर्चिकातुत्थकासीसादिचूर्णं परिवाप्य क्षाराद् द्वात्रिंशत्तमभागप्रमाणेन । सर्जिकेत्यादि । ज्योतिष्कः काकमर्दनिका, तस्याः फलम् । सुमना जाती । हरितालेत्यादि । शिग्रुः विटपशाकः, शोभाञ्जनमन्ये । हरीतकीत्यादि । करञ्जिका वृक्षकरञ्जः ॥१०॥

सर्वे कुष्ठापहाः सिद्धा लेपाः सप्त प्रकीर्तिताः ॥

सर्वेत्यादि । सिद्धाः इति विशेषणं निश्चितफलसिद्धिबोधनार्थम् ॥—

वैशेषिकानतस्तूर्ध्वं दद्रूश्वित्रेषु मे शृणु ॥ ११ ॥
लाक्षा कुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्व्योषं चक्रमर्दस्य बीजम् ॥
कृत्वैकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दद्रूघ्नोक्तो मूलकाद्बीजयुक्तः ॥ १२ ॥

वैशेषिकानित्यादि । श्रीनिकेतनं नवनीतधूपः सरलनिर्यास इति । रात्रिः हरिद्रा ॥ ११ ॥ १२ ॥

सिन्धूद्भूतं चक्रमर्दस्य बीज-
मिक्षूद्भूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम् ॥
पिष्टो लेपोऽयं कपित्थाद्रसेन
दद्रूस्तूर्णं नाशयत्येष योगः ॥ १३ ॥

सिन्धूद्भूतमित्यादि । सिन्धूद्भूतं सैन्धवम् । इक्षूद्भूतो गुडः । केशरं बकुलम् । तार्क्ष्यशैलं रसाञ्जनम् ॥ १३ ॥

हेमक्षीरी व्याधिघातः शिरीषो
निम्बः सर्जो वत्सकः साजकर्णः ॥
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रूः
स्नानालेपोद्धर्षणेषु प्रयुक्ताः ॥ १४ ॥

हेमक्षीरी कङ्कुष्ठम् । व्याधिघातः किरमालकः । सर्जः लघुसर्जः । अजकर्णो महासर्जः, गन्धमुण्ड इत्येके । स्नानेत्यादि । पानालेपादिष्वित्यन्ये पठन्ति । लेपनोद्धर्षणयोः पेषणे तक्रमम्लं, कपित्थरसमन्ये अनुवर्तयन्ति ॥ १४ ॥

भद्रासंज्ञोडुम्बरीमूलतुल्यं
दत्त्वा मूलं क्षोदयित्वा मलप्वाः ॥
सिद्धं तोयं पीतमुष्णे सुखोष्णं
स्फोटान् श्वित्रे पुण्डरीके च कुर्यात्॥१५॥

दद्रुषु योगत्रयमभिधाय श्वित्रे विनिर्दिशन्नाह—भद्रेत्यादि । उडुम्बरी भद्रनामा काष्ठोडुम्बरिका महती, मलपूः सैव अल्पविटपा, तयोर्मूलं पलं षोडशभिः सलिलपलैः पक्वं चतुर्भागावशिष्टं उष्णकाले कोष्णं पीतमातपसंस्थस्य कटुतैलाभ्यक्तस्य च श्वित्रे स्फोटजननम् । जीर्णे गव्यमथितेन दाडिमयूषेण वा भोक्तव्यम् ॥ १५ ॥

द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा
भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥

सञ्जातभिन्नस्फोटस्य श्वित्रिण उत्तरकर्म निर्दिशन्नाह—द्वैपमित्यादि । द्वीपी चित्रकायः व्याघ्रः, तस्येदं चर्म द्वैपम् । मातङ्गो हस्ती, तस्माज्जातं मातङ्गजम् । तैलमत्र विषाणिकासिद्धम् । तदुक्तम् "आवर्तकीमूलसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यावचूर्णयेत्, गजद्वीपिचर्ममसीचूर्णेन, त्रिफलालोहचूर्णेन वा" ॥—इति

पूतिः कीटो राजवृक्षोद्भवेन
क्षारेणाक्तः श्वित्रमेको निहन्ति ॥ १६ ॥

पूतिः कीटः शस्यादः वर्षाकाले कर्बुरकः नलिनीति प्रसिद्धः, पूर्वदेशे पुण्डालिकेति। स चारग्वधक्षारेण सहाक्तो मिश्रितः। राजवृक्षः आरग्वधः। एकः श्रेष्ठः। क्षारोदकेनात्र द्रवकार्यमित्यन्ये पठन्ति ॥ १६ ॥

कृष्णस्य सर्पस्य मसी सुदग्धा
बैभीतकं तैलमथ द्वितीयम् ॥
एतत् समस्तं मृदितं प्रलेपात्
श्वित्राणि सर्वाण्यपहन्ति शीघ्रम् ॥ १७ ॥

कृष्णसर्पेत्यादि। कृष्णसर्पो यदा दह्यमानोऽतिकृष्णत्वं गच्छति तदा तच्चूर्णं मसीत्युच्यते, स एवामिदह्यमानो यदा शुक्लत्वं याति तदा क्षार इत्युच्यते ॥ १७ ॥

अध्यर्धतोये सुमतिस्स्रुतस्य
क्षारस्य कल्पेन तु सप्तकृत्वः ॥
तैलं शृतं तेन चतुर्गुणेन
श्वित्रापहं म्रक्षणमेतदग्र्यम् ॥ १८ ॥

अध्यर्धेत्यादि। कृष्णस्येत्यनुवर्तमानस्य क्षारादध्यर्धं तोयमधिकार्धमित्यर्थः। क्षारस्य कल्पेन क्षारपाकविधिना। सप्तकृत्वः सप्तवारान्। म्रक्षणं उपलेपनम्। अग्र्यं प्रधानमित्यर्थः ॥१८॥

घृतेन युक्तं प्रपुनाडबीजं
कुष्ठं च यष्टीमधुकं च पिष्ट्वा ॥
श्वेताय दद्याद्गृहकुक्कुटाय
चतुर्थभक्ताय बुभुक्षिताय ॥ १९ ॥
तस्योपसंगृह्य च तत् पुरीष-
मुत्पाचितं सर्वत एव लिम्पेत् ॥
अभ्यन्तरं मासमिमं प्रयोगं
प्रयोजयेच्छ्वित्रमथो निहन्ति ॥ २० ॥

घृतेनेत्यादि। चतुर्थभक्तायेति एकाहमुपोषिताय द्वितीयेऽहनि सायं धवलाय ग्राम्यकुक्कुटाय अत्यन्तबुभुक्षिताय प्रपुन्नाडबीजादिकं घृतयुक्तं भक्षयितुं दद्यात्। तस्य पुरीषमुपसंगृह्य गृहीत्वा तेन पुरीषेण मासमेकं श्वित्रमभ्यन्तरं धात्वन्तर्गतं मलत्वादिभिः प्रयोगैः स्फोटकादिभिरुत्पाचितं पाकं नीतं लिम्पेत्। स लेपः तच्छ्वित्रं निहन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

क्षारे सुदग्धे गजलेण्डजे तु
गजस्य मूत्रेण बहुस्स्रुते च ॥
द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजस्य ॥ २१ ॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदा समस्ता गुटिका विदध्यात् ॥
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ संप्रघृष्य
तया व्रजेदाशु सवर्णभावम् ॥ २२ ॥

क्षार इत्यादि। गजलेण्डं गजगण्डीरकः, नदीपिप्पलिकेत्यन्ये। गजलेण्डकक्षार इत्यन्ये पठन्ति; तच्च न पठनीयं, तन्त्रान्तरविरोधात्। दशभागयुक्तं दशभागयोजितं अवल्गुजचूर्णं प्रक्षिपेदिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

कषायकल्पेन सुभाविता तु
दलत्वचं चूतहरीतकीनाम् ॥
तां ताम्रदीपे प्रणिधाय धीमान्
वर्तिं वटक्षीरसुभावितां तु ॥ २३ ॥
आदीप्य तज्जातमसीं गृहीत्वा
तां चापि पथ्याम्भसि भावयित्वा ॥
संम्रक्षितं तद्बहुशः किलासं
तैलेन सिक्तं कटुना प्रयाति ॥ २४ ॥

कषायेत्यादि। चूतहरीतकीनां त्वचं छित्त्वा कषायकल्पेन क्वाथकल्पनया यज्जलं क्वथ्यते तेन सुभावितां पिचुवर्तिं कटुतैलेन सिक्त्वा, तां ताम्रदीपे प्रणिधाय स्थापयित्वा, आदीप्य प्रज्वाल्य, तज्जातमसीं गृहीत्वा, ततो वटक्षीरसुभावितां कृत्वा, ततस्तामेव पथ्याक्काथेन भावयित्वा, कटुना तैलेन सिक्त्वं किलाशं बहुशः संम्रक्षितं सत् अर्थात् लेपितमपयाति। "भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथश्चाष्टांशशेषित" इति। अयं योगोऽन्यत्राप्युक्तः।"पथ्याम्रत्वक्कषायेण पिचुवर्तिः सुभाविता। कटुतैलयुते ताम्रपात्रे प्रज्वालयेत्ततः ॥ मसीं तत्र वटक्षीरपथ्याक्काथेन भावयेत्। म्रक्षितं कटुतैलाक्तं तेन श्वित्रं प्रणश्यति।" गयदासस्तु वर्तिं पटवर्तिं पूर्वं वटक्षीरेण शुष्कभावितां भावयेत् कटुतैलेन इति व्याख्यानयति। "तैलेन सिक्तं कटुना समस्तमालेपयेदेवमुपैति शान्तिम्" इति केचित् पठन्ति ॥ २३ ॥ २४ ॥

आवल्गुजं बीजमग्र्यं नदीजं
काकाह्वानोडुम्बरी या च लाक्षा ॥
लौहं चूर्णं मागधीताक्ष्यशैलं
तुल्याः कार्याः कृष्णवर्णास्तिलाश्च ॥ २५ ॥
वर्तिं कृत्वा तां गवां पित्तपिष्टां
लेपः कार्यः श्वित्रिणां श्वित्रहारी ॥
लेपात् पित्तं शैखिनं श्वित्रहारि
ह्रीवेरं वा दग्धमेतेन युक्तम् ॥ २६ ॥

आवल्गुजमित्यादि। अग्र्यं नदीजं तापीनदीसमुत्थो माक्षिकधातुः। काकाह्वानोडुम्बरी काकसंज्ञोडुम्बरिका। ताक्ष्यशैलं रसाञ्जनम्। तैस्तुल्याः कृष्णवर्णास्तिलाः कार्याः। तैर्वर्तिं कृत्वा तया लेपः कार्यः। अन्ये ताप्युद्भूतोऽवल्गुजं बीजमन्यदिति पठन्ति। तत्रापि ताप्युद्भूतो माक्षिकधातुः। शिखिन इदं शैखिनं पित्तं मयूरपित्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

१ 'यज्जलीयक्काथः' इति पा०।

तुत्थालकटुकाव्योषसिंहार्कहयमारकाः ॥
कुष्ठावल्गुजभल्लातक्षीरिणीसर्षपाः स्नुही ॥ २७ ॥
तिल्वकारिष्टपीलूनां पत्राण्यारग्वधस्य वा ॥
बीजं विडङ्गाश्वहन्त्रोर्हरिद्रे बृहतीद्वयम् ॥ २८ ॥
आभ्यां श्वित्राणि योगाभ्यां लेपात् नश्यन्त्यशेषतः॥

तुत्थेत्यादि आलं हरितालम् । सिंहः रक्तशोभाञ्जनः । क्षीरिणी अर्कपुष्पम् । तुत्थालकटुकेत्यादि श्लोकद्वयेन योगद्वयं बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥—

वायसी फल्गुतिक्तानां शतं दत्त्वा पृथक् पृथक्२९॥
द्वे लोहरजसः प्रस्थे त्रिफलात्र्याढकं तथा ॥
त्रिद्रोणेऽपां पचेद्यावद्भागौ द्वावसनादपि ॥ ३० ॥
शिष्टं च विपचेद्भूय एतैः श्लक्ष्णप्रपेषितैः ॥
कल्कैरिन्द्रयवव्योषत्वग्दारुचतुरङ्गुलैः ॥ ३१ ॥
पारावतपदीदन्तीबाकुचीकेशराह्वयैः ॥
कण्टकार्या च तत्पक्वं घृतं कुष्ठिषु योजयेत् ॥ ३२ ॥
दोषधात्वाश्रितं पानादभ्यङ्गात्त्वग्गतं तथा ॥
अप्यसाध्यं नृणां कुष्ठं नाम्ना नीलं नियच्छति॥३३॥

वायसी काकतिक्ता चिरपोटिकेति लोके; काकमाचीत्यन्ये । फल्गुः काकोदुम्बरिका, अवल्गुः इत्यपरे पठन्ति, अवल्गुः बाकुची । तिक्ता कटुका । पारावतपदी ईषल्लोहितो हंसपदीभेदः । केशराह्वयैः वकुलः । त्रिद्रोणेऽपामित्यत्र अपां द्विगुणमात्रा, द्रवत्वात्; तेन जलषड्द्रोणाः प्रक्षिप्यन्ते । असनात् बीजकसारात् द्वौ भागौ अंशौ, चतुर्भागं सर्पिः, सर्पिषश्चतुर्थांशमिन्द्रयवादिकल्कं प्रक्षिप्य विपचेत् ॥ २९—३३ ॥

त्रिफलात्वक् त्रिकटुकं सुरसा मदयन्तिका ॥
वायस्यारग्वधानां च तुलां कुर्यात् पृथक् पृथक् ३४
काकमाच्यर्कवरुणदन्तीकुटजचित्रकात् ॥
दार्वीनिदिग्धिकाभ्यां तु पृथग्दशपलं तथा॥ ३५ ॥
त्रिद्रोणेऽपां पचेद्यावत् षट्प्रस्थं परिशेषितम् ॥
शकृद्रसदधिक्षीरं मूत्राणां पृथगाढकम् ॥ ३६ ॥
तद्भृतस्य तत्साध्यं भूनिम्बव्योषचित्रकैः ॥
करञ्जफलनीलिकाश्यामावल्गुजपीलुभिः ॥ ३७ ॥
नीलिनीनिम्बकुसुमैः सिद्धं कुष्ठापहं घृतम् ॥
म्रक्षणादङ्गसावर्ण्यं श्वित्रिणां जनयेन्नृणाम् ॥
भगन्दरं क्रमीनर्शो महानीलं नियच्छति ॥ ३८ ॥

त्रिफलेत्यादि । मदयन्तिका नखादिरागजननी 'महेन्दी' इति प्रसिद्धा । वायसी काकमाची । शकृदादीनि गवां ग्राह्याणि । नीलिका नीलाञ्जनिका शारदफला नीलिका । म्रक्षणात् अभ्यङ्गात् । अनार्षे नीलमहानीलघृते एते महावैद्याभ्यां जेज्जटगयदासाभ्यां व्याख्याते, अतस्तन्मतानुसारिणा मयापि पठिते व्याख्याते च । जलापेक्षया क्वाथ्यद्रव्यस्य अतिबाहुल्यमत्रयोगे, तस्माद्वृद्धवाग्भटीयं महानीलघृतं लिख्यते यथा "मदयन्त्या सवायस्या सुरभ्या प्रग्रहस्य च । शतं पलानि प्रत्येकं वरायारस्त्वाढकत्रयम् ॥ व्याघ्रीवह्निकमाचीवत्सकक्षदीरार्कमूलदन्तीन्द्रयवाः । सनिशाद्वया दशपलाः क्वाथेऽमीषां क्षिपेत्पिष्टा ॥ बीजं करञ्जेङ्गुदिशिग्रुनिम्बान्नीली सनीलोत्पलचन्द्ररेखा । श्यामा किरातं कटुकत्रयं च पञ्चाढकं तत्र च पञ्चगव्यात् ॥ शमयत्यचिरेण घृतं मृदुहुतवहसाधितमहानीलम् । न किलासमेव केवलमपि च व्रणगुल्मरोगवल्मीकान्" इत्यादि ॥ ३४—३८ ॥

मूत्रं गव्यं चित्रकव्योषयुक्तं
सर्पिः कुम्भे क्षौद्रयुक्तं स्थितं हि ॥
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्
कुर्याच्चास्मिन् कुष्ठदिष्टं विधानम् ॥ ३९ ॥

मूत्रमित्यादि । मूत्रमधुनी तुल्ये । चित्रकस्य व्योषस्य च तावती मात्रा, यावत् किञ्चित् कटुकत्वमरिष्टस्य, कुम्भलेपार्थमेव तदित्यन्ये । किलासे कुष्ठचिकित्सितमेव संक्षेपार्थमतिदेशेन निर्दिशन्नाह—कुर्याच्चास्मिन्नित्यादि ॥ ३९ ॥

पूतीकार्कस्नुङ्नरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रैः पिष्टाः पल्लवाः सौमनाश्च ॥
लेपः श्वित्रं हन्ति दद्रूव्रणांश्च
दुष्टान्यर्शांस्येष नाडीव्रणांश्च ॥ ४० ॥

पूतीकः चिरबिल्वः । नरेन्द्रद्रुमः आरग्वधः । सुमना जाती ॥ ४० ॥

अस्मादूर्ध्वं निःस्रुते दुष्टरक्ते
जातप्राणं सर्पिषा स्नेहयित्वा ॥
तीक्ष्णैर्योगैश्छर्दयित्वा प्रगाढं
पश्चाद्दोषं निर्हरेच्चाप्रमत्तः ॥ ४१ ॥

इदानीमादावपि कृतवमनस्य कृतविरेचनस्यापि कुष्ठिनः पुनः पुनरेव शोधनशोणितावसेकयोः कर्तव्यतामुपदिशन्नाह—अस्मादूर्ध्वमित्यादि ॥ ४१ ॥

दुर्वान्तो वा दुर्विरिक्तोऽपि वा स्यात्
कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्तदेहः ॥
निःसन्दिग्धं यात्यसाध्यत्वमाशु
तस्मात् कृत्स्नान्निर्हरेत्तस्य दोषान् ॥ ४२ ॥

कुतः पुनरशेषेण शोणितं दोषाश्च हरणीया इत्याह—दुर्वान्त इत्यादि । अपिशब्दाद्दुष्टशोणितमनिर्ह्रियमाणमपि ॥ ४२ ॥

पक्षात् पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयात्
मासान्मासात् स्रंसनं चापि देयम् ॥
स्राव्यं रक्तं वत्सरे हि द्विरल्पं
नस्यं दद्याच्च त्रिरात्रात्त्रिरात्रात् ॥ ४३ ॥

केन क्रमेण शोधनशोणितावसेचनं कर्तव्यमित्याह—पक्षादित्यादि । वत्सरे हि द्विरल्पमिति वर्षे द्वौ वारौ षड्भिः षड्भिर्मासैरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

पथ्याव्योषं सेक्षुजातं सतैलं
लीढ्वा शीघ्रं मुच्यते कुष्ठरोगात् ॥
धात्रीपथ्याक्षोपकुल्याविडङ्गान्
क्षौद्राज्याभ्यामेकतो वाऽवलिह्यात् ॥४४॥
पीत्वा मासं वा पलांशां हरिद्रां
मूत्रेणान्तं पापरोगस्य गच्छेत् ॥
एवं पेयश्चित्रकः श्लक्ष्णपिष्टः
पिप्पल्यो वा पूर्ववन्मूत्रयुक्ताः ॥ ४५ ॥
तद्वत्ताक्ष्यं मासमात्रं च पेयं
तेनाजस्रं देहमालेपयेच्च ॥
आरिष्टत्वक् साप्तपर्णी च तुल्या
लाक्षा मुस्तं पञ्चमूल्यौ हरिद्रे ॥ ४६ ॥
मञ्जिष्ठाक्षौ वासको देवदारु
पथ्यावल्ली व्योषधात्रीबिडङ्गम् ॥
सामान्यांशं योजयित्वा विडङ्ग-
श्चूर्णं कृत्वा तत्पलोन्मानमश्नन् ॥ ४७ ॥
कुष्ठाज्जन्तुर्मुच्यते त्रैफलं वा
सर्पिर्द्रोणं व्योषयुक्तं च युञ्जन् ॥
गोमूत्राम्बुद्रोणसिद्धेऽक्षपीडे
सिद्धं सर्पिर्नाशयेच्चापि कुष्ठम् ॥ ४८ ॥
आरग्वधे सप्तपर्णे पटोले
सवृक्षके नक्तमाले सनिम्बे ॥
जीर्णे पक्वं तद्धरिद्राद्वयेन
हन्यात् कुष्ठं मुष्कके चापि सर्पिः ॥ ४९ ॥

प्रायोगिकानेव योगान्निर्दिशन्नाह—पथ्याव्योषमित्यादि । सेक्षुजातं सगुडम् । तैलगुडयोः कुष्ठकारित्वेऽपि हरीतकीत्रिकटुसंयुक्तयोः कुष्ठहारित्वं, संयोगशक्तेरचिन्त्यत्वात् । अन्येत्वेवं पठन्ति—"पथ्याव्योषं तैलयुक्तं गुडं वा नित्यं भुक्त्वा मुच्यते कुष्ठरोगात्" । धात्रीत्यादि अक्षं बिभीतकः । पीत्वेत्यादि । पलांशां पलमेव अंशो यस्याः सा तथा तां पलपरिमाणामित्यर्थः । एवमित्यादि एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । पिप्पल्य इत्यादि । पूर्ववत् हरिद्रावत् । क्रमेण पलमात्रां मासमेव । तद्वदित्यादि तद्वत् ताक्ष्यं तथा रसाञ्जनमपि अभ्यासेन पलमात्रं मासं पेयम् । त्रीण्यप्येतानि कुष्ठहराणि रसायनान्यपि । तेनाजस्रमित्यादि । तेन अनन्तरोक्तेन रसाञ्जनेन । आरिष्टादित्यादि । अत्रापि क्रमाभ्यासेन पलं पलं मासमेव । त्रैफलं वा इत्यादि । कुष्ठाज्जन्तुर्मुच्यत इत्यध्याहारः । अन्ये तु अन्यथा पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् । गोमूत्रेत्यादि । गोमूत्रमेवाम्बु गोमूत्राम्बु, गोमूत्रेणैव क्वाथो निर्वर्त्यत इत्यर्थः । गोमूत्राम्बुनोस्तुल्ययोर्द्रोण इत्येके । अक्षपीडो यवतिक्ता । सामान्यपरिभाषाकल्पेन सर्पिः साधनीयम् आरग्वधादित्यादि । व्याधिघातादिभिर्मुष्ककान्तैः सामान्यपरिभाषाकल्पनया व्याधिघाताद्यं घृतं दह्यमानस्य पित्तकुष्ठिनः । "वासा दार्वी तिक्तवल्ली करञ्जो व्याधिघातो क्षारवृक्षादिभिश्च । वत्साख्यानारिष्टसप्तच्छदैश्च सिद्धं सर्पिः सर्वकुष्ठं निहन्ति" इति तन्त्रान्तरपठितो योगो न सौश्रुतः । जेज्जटाचार्येण नोक्तत्वात् न पठनीयः ॥ ४४—४९ ॥

रोध्रारिष्टं पद्मकं रक्तसारः
सप्ताह्वाक्षौ वृक्षको बीजकश्च ॥
योज्याः स्नाने दह्यमानस्य जन्तोः
पेया वा स्यात् क्षौद्रयुक्ता त्रिभण्डी ॥५०॥

तस्यैव बहुपित्तस्य अबलवतो दाहप्रशमनहेतुं निर्दिशन्नाह—रोध्रेत्यादि । सप्ताह्वः सप्तपर्णः । रोध्रादिभिः षडङ्गोदककल्पनया नतु कषायकल्पनया, नापि कषायेण स्नानम् ॥ ५० ॥

खादेत् कुष्ठी मांससाते पुराणान्
मुद्गान् सिद्धान्निम्बतोये सतैलान् ॥

अन्तर्बलापेक्षया पित्तकुष्ठिनां मांसक्षरणे कृमिसंभवेऽपि पानं निर्दिशन्नाह—खादेदित्यादि । षडङ्गकल्पेन निम्बतोयं परिकल्प्य मुद्गानां साधनम् ॥—

निम्बक्वाथं जातसत्त्वः पिबेद्वा
क्वाथं वार्कालर्कसप्तच्छदानाम् ॥ ५१ ॥
जग्धेष्वङ्गेष्वश्वमारस्य मूलं
लेपो युक्तः स्याद्विडङ्गैः समूत्रैः ॥
मूत्रैश्चैनं सेचयेद्भोजयेच्च
सर्वाहारान् संप्रयुक्तान् विडङ्गैः ॥ ५२ ॥
कारञ्जं वा सार्षपं वा क्षतेषु
क्षेप्यं तैलं शिग्रुकोशाम्रयोर्वा ॥
पक्वं सर्वैर्वा कटूष्णैः सतिक्तैः
शेषं च स्याद्दुष्टवत् संविधानम् ॥ ५३ ॥

निम्बेत्यादि । जातसत्त्वः जातकृमिः । जातकृमिरेव पिबेत् । जग्धेष्वित्यादि । कृमिजग्धेषु अङ्गेषु हयमारस्य मूलं सकृमिहरगोमूत्रेण पिष्ट्वा लेपयेत् । मूत्रैरित्यादि । तत्रैव गोमूत्रपरिषेचनम् । भोजयेदित्यादि । करञ्जसर्षपशोभाञ्जनकोशाम्रबीजतैलानि स्वभावतो दुष्टव्रणयोगीनि तानि चापक्वान्येव । पक्वमित्यादि तान्येव सर्वैः कटुकैर्मरिचादिभिः तिक्तैस्तु निम्बादिभिः सामान्यकषायपरिभाषया कषायीकृतैः पक्वानीति । अत्र पाठान्तरमप्यस्ति विस्तरभयात् न लिखितम् । शेषमित्यादि । दुष्टवत् दुष्टव्रणवत्, तुल्यचिकित्सितत्वात् । अन्ये त्वत्र "शेषं च स्यात् पूर्ववत् संविधानम्" इति पठन्ति । तत्रापि पूर्वशब्देन दुष्टव्रणविधिरुच्यते । कुष्ठवत् संविधानमिति पाठान्तरम् । तन्नेच्छति गयी ॥ ५१—५३ ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ॥
स्नुहीशिरीषयोर्मूलं चित्रकास्फोतयोरपि ॥ ५४ ॥
विषलाङ्गलवज्राख्यकासीसालमनःशिलाः ॥
करञ्जबीजं त्रिकटु त्रिफलां रजनीद्वयम् ॥ ५५ ॥

सिद्धार्थकान् विडङ्गानि प्रपुन्नाडं च संहरेत् ॥
मूत्रपिष्टैः पचेदेतैस्तैलं कुष्ठविनाशनम् ॥ ५६ ॥
एतद्वज्रकमभ्यङ्गान्नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥
सिद्धार्थककरञ्जौ द्वौ द्वे हरिद्रे रसाञ्जनम् ॥ ५७ ॥
कुटजश्च प्रपुन्नाडसप्तपर्णौ मृगादनी ॥
लाक्षासर्जरसोऽर्कश्च सास्फोतारग्वधौ स्नुही ॥५८॥
शिरीषस्तुवराख्यस्तु कुटजारुष्करौ वचा ॥
कुष्ठं कृमिघ्नं मञ्जिष्ठा लाङ्गली चित्रकं तथा ॥ ५९ ॥
मालती कटुतुम्बी च गन्धाह्वा मूलकं तथा ॥
सैन्धवं करवीरश्च गृहधूमं विषं तथा ॥ ६० ॥
कम्पिल्लकं ससिन्दूरं तेजोह्वातुत्थकाह्वये ।
समभागानि सर्वाणि कल्कपेष्याणि कारयेत् ॥६१॥
गोमूत्रं द्विगुणं दद्यात्तिलतैलाच्चतुर्गुणम् ॥
कारञ्जं वा महावीर्यं सार्षपं वा महागुणम् ॥ ६२ ॥
अभ्यङ्गात् सर्वकुष्ठानि गण्डमालाभगन्दरान् ।
नाडीदुष्टव्रणान् घोरान् नाशयेन् नात्र संशयः॥६३॥
महावज्रकमित्येतत् नाम्ना तैलं महागुणम् ।

सप्तपर्णेत्यादि । मालती जाती । स्नुही सेहुण्डः । आस्फोता सारिवा । विषं प्रसिद्धम् । लाङ्गलशब्देन कलिकारिकोच्यते । वज्राख्यः द्वितीयसेहुण्डः अभ्रं वा । कासीसं हीराकसम् । आलं हरितालम् । शेषं प्रसिद्धम् । स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः इति न्यायेनैव पक्तव्यम् । द्रवशब्देन गोमूत्रं, वज्रतैले गोमूत्रेणैव द्रवकार्यम् । तैलं तिलतैलम् । गयी तु वज्रकतैले दुष्टव्रणाधिकारात् प्रायेण सर्षपतैलस्य विधानात् सर्षपतैलं विपाच्यमाह । अस्याग्रे केचित् महावज्रकं पठन्ति । तच्च निबन्धकारैर्न पठितम् ॥ ५४—६३ ॥—

पित्तावापैर्मूत्रपिष्टैस्तैलं लाक्षादिकैः कृतम् ॥ ६४ ॥
सप्ताहं कटुकालाब्वां निदधीत चिकित्सकः ।
पीतवन्तं ततो मात्रां तेनाभ्यक्तं च मानवम् ॥ ६५ ॥
शोषयेदातपे तस्य दोषा गच्छन्ति सर्वशः ।

कुष्ठदुष्टव्रणे बहिःशोधनं तैलं निर्दिश्य अन्तःशोधनार्थं तैलमुद्दिशन्नाह—पित्तेत्यादि । पित्तावापैः गोपित्तावापैः, पित्तं गोपित्तम् । मूत्रं गोमूत्रम् । तच्च तैलाच्चतुर्गुणम् । तैलं तिलतैलम् । लाक्षादिको लाक्षारेवतकुटजाश्वमारकट्फलेत्यादिको द्रव्यसंग्रहणीयोक्तः, अथवात्रैव पठितो लाक्षासर्जरसरसाञ्जनप्रपुन्नाडधान्याश्वमारकार्ककुटजारवेतादिकः, द्वयोरप्यल्पान्तरत्वात् । कृतं संस्कृतमित्यर्थः । दोषा गच्छन्ति सर्वशः ऊर्ध्वमधस्तिर्यगित्यर्थः । गयी तु सर्वश इति बहर्थाच्छस्, वैफल्यगमनापेक्षया कृत्स्नश इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥—

स्रुतदोषं समुत्थाप्य स्नातं खदिरवारिणा ॥ ६६ ॥
यवागूं पाययेदेनं साधितां खदिराम्बुना ।

स्रुतदोषमित्यादि । खदिरवारिणा खदिरोदकेन मङ्गोदककल्पनया कल्पितेन । उष्णाभितप्तस्य शीतखदिराम्बुना स्नानं कथं क्रियते ? आतपसन्तप्तस्य शीतोदकस्नानं कुष्ठाक्षिरोगकृदिति चेत्, तत्र तोयावगाहो निषिद्धः, न पुनस्तोयपरिषेकः । "स्रुतदोषं ततः स्नानं शीतेन खदिराम्बुनेति" क्वचित् पाठः ॥ ६६ ॥—

एवं संशोधने वर्गे कुष्ठघ्नेष्वौषधेषु च ॥ ६७ ॥
कुर्यात्तैलानि सर्पींषि प्रदेहोद्घर्षणानि च ।
प्रातः प्रातश्च सेवेत योगान् वैरेचनान् शुभान् ॥६८
पञ्च षट् सप्त चाष्टौ वा यैरुत्थानं न गच्छति ।

एवमित्यादि । संशोधने वर्गे इति संशोधनसंशमनीयाध्यायोक्तानि त्रिवृदादीनि कुष्ठघ्नान्यष्टौ ॥ ६७—६८ ॥—

कारभं वा पिबेन्मूत्रं जीर्णे तत्क्षीरभोजनम् ॥ ६९ ॥
जातसत्त्वानि कुष्ठानि मासैः षड्भिरपोहति ।

कारभमित्यादि । करभा उष्ट्री । अयं प्रयोगः सौश्रुत इति जेज्जटगयदासाभ्यां व्याख्याततत्वात् मयापि व्याख्यातः ॥ ६९॥

दिदृक्षुरन्तं कुष्ठस्य खदिरं कुष्ठपीडितः ॥ ७० ॥
सर्वथैव प्रयुञ्जीत स्नानपानाशनादिषु ।
यथा हन्ति प्रवृद्धत्वात् कुष्ठमातुरमोजसा ॥
तथा हन्त्युपयुक्तस्तु खदिरः कुष्ठमोजसा ॥ ७१ ॥

कुष्ठेषु खदिरस्य सर्वथोपयोगित्वं दर्शयन्नाह—दिदृक्षुरित्यादि । दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः । अन्तं विनाशम् । खदिरः कुष्ठमोजसा इत्यत्र ओजःशब्देन प्रभावो वीर्यं शक्तिरुच्यते ॥ ७० ॥ ७१ ॥

नीचरोमनखोऽश्रान्तो हिताश्यौषधतत्परः ।
योषिन्मांससुरावर्जी कुष्ठी कुष्ठमपोहति ॥ ७२ ॥

इदानीं प्रतिषेधविधिमाह—नीचरोम इत्यादि ॥ ७२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सास्थाने नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाकुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अथात इत्यादि । अस्मिन्नध्याये महतां क्षुद्राणां च कुष्ठानां चिकित्सितस्य प्रोक्तत्वात् महच्च तत् कुष्ठचिकित्सितं चेत्येके व्याचक्षते । तन्न, कुष्ठानां महतां चापीत्यादिकेनाध्यापनसंप्रदानीयोक्तेन विरोधात्; तस्माद्धात्वनुप्रविष्टानि सप्त कुष्ठानि महान्तीत्यतो महतां धात्वनुप्रविष्टानां कुष्ठानां चिकित्सितमिति व्याख्यानयन्ति । गयी तु महतां सप्तानां काकणकवर्जितानामित्याह ॥ १ ॥ २ ॥

कुष्ठेषु मेहेषु कफामयेषु
सर्वाङ्गशोफेषु च दारुणेषु ।

कृशत्वमिच्छत्सु च मेदुरेषु ।
योगानिमानग्र्यमतिर्विदध्यात् ॥ ३ ॥

कुष्ठेषु इत्यादि । कुष्ठादीनां चतुर्णामपि दारुणेष्वपीति विशेषणम् । कफामयाः अग्निसादकफप्रसेकादयः । मेदुराः मेदस्विनः । अग्र्यमतिरिति वैद्यस्य विशेषणं विहितं, अग्र्यमतिः कुशाग्रीयमतिः प्रकृतिवयोबलशरीरादीनामवस्थान्तराणि यो जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

क्षुण्णान् यवान्निःपूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितान् महति किलिञ्जे शोषयेत्, एवं सप्तरात्रं भावयेत् शोषयेच्च ; ततस्तान् कपालभृष्टान् शक्तून् कारयित्वा, प्रातः प्रातरेव कुष्ठिनं प्रमेहिणं वा सालसारादिकषायेण कण्टकिवृक्षकषायेण वा पाययेत् भल्लातकप्रपुन्नाडावल्गुजार्कचित्रकविडङ्गमुस्तचूर्णचतुर्भागयुक्तान्; एवमेव सालसारादिकषायपरिपीतानामारग्वधादिकषायपरिपीतानां वा गोशकृद्भूतानां वा यवानां शक्तून् कारयित्वा भल्लातकादीनां चूर्णान्यावाप्य खदिराशननिम्बराजवृक्षरोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कषायेण शर्करामधुरेण द्राक्षायुक्तेन दाडिमवेतसाम्लेन सैन्धवलवणान्वितेन पाययेदेष सर्वमन्थकल्पः ॥ ४ ॥

यावकांश्च भक्ष्यान्धानोलुम्बककुल्माषापूपपूर्णकोशोत्कारिकाशष्कुलिकाकुणावीप्रभृतीन् सेवेत । यवविधानेन गोधूमवेणुयवानुपयुञ्जीत ॥ ५ ॥

क्षुण्णानित्यादि । किलिञ्जः वंशादित्वग्ग्रथितपेटकाकारः । कपालः घटादिकर्परः । कण्टकिवृक्षाः खदिरवदरारिमेदस्नुग्दारुप्रभृतयः । भल्लातकादिचूर्णम् । चतुर्भागानिति सर्वशक्तुप्रयोगेषु चूर्णप्रक्षेपमात्रापरिभाषेयम् । एवमित्यादि । परिपीतानां भावितानाम् । दाडिमाम्लवेतससैन्धवादीनामत्र यावताम्ललवणता तावतीप्रक्षेपपरिमाणमात्रा । यावकानित्यादि । धानाः शुष्कभृष्टयवाः । उलुम्बकाः सरसाः भृष्टयवाः । कुल्माषाः यवपिष्टमयाः अम्लरसस्विन्नाः सृगडादयः । अपूपाः स्थूलपूपाः । पूर्णकोशाः यवपिष्टमया एव कुष्ठहितशमीधान्यस्विन्नविदलादिपूर्णकोष्ठाः । उत्कारिका संयावप्रकाराः । शष्कुल्यो यवप्रकारेण संस्कृतैस्तिलैर्यवपिष्टेन शष्कुलीकल्पेन विधेयाः । कुणावी यवपर्पटी । प्रभृतिग्रहणादन्तर्गतगुडादयः । कुणावीत्यत्र अन्ये तु कोनाडिकेति पठन्ति । तत्रापि स एवार्थः । गयी तु उत्कारिकाग्रे चित्रेति पठति, चित्रा अपूपविशेषः । वेणुयवाः वंशफलानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

अरिष्टानतो वक्ष्यामः—पूतीकचव्यचित्रकसुरदारुसारिवादन्तीत्रिकटुकानां प्रत्येकं षट्पलिका भागा बदरकुडवस्त्रिफलाकुडव इत्येतेषां चूर्णानि ततः पिप्पलीमधुघृतैरन्तःप्रलिप्ते घृतभाजने प्राक्कृतसंस्कारे सप्तोदककुडवानयोरजोऽकुडवमर्धतुलां च गुडस्याभिहितानि चूर्णानि आवाप्य स्वनुगुप्तं कृत्वा यवपल्ले सप्तरात्रं वासयेत्, ततो यथाबलमुपयुञ्जीतैषोऽरिष्टः कुष्ठमेहमेदःपाण्डुरोगश्वयथूनपहन्ति । एवं शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ चाऽरिष्टान् कुर्वीत ॥ ६ ॥

इदानीं मद्यसात्म्यानां वातकफकुष्ठिनामरिष्टान् ततः आसवसुरे च आह—अरिष्टानित्यादि । त्रिफलायाः समुदितायाः कुडव इति केचित्, अन्ये तु संज्ञायाः संज्ञिन एव प्रधानत्वमिति प्रत्येकमेव कुडवं मन्यन्ते । जलस्य सप्त कुडवा अष्टाविंशतिपलानीति जेज्जटः; तन्नेच्छति गयी, सर्वेष्वेव तन्त्रेषु अष्टपलद्रवस्य कुडवत्वात् । एष पिण्डारिष्टसंज्ञकः कुष्ठहरखदिरादिकषायेणालोड्य पातव्यः । पिण्डासवस्य पलद्वयं पलं वा, कुष्ठहरस्य खादिरक्काथस्य अञ्जलिमात्राः; यथानलमुपयुञ्जीत इत्येके । अत्र चूर्णानामतिबाहुल्यात् पूत एवारिष्टः पेय इत्येके, पिण्डासववदपूत एव पेय इत्यन्ये । अस्मिन् योगे पाठान्तरं व्याख्यानान्तरमप्यस्ति तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ ६ ॥

आसवानतो वक्ष्यामः—पलाशभस्मपरिस्रुतस्य उष्णोदकस्य शीतीभूतस्य त्रयो भागा द्वौ फाणितस्यैकध्यमरिष्टकल्पेन विदध्यात् । एवं तिलादीनां क्षारेषु शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ मूत्रेषु चासवान् विदध्यात् ॥ ७ ॥

पलाशेत्यादि । त्रयो भागाः आढकत्रयम् । द्वौ भागौ फाणितस्य आढकद्वयम् । अरिष्टकल्पेनेति पूतीकादिवत् । अत्र त्रिफलायाश्चूर्णादि सर्वं पूर्वोक्तमुन्नेयम् । विदध्यात् कुर्यादित्यर्थः । तिलादीनामित्यादि तिलादिरश्मरीपठितः तिलापामार्गकदलीपलाशेत्यादिकः ॥ ७ ॥

अथ सुरा वक्ष्यामः—शिंशपाखदिरयोः सारमादायोत्पाट्य चोत्तमारणीब्राह्मीकोशातकीस्तत्सर्वमेकतः कषायकल्पेन विपाच्योदकमाददीत मण्डोदकार्थं किण्वपिष्टमभिषुणुयाच्च यथोक्तमेवं सुरा । शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ च विदध्यात् ॥ ८ ॥

सुराविधानमाह—अथेत्यादि । उत्तमारणी उत्तमकरणी । कोशातकी देवदाली । उदकशब्दोऽत्र क्काथे वर्तते । किण्वपिष्टमभिषुणुयात् सन्दध्यात् यथोक्तं सूत्रस्थाने विरेचनाधिकारे । कषायकल्पेन विपाच्य इति शिंशपाखदिरयोः सारभागद्वयमादाय एकं च भागमुत्तमकरण्यादीनां; कुत एतदिति? साराणां कुष्ठहरत्वात्; तुलामेकां चतुर्भिरुदकद्रोणैरुत्क्काथ्य द्रोणावशिष्टमवतार्य किण्वपिष्टयोः प्रमाणादिकल्पनं विदध्यात् कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

अतोऽवलेहान् वक्ष्यामः—खदिरासननिम्बराज-

वृक्षशालसारक्काथे तत्सारपिण्डान् श्लक्ष्णपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत्, ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रमवतार्य तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशो मधुमिश्रं लिह्यात्; एवं शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ च लेह्यान् कारयेत् ॥ ९ ॥

लेह्यानित्यादि । खदिरादीनां द्रोणमेकं पानीयस्य द्रोणचतुष्टयं, एतद्द्रोणशेषं ग्राह्यम् । पुनः पाकात् घनीभवत्यस्मिन् कुटजावलेहचूर्णप्रक्षेपणप्रमाणेन बीजेन प्रत्येकं सार्धपलानां पञ्चानामेव श्लक्ष्णपिष्टानां पिण्डान् प्रक्षिप्य फाणितीभूतमवतारयेत् । यद्यपि पाणितलं कर्षमित्युक्तं, तथापि पूर्णशब्दात् पाणितलं हस्ततलं अङ्गुलिरहितं व्याख्यातम् । अप्रातराशः सायमेव भुञ्जानः । गयी तु शालसारं न पठति, खदिरादीनि चत्वार्येव पठति ॥ ९ ॥

अतश्चूर्णक्रियां वक्ष्यामः—शालसारादीनां सारचूर्णप्रस्थमाहृत्यारग्वधादिकषायपरिपीतमनेकशः शालसारादिकषायेणैव पाययेत्; एवं न्यग्रोधादीनां फलेषु, पुष्पेषु आरग्वधादीनां चूर्णक्रियां कारयेत् ॥ १० ॥

अथेत्यादि । परिपीतं भावितम् । शालसारादिचूर्णप्रस्थे भाव्ये आरग्वधादिक्काथनीयद्रव्यस्यापि प्रस्थमेव । चतुर्भिरुदकप्रस्थैरुत्क्काथ्य अष्टभागावशिष्टमवतार्य प्रागुक्तं चूर्णमार्द्रीकृत्य शोषयेत् । एवं सप्ताहं भावयित्वा ततश्चूर्णकर्षं, शालसारादिद्रव्यपलं षोडशभिरुदकपलैर्निःक्काथ्य पादावशिष्टेन तेन क्काथेन षोडशगुणेन पिबेत्, कुष्ठानामुत्तममात्रार्हत्वात् ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वमयस्कृतीर्वक्ष्यामः—तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्निप्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडशवारान्, ततः खदिराङ्गारतप्तानि उपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेद्गाढतान्तवपरिस्रावितानि, ततो यथाबलं मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत, जीर्णे यथाव्याध्यनम्लमलवणमाहारं कुर्वीत, एवं तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेदःश्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्षशतं जीवति, तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः; एतेन सर्वलौहेषु अयस्कृतयो व्याख्याताः ॥ ११ ॥

अत इत्यादि । तनूनि अघनानि तिलोत्सेधमात्राणि । लवणवर्गप्रदिग्धानि सैन्धवसौवर्चलोद्भिदविडसमुद्रलवणादिकल्केन लिप्तानि । खदिराङ्गारतापनमपि षोडशवारान् । घनतान्तवं निविडवस्त्रम् । मात्रामिति अल्पमित्यर्थः, पञ्चगुञ्जादिक्रमवृद्ध्या लौहमाषचतुष्टयं; संसृज्य सम्यक् सृष्ट्वा, सम्यक् सृष्टिस्तु लौहमयपात्रे लौहदण्डमर्दनेन मधुघृतलौहैः सम्यगेकीभावः । उपयुक्ते पुनरस्मिन् षडङ्गकल्पेन कुष्ठहरखदिरादिक्कथितजलं षष्टिगुणमनुपानं पारम्पर्योपदेशात् । एवं प्रमेहादौ प्रमेहादिहरक्कथितमेव जलमनुपानम् । एवमाहारोऽपि । यथाव्याधि यथारोगमेव कुष्ठे कुष्ठहरं, मेहे मेहहरमिति । अनम्ललवणं तु सर्वथा व्याधिहरम् । एतेनेत्यादि एतेन कथितलौहरसायनक्रमेण, सर्वलौहेषु त्रपुसीसताम्रसुवर्णेषु, अयस्कृतयो विशेषेण व्याख्याताः प्रकर्षेण कथिताः ॥ ११ ॥

त्रिवृच्छ्यामाग्निमन्थसप्तलाकेबुकशङ्खिनीतिल्वकत्रिफलापलाशशिंशपानां स्वरसमादाय पालाश्यां द्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गारतप्तमयःपिण्डं त्रिसप्तकृत्वो निर्वाप्य तमादाय पुनरासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना विपचेत्, सिध्यति चास्मिन् पिप्पल्यादिचूर्णभागं द्वौ मधुनस्तावद्घृतस्येति दद्यात्, ततश्चतुर्थभागावशिष्टमवतार्य परिस्राव्य भूयोऽग्नितप्तानि अयःपत्राणि प्रक्षिपेत्, ततः प्रशान्तमायसे पात्रे स्वनुगुप्तं निदध्यात्, ततो यथायोगं शुक्तिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत, जीर्णे यथाव्याध्याहारमुपसेवेत, एषौषधायस्कृतिरसाध्यं कुष्ठं प्रमेहं वा साधयति स्थूलमपकर्षति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति विशेषेण चोपदिश्यते राजयक्ष्मिणां वर्षशतायुश्चानया पुरुषो भवति । शालसारादिक्काथमासिच्य पालाश्यां द्रोण्यामयोघनं तप्तं निर्वाप्य कृतसंस्कारे कलशेऽभ्यासिच्य पिप्पल्यादिचूर्णभागं क्षौद्रं गुडमिति च दत्त्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात्, एतां महौषधायस्कृतिमासमर्धमासं वा स्थितां यथाबलमुपयुञ्जीत । एवं न्यग्रोधादावारेवतादिषु च विदध्यात् ॥ १२ ॥

औषधायस्कृतिमुपदिशन्नाह—त्रिवृदित्यादि । श्यामा वृद्धदारकः । सप्तला यवतिक्ता । शङ्खिनी तद्भेदः । तिल्वकः पट्टिकारोध्रः । स्वरसमादायेति पञ्चशतपलानि, एषां स्वरसालाभे प्रतिनिधिस्तत्र चूर्णानामाढकमुदके रात्रिपर्युषितं स्वरसवद्ग्राह्यम् । वृद्धवैद्यास्तु क्काथेऽपि स्वरसशब्दं मन्यन्ते । तत्र त्रिवृदादिक्काथस्य पञ्चशतपलानि । गयी तु त्रिवृदादीनां शिंशपान्तानां द्वादशानां द्रोणमपां चतुर्भिर्द्रोणैरुत्क्काथ्य द्रोणावशिष्टं कषायं ग्राह्यमिति मन्यते । पालाश्यां द्रोण्यामभ्यासिच्य द्रोणी जलप्रक्षेपणी । अभ्यासिच्य प्रक्षिप्य । सा च आर्द्रपलाशमयी कर्तव्या । खदिराङ्गारेत्यादि लौहपिण्डं पञ्चाशत्पलप्रमाणम् । त्रिसप्तकृत्व इति एकविंशतिवारान् । तमादायेति द्रवं पुनरासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना विपचेत् । ततश्चतुर्भागावशिष्टमवतार्य परिस्राव्य भूयोऽग्नितप्तानि अयःपत्राणि प्रक्षिपेदिति । तत्र कषाये पूर्वलोहपत्राणि खदिराङ्गारतप्तानि पुनरपि निर्वाप्य, एतानि लोहपत्राणि तेनैव कषायेण श्लक्ष्णपिष्टानि, तस्मिन्नेव कषाये पुनरापचेत् । सिध्यति चास्मिन् पिप्पल्यादिचूर्णभागं दद्यात् लोहपिण्डसममेव, सिद्धशीते द्वौ मधुनः पलशतमित्यर्थः । घृत-

पित्थशिरीषपलाशपाठामूर्वादुःस्पर्शाकषायं मधुमिश्रं हस्त्यश्वशूकरोष्ट्रास्थिक्षारं चेति, दह्यमानमौदककन्दक्काथसिद्धां यवागूं क्षीरेक्षुरसमधुरां पाययेत् ॥ ८ ॥

विशेषत इत्यादि । अत ऊर्ध्वं वक्ष्यते इति वाक्यशेषः । तत्रेत्यादि पारिजातः पारिभद्रकः । इक्ष्वित्यादि । वैजयन्ती अरणिका । सुरेत्यादि शैवलं शेवालम् । प्लवः गोपालदमनकः । हठः जलकुम्भिका । ककुभः सुगन्धिमूलो विटपी । कफजेषु मधुमधुरमिति अन्ते स्थितं दशस्वपि सम्बध्नन्ति, एवं पैत्तिकेष्वपि; मधुनो योगवाहित्वात् मेहहरत्वाच्च । पैत्तिकेत्यादि । राजवृक्षः किरमालकः । अत इत्यादि । कदरः आपीतसारः खदिराकारः । क्रमुकः पूगफलम् । मूर्वा चौरस्नायुः । दुःस्पर्शा दुरालभा । मधुमधुरमिति वचनं सर्पिर्मेहादिकषायेष्वपि द्रष्टव्यम् । हस्त्यश्वादिक्षारोदकस्य शीतस्य पानं खरतीक्ष्णत्वात् । प्रमेहिणोऽब्धातौ क्षीणे तद्विरोधिनि पित्ते विवृद्धे दाहो भवतीति तच्चिकित्सितमुपदिशन्नाह—दह्यमानमित्यादि । औदककन्दक्काथेत्यादि षडङ्गकल्पक्कथितेन शालूकादिक्काथेन सह क्षीरेक्षुरससिद्धां शीतां मधुमधुरां यवागूं पाययेत् । तथाचोक्तम्, "यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते । कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥ अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ" । पूर्वंनिषिद्धस्य यवागूपानस्यापवादः । क्षीरेक्षुरसमधुराया यवाग्वाः पानं पित्तमेहे[1] एव, वातश्लेष्ममेहेषु पुनर्यवागूपानस्य प्रतिषेध एव ॥ ८ ॥

ततः प्रियङ्ग्वनन्तायूथिकापद्मात्रायन्तिकालोहितिकाम्बष्ठादाडिमत्वक्शालपर्णीपद्मतुङ्गकेशरधातकीबकुलशाल्मलीश्रीवेष्टकमोचरसेष्वरिष्टानयस्कृतीर्लेहानासवान् कुर्वीत; शृङ्गाटकगिलोड्यबिसमृणालकसेरुकमधुकाम्रजम्ब्वसनतिनिशककुभकट्वङ्गरोध्रभल्लातकचर्मिवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदाडिमाजकर्णहरिवृक्षराजादनगोपघोण्टाविकङ्कतेषु वा । यवान्नविकारांश्च सेवेत । यथोक्तकषायसिद्धां चास्मै यवागूं प्रयच्छेत्, कषायाणि वा पातुम् ॥ ९ ॥

तत्र सर्वेषां मेहानां प्रथमं सामान्यान् ततो वैशेषिकांश्च योगानभिधाय पुनररिष्टादीन् सामान्येनैव निर्दिशन्नाह—तत इत्यादि । अनन्ता उत्पलसारिवा । पद्मा भार्गी । त्रायन्तिका मदयन्तिका । लोहितिका मञ्जिष्ठा, रामतरुणीत्यन्ये । अम्बष्ठा माचिका, 'साकुर' इति लोके । शालपर्णीत्यत्र केचित् तालपर्णीति पठन्ति, तालपर्णी मुषली । तुङ्गः पुन्नागः । केशरं नागकेशरम् । श्रीवेष्टकः नवनीतधूपः सरलनिर्यासः । मोचरसः शाल्मलीचोपनिर्यासः । तत्रारिष्टादयः पूर्वेणैव विधानेन विधेयाः । शृङ्गाटकेत्यादि शृङ्गाटकं जलमध्ये त्रिकण्टकम् । गिलोड्यः कन्दः प्रावृड्जातः शणपत्राकारः वल्लीयुक्तः चर्मण्वतीनदीभवश्चेद् वर्तुलपाषाणसदृशः 'गुगिलोट' इति लोके । बिसं पद्ममूलम् । तस्य स्थूलप्ररोहो मृणालम् । असनः बीजकः । तिनिशः स्यन्दनः । कट्वङ्गः अरलुकः । चर्मिवृक्षः चर्मलोह इति प्रसिद्धः लकुचद्रुमाकारो महावृक्षः । गिरिकर्णिका श्वेतस्यन्दः । शीतशिवः शतपुष्पाभेदः । निचुलः जलवेतसः । अजकर्णः सर्जः, पूर्वदेशप्रसिद्धः । हरिवृक्षः इन्द्रवृक्षः, धवाकार इत्येके, कुटज इत्यन्ये पठन्ति. हरिद्रावृक्ष इत्यपरे पठन्ति, तत्र हरिद्रा प्रसिद्धा, वृक्षः कुटजः । राजादनः क्षीरिका । गोपघोण्टा घोटाबदरी । विकङ्कतः कण्टकिका । एतेषु वा पूर्वकल्पेनारिष्टादयः कर्तव्याः । यवेत्यादि यवौदनधानादयः । यथोक्तेत्यादि । अनन्तरोक्तप्रियङ्ग्वादिशृङ्गाटकादिवर्गैः कृतानीति ॥ ९ ॥

महाधनमहिताहारमौषधद्वेषिणमीश्वरं वा पाठाभयाचित्रकप्रगाढमनल्पमाक्षिकमन्यतममासवं पाययेत्, अङ्गारशूल्यावदंशं वा माध्वीकमभीक्ष्णम् । मधुकपित्थमरिचानुविद्धानि चास्मै पानान्युपहरेत् । उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानि चास्मै दद्यादशनेषु । हिङ्गुसैन्धवयुक्तैर्यूषैः सार्षपैश्च रागैर्भोजयेत् । अविरुद्धानि चास्मै पानभोजनान्युपहरेद्रसवन्ति । प्रवृद्धमेहास्तु व्यायामनियुद्धक्रीडागजतुरगरथपपदातिचर्यापरिक्रमणानि अस्त्रोपास्त्रे वा सेवेरन् ॥ १० ॥

महाधनो विपुलधनशाली । ईश्वर ईशिता राजा । तत्र गुडस्थाने माक्षिकम् । अनल्पं प्रभूतं कषायसमम् । पाठाभयाचित्रकाणामनुक्तानां कषायं कर्षत्रयमनुक्तमपि देयमिति प्रगाढार्थः । अन्ये तु अन्यतममासवं पूर्वोक्तं प्रियङ्ग्वाद्यासवम् । अङ्गारशूल्यावदंशमिति भटित्रोपदंशम् । माध्वीकं मधुयोनिमद्यं विरसं[1] स्थितं च । अभीक्ष्णमत्यर्थम् । जेज्जटाचार्यस्तु द्राक्षासवमाह । तत्रेच्छति गयी । क्षौद्रेत्यादि । उष्ट्रादिपुरीषचूर्णावचारितानि चान्नानि दद्यात् । सर्षपकल्करञ्जिता लेहा राजिकास्थाने रागेषु सर्षपाः, अन्ये तु पठन्ति 'सार्षपैस्तु शाकैर्भोजयेत्' इति । अन्यानि पानभोजनानि अविरुद्धानि प्रमेहिणस्तानि रसवन्ति गन्धवन्ति च प्रदद्यात् । निर्दिष्टः कृशस्य प्रायशो विधिः । अतःपरं स्थूलस्यापकर्षणविधानमाह—प्रवृद्धमेहा इत्यादि । व्यायामः अङ्गानां विविधप्रकार आयामः । तथाचोक्तम् "तुलाभ्रमगुणाकर्षधनुराकर्षणादिभिः । आयामो विविधोऽङ्गानां व्यायाम इति कीर्तितः ।" नियुद्धं बाहुयुद्धम् । धनुर्वेदेऽन्यथा नियुद्धं व्याख्यातं, तच्च विस्तरभयान्न लिखितम् । क्रीडा लोकप्रसिद्धैर्हस्तपादप्रक्षेपैर्नर्मपूर्वकं क्रीडनम् । गजानामारोहणं हस्तिशिक्षायामतिविस्तृतं सांग्रामिकमाभ्यासिकं च, विक्रमवाञ्छितोपशल्यसंहितासु हयारोहणं, रथचर्या पदा-

१ "पित्तमेहिन इति वा" इति पा० ।

१ 'चिरसंस्थितं' इति पा० ।

तिर्यञ्च जमदग्निराह।"सर्वदिग्भागभागेषु हस्त्यश्वरथपत्तिषु। शस्त्रास्त्रैर्यस्तु संयोगः स चर्येति प्रकीर्त्यते।" परिक्रमणं चङ्क्रमणं गतागतमित्यर्थः, सर्वतो भ्रमणमित्यन्ये। अस्त्रं शाङ्गितं धनुः; उपास्त्रं शास्त्रनियमवर्जितं धनुरेव ॥ १० ॥

अधनस्तु अबान्धवो वा पादत्राणातपत्रविरहितो भैक्ष्याशी ग्रामैकरात्रानुवासी मुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं वा गच्छेत्, महाधनो वा श्यामाकनीवारवृत्तिरामलककपित्थतिन्दुकाश्मन्तकफलाहारो मृगैः सह वसेत्, तन्मूत्रशकृद्भक्षी सततमनुव्रजेत् गां, ब्राह्मणो वा शिलोञ्छवृत्तिर्भूत्वा ब्रह्मरथमुपधारयेत् पठेत् सततं, इतरः खनेद्वा कूपं, कृशं तु सततं रक्षेत् ॥ ११ ॥

भवति चात्र।

अधनो वैद्यसन्देशादेवं कुर्वन्नतन्द्रितः॥
संवत्सरादन्तराद्वा प्रमेहात्प्रतिमुच्यते ॥ १२ ॥

अधिकमिति शतद्वयं त्रयं वा। नीवारं उलिकाधान्यं तद्विविधं, एकं धान्यसदृशविटपधान्यं क्षेत्रजं, द्वितीयं महादलकाण्डं तत्तु सलिलजं; तत्र सलिलजं सलिलवृद्धिमात्रस्तम्बप्ररोहं रक्तशूकं, तदेव प्रसान्तिकेति तन्त्रान्तरे पठ्यते। तन्मूत्रशकृद्भक्षी इति अत्र तासां गवामेव मूत्रशकृती ग्राह्ये। भूमिपतितस्योत्सृष्टस्य कणशो शस्यग्रहणं शिलः कणशो धान्यग्रहणं इत्यर्थः; भूमिष्ठमात्रस्य शस्यग्रहणं उञ्छः। ब्रह्मरथं ब्राह्मणाधिष्ठितं शकटमुद्धरेत्। अथवा ब्रह्म एव रथो ब्रह्मरथस्तमुद्धरेत्, धारयेत् वेदमित्यर्थः, पापरोगप्रायः प्रमेहो वेदाध्ययनान्नाशमुपैति। इतरः शूद्रः। अधन इत्यादि। यावत् मृगैः सह संवसेदित्ययं विधिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने एकादशोऽध्यायः।

द्वादशोऽध्यायः।

अथातः प्रमेहपिडकाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥१

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

सैराविकाद्या नव पिडकाः प्रागुक्तास्ताः प्राणवतोऽल्पास्त्वल्पमांसप्रासाः मृद्व्योऽल्परुजः क्षिप्रपाकभेदिन्यश्च साध्याः; ताभिरुपद्रुतं प्रमेहिणमुपचरेत् ॥ ३ ॥

एताः सराविकाद्याः प्रमेहपिडकाः प्रमेहं विनापि भवन्ति। उक्तं च "विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः" इति। यद्यप्येवं तथापि प्रमेहानन्तरकालजातानां प्रमेहं विनापि जातानां चैकमिह चिकित्सितमासां, तुल्यदोषदूष्यत्वात्। ताभिरित्यादि। "पिडकानां पूर्वरूपं प्रमेहा" इति तन्त्रान्तरोक्तत्वात् पिडकाचिकित्सितेऽपि प्रमेहचिकित्सितमुक्तं, अथवा प्रमेहचिकित्सितेनैव पिडकोपशमो भवतीति ॥ १—३ ॥

तत्र पूर्वरूपेषु अपतर्पणं कषायं बस्तमूत्रं चोपदिशेत्। एवमकुर्वतस्तस्य मधुराहारस्य मूत्रं स्वेदः श्लेष्मा च मधुरीभवति प्रमेहश्चाभिव्यक्तो भवति;तत्रोभयतः संशोधनमासेवेत। एवमकुर्वतस्तस्य दोषाः प्रवृद्धाः मांसशोणितं प्रदूष्य शोफं जनयन्त्युपद्रवान् वा कांश्चित्, तत्रोक्तः प्रतीकारः शिरामोक्षश्च। एवमकुर्वतस्तस्य शोफो वृद्धोऽतिमात्ररुजो विदाहमापद्यते, तत्र शस्त्रप्रणिधानमुक्तं व्रणक्रियोपसेवा च। एवमकुर्वतस्तस्य पूयोऽभ्यन्तरमवदार्योत्सङ्गं महान्तमवकाशं कृत्वा प्रवृद्धो भवत्यसाध्यः। तस्मादादित एव प्रमेहिणमुपक्रमेत् ॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि। अपतर्पणं उपवासादि। वनस्पतिकषायं बस्तमूत्रं चोपदिशेत्; वनस्पतयः वटादयः, बस्तः छागः। एवमित्यादि एवमकुर्वतस्तस्य हीनप्रथमकर्मगुणस्य मधुराहारस्य मूत्रादयो मधुरीभवन्ति। तत्रोभयतः संशोधनमासेवेत वमनं विरेचनं च। एवमित्यादि एवमकुर्वतस्तस्य हीनद्वितीयकर्मगुणस्य तत्रोक्तः प्रतीकारः तत्र शोफे उक्तः प्रतीकारः सूत्रस्थाने द्विव्रणीये च, स पुनरपतर्पणादिरेकादशविधो विरेकान्तः। शिरामोक्षश्चेति न जलौकापातनमधःकायस्य पिडकाधिष्ठानस्यातिविपुलत्वात्। अत्र शोफप्रतिपादनेन तदनन्तराभाविनी प्रमेहपिडकापि प्रतिपादिता। एवमित्यादि एवमकुर्वतस्तस्य हीनतृतीयकर्मगुणस्य शस्त्रप्रणिधानं छेद्यभेद्यादिना, व्रणक्रियोपसेवा चेति षष्टिव्रणोपक्रमाणां च यथास्वमुपसेवनमित्यतीतावेक्षणम्। अत्र शोफस्य विदग्धस्य[1] याप्यत्वेनासाध्यत्वम्। एवमित्यादि। एवमकुर्वतस्तस्य हीनचतुर्थकर्मगुणस्य (नातिसङ्कटोपद्रवस्यानतिमहाशयोत्सङ्गादौ शिलाजत्वाद्यनभ्यासे तु प्रयत्नाद्यतिशयात्। याप्यत्वेनासाध्यत्वम्। शिलाजत्वाद्यभ्यासे तु हीनपञ्चकर्मगुणस्य) अनुपक्रम्यत्वात् असाध्यतमत्वम्। उत्सङ्ग इव उत्सङ्गः, व्रणाशयेऽहि चिरकालपूयावस्थानेऽवदारितमन्तःप्रदेशान्तरं निम्नमुत्सङ्गतुल्यत्वात् उत्सङ्ग इत्युच्यते, उत् ऊर्ध्वं पूयस्य सङ्ग उत्सङ्ग इत्यन्ये। तस्मादित्यादि आदित इति ल्यब्लोपे पञ्चमी। तस्मात् आद्यं पूर्वरूपमेव वीक्ष्य प्रमेहिणमुपक्रमेत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भल्लातकबिल्वाम्बुपिप्पलीमूलौदकीर्यावर्षाभूपुनर्नवाचित्रकशठीस्नुहीवरुणकपुष्करदन्तीपथ्या दशपलोन्मितान् यवकोलकुलत्थांश्च प्रास्थिकान् सलिलद्रोणे निःक्वाथ्य चतुर्भागावशिष्टेऽवतार्य च चात्रिवृत्कम्पिल्लकभार्गीनिचुलशुण्ठीगजपिप्पली-

---

१ 'विरुद्धस्य' इति पा०। २ (   ) एतत्चिह्नान्तर्गतः पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते।

इत्यत्र रोगशब्दो दोषेषु वर्तते, अथवा शस्त्रसाध्येषु अश्मर्यादिषु । नानाविधस्वास्थ्यकरद्रव्यभावनां चोपदिशन्नाह—भावनालोडने इत्यादि ॥ १०—१६ ॥—

एवं च माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ॥ १७ ॥
मधुरं काञ्चनाभासमम्लं वा रजतप्रभम् ॥
पिबन् हन्ति जराकुष्ठमेहपाण्ड्वामयक्षयान् ॥ १८ ॥
तद्भावितः कपोतांश्च कुलत्थांश्च विवर्जयेत् ॥

शिलाजतुप्रयोगेणैव माक्षिकधातुप्रयोगमतिदिशन्नाह—एवं च माक्षिकमित्यादि । तापीजं तापीनदीजं सुवर्णमाक्षिकं रजतमाक्षिकं च । तद्भावित इत्यादि ताभ्यां शिलाजतुमाक्षिकधातुभ्यां भावितो व्याप्तदेहः । कुलत्थकपोतौ यावज्जीवं विवर्जयेत् ॥ १७—१८ ॥—

पञ्चकर्मगुणातीतं श्रद्धावन्तं जिजीविषुम् ॥ १९ ॥
योगेनानेन मतिमान् साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥

इदानीं मधुमेहहरमपि योगमुद्दिशन्नाह—पञ्चेत्यादि। पञ्चकर्मगुणातीतमित्यत्र वमनादीनां पञ्चकर्मगुणानामप्राप्तफलमित्येके; तत्तु न सम्यक्, यतः पञ्चमधात्वस्थिस्थित कुष्ठमुक्तं, तत्र कर्माणि संशोधनसंशमनाभ्यङ्गगुग्गुलुशिलाजतुप्रभृतीनि, तेषां गुणाः फलानि, तान्यतीतं, एतदुक्तं भवति,—अस्थिगतं कुष्ठं संशोधनादिभिरप्राप्तविशेषं साधयेदिति । अन्ये तु, पूर्वरूपक्रियया सह रसादिधातूनां चतुर्णां क्रियासमूहः पञ्चकर्माणीति मन्यन्ते । प्रमेहस्य तु पञ्च कर्मगुणाः पश्चिमाध्याये कथिताः । जिजीविषुं प्रमेहिणं साधयेत्, कुष्ठिनमपीत्यपिशब्दार्थः ॥ १९ ॥—

वृक्षास्तुवरका ये स्युः पश्चिमार्णवभूमिषु ॥ २० ॥
वीचीतरङ्गविक्षेपमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥
तेषां फलानि गृह्णीयात् सुपक्वान्यम्बुदागमे ॥ २१ ॥
मज्जस्तेभ्योऽपि संहृत्य शोषयित्वा विचूर्ण्य च ॥
तिलवत् पीडयेद्द्रोण्यां क्वाथयेद्वा कुसुम्भवत् ॥२२॥
तत्तैलं संहृतं भूयः पचेत्तातोयसंक्षयात् ॥
अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ॥ २३ ॥
स्निग्धः स्विन्नो हृतमलः पक्षादूर्ध्वं प्रयत्नवान् ॥
चतुर्थभक्तान्तरितः शुक्लादौ दिवसे शुभे ॥ २४ ॥
मन्त्रपूतस्य तैलस्य पिबेन्मात्रां यथाबलम् ॥
तत्र मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येनेदमभिमन्त्र्यते ॥ २५ ॥
मज्जसार ! महावीर्य सर्वान् धातून् विशोधय ॥
शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ २६ ॥
तेनास्योर्ध्वमधश्चापि दोषा यान्त्यसकृत् ततः ॥
अस्नेहलवणां सायं यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ २७ ॥
पञ्चाहे प्रपिबेत् तैलमनेन विधिना नरः ॥
पक्षं परिहरेच्चापि मुद्गयूषौदनाशनः ॥ २८ ॥
पञ्चभिर्दिवसैरेवं सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥

तदेव खदिरक्काथे त्रिगुणे साधु साधितम् ॥ २९ ॥
निहन्ति पूर्ववत् पक्कं पिबेत् मासमतन्द्रितः ॥
तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वीताहारमीरितम् ॥ ३० ॥
भिन्नस्वरं रक्तनेत्रं विशीर्णं क्रमिभक्षितम् ॥
अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥ ३१ ॥
सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराम्बुना ॥
पक्षिमांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ३२ ॥
तदेव नस्ये पञ्चाशद्दिवसानुपयोजितम् ॥
वपुष्मन्तं श्रुतिधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ३३ ॥
शोधयन्ति नरं पीता मज्जानस्तस्य मात्रया ॥
महावीर्यस्तुवरकः कुष्ठमेहापहः परः ॥ ३४ ॥

इदानीं जन्मभूमिमारभ्य तुवरकरसायनकल्पं प्रस्तौति-वृक्षा इत्यादि । पश्चिमार्णवभूमिषु पश्चिमसमुद्रभूमिषु । वीचीतरङ्ग इत्यादि । ऊर्मिपरम्पराविक्षेपपवनोत्कम्पितपल्लवाः, समुद्रोदकस्यात्यासन्ना इत्यर्थः । तेषां फलेभ्यो मज्जानमादाय कुसुम्भवत् कुसुम्भकुसुमवत् तैलं वा गालयेत् । तत्तैलगालनं सलिलापचयं यावत् । तत्तु करीषराशौ पक्षं निधातुं प्रयोजयेत्, विशिष्टतमशक्त्युत्पादनार्थं । हृतं मलं पुरीषं कफादयोऽपि यस्य सः तथा; तत्र कफे वमनमेव, वमनात्पक्षादेव विरेचनं, यदाहुः—पक्षाद्विरेको वान्तस्येति, विरेचनादपि पक्षादेव तौवरकं तैलं, तस्यापि शोधनत्वात्; एतेन पेयादिसंसर्जनक्रमत्वेन सञ्जातबलः तुवरकस्नेहं पिबेदित्यर्थः । चतुर्थभक्तान्तरित इति पक्षादूर्ध्वं प्रथमेऽह्नि सायंप्रातःप्रकृतिभोजनद्वयं, द्वितीयेऽह्नि प्रातर्भुक्त्वा सायं भोजनं न कार्यं, फलाम्लमुष्णोदकं वा पाययेत् सायं भोजनस्थाने, ततस्तृतीयेऽहनि लघुकोष्ठाय प्रातः स्नेहं दद्यात्, एवं चतुर्थभक्तमन्तरितं भवतीत्यर्थः । तैलस्यापि पिबेन्मात्रां पाणितलप्रमां कर्षप्रमाणामित्यर्थः । अस्नेहलवणां अल्पस्नेहलवणां, यतो नञ् ईषदर्थे । पक्षं परिहरेत्, क्रोधादीनिति शेषः । महावीर्यः महाप्रभावः । परः उत्कृष्टतमः ॥ २०—३४ ॥

सान्तर्धूमस्तस्य मज्जा तु दग्धः
क्षिप्तस्तैले सैन्धवं चाञ्जनं च ॥
एभ्यै हन्यादर्मनक्तान्ध्यकाचान्
नीलीरोगं तैमिरं चाञ्जनेन ॥ ३५ ॥

सान्तर्धूम इत्यादि । तैले तुवरकोत्थे सैन्धवं लवणम् । अञ्जनं स्रोतोञ्जनं, तस्योत्पत्तिस्थानं वर्णसा सिन्धुश्च महानदः, अथवा वर्णसोद्भवाञ्जनपरिहाराय सैन्धवमुक्तं, तेन सिन्धुमहानदोद्भवमञ्जनमेव ग्राह्यम् । मज्जादिकं त्रितयमन्तर्धूमेन दग्धम् । एतेन तुवरकस्य षड्विधः प्रयोग उक्तः । तद्यथा—तैलं पञ्चाहिकप्रयोगेण कुष्ठहर एकः, तथा तदेव खदिराम्बुसिद्धं विशिष्टावस्थकुष्ठे द्वितीयः, तथा तदेव सर्पिर्मधुखदिरकषायविधिना तृतीयः, तथा परोऽपि पञ्चाशाहिको नस्यप्रयोगः रासायनिकश्चतुर्थः, मज्जप्रयोगः पञ्चमः तथाहि

'शोधयन्ति नरं पीताः' इत्यादि, अञ्जनप्रयोगः षष्ठः 'सान्तर्धूम' इत्यादि ॥ १५ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथात उदराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

अष्टौ उदराणि पूर्वमुद्दिष्टानि । तेषु असाध्यं बद्धगुदं परिस्रावि च; अवशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि; सर्वाण्येव प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेषु आद्यश्चतुर्वर्गो भेषजसाध्यः, कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि वर्जयितव्यानि वा ॥ ३ ॥

निदानस्थाने कथितेऽप्यष्टत्वेऽत्र पुनरष्टसंख्याख्यापनं प्लीहोदरयकृद्दाल्युदरयोश्चिकित्सितैकत्वप्रख्यापनाय[१] । अवशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानीति तेष्वपि यथोत्तरं कृच्छ्रकृच्छ्रतरत्वं ज्ञेयम् । तथाच,—'वातात् पित्तात् कफात् प्लीह्नः सन्निपातात् तथोदकात् । परं परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत् ।' सर्वाण्येवेति षडिति केचित्, षट्स्वेव कृच्छ्रत्वप्रतिपादनात्; बद्धगुदपरिस्राविभ्यां सहाष्टावपीत्यन्ये, तयोरपि चिकित्सितोक्तेः, सर्वग्रहणाच्च । तेष्वित्यादि आद्यश्चतुर्वर्गः वातपित्तकफदूषीविषनिमित्तानि चत्वारि उदराणि; उत्तरस्तु प्लीहोदरबद्धगुदच्छिद्रोदकोदराणि । कालप्रकर्षादिति भेषजसाध्यकालातिक्रमात् शस्त्रसाध्यकालातिक्रमाच्च । 'शस्त्रसाध्यानि वर्जयितव्यानीति' शस्त्रसाधनानि वर्जनार्हाणि वेत्यर्थः ॥ १—३ ॥

उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरूक्षविदाहिस्निग्धपिशितपरिषेकावगाहान् परिहरेत्; शालिषष्टिकयवगोधूमनीवारान् नित्यमश्नीयात् ॥ ४ ॥

उदरीत्यादि । दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजननं अभिष्यन्दि । विदाहि काञ्जिकादि । स्निग्धं पिशितं मेदुरमांसम् । नीवारः उलिध्यान्यम् ॥ ४ ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा स्नेहयित्वा, तिल्वकविपक्वेनानुलोम्य, चित्राफलतैलप्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेण आस्थापयेत् अनुवासयेच्च, शाल्वणेन चोपनाहयेदुदरं, भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन च, अभीक्ष्णं स्वेदयेत् ॥ ५ ॥

तत्रेत्यादि । तिल्वकः पट्टिकारोध्रः । अनुलोम्य विरेच्य । चित्राफलतैलं दन्तीफलतैलम् । आस्थापयेत् निरूहयेत्, अनुवासयेच्च चित्राफलतैलेनैव । शाल्वणेनोपनाहयेत् अभीक्ष्णं स्वेदयेच्चाभीक्ष्णमिति । एवमग्रेतने कफारब्धेऽपि स्वेदो विधेयः, न तु पित्तारब्धे; स च स्वेद आजलप्राप्तेः, अत ऊर्ध्वं सर्वेषामस्वेद्यत्वम् । कथमत्रोदरिणः स्नेहस्वेदास्थापनानुवासनानि सुश्रुताचार्यैः अग्रे अस्नेह्या अस्वेद्या नानुवास्या नास्थाप्या इति पठितत्वात् । एतच्च, यतश्छिद्रोदकोदरिणोरेव तत्र निषेधोऽन्येषु यथायथं स्नेहादयः प्रयोज्या इति ॥ ५ ॥

पित्तोदरिणं तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेहयित्वा, श्यामात्रिफलात्रिवृद्विपक्वेनानुलोम्य, शर्करामधुघृतप्रगाढेन न्यग्रोधादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च, पायसेनोपनाहयेदुदरं, भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ ६ ॥

पित्तोदरिणमित्यादि । मधुरगणाः काकोल्यादीनि । श्यामा वृद्धदारकः । क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः पायसः ॥ ६ ॥

श्लेष्मोदरिणं पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य, स्नुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य, त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन मुष्ककादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च, शणातसीधातकीकिण्वसर्षपमूलकबीजकल्कैश्चोपनाहयेदुदरं, भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्थयूषेण पायसेन वा, स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥

श्लेष्मोदरिणमित्यादि । मुष्ककपलाशधावन्यादिः मुष्ककादिः । आस्थापनवर्गसिद्धेन तैलेनानुवासनम् । किण्वं सुराबीजम् ॥ ७ ॥

दूष्योदरिणं तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्धेन सर्पिषा विरेचयेत् मासमर्धं मासं वा, महावृक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा[१], शुद्धकोष्ठं तु मद्येन अश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत् इक्षुकाण्डानि वा, कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् वल्लीफलानि वा, मूलजं कन्दजं वा विषमासेवयेत्, तेनागदो भवत्यन्यं वा भावमापद्यते ॥ ८ ॥

सान्निपातिकचिकित्सितमुपदिशन्नाह—दूष्योदरिणमित्यादि । शङ्खिनी यवतिक्ताभेदः । सान्निपातिकोदरे स्नेहादि यदुक्तं तद्वातायुदरोदितभेषजगणैः सर्वं साधनीयम् । यदाह चरकः,—'सन्निपातोदरे सर्वास्तथोक्ताः कारयेत् क्रियाः'—इति । लघुवाग्भटेऽपि 'सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलाऽनले । दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमां' इति । 'शङ्खिनी' यवतिक्ताभेदः । महावृक्षेत्यादि । विरेचयेदिति शेषः । महावृक्षः स्नुहीः । शुद्धेत्यादि । गुञ्जा चिरिहिण्टिका । काकादनी वायसतिन्दुकः । इक्षुकाण्डानीत्यादि । यथा मदात्यये मद्यपानं, अभिष्यन्दे स्वेदोऽतीसारे स्निग्धपथ्यादि छर्द्यां वमनं सर्पविषे विषभक्षणं तद्वद्विषाद्युत्पन्नोदरेऽपि कृष्णसर्पदंशेक्षुकाण्डभक्षणं विषम-

१ 'चिकित्सितैकत्वप्रत्याख्यापनाय' इति पा० ।

१ 'महावृक्षक्षीरमात्रा कल्कसमांशं' इति पा० ।

क्षणं वा । वल्लीफलानि कर्कटीप्रभृतीनि । अन्यं वा भावमापद्यते मरणं प्राप्नोति । कर्मेदं दारुणं, अक्रियायां ध्रुवं मरणं क्रियायां संशये सत्येव कुर्यात्, तत्रापीश्वरानुज्ञयैव कार्यम् ॥८॥

भवति चात्र ।

कुपितानिलमूलत्वात् सञ्चयित्वात् मलस्य च ॥
सर्वोदरेषु शंसन्ति बहुशस्त्वनुलोमनम् ॥ ९ ॥

कुपितेत्यादि । सर्वोदररोगाण्येव मलवृद्ध्या वर्तन्ते, तस्मात् संशोधनं शस्तं; तच्च बहुशोऽनेल्पशः[1] ॥ ९ ॥

अत ऊर्ध्वं सामान्ययोगान् वक्ष्यामः । तद्यथा—एरण्डतैलमहरहर्मासं द्वौ वा केवलमूत्रयुक्तं क्षीरयुक्तं वा सेवेत, उदकवर्जी माहिषं वा मूत्रं क्षीरेण निराहारः सप्तरात्रं, उष्ट्रीक्षीराहारो वाऽन्नवारिवर्जी पिप्पलीं वा मासं पूर्वोक्तेन विधानेनासेवेत, सैन्धवाजमोदायुक्तं वा निकुम्भतैलं, आर्द्रकशृङ्गवेररसपात्रशतसिद्धं वा वातशूलेऽवचार्यं, शृङ्गवेररसविपक्वं क्षीरमासेवेत, चव्यशृङ्गवेरकल्कं वा पयसा, सरलदेवदारुचित्रकमेव वा, सुरङ्गीशालपर्णीश्यामापुनर्नवाकल्कं वा, ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण स्वर्जिकाहिङ्गुमिश्रं पिबेत्, गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत्, स्नुहीक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं कालेन, पथ्याकृष्णचूर्णं वा स्नुहीभावितामुत्कारिकां पक्वां दापयेत्; हरीतकीचूर्णं प्रस्थमाढके घृतस्याङ्गारेष्वभिविलाप्य खजेनाभिमथ्यानुगुप्तं कृत्वार्धमासं यवपल्ले वासयेत्, ततश्चोद्धृत्य परिस्राव्य हरीतकीक्वाथाम्लदधीन्यावाप्य विपचेत्, तद्यथायोगं मासमर्धमासं वा पाययेत्; गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपचेद्विपक्वं चावतार्य शीतीभूतं मन्थानेनाभिमथ्य नवनीतमादाय भूयो महावृक्षक्षीरेणैव विपचेत्, तद्यथायोगं मासं मासार्धं वा पाययेत्; चव्यचित्रकदन्त्यतिविषाकुष्ठसारिवात्रिफलाजमोदहरिद्राशङ्खिनीत्रिवृत्त्रिकटुकानामर्धकार्षिका भागा राजवृक्षफलमज्ज्ञामष्टौ कर्षा महावृक्षक्षीरपले द्वे गवां क्षीरमूत्रयोरष्टावष्टौ पलानि एतत् सर्वं घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेत्, तद्यथायोगं मासमर्धमासं वा पाययेत्; एतानि तिल्वकघृतचतुर्थानि सर्पींष्युदरगुल्मविद्रध्यष्ठीलानाहकुष्ठोन्मादापस्मारेषूपयोज्यानि विरेचनार्थम्; मूत्रासवारिष्टसुराश्चाभीक्ष्णं महावृक्षक्षीरसंभृताः सेवेत; विरेचनद्रव्यकषायं वा शृङ्गवेरदेवदारुप्रगाढम्॥१०॥

अत इत्यादि । सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरेणाकृतोदकाशाय । केचिदत्र माहिषमेव क्षीरमाहुः, अपरे पुनर्माहिषशब्दाभिसम्बन्धादिकरणाद्द्रव्यमेवाहुः । गूढपदभञ्जटिप्पणे ईदृशं व्याख्यातं—माहिषं मूत्रं क्षीरेण गव्येन पिबेत् । प्रमादव्याख्यानमिदं, यस्माज्जेज्जटाचार्यादीनामनुमतं न भवति । उष्ट्रीत्यादि केचिदत्र क्षीरं त्रिकटुकसंयुक्तमाहुः, तन्त्रान्तरप्रामाण्यात् । पिप्पलीमित्यादि पूर्वोक्तेन वातशोणितोक्तेन । सैन्धवाजमोदाप्रक्षेपयुक्तं वा दन्तीतैलम्; तदेव तैलं आर्द्रकशृङ्गवेररसाढकशतपक्वं वातशूले वातरुजि अवचार्यं; अन्ये तु तिलतैलमेव साधयन्ति, तन्त्रान्तरप्रामाण्यात् । आर्द्रशृङ्गवेरमार्द्रकं, तद्रसं चतुर्गुणम् । विपक्वं क्षीरावशिष्टं पक्वम् । चव्येत्यादि पयसा चतुर्गुणेनैव । सरलदेवदारुचित्रकमेव पयसेत्यर्थः; सुरङ्ग्यादयो वा तथैव च । सुरङ्गी शोभाञ्जनकः । श्यामा वृद्धदारुकः । ज्योतिष्कः काकमर्दनिका । हिङ्गुमाषकं स्वर्जिकाक्षारमाषकचतुष्टयसंयुक्तं मासमर्धमासं वेति शेषः । स्नुहीत्यादि । अत्र त्रिःसप्तकृत्वो भावना । स्नुही सेहुण्डः, स च बहुकण्टकः श्रेष्ठः । कालेनेति यावता कालेन शक्नुयाद्भक्षयितुं, पिप्पलीसहस्रमेकद्वित्रिचतुष्टयत्वेन विरेकार्थम् । पथ्येत्यादि उत्कारिकां लप्पसिकाम् । हरीतकीत्यादि खजः मन्थानम् । हरीतकीक्वाथकाञ्जिकदधीनि प्रत्येकं घृतचतुर्गुणानि । गव्य इत्यादि गव्ये पयसीति आढकप्रमाणे, महावृक्षक्षीरं प्रस्थम् । महावृक्षः सेहुण्डः, तज्जं च नवनीतं महावृक्षक्षीरपादम् । द्रवानुक्तौ जलमत्र चतुर्गुणम् । चव्येत्यादि त्रिफलात्रिकटुकद्रव्याणां प्रत्येकमर्धकार्षिका भागाः, न हि त्रिफला त्रिकटुकं वा द्रव्यमेकमिति । केचिद्द्रवस्याल्पत्वाज्जलमपि चतुर्गुणमित्याहुः । एषां विषयमाह—एतानीत्यादि । तिल्वकघृतं वातव्याध्युक्तं चतुर्थं येषां तानि तिल्वकघृतचतुर्थानि । मूत्रेत्यादि मूत्रद्रवेणासवादयोऽनुकल्पेन महावृक्षक्षीरप्रस्थप्रक्षेपेण सम्यक्कृताः । विरेचनद्रव्यकषायमित्यादि त्रिवृदादिकषायं सुण्ठीदेवदारुचूर्णकर्षप्रक्षेपाढ्यम् ॥ १० ॥

वमनविरेचनद्रव्याणां पालिका भागाः पिप्पल्यादिवचादिहरिद्रादिपरिपठितानां च द्रव्याणां श्लक्ष्णपिष्टानां यथोक्तानां च लवणानां तत्सर्वं मूत्रगणे प्रक्षिप्य महावृक्षक्षीरप्रस्थं च मृद्वग्निना घट्टयन् विपचेदप्रदग्धकल्कं, तत्साधुसिद्धमवतार्य शीतीभूतमक्षमात्रां गुटिकां वर्तयेत्, तासामेकां द्वे तिस्रो वा गुटिका बलापेक्षया मासांस्त्रींश्चतुरो वा सेवेत, एषानाहवर्तिक्रिया विशेषेण महाव्याधिषूपयुज्यते कोष्ठजांश्च कृमीनपहन्ति कासश्वासकृमिकुष्ठप्रतिश्यायारोचकाविपाकोदावर्तांश्च नाशयति । मदनफलमधुककुटजजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवत्रिवृत्त्रिकटुसर्षपलवणानि महावृक्षक्षीरमूत्रयोरन्यतरेण पिष्ट्वाङ्गुष्ठमात्रां वर्तिं कृत्वोदरिण आनाहे तैललवणाभ्यक्तगुदवलीके द्वे वा पायौ निदध्यात्,

---

१ 'अल्पशः' इति पाठान्तरम् ।

एषामाहवर्तिक्रिया वातमूत्रपुरीषोदावर्ताध्मानानाहेषु विधेया ॥ ११ ॥

इदानीमनल्पदीपनीं गुल्मानिलसंवलितमलानुलोमनीमाभ्यन्तरीं मूत्रवर्तिं निर्दिशन्नाह—वमनेत्यादि । संशोधनसंशमनीयाध्यायोदितानि वमनविरेचनद्रव्याणि मदनफलादित्रिवृदादीनि, द्रव्यसंग्रहणीयाध्याये पिप्पल्यादिवचादिहरिद्रादयो निर्दिष्टाः, लवणानि अन्नपानाध्याये परिपठितानि सैंधवादीनि; मूत्रगणो गोमूत्रादिः द्रवद्रव्यपठितः; तेषां यथालाभं पालिका भागाः । यथालाभमेव गवादीनां मूत्रेण व्यस्तसमस्तेन पिष्ट्वा चतुर्गुणैरष्टगुणैर्वा विपाच्यम् । अङ्गुष्ठप्रमाणा वर्तयः कर्तव्याः । ताः पुनरधममध्यमोत्तमपुरुषादिबलापेक्षया एकद्वित्रिसंख्योपलक्षिताः भक्षयितव्याः । तत्र च गवादिमूत्रमेवानुपानम् । तासामभ्यासे कालावधिः मासास्त्रयश्चत्वारो वा; फलं तु मेहादिमहाव्याधिहरणं कोष्ठकृमिहरणं च । अभ्यन्तरवर्तिप्रसङ्गेन फलवर्तिं निर्दिशन्नाह—मदनफलेत्यादि । जीमूतकः देवदाली । इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी । धामार्गवः महाकोशातकी । विपाच्येत्यनुवर्तनीयम् । पाके तु मूत्रमेवानुवर्तनीयम् । पायौ गुदे । न केवलं उदरानाहे वातमूत्रपुरीषोदावर्ताध्मानानाहेषु विधेयेति । 'क्षारमूत्रयोरन्यतरेण' इत्यन्ये पठन्ति; तत्र क्षारः क्षारोदकं, पेषणे वर्तनात् ॥ ११ ॥

प्लीहोदरिणः स्निग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ कूर्पराभ्यन्तरतः शिरां विध्येत्, विमर्दयेत् पाणिना प्लीहानं रुधिरस्यन्दनार्थं, ततः संशुद्धदेहः समुद्रशुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत, हिङ्गुसौवर्चिकाक्षारेण स्रुतेन पलाशक्षारेण वा यवक्षारं, पारिजातकेक्षुरकापामार्गक्षारं वा तैलसंसृष्टम् । शोभाञ्जनकषायं वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तं, पूतिकरञ्जक्षारं वाऽम्लस्रुतं विडङ्गलवणपिप्पलीप्रगाढम् ॥ १२ ॥

प्लीहेत्यादि । दधिभोजनं रक्तक्लेशाय कफव्याधौ वमने कर्तव्ये प्राक् कफोत्क्लेशकरद्रवोपयोगवत् । कूर्परं भुजमध्यम् । रुधिरस्यन्दनार्थं शिराव्यधविध्युक्तोऽपि शिराव्यधः पुनरिहोक्तः, अधिकरणवशात्; अतो न पुनरुक्तदोषमावहति । तत इत्यादि संशुद्धदेहः वमनविरेचनाभ्याम् । पारिजातः प्रसिद्धः । इक्षुरकः कोकिलाक्षकः । पारिभद्रकेक्षुरकेति केचित् पठन्ति । शोभाञ्जनेत्यादि अम्लं काञ्जिकम् । पूतिकरञ्जः चिरबिल्वः, कण्टकीकरञ्ज इत्यन्ये । कल्पनामाह—कण्टकीकरञ्जक्षारमर्धपलमात्रं षड्गुणाम्लकाञ्जिकेन बहुशः परिस्रुतं पिप्पलीविड्लवणादिप्रक्षेपम् । विडस्थाने सैन्धवमिति केचित् पठन्ति ॥ १२ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकचव्यशृङ्गवेरयवक्षारसैन्धवानां पालिका भागा घृतप्रस्थं तत्तुल्यं क्षीरं तदैकध्यं विपाचयेत्, एतत् षट्पलकं नाम सर्पिः प्लीहाग्निसङ्गगुल्मोदरोदावर्तश्वयथुपाण्डुरोगकासश्वासप्रतिश्यायोर्ध्ववातविषमज्वरानपहन्ति । मन्दाग्निर्वा हिङ्ग्वादिकं चूर्णमुपयुञ्जीत ॥ १३ ॥

पिप्पलीत्यादि केचिदत्र भिषजः चतुर्गुणपानीयमाददते; तन्न, जेज्जटेन निषिद्धत्वात् । अस्मिन्योगे कोलकुलत्थपूतिकरोहिणीक्वाथसिद्धं द्विगुणमावाप्येति केचित् पठन्ति; तन्न, सोऽपि जेज्जटेन निषिद्धत्वात् ॥ १३ ॥

यकृद्दाल्येऽप्येष एव क्रियाविभागः । विशेषतस्तु दक्षिणबाहौ शिराव्यधः ॥ १४ ॥
मणिबन्धं सकृन्नाम्य वामाङ्गुष्ठसमीरिताम् ॥
दहेत् शिरां शरेणाशु प्लीह्नो वैद्यः प्रशान्तये ॥ १५ ॥

यकृद्दाल्य इत्यादि । मणिबन्धः पाणिमूलम् । सकृत् किंचित् नामयित्वा वामाङ्गुष्ठं प्रति सम्यगीरितां शिरां, शरः प्रसिद्धः, तं अग्निवर्णं कृत्वा दहेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

बद्धगुदे परिस्राविणि च स्निग्धस्विन्नस्याभ्यक्तस्याधोनाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणानि अन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्त्रप्रतिरोधकरमश्मानं बालं वाऽपोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत् । परिस्राविणि अप्येवमेव शल्यमुद्धृत्यान्त्रस्रावान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय कालपिपीलिकाभिर्दंशयेत, दष्टे च तासां कायानपहरेत् न शिरांसि, ततः पूर्ववत् सीव्येत् सन्धानं च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकमिश्रया च कृष्णमृदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्, ततो निवातमागारं प्रवेश्याचारिकमुपदिश्योद्वासयेच्चैनं तैलद्रोण्यां सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोवृत्तिमिति ॥ १६ ॥

ततो बद्धगुदपरिस्राविणोरुपक्रमप्राप्तां चिकित्सामुपदिशन्नाह—बद्धगुद इत्यादि । स्विन्नस्येति द्रवस्वेदेन । नाभेर्वामत इत्यादि । वामभागे नाभेरधस्ताच्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्याश्चतुरङ्गुलप्रमाणस्तिर्यगङ्गच्छेदः । तत्र लोम्नि तिर्यगवस्थितेऽनुलोमगं च शस्त्रपातनम् । अन्त्रप्रतिरोधकरमश्मानं बालं वापोह्य मलजातं वेति तत्र मलदोषाणामाभ्यन्तरमश्मतृणादिवालवस्तुवत् विषमविहाराभिघातेनात्र परस्परमूर्छनम् । (अन्त्रान्तरच्छेदनात् अतएव परिस्राविणि पृथगनुबन्धेन विशेषे एव क्षुभितस्याभ्यन्तरेऽश्मनः अल्पपरिमितमेवात्र छेदं कृत्वा अश्मादिवत् शल्यमुद्धरेत् । अत्र हि प्रवेक्ष्यमाणस्यान्त्रस्य सर्पिषा अभ्यज्य कराङ्गुलिस्पर्शेन अन्त्राणि यथास्थानं स्थापयेत् । मूर्च्छितमन्त्रं तु वीक्ष्य पाणिना अन्यस्रोतसानुलोमयेत्, बाह्यव्रणरक्तसीवनादिविधिमपेक्ष्य सम्यक् सीव्येत् । तैल-

१ 'कुपितानिलसंवलितमलानुलोमनी' इति पा० ।

पिंप्रोणे वा वासयेत् । तच्चशल्यत्रणत्वेनाधानं क्लेशनिवृत्त्यर्थम् । पयसा केवलेन वृत्तिर्यावत् गुदपिष्टान्ननिवृत्त्या सम्यक् तस्य विधानं दृढीभावनिश्चयार्थम् । अन्यथा शल्यधारणेन तत् कृतेन च पिपीलिकामुखस्य दंशनसन्धानं समुद्वीक्ष्य सम्यक् सन्धानम् । तस्मादनुक्रमेणैव पयो जाङ्गलमांसभोजनेन वारिणा च प्राकृतभोजनप्राप्तिः(?) । सांशयिकं चैतत् कर्म, तस्मादापृच्छ्येश्वरं प्रत्याख्यायाचरेत्) ॥ १६ ॥

उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्य उष्णोदकस्विन्नस्य स्थितस्याप्तैः सुपरिगृहीतस्याकक्षात्परिवेष्टितस्याधोनाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येत्, तत्र त्रप्वादीनामन्यतमस्य नाडीं द्विद्वारां पक्षनाडीं वा संयोज्य आदोषोदकमवसिञ्चेत्, ततो नाडीमपहृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणबन्धेनोपचरेत्, न चैकस्मिन्नेव दिवसे सर्वं दोषोदकमपहरेत्, सहसा ह्यपहृते तृष्णाज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन्नापूर्यते वा भूयशतरमुदरमसञ्जातप्राणस्य, तस्मात् तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमदशमद्वादशषोडशरात्राणामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोदकमल्पाल्पमवसिञ्चेत् । निःस्रुते च दोषे गाढतरमाविककौशेयचर्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं, तथा नाध्मापयति वायुः, षण्मासांश्च पयसा भोजयेत् जाङ्गलरसेन वा, तत्र त्रीन्मासानर्धोदकेन पयसा फलाम्लेन जाङ्गलरसेन वाऽवशिष्टं मासत्रयमन्नं लघु हितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदो भवति॥१७॥

षण्मासानित्यादि । मासान् षट् जीवन् लघु हितमन्नं पयसा क्षीरेण भोजयेत् । क्षीरेणैवोदककार्यं, अर्धोदकेन पयसा दोषापेक्षया जाङ्गलरसेन वा लघुहितमन्नं भोजयेत् । ताभ्यामेवोदककार्यं कारयेत् । अवशिष्टं मासत्रयं लघु हितमन्नं भोजयेत् । उदकेनैवोदककार्यम् । चरकमतानुसारिणा वाग्भटेन क्षीरेणैव षण्मासान् । "स्यात् क्षीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रीन् पेयां पयसा पिबेत् । त्रींश्चान्यान् पयसैवाद्यात् फलाम्लेन रसेन वा । अल्पशः स्नेहलवणं जीर्णश्यामाककोद्रवं" इति ॥ १७ ॥

भवति चात्र ।

आस्थापने चैव विरेचने च
पाने तथाहारविधिक्रियासु ॥
सर्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं
क्षीरं शृतं जाङ्गलजो रसो वा ॥ १८ ॥

कृतकर्मणः जलनिषेधं तदभावे चोक्तं द्रवं निर्दिशन्नाह—भवतीत्यादि । चकारद्वयकरणेन पाटनादौ युक्तेऽपीति समुच्चीयते १८

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥

नातः कष्टतममस्ति यथा मूढगर्भशल्योद्धरणं, अत्र हि योनियकृत्प्लीहान्त्रविवरगर्भाशयानां मध्ये कर्म कर्तव्यं स्पर्शेन, उत्कर्षणापकर्षणस्थानापवर्तनोत्कर्तनभेदनच्छेदनपीडनर्जूकरणदारणानि च एकहस्तेन गर्भं गर्भिणीं चाऽहिंसता, तस्मादधिपतिमापृच्छ्य परं च यत्नमास्थायोपक्रमेत ॥ ३ ॥

उत्कर्षणं अधोगतस्योर्ध्वीकरणम् । अपकर्षणं ऊर्ध्वगतस्याधःकर्षणम् । स्थानापवर्तनं स्थानेषु सक्तस्य गर्भशय्यात उत्तानस्यावाङ्मुखीकरणम् । उद्वर्तनं अवाङ्मुखस्योत्तानीकरणम् । अत्र केचित् स्थानव्यावर्तनमिति पठन्ति, तत्र स्थाने गर्भशय्यायां तिर्यगादिस्थितस्योत्तानस्याधोव्यावृत्त्या स्थापनम् । ऊर्ध्वस्य कस्यचिदङ्गस्य छेदनं उत्कर्तनं, छेदनमिति मृतस्य तु तेषु स्थानेषु सक्तस्य तस्याङ्गस्य छेदनं द्वैधीकरणम् । गर्भकोष्ठादेराध्मानस्य विदारणं भेदनम् । पीडनं बलनम् । ऋजूकरणं वक्रस्य प्राञ्जलीकरणम् । दारणं विदारणम् ॥ १-३ ॥

तत्र समासेनाष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा; स्वभावगता अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसो वैगुण्यादंसयोर्जघनस्य वा ॥ ४ ॥

तत्रेत्यादि । शिरसो वैगुण्योपादानात् अंसयोर्जघनस्य वैगुण्यमनुवर्तते । अंसो बाहुशिरः, तस्य जघनं अग्रभागः ॥ ४ ॥

जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये च्यवनान् मन्त्रानुपश्रृणुयात्; तान् वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

'इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ! ॥
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ ६ ॥
इदममृतमपां समुद्धृतं वै
तव लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री ॥
तदनलपवनार्कवासवास्ते
सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥ ७ ॥
मुक्ताः पाशा विपाशाश्च मुक्ताः सूर्येन्दुरश्मयः ॥
मुक्तः सर्वभयात् गर्भ एह्येहि माचिरं स्वाहा ॥८॥

जीवतीत्यादि । प्रयतेत यत्नं कुर्वीत । केचिदाचार्या मन्त्रव्याख्यानं कुर्वन्ति तदाह—इहेत्यादि । अमृतं समुद्रमन्थनोद्भूतं, चित्रभानुरादित्यः, भामिनि ! हे वरस्त्रि, उच्चैःश्रवाः अमृतमन्थनोत्पन्नस्तुरगः शक्रवाहनः, शीघ्रं दिशन्तु प्रयच्छन्तु ॥ ५—८ ॥

औषधानि च विदध्यात् यथोक्तानि । मृते चोत्तानाया आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नमित-

कट्या धन्वननागवृत्तिकाशाल्मलीमृत्सघृताभ्यां प्रलिप्य हस्तं योनौ प्रवेश्य गर्भमुपहरेत् । तत्र सक्थिभ्यामागतमनुलोममेवाकर्षेत्, एकसक्थ्ना प्रपन्नस्येतरसक्थि प्रसार्यापहरेत्, स्फिग्देशेनागतस्य स्फिग्देशं प्रपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसार्यापहरेत्, तिर्यगागतस्य परिघस्येव तिरश्चीनस्य पश्चादर्धमूर्ध्वमुत्क्षिप्य पूर्वार्धमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीयापहरेत्, पार्श्वापवृत्तशिरसमंसं पीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयापहरेत्, बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोऽनुलोममानीयापहरेत्, द्वावन्त्यावसाध्यो मूढगर्भौ; एवमशक्ये शस्त्रमवचारयेत् ॥ ९ ॥

सचेतनं च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ॥
दार्यमाणो हि जननीमात्मानं चैव घातयेत्॥१०॥

तत्र म्रियमाणस्य मण्डलाग्रेण अङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो विदार्य, शिरःकपालान्याहृत्य, शङ्कुना गृहीत्वोरसि कक्षायां वापहरेत्, अभिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा; अंससंसक्तस्यांसदेशे बाहुं छित्त्वा, दृतिमिवाततं वातपूर्णोदरं वा विदार्य निरस्यान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत्, जघनसक्तस्य वा जघनकपालानीति ॥ ११ ॥

यद्यद्वा गात्रं हि गर्भस्य तस्य सजति तद्भिषक् ॥
सम्यग्विनिर्हरेत् छित्त्वा रक्षेन्नारीं च यत्नतः ॥१२॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ॥
तत्रानल्पमतिर्वैद्यो वर्तेत विधिपूर्वकम् ॥ १३ ॥
नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्तमपि पण्डितः ॥
स ह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छ्वासं पशुं यथा ॥१४॥
मण्डलाग्रेण कर्तव्यं छेद्यमन्तर्विजानता ॥
वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं नारीं हिंस्यात् कदाचन॥१५॥
अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्भिषक् ॥
हस्तेनापहरेद्वापि पार्श्वाभ्यां परिपीड्य वा ॥ १६ ॥
धुनुयाद्वा मुहुर्नारीं पीडयेत् वांसपिण्डिकाम् ॥
तैलाक्तयोनेरेवं तां पातयेत् मतिमान् भिषक् ॥१७॥
एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥
ततोऽभ्यक्तशरीरायाः योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥१८॥
एवं मृद्वी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ॥

मन्त्रान् निर्दिश्य औषधानि निर्दिशन्नाह—औषधानीत्यादि । तानि पुनः शारीरे अपरापातनोदितानि । वृथाभूते जलव्यापारे भिषजा शल्याहरणोपायं निर्दिशन्नाह—मृते चेति । चकारात् अफलीभूतेषु मन्त्रव्यापारेषु जीवत्यपीति अनुक्तं समुच्चीयते । व्याभुग्नसक्थ्या इति सङ्कुचितसक्थ्याः । धन्वनः धनुर्वृक्षः, नागवृत्तिका शल्लकी, शाल्मलीवृत्तिकायां बोद्धव्यः ॥ ९—१८ ॥—

कृष्णातन्मूलशुण्ठ्येलाहिङ्गुभार्गीः सदीप्यकाः॥१९॥
वचामतिविषां रास्नां चव्यं सञ्चूर्ण्य पाययेत् ॥
स्नेहेन दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ २० ॥
कार्यं चैषां तथा कल्कं चूर्णं वा स्नेहवर्जितम् ॥
शाकत्वक्हिङ्ग्वतिविषापाठाकटुकरोहिणीः ॥२१॥
तथा तेजोवतीं चापि पाययेत् पूर्ववद्भिषक् ॥
त्रिरात्रं पञ्चसप्ताहं ततः स्नेहं पुनः पिबेत् ॥ २२ ॥
पाययेद्वाऽऽसवं नक्तमरिष्टं वा सुसंस्कृतम् ॥
शिरीषककुभाभ्यां च तोयमाचमने हितम् ॥२३॥
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥
सर्वतः परिशुद्धा च स्निग्धपथ्याल्पभोजना ॥ २४ ॥
स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेत् क्रोधविवर्जिता ॥
पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥ २५ ॥
रसं दशाहं शेषे तु यथायोगमुपाचरेत् ॥
व्युपद्रवां विशुद्धां च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीम्॥२६॥
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो विसृजेत् परिहारतः ॥
योनिसन्तर्पणेऽभ्यङ्गे पाने बस्तिषु भोजने ॥ २७ ॥
बलातैलमिदं चास्यै दद्यादनिलवारणम् ॥

विकल्पा श्रुते देशप्रकृतिसात्म्यापेक्षया । कृष्णा पिप्पली, तन्मूलं पिप्पलीमूलं, दीप्यकः अजमोदा । प्रसवकाल एव जातमूढगर्भायाः पुनरत्र काले उद्दालकादीनां अभावात् स्नेहलवणाभिर्यवागूभिरुपचारः । त्रिरात्रमित्यादि एवं त्रिरात्रं कृष्णादिचूर्णपानेन नवाहृतकोष्ठरक्तक्लेदादिदोषयोः उपशमार्थं सप्ताहं यूषमात्रया स्नेहपानम् । तेन विद्धवाताशयायाः दशाहादूर्ध्वं स्निग्धपथ्याल्पभोजनम् । तत्र नित्यं स्वेदाभ्यङ्गौ अवश्यं कार्यौ । ककुभः सुगन्धिमूलो विटपः । प्रसवे स्नानादौ पक्व-कल्पनाकल्पितशिरीषककुभसलिलम् । यथास्वं यथायोगमिति ॥ १९—२७ ॥—

बलामूलकषायस्य दशमूलीकृतस्य च ॥ २८ ॥
यवकोलकुलत्थानां क्वाथस्य पयसस्तथा ॥
अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ॥ २९ ॥
पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥
तथागुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ॥ ३० ॥
मञ्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुसारिवाम् ॥
मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ॥ ३१ ॥
शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
तत्साधु सिद्धं सौवर्णे राजते मृण्मयेऽपि वा॥३२॥
प्रक्षिप्य कलशे सम्यक् स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥
बलातैलमिदं ख्यातं सर्ववातविकारनुत् ॥ ३३ ॥
यथाबलमतो मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ॥
या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान्॥३४॥

वातक्षीणे मर्महते मथितेऽभिहते तथा ॥
भग्ने श्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ॥ ३५ ॥
एतदाक्षेपकादीन् वै वातव्याधीनपोहति ।
हिक्कां कासमधीमन्थं गुल्मं श्वासं च दुस्तरम् ॥३६॥
षण्मासाननुपयुज्यैतदन्त्रवृद्धिमपोहति ॥
प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥ ३७ ॥
राज्ञामेतद्धि कर्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ॥
सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नराः ॥ ३८ ॥

बलामूलक्वाथस्य यवकोलकुलत्थानां क्वाथस्य पयसश्च प्रत्येकमष्टावष्टौ भागाः, एकं स्नेहात्, स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः । मधुरो काकोल्यादिगणः । कालानुसारिवा इत्यत्र केचिदाचार्याः अस्मिन् तैले क्षीरशुक्लकं पठन्ति, क्षीरशुक्लकं क्षीरविदारी, स्वनुगुप्ते निरुपद्रवस्थाने । अधीमन्थः अक्षिरोगः अभिष्यन्दभूतः । षण्मासोपयोगात्कोषमप्राप्तमन्त्रवृद्धिं हन्ति, कोशप्राप्तं पुनरन्त्रवृद्धिमसाध्यमाहुः ॥ २८—३८ ॥

बलाकषायपीतेभ्यस्तिलेभ्यो वाप्यनेकशः ॥
तैलमुत्पाद्य तत्क्वाथशतपाककृतं शुभम् ॥ ३९ ॥
निवाते निभृतागारे प्रयुञ्जीत यथाबलम् ॥
जीर्णेऽस्मिन् पयसा स्निग्धमश्नीयात् षष्टिकौदनम् ४०
अनेन विधिना द्रोणमुपयुज्याश्वमीरितम् ॥
भुञ्जीत द्विगुणं कालं बलवर्णान्वितस्ततः ॥ ४१ ॥
सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शतायुः पुरुषो भवेत् ।
शतं शतं तथोत्कर्षो द्रोणे द्रोणे प्रकीर्तितः ॥ ४२ ॥

बलातैलानन्तरं बलासंस्कारेण शतपाकविधानमाह । एतेभ्यो भावितेभ्यः ससकृत्वः भावितव्यः । तिलतुल्यबलाष्टगुणसलिलाष्टांशशेषितकषायभावितानां तिलानां तैलमादाय ततं क्वथं सामान्यक्वाथपरिभाषाक्वाथेन चतुर्गुणेन शतशः पचेत्, तत्कल्कमेव वेत्येके, पूर्वबलासमुद्दिष्टैर्मधुरादिकल्कैरेवेत्यन्ये ॥ ३९—४२ ॥

बलाकल्पेनातिबला गुडूच्यादित्यपर्णिषु ॥
सैरेयके वीरतरौ शतावर्यां त्रिकण्टके ॥ ४३ ॥
तैलानि मधुके कुर्यात् प्रसारण्यां च बुद्धिमान् ॥

उक्तबलातैलविधेर्द्रव्यान्तरेष्वतिदेशमुद्दिशन्नाह—बलेत्यादि । आदित्यपर्णी सूर्यावर्तः । वीरतरुः स्वनामप्रसिद्धः, अर्जुन इत्येके, कोकिलाक्ष इत्यपरे । अतिबलादितैलेषु च बलातैलोक्तकल्कप्रक्षेपः; अथवा तिलादीनामेव क्वाथकल्काभ्यां तैलानि पक्तव्यानीति ॥ ४३ ॥—

नीलोत्पलं वरीमूलं गव्ये क्षीरे विपाचयेत् ॥ ४४ ॥
शतपाकं ततस्तेन तिलतैलं पचेद्भिषक् ॥
बलातैलस्य कल्कांस्तु सुपिष्टांस्तत्र दापयेत् ॥४५॥
सर्वेषामेव जानीयादुपयोगं चिकित्सकः ॥
बलातैलवदेतेषां गुणांश्चैव विशेषतः ॥ ४६ ॥

नीलोत्पलमित्यादि । वरी शतावरी ॥ ४४—४६ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातो विद्रधीनां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥२॥
उक्ता विद्रधयः षड्ये तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ॥
शेषेष्वामेषु कर्तव्या त्वरितं शोफवत् क्रिया ॥ ३ ॥

षड्ग्रहणं द्वन्द्वजविद्रधिनिषेधार्थम् । पुनरसाध्यकीर्तनं चिकित्साप्रक्रमत्वादुपक्रमनिषेधार्थम् । शेषेषु पञ्चसु शोफवत् क्रियेति सा पुनरतर्पणाद्या विरेचनान्तैकादशविधाः ॥ १—३ ॥

वातघ्नमूलकल्कैस्तु घृततैलवसायुतैः ॥
सुखोष्णो बहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥ ४ ॥
सानूपौदकमांसस्तु काकोल्यादिः सतर्पणः ॥
स्नेहाम्लसिद्धो लवणः प्रयोज्यश्चोपनाहने ॥ ५ ॥
वेशवारैः सकृशरैः पयोभिः पायसैस्तथा ॥
स्वेदयेत् सततं चापि निर्हरेच्चापि शोणितम् ॥ ६ ॥
स चेदेवमुपक्रान्तः पाकायाभिमुखो यदि ॥
तं पाचयित्वा शस्त्रेण भिन्द्याच्छिन्नं च शोधयेत् ॥७॥
पञ्चमूलकषायेण प्रक्षाल्य लवणोत्तरैः ॥
तैलैर्भद्रादिमधुकसंयुक्तैः प्रतिपूरयेत् ॥ ८ ॥
वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च ॥
पृथक्पर्ण्यादिसिद्धेन त्रैवृतेन च रोपयेत् ॥ ९ ॥

वातघ्नेत्यादि । वातघ्नानि भद्रदार्वादीनि, अन्ये तु वातघ्नः शोभाञ्जनकः । मुरङ्गीमूलकल्कैरित्यन्ये पठन्ति; मुरङ्गी शोभाञ्जनकः । सानूपेत्यादि वातपित्तहरा विदारीगन्धादयः, स्नेहाः सर्व एव, अम्लानि वा । लवणैः संस्कृतो लवणः । वेशवारैरित्यादि । कृशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवागूः । क्षीरतण्डुलाः पायसः । लवणोत्तरैरिति लवणप्रमुखैस्तैलैरित्यर्थः । भद्रादि भद्रदार्वादि । विरेचनेत्यादि वैरेचनिकयुक्तेनेति चूर्णीकृतत्रिवृदादिमिश्रेण । गयी तु वैरेचनिकयुक्तेनेति त्रैवृतेन स्नेहेन । तैलघृतस्नेहानि पृथक्पर्ण्यादीनि रोपणघृतसाधने मिश्रकोक्तानि ॥४—९ ॥

पैत्तिकं शर्करालाजामधुकैः सारिवायुतैः ॥
प्रदिह्यात् क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ १० ॥
पाययेच्छीतकषायैर्वा क्षीरैरिक्षुरसैस्तथा ॥
जीवनीयघृतैर्वापि सेचयेत् शर्करायुतैः ॥ ११ ॥
त्रिवृद्धरीतकीनां च चूर्णं लिह्यान्मधुप्लुतम् ॥
जलौकोभिर्हरेच्चासृक् पक्वं चापाट्य बुद्धिमान् ॥१२॥
क्षीरवृक्षकषायेण प्रक्षाल्यौदकजेन वा ॥

तिलैः सयष्टिमधुकैः सक्षौद्रैः सर्पिषा युतैः ॥ १३ ॥
उपदिह्य प्रतनुना वाससा वेष्टयेद्व्रणम् ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः ॥ १४ ॥
सहरिद्रैः कृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम् ॥
क्षीरशुक्लापृथक्पर्णीसमङ्गारोध्रचन्दनैः ॥ १५ ॥
न्यग्रोधादिप्रवालेषु तेषां त्वक्ष्वथवा कृतम् ॥

पैत्तिकमित्यादि । कृतं सर्पिः संस्कृतं सर्पिः । क्षीरेत्यादि क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी । समङ्गा मञ्जिष्ठा, वराहक्रान्तेत्यपरे । न्यग्रोधादिः द्रव्यसंग्रहणीये पठितः; प्रवालाः पल्लवाः ॥ १०—१५ ॥—

नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ॥ १६ ॥
सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥
द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ॥ १७ ॥
प्रियङ्गुः कुशमूलं च निचुलस्य त्वगेव च ॥
मञ्जिष्ठाचन्दनोशीरमुत्पलं सारिवा त्रिवृत् ॥ १८ ॥
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
दुष्टव्रणप्रशमनं नाडीव्रणविशोधनम् ॥ १९ ॥
सद्यश्छिन्नव्रणानां च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ॥
दुष्टव्रणाश्च ये केचिये चोत्सृष्टक्रिया व्रणाः ॥२०॥
नाड्यो गम्भीरिका याश्च सद्यश्छिन्नास्तथैव च ॥
अग्निक्षारकृताश्चैव ये व्रणा दारुणा अपि ॥ २१ ॥
करञ्जाद्येन हविषा प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥

नक्तमालस्येत्यादि । तरुणानि तत्कालोत्पन्नानि आमानीत्यर्थः । सुमना जाती । निचुलः वेतसः । केचिदेनमनार्षं वदन्ति । तन्नेच्छति गयी, तस्मात् मयापि अङ्गीकृतः ॥१६—२१॥—

इष्टकासिकतालोहगोशकृत्तुषपांशुभिः ॥ २२ ॥
मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥
कषायपानैर्वमनैरालेपैरुपनाहनैः ॥ २३ ॥
हरेद्दोषानभीक्ष्णं चाप्यलाब्वाऽसृक् तथैव च ॥
आरग्वधकषायेण पक्वं चापाट्य धावयेत् ॥ २४ ॥
हरिद्रात्रिवृताशक्तुतिलैर्मधुसमायुतैः ॥
पूरयित्वा व्रणं सम्यग् बध्नीयात्कीर्तितं तथा ॥२५॥
ततः कुलत्थिकादन्तीत्रिवृच्छ्यामार्कतिल्वकैः ॥
कुर्यात्तैलं सगोमूत्रं हितं तत्र ससैन्धवम् ॥ २६ ॥
पित्तविद्रधिवत् सर्वाः क्रिया निरवशेषतः ॥
विद्रध्योः कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥२७॥

इष्टकेत्यादि । पांशुः धूलिः । गोमूत्रेण द्रवस्वेदः । कषायेत्यादि । बध्नीयात्कीर्तितं यथेति 'घनेन वाससा श्लैष्मिकं गाढतरं' इति । अनयोरुत्तरयोर्वरुणादेरुषकादेश्च कल्कः । तेषां लवणत्वेऽपि न कषायकल्पना दुःशक्यत्वात् । त्रिवृद्दन्तीनामपि क्वथेन कषायेण तथैव सर्पिरिति चकारात् । प्रातः प्रातरिति वीप्सायाम् । अभ्यासेन निषेवितं सर्पिर्विद्रधिं हन्तीति ॥ २२—२७ ॥

वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ॥
ऊषकादिप्रतीवापं पिबेद्विद्रधिशान्तये ॥ २८ ॥
एभिरेव गणैश्चापि संसिद्धं स्नेहसंयुतम् ॥
कार्यमास्थापनं क्षिप्रं तथैवाप्यनुवासनम् ॥ २९ ॥
पानालेपनभोज्येषु मधुशिग्रुद्रुमोऽपि वा ॥
दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥ ३० ॥
तोयधान्याम्लमूत्रैस्तु पेयो वापि सुरादिभिः ॥
यथादोषगणक्वाथैः पिबेद्वापि शिलाजतु ॥ ३१ ॥
प्रधानं गुग्गुलुं चापि शुण्ठीं च सुरदारु च ॥
स्नेहोपनाहौ कुर्याच्च सदा चाप्यनुलोमनम् ॥ ३२ ॥

वरुणादिगणक्वाथमित्युपचारोऽभ्यन्तरे, बाह्ये तु विद्रधौ अमर्मजाते पाचनपाटनशोधनाद्युपचारः करणीय इति । एभिरित्यादि ।—एभिरेव गणैः वरुणादिवैरेचनिकैः । पानेत्यादि । स्वभावत एव आमविद्रधिप्रत्यनीको मधुशिग्रुः, कषायपाचनादिषु तस्यैव च दोषस्य प्रत्यनीकार्थे दोषानतिक्रमेण व्रणहितवातपित्तकफहरद्रव्यप्रक्षेपः । तोयेत्यादि तोयादिभिः सुरान्तैः यथादोषं स एव मधुशिग्रुरिति । तत्र तोयेन पित्तविद्रधौ, धान्याम्लेन वातविद्रधौ, मूत्रेण कफविद्रधौ । अविद्रधे पुनः रक्ते सुरादिभिर्नान्यत्र । यथेत्यादि ।—यथादोषगणक्वाथैरिति वातादिप्रत्यनीकैरित्यर्थः । प्रधानं गुग्गुलुं महिषाख्यमित्यर्थः, प्रधानं मेदोहरत्वात्, विद्रधौ श्रेष्ठमित्यन्ये । तत्र गुग्गुलुकल्पेन वातिके देवदारु, श्लैष्मिके शुण्ठीति । स्नेहोपनाहानुलोमनादीनि बाह्यवातपित्तकफविद्रधिविषयाणि प्रागुक्तानि अभ्यन्तरेऽपि विद्रधौ यथादोषं विभज्य योज्यानि ॥ २८—३२ ॥

यथोद्दिष्टां शिरां विध्येत् कफजे विद्रधौ भिषक् ॥
रक्तपित्तानिलोत्थेषु केचिद्बाहौ वदन्ति तु ॥ ३३ ॥

यथेत्यादि ।—यथोद्दिष्टामिति 'वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूले च' इति । तेन कक्षान्तराश्रयदेशस्य अधःस्तनयोरुपरिष्टात् पार्श्वविशेषे कफविद्रधौ । रक्तपित्तानिलोत्थेषु बाहौ केचिदाहुः; बाहौ बाहुमध्ये, तेन स्थानान्तराश्रयमेकीयमतम् ॥ ३३ ॥

पक्वं वा बहिरुन्नद्धं भित्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥
स्रुतेपूर्वमधो वापि मैरेयाम्लसुरासवैः ॥ ३४ ॥
पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिग्रुद्रुमोऽपि वा ॥
शिग्रुमूलजले सिद्धं ससिद्धार्थकमोदनम् ॥ ३५ ॥
यवकोलकुलत्थानां यूषैर्भुञ्जीत मानवः ॥
प्रातः प्रातश्च सेवेत मात्रया तैल्वकं घृतम् ॥ ३६ ॥
त्रिवृतादिगणक्वाथसिद्धं वाप्युपशान्तये ॥

पक्वमित्यादि । सुरासवयोः प्रत्येकं निष्पादितयोरेकीकृत्य पुनः सन्धानं मैरेयः, अम्लं काञ्जिकं, सुरा पिष्टकृता, द्रवप्रधान

आसवः । शिग्र्वित्यादि अत्र संस्कार्ये एव सिद्धार्थप्रक्षेपः । तिल्वकघृतं वातव्याधिपठितम् । त्रिवृतेत्यादि सिद्धं सर्पिरित्यनुवर्तते ॥ ३४—३६ ॥—

नोपगच्छेद्यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ ३७ ॥
पर्यागते विद्रधौ तु सिद्धिर्नैकान्तिकी स्मृता ॥

प्रयतेत प्रयत्नं कुर्वीत । पर्यागते परिपाकमागते न सिद्धिः ॥ ३७ ॥—

प्रत्याख्याय तु कुर्वीत मज्जजातं तु विद्रधिम् ॥३८॥
स्नेहस्वेदोपपन्नानां कुर्याद्रक्तावसेचनम् ॥
विद्रध्युक्तां क्रियां कुर्यात् पक्वे वास्थि तु भेदयेत्३९
निःशल्यमथ विज्ञाय कर्तव्यं व्रणशोधनम् ॥
धावेत् तिक्तकषायेण तिक्तं सर्पिस्तथा हितम्॥४०॥
यदि मज्जपरिस्रावो न निवर्तेत देहिनः ॥
कुर्यात् संशोधनीयानि कषायादीनि बुद्धिमान् ॥४१
प्रियङ्गुधातकीरोध्रकट्फलं तिनिसैन्धवम् ॥
एतैस्तैलं विपक्तव्यं विद्रधिव्रणरोपणम् ॥ ४२ ॥

परं मज्जविद्रधौ प्रत्याख्याय तु कुर्वीतेति चिकित्सामित्यध्याहारः । कां चिकित्सां कुर्वीतेत्याशङ्क्याह—स्नेहस्वेदोपपन्नानामिति । तिनिः तिनिसः, एकदेशेनापि समुदायो बुध्यते; यथा—सत्या सत्यभामा, भीमो भीमसेन इति ॥ ३८—४२ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने षोडशोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पनाडीस्तनरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः (सुश्रुताय) ॥ २ ॥

साध्या विसर्पास्त्रय आदितो ये
न सन्निपातक्षतजौ हि साध्यौ ॥

साध्या इत्यादि । साध्यासाध्यविभागकरणं पुनश्चिकित्सितप्रक्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥—

साध्येषु तत्पथ्यगणैर्विदध्या-
द्धृतानि सेकांश्च तथोपदेहान् ॥ ३ ॥

तेषां सर्वेषामेव सामान्यचिकित्सितसूत्रं निर्दिशन्नाह—साध्येष्वित्यादि । तत्पथ्यगणैर्यथाक्रमं वातपित्तकफजेषु वातादिदोषहरगणैः ॥ ३ ॥

मुस्ताशताह्वासुरदारुकुष्ठं
वाराहिकुस्तुम्बुरुकृष्णगन्धाः ॥
वातात्मके चोष्णगणाः प्रयोज्याः
सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥ ४ ॥

यत्पञ्चमूलं खलु कण्टकाख्य-
मल्पं महच्चाप्यथ वल्लिजं च ॥
तच्चोपयोज्यं भिषजा प्रदेहे
सेके घृते चापि तथैव तैले ॥ ५ ॥

मुस्तेत्यादि । कृष्णगन्धा शोभाञ्जनकः, शमीत्यपरे । उष्णगणाः भद्रदार्वादयः पिप्पल्यादयश्च । यदित्यादि तृणाख्यपञ्चमूलमपहाय शेषाणि चत्वारि पञ्चमूलानि ग्राह्याणि ॥ ४ ॥ ५ ॥

कसेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्राः
सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ॥
वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे
लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ॥ ६ ॥
ह्रीवेरलामज्जकचन्दनानि
स्रोतोजमुक्तामणिगैरिकाश्च ॥
क्षीरेण पिष्टाः सघृताः सुशीता
लेपाः प्रयोज्यास्तनवः सुखाय ॥ ७ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पयस्या
मञ्जिष्ठिका पद्मकचन्दने च ॥
सुगन्धिका चेति सुखाय लेपाः
पैत्ते विसर्पे भिषजा प्रयोज्याः ॥ ८ ॥
न्यग्रोधवर्गैः परिषेचनं च
घृतं च कुर्यात् स्वरसेन तस्य ॥
शीतैः पयोभिश्च मधूदकैश्च
सशर्करैरिक्षुरसैश्च सेकान् ॥ ९ ॥

पित्तविसर्पचिकित्सितमाह—कसेर्वित्यादि । शृङ्गाटकं जलमध्ये त्रिकण्टकम् । गुन्द्रा भद्रमुस्ता । सशैवलाः शैवालयुक्ता इत्यर्थः । कर्दमः पङ्क इत्यर्थः । वस्त्रान्तराः वस्त्रेणान्तरीकृताः, ते हि सुखेनापनेतुं शक्यन्ते । ह्रीवेरेत्यादि ह्रीवेरः वालकम् । लामज्जकः उशीरमूलम्[1] । स्रोतोजं सौवीराञ्जनम् । तनवः सुखायेति तनुधान्योष्माणमन्तः प्रवेशयतीत्यर्थः । श्रीवाग्भट आह,—"श्लक्ष्णमुष्णघनोलेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् । शरीरस्यापि चोष्माणं रोधाच्छीतं करोति च"—इति । प्रपौण्डरीकमित्यादि पयस्या क्षीरविदारी; जेजटाचार्यस्तु अर्कपुष्पीमाह । सुगन्धिका उत्पलसारिवा । न्यग्रोधेत्यादि मधूदकं मधुमिश्रमुदकम् ॥ ६—९ ॥

घृतस्य गौरीमधुकारविन्द-
रोध्राम्बुराजादनगैरिकेषु ॥
तथार्षभे पद्मकसारिवासु
काकोलिमेदाकुमुदोत्पलेषु ॥ १० ॥
सचन्दनायां मधुशर्करायां
द्राक्षास्थिरापृश्निशताह्वयासु ॥
कल्कीकृतासूदकमत्र दत्त्वा
न्यग्रोधवर्गस्य तथा स्थिरादेः ॥ ११ ॥

[1] "उशीरभेदः" इति पाठान्तरम् ।

गणस्य बिल्वादिकपञ्चमूल्या-
श्चतुर्गुणं क्षीरमथापि दद्यात् ॥
प्रस्थं विपक्कं परिषेचनेन
पैत्तीर्निहन्यात् तु विसर्पनाडीः ॥ १२ ॥
विस्फोटदुष्टव्रणशीर्षरोगान्
पाकं तथास्यस्य निहन्ति पानात् ॥
ग्रहार्दिते शोषिणि चापि बाले
घृतं हि गौर्यादिकमेतदिष्टम् ॥ १३ ॥

गौर्यादिघृतमाह—घृतस्येत्यादि । गौरी हरिद्रा, गोरोचनेत्यन्ये। अरविन्दं पद्मम् । अम्बु वालकम् । ऋषभः कूर्चशीर्षकः स्वनामप्रसिद्धः । मधुनः शर्करा मधुशर्करा । स्थिरा शालपर्णी । गौर्यादिशताह्वान्तानां कल्कीकृतानां च चत्वारि पलानि, न्यग्रोधादेर्विदारिगन्धादेर्महतोऽपि पञ्चमूलस्य त्रयाणां क्काथश्चतुर्गुणो घृतस्य, क्षीरमपि गव्यं चतुर्गुणमिति; प्रस्थं घृतस्येति द्वात्रिंशत्पलानि द्रवद्रव्यत्वात् । अन्ये पुनः कल्कमानमष्टपलमाहुः ॥१०—१३॥

अजाश्वगन्धा सरला सकाला
सैकैषिका चाप्यथवाजशृङ्गी ॥
गोमूत्रपिष्टो विहितः प्रदेहो
हन्याद्विसर्पं कफजं स शीघ्रम् ॥ १४ ॥
कालानुसार्यागुरुचोचगुञ्जा-
राश्नावचाशीतशिवेन्द्रपर्ण्यः ॥
पालिन्दिमुञ्जातमहीकदम्बा
हिता विसर्पेषु कफात्मकेषु ॥ १५ ॥

कफविसर्पचिकित्सामाह—अजेत्यादि । अजा अजगन्धा 'बोव' इति लोके । सरला त्रिवृत्, काला कासमर्दः । एकैषिका शतावरी, अन्ये त्रिवृद्भेदमाहुः । अजशृङ्गी छागलविषाणिका, उत्तमारणी इति लोके; गयदासाचार्येण कर्कटशृङ्गी व्याख्याता। कालानुसार्येत्यादि कालानुसार्या तगरम् । चोचः त्वक् । गुञ्जा चिरहुंडिका । शीतशिवं शतपुष्पभेदः । इन्द्रपर्णी इन्द्रवारुणी । अत्र गयदासाचार्येण इन्द्रपुष्पी पठिता व्याख्याता च; इन्द्रपुष्पी लाङ्गलकी । पालिन्दिः कालवल्ली । मुञ्जातः उत्तरापथजः स्वल्पकन्दः । महीकदम्बः अलम्बुषा मुंडितिकेति लोके, जेज्जटाचार्यो भूकदम्बमाह ॥ १४—१५ ॥

गणस्तु योज्यो वरुणप्रवृत्तः
क्रियासु सर्वासु विचक्षणेन ॥
संशोधनं शोणितमोक्षणं च
श्रेष्ठं विसर्पेषु चिकित्सितं हि ॥ १६ ॥
सर्वांश्च पक्कान् परिशोध्य धीमान्
व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥

गण इत्यादि । वरुणप्रवृत्तः वरुणादिः । क्रियासु सर्वेषां सामान्यचिकित्सिते संशमनमभिधाय संप्राप्तौ संशोधनमुदिशन्नाह—संशोधनमित्यादि । रक्तावसेचनं जलौकादिभिः सर्वेषामेव रक्तपित्तप्रधानत्वात् ॥ १६ ॥—

नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
शेषाश्च तज्ज्ञः प्रतियत्नसाध्याः ॥ १७ ॥
तत्रानिलोत्थामुपनाह्य पूर्व-
मशेषतः पूयगतिं विदार्य ॥
तिलैरपामार्गफलैश्च पिष्ट्वा
ससैन्धवैर्बन्धनमत्र कुर्यात् ॥ १८ ॥
प्रक्षालने चापि सदा व्रणस्य
योज्यं महद्यत् खलु पञ्चमूलम् ॥
हिंस्रां हरिद्रां कटुकां बलां च
गोजिह्विकां चापि सबिल्वमूलाम् ॥ १९
संहृत्य तैलं विपचेद्व्रणस्य
संशोधनं पूरणरोपणं च ॥

नाडीनामवसरः—नाडीत्यादि । तत्रेत्यादि उपनाहः पाचनद्रव्यैरेव; तन्नेच्छति गयी, कस्मात् ? नाडीवचनात्, न ह्यपक्के व्रणे नाडीति; तस्माद्वातहरद्रव्यैरेवोपनाहः । प्रक्षालनं इत्यादि । संहृत्य एकीकृत्य । स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः, स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः, अनेन न्यायेन प्रकृतद्रव्यम् । द्रवोऽत्र जलम्, "अनुक्ते द्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं स्मृतम्" इति वचनात् ॥१७—१९॥—

पित्तात्मिकां प्रागुपनाह्य धीमा-
नुत्कारिकाभिः सपयोघृताभिः ॥ २० ॥
निपात्य शस्त्रं तिलनागदन्ती-
यष्ट्याह्वकल्कैः परिपूरयेत्ताम् ॥
प्रक्षालने चापि ससोमनिम्बा
निशा प्रयोज्या कुशलेन नित्यम् ॥ २१ ॥

पित्तेत्यादि । उत्कारिकाभिः लप्सिकाभिः । सोमः सोमसंज्ञः । सोमलतेत्यन्ये; कन्यल इति जेज्जटाचार्यः; तन्नेच्छति गयी, तस्य तीक्ष्णोष्णत्वात् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्यामात्रिभण्डीत्रिफलासु सिद्धं
हरिद्रयो रोध्रकवृक्षयोश्च ॥
घृतं सदुग्धं व्रणतर्पणेन
हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥ २२ ॥

श्यामेत्यादि ।—श्यामा वृद्धदारुकः । त्रिभण्डी त्रिवृत् । वृक्षकः कुटजः ॥ २२ ॥

नाडीं कफोत्थामुपनाह्य सम्यक्
कुलत्थसिद्धार्थकशक्तुकिण्वैः ॥
मृदूकृतामेष्य गतिं विदित्वा
निपातयेच्छस्त्रमशेषकारी ॥ २३ ॥
दद्याद्व्रणे निम्बतिलान् सुपिष्टान्
सुराष्ट्रजासैन्धवसंप्रयुक्तान् ॥

१ 'कटुहिंस्रा' इति पाठान्तरम् ।

प्रक्षालने चापि करञ्जनिम्ब-
जात्यक्षपीलुस्वरसाः प्रयोज्याः ॥ २४ ॥
सुवर्चिकासैन्धवचित्रकेषु
निकुम्भतालीतलरूपिकासु ॥
फलेष्वपामार्गभवेषु चैव
कुर्यात् समूत्रेषु हिताय तैलम् ॥ २५ ॥

नाडीमित्यादि । किण्वः सुराबीजम् । अशेषकारी वैद्यः । दद्यादित्यादि । सुराष्ट्रजा तुवरमृत्तिका । प्रक्षालने इत्यादि । निकुम्भः दन्ती । तालीतलं भूम्यामलकमूलम्; नलमित्यन्ये पठन्ति, तत्र नलः शुषिरपर्वा स्वनामप्रसिद्धः । रूपिका श्वेतार्कः । नीलीफलरूपिकाभिरिति केचित् पठन्ति, नीली शारदं फलं, श्रीफलिकेति लोके ॥ २३—२५ ॥

नाडीं तु शल्यप्रभवां विदार्य
निर्हृत्य शल्यं प्रविशोध्य मार्गम् ॥
संशोधयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढै-
स्तिलैस्ततो रोपणमस्य कुर्यात् ॥ २६ ॥
कुम्भीकखर्जूरकपित्थबिल्व-
वनस्पतीनां च शलाटुवर्गे ॥
कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैल-
मावाप्य मुस्तासरलाप्रियङ्गूः ॥ २७ ॥
सुगन्धिकामोचरसाहिपुष्पं
रोध्रं विदध्यादपि धातकीं च ॥
एतेन शल्यप्रभवा च नाडी
रोहेद्व्रणो वा सुखमाशु चैव ॥ २८ ॥

नाडीमित्यादि । कुम्भीकः स्थलकुम्भिका । कुम्भिकादीनां शलाटूनि कोमलफलानि ग्राह्याणि । सरला त्रिवृत् । सुगन्धिका उत्पलसारिवा । मोचरसः शाल्मलिचोचः । अहिपुष्पं नागकेशरम् ॥ २६—२८ ॥

कृशदुर्बलभीरूणां नाडी मर्माश्रिता च या ॥
क्षारसूत्रेण तां च्छिन्द्यान्न तु शस्त्रेण बुद्धिमान् २९
एषण्या गतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ॥
सूचीं निदध्याद्गत्यन्ते तथोन्नम्याशु निर्हरेत् ॥ ३० ॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ॥
ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥ ३१ ॥
क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥ ३२ ॥
अर्बुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत् ॥
सूचीभिर्यववक्त्राभिराचितं वा समन्ततः ॥
मूले सूत्रेण बध्नीयात् छिन्ने चोपचरेत् व्रणम् ३३

कृशेत्यादि । क्षारसूत्रेण क्षाराक्तसूत्रेण । तत्र क्षारसूत्रावचारणाप्रकारं निर्दिशन्नाह—एषण्येत्यादि । अर्बुदादिषु इत्यादिशब्दात् ग्रन्थ्यादीनां ग्रहणम् । तनुमूलेषु अर्बुदादिषु उत्क्षिप्य मूले क्षारसूत्रं निधापयेत्, विशालमूलांश्चार्बुदादीन् क्षारसूत्रप्रतिष्ठापनार्थं सर्वतः सूचीभिराविध्य मूले क्षारसूत्रेण बध्नीयात् ॥ २९—३३ ॥

या द्विव्रणीयेऽभिहितास्तु वर्त्य-
स्ताः सर्वनाडीषु भिषग् विदध्यात् ॥
घोण्टाफलत्वग्लवणानि लाक्षा-
पूगीफलं चाऽलवणं च पत्रम् ॥ ३४ ॥
स्नुह्यर्कदुग्धेन तु कल्क एष
वर्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीः ॥
बिभीतकाम्रास्थिवटप्रवाला
हरेणुकाशङ्खिनिबीजमस्य ॥ ३५ ॥
वाराहिकन्दश्च तथा प्रदेयो
नाडीषु तैलेन च मिश्रयित्वा ॥ ३६ ॥
धुस्तूरजं मदनकोद्रवजं च बीजं
कोशातकी शुकनसा मृगभोजनी च ॥
अङ्कोटबीजकुसुमं गतिषु प्रयोज्यं
लाक्षोदकाहृतमलासु विकृत्य चूर्णम् ॥ ३७ ॥
तथा च गोमांसमसी हिताय
कोष्ठाश्रितस्यादरतो दिशंति ॥
वर्तीकृतं माक्षिकसंप्रयुक्तं
नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ॥ ३८ ॥
दुष्टव्रणे यद्विहितं च तैलं
तत्सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात् ॥
चूर्णीकृतैरथ विमिश्रितमेभिरेव
तैलं प्रयुक्तमचिरेण गतिं निहन्ति ॥ ३९ ॥
एष्वेव मूत्रसहितेषु विधाय तैलं
तत्साधितं गतिमपोहति सप्तरात्रात् ॥
पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवहेषु ॥ ४० ॥
तैलं कृतं गतिमपोहति शीघ्रमेतत्
कन्देषु चामरवरायुधसाह्वयेषु ॥
भल्लातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन
सिद्धं विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ॥ ४१ ॥
स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥

ततः परं सर्वनाडीनां सामान्यविधिमाह—या इत्यादि । मिश्रकोक्तातीतावेक्षणेन द्विव्रणीयेऽभिहिता । 'अन्तःशल्याणुमुखान्' इत्यादिवाक्ये वर्त्यः शोधनाः प्रयोज्याः । इहापि वर्तिं निर्दिशन्नाह—घोण्टेत्यादि । घोण्टाफलं बदरीफलं, तस्य त्वक् वल्कलम् । लवणानि सैन्धवादीनि । अलवणा काकमर्दनिका, तस्याः इदं पत्रमलवणम् । बिभीतकेत्यादि । शङ्खिनी यवतिक्ता । बिभीतकाम्रास्थ्यादीनां दाहेन क्षारा इत्यर्थः । वाराहिकन्दः गृष्टिकाकन्दः । तथेत्यादि तेनैव प्रकारेण गोमांसस्यापि क्षारः ।

स्नेहाश्रिताश्च नाडीषु हिताय आदरेण प्रतिपादयन्ति । वर्तीकृतमित्यादि पक्कमधुसैन्धववर्तिरपि नाडीहरा । दुष्टेत्यादि-दुष्टव्रणे यद्धितं च तैलमिति सर्वव्रणे द्रवन्तीचिरबिल्वमित्यादिना गणेन यथोपपत्ति कर्तव्यं तैलमेतेषु शोधनमित्यभिहितम् । धत्तूरजमित्यादि धत्तूरजं बीजम् । मेदोत्पादकाः कोद्रवाः मदनकोद्रवाः । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—मदनं कोद्रवजं बीजं च इति । कोशातकी देवदाली । शुकनसा चर्मकारवटः । मृगभोजनी इन्द्रवारुणी । अङ्कोटबीजयुक्तैः कृतं चूर्णं गतिषु देयम् । लाक्षोदकाहृतमलासु लाक्षादिगणक्वाथप्रक्षालनेन गतमलासु, दोषापनयनाच्छुद्धास्वित्यर्थः । अन्ये तु लाक्षोदकप्रक्षालनेन स्वेदनपीडनाभ्यां च हृतमलासु गतिषु धुत्तूरमदनकोद्रवादिचूर्णं विकल्प्यालोच्य लाक्षोदकेनैव प्रयोज्यमिति सम्बन्धं कथयन्ति । चूर्णीकृतैरित्यादि । एतैश्चैव धुत्तूरादिभिर्मिश्रीकृत्य तैलं प्रयुक्तमचिरेण गतिं निहन्तीति जेज्जटः । एष्वित्यादि एष्वेव धुत्तूरकादिबीजादिषु इत्यर्थः । पिण्डीतकस्येत्यादि वराहपिण्डीतकमूलसुवहकादिशकलेषु वज्रकन्देषु च स्नेहपाकसामान्यपरिभाषया सिद्धं तैलं नाडीहरम् । विस्तरमाह—पिण्डीतकस्त्रिविधः कृष्णपुष्पः, श्वेतपुष्पः, पीतपुष्पश्च, तेषु अत्र वराहभावितः कृष्णपुष्पो ग्राह्यः । सुवहा गन्धनाकुली नापीणीति लोके, गोधापदीत्यपरे, कान्दालीत्यन्ये, तस्याः कन्दशकलेषु कन्दखण्डेषु । कृतं संस्कृतम् । कन्देषु चामरवरायुधसाह्वयेषु इत्यत्र अमरवर इन्द्रस्तस्यायुधं वज्रं तेन समान आह्वयः संज्ञा येषां ते अमरायुधसाह्वया वज्रकन्दास्तेषु । चकारात् तैलं कृतमित्यनुवृत्तम् । भल्लातकेत्यादि मार्कवरसेन भृङ्गराजरसेन ॥ ३४—४१ ॥—

स्तन्ये गते विकृतमाशु भिषक् तु धात्रीं
पीतां घृतं परिणतेऽहनि वामयेत्तु ॥ ४२ ॥
निम्बोदकेन मधुमागधिकायुतेन
वान्तागतेऽहनि च मुद्गरसाशना स्यात् ॥
एवं त्र्यहं चतुरहं षडहं वमेद्वा
सर्पिः पिबेत् त्रिफलया सह संयुतं वा ॥४३॥
भार्गीं वचामतिविषां सुरदारुपाठां
मुस्तादिकं मधुरसां कटुरोहिणीं च ॥
धात्रीं पिबेत्तु पयसः परिशोधनार्थ-
मारग्वधादिषु वरं मधुना कषायम् ॥ ४४ ॥
सामान्यमेतदुपदिष्टमतो विशेषा-
द्दोषान् पयोनिपतितान् शमयेद्यथास्वम् ॥

स्तन्य इत्यादि । स्तन्ये दोषैर्विकृतिं गते परिगते । परिणतेऽहनि सायंकाले । संशमनमेव घृतं पीतां घृतं पीतवतीम् । एतच्च प्रतप्तकनकनिकरपीतलोहिते सवितरि स्नेहपानकल्पस्यापवादः । सामान्योक्तमपि कफघ्नद्रव्यसंस्कृतं घृतम् । जेज्जटाद्यस्तु परिणते निष्पन्ने स्नेहकल्के सति सिद्धमित्यर्थः । अहनि तस्मिन्नेव दिवसे । तथेच्छति गयी, सामान्यवाक्येनैवाभिधाय वमनस्य विहितत्वात् । स्निग्धाय निम्बोदकेन निम्बक्वाथेन वामयेत् । 'वान्तागतेऽहनि च मुद्गरसाशना स्यात्' ननु वमनदिवसे भोजयेदित्यर्थः । तत्र प्रथमवमने कफस्य निःशेषमनपहृतत्वादशुद्धदेहां स्नेहस्वेदावन्तरान्तरा सेवयित्वा षडहं वा चतुरहं त्र्यहं वा यावत् विशुद्धिरिति । शुद्धदेहायास्तु पुनर्वमनाः त्याज्याः, अन्यथा ग्लानिः स्तन्यक्षयश्च । तस्मात् शुद्धदेहाया वातपित्तानुबन्धेन स्नेहपाकपरिभाषया त्रिफलासिद्धं सर्पिः पिबेदेवेति वाशब्दात् व्यवस्थितार्थात् लभ्यते । संशोधनमभिधाय संशमनमाह—भार्गीमित्यादि । द्रव्यसंग्रहणीयोक्ता मधुरसा मूर्वा चोरस्नायुरिति लोके । भार्ग्यादिभिः सह मुस्तादेः कषायपानीयं वरं श्रेष्ठम् । पयोनिपतितान् स्तन्यपतितान् । शमयेद्यथास्वमिति यस्य यदात्मकं प्रत्यनीकं तेन शमयेदिति ॥ ४२—४४ ॥—

रोगं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग् विदध्या-
द्यद्विद्रधावभिहितं बहुशो विधानम् ॥ ४५ ॥
संपच्यमानमपि तं तु विनोपनाहैः
संभोजनेन खलु पाचयितुं यतेत ॥
शीघ्रं स्तनो हि मृदुमांसतयोपनद्धः
सर्वं प्रकोपमुपयात्यवदीर्यते च ॥ ४६ ॥
पक्के च दुग्धहरिणीः परिहृत्य नाडीः
कृष्णं च चूचुकयुगं विदधीत शस्त्रम् ॥
आमे विदाहिनि तथैव गते च पाकं
धाऽयाः स्तनौ सततमेव च निर्दुहीत ॥ ४७ ॥

संभोजनेनेति । एतच्च अपत्यार्थं । पाककारित्वादुपनाहनिषेधमाह शीघ्रमित्यादि । हि स्फुटं, प्रकोपं पूतिमांसताम् । आमेत्यादि—आमे विदग्धतापरिहाराय, विदाहिनि विपाकपरिहाराय, पक्के नाडीव्रणपरिहाराय, स्तनौ निर्दुहीत ॥ ४५—४७ ॥

इति श्रीडल्हणविरचितायां निबन्धसंग्रहाख्यायां सुश्रुतव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थ्यपच्यर्बुदगलगण्डचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः(सुश्रुताय) ॥ २ ॥

ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्यात्
शोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ॥
रक्षेद्बलं चापि नरस्य नित्यं
तद्रक्षितं व्याधिबलं निहन्ति ॥ ३ ॥

ग्रन्थिषु इत्यादि । शोफक्रियायां अपतर्पणादिकं विरेचनान्तम् ॥ १—३ ॥

तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दत्त्वा वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ॥
अपेहिवातादशमूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥ ४ ॥

इदानीमामे ग्रन्थौ विस्रावणशोधनयोः स्नेहनाङ्गस्नेहं निर्दिशन्नाह—तैलमित्यादि । तैलं पिबेत् सर्पिर्वा पिबेत् अथवा द्वयं पिबेत् । वसातैलसर्पिषा च साध्यत्वात् त्रिवृतं विदध्यात् । त्रिभिस्तैलसर्पिर्वसाभिर्वृतः ' व्याप्तः स्नेहसंयोगस्त्रिवृत्संज्ञः स्यात् । तैर्विदध्यात् कुर्यात्; वैद्यो ग्रन्थिरोगिणः पानायेति शेषः । अथवा चतुःस्नेहं पचेत् । घृततैलवसामज्जासंयोगजं वा पिबेत् । द्वयमपि तैलसर्पिषी, तैलवसे, तैलमज्जानौ, घृतमज्जानौ, वसामज्जानौ चेति एवंप्रकारं द्वयं, चतुःस्नेहं वा ऐक्यभूतं पिबेत् । अपेहिवातादशमूलसिद्धं अपेहिवाता प्रसारणी । तत्राद्यं तैलं सर्पिर्द्वयं वा यत् प्रोक्तं तदसंस्कृतमेव, उत्तरार्धोक्तं च चतुःस्नेहं द्वयं वा प्रसारिणीदशमूलकल्कक्काथसंस्कृतं, अन्यथा वाशब्देन पुनरुक्तिदोषः स्यात् । यद्यपि पृथग्निर्दिष्टरसवीर्यविपाकप्रभावाणां तैलसर्पिर्वसामज्जानां संस्कृतानां ग्रन्थिरोगिणः सामान्येनात्र प्रयोगोऽभिहितः, तथापि वातपित्तश्लेष्मसंसृष्टसन्निपातारब्धग्रन्थिषु हेतुप्रकृतिदेशकालसात्म्यानुबन्धान् अवेक्ष्य यथावच्च पानार्थमुपयोज्या इति ज्ञेयम् । गयी तु अपेहिवातेत्यत्र 'आमे विदध्यात् दशमूलसिद्धं' इति पठति व्याख्यानयति च—तैलं पिबेदित्यादि । तत्र ग्रन्थौ वातभवे आमे तैलं वातहरक्काथकल्कसिद्धं, पित्तभवे घृतं पित्तहरक्काथकल्कसिद्धं, तैलमेव कफहरक्काथसिद्धं कफजे, संसर्गसन्निपाते च द्वित्रिचतुःस्नेहादिसिद्धं विकल्पं । तदेव वातहरं निर्दिशन्नाह—आमे विदध्याद्दशमूलसिद्धमित्यादि ॥ ४ ॥

हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकबिल्वागुरुकृष्णगन्धाः ॥
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ ५ ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ॥
विदार्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य बिल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥ ६ ॥
तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ॥
शुद्धं व्रणं वाप्युपरोपयेयु-
स्तैलेन रास्नासरलान्वितेन ॥ ७ ॥
विडङ्गयष्टीमधुकामृताभिः
सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन ॥

इदानीं वातादिजनितग्रन्थिविशेषेण प्रलेपादीनाह—हिंस्रेत्यादि । रोहिणी कटुका । अमृता गुडूची । कृष्णगन्धा शोभाञ्जनकः, शमीत्यपरे । गोजी गोजिह्विका, शाकोटक इत्यन्ये । तालपत्री मुसली । स्नेहेत्यादि प्रसिद्धाः लेपाः मिश्रकोक्ता मातुलुङ्गादयः । विदार्येत्यादि । नरेन्द्रः किरमालकः । तोयशब्दोऽत्र क्काथे वर्तते । पञ्चाङ्गुलः एरण्डः । अन्ये बिल्वार्कगणादितोयैरिति पठन्ति । तेन बिल्वादिगणः अर्कादिगणश्च तयोः क्काथैरित्यर्थः । शुद्धमित्यादि सरला त्रिवृत्, केचित् सरलां शालतरुमाहुः । तयोश्चूर्णान्वितेन तैलेन रोपयेत् । तथा चतुर्गुणगोक्षीरसमन्वितेन तैलेन विडङ्गादिभिः कल्कीकृतैः सिद्धेन वा रोपयेत् ॥ ५—७ ॥—

जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनं च ॥ ८ ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ॥
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥ ९ ॥
मधूकजम्ब्वर्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदेहानवचारयेत ॥
सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैर्वा ॥ १० ॥
विदार्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ॥
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥ ११ ॥

जलौकस इत्यादि । तृणशून्यकन्दैः केतकीमूलैः । दिह्यात् लिम्पेत् । अभीक्ष्णं सततम् । मुचुकुन्दः कण्टकायवदरः । अन्ये मुचुकुन्दमाहुः । विदार्येत्यादि वनस्पतीनां वटप्लक्षपिप्पलोडुम्बराणाम् । तिलैरित्यादि मधुरैः काकोल्यादिभिर्द्रव्यैः ॥८—११॥

हतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ॥
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्या-
दङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः ॥ १२ ॥
विकङ्कतारग्वधकाकनन्ती-
काकादनीतापसवृक्षमूलैः ॥
आलेपयेत्पिण्डफलार्कभार्गी-
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ १३ ॥

हतेष्वित्यादि । यथानुपूर्व्या स्नेहस्वेदादिक्रमेण । वमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनशोणितस्रावणैः कफपित्तवातेषु दोषेषु हतेषु तथा शोणिते च हते स्विन्नस्य विम्लापनं कार्यमित्याह—अङ्गुष्ठलोहोपलवेणुदण्डैः उष्णैर्विम्लापनं अङ्गुष्ठादिभिर्मर्दनेन अङ्गुविम्लापनं वा कुर्यात् । विकङ्कतेत्यादि । विकङ्कतवृक्षः कण्टकारिका । आरग्वधः किरमालकः । काकनन्ती गुञ्जा ।

काकादनी वायसतिन्दुका, अल्पहिंलेत्यन्ये। तापसवृक्षः इङ्गुदः । बिम्बफला तिक्तालाबुः । काला कटुहिंसा ॥ १२.॥ १३ ॥

अमर्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य ॥
दहेत् स्थिते वासृजि सिद्धकर्मा
सद्यःक्षतोक्तं च विधिं विदध्यात् ॥ १४ ॥

अमर्मेत्यादि। श्लेष्मसमुत्थमेव ग्रन्थिं अमर्मजमुत्पन्नं शममप्रयातं पूर्वोक्तक्रमैः शान्तिमगच्छन्तं अपक्वमेव विदार्यापहरेत्। क्षतोक्तविधिः मधुघृतादिप्रयोगः। केचित् 'अमर्मजं चैवमपच्यमानं' इति पठन्ति ॥ १४ ॥

या मांसकन्धः कठिना बृहत्य-
स्तास्वेव योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ॥
शस्त्रेण वा पाट्य सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायैः ॥ १५ ॥
संशोधनैस्तं च विशोधयेयुः
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ॥
शुद्धे च तैलं त्ववचारणीयं
विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥ १६ ॥

या इत्यादि। या मांसकन्धः मांसप्ररोहाः तास्वियमेव क्रिया। विदार्य दहेत् स्थिते वाऽसृजि सिद्धिकर्मा सद्यःक्षतोक्तं च विधिं विदध्यादिति। शस्त्रेणेत्यादि शस्त्रेण पाटनम्। मर्मजे तु भेषजैः पथ्यतमैरिति कफोत्थव्रणहरैः। संशोधनैरित्यादि क्षारोत्तरैः यवक्षारप्रधानैः। क्षौद्रघृतप्रगाढैरिति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

मेदःसमुत्थे तिलकल्कदिग्धं
दत्त्वोपरिष्टाद् द्विगुणं पटान्तम् ॥
हुताशतप्तेन मुहुः प्रमृज्या-
ल्लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥ १७ ॥
प्रलिप्य दार्वीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्यम् ॥
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो
दहेत् सुपक्वन्त्वथ वा विदार्य ॥ १८ ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ॥
ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः
क्षारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥ १९ ॥
तैलं विदध्याद् द्विकरञ्जगुञ्जा-
वंशावलेखेङ्गुदमूत्रसिद्धम् ॥

अतो मेदोग्रन्थिचिकित्सितमाह—मेद इत्यादि। दार्वी दारुहस्तकः। अभिप्रशोध्य वक्ष्यमाणतैलावचारेण। तैलमित्यादि द्विकरञ्जादिकल्कसिद्धेन चतुर्गुणगोमूत्रद्रवेण तैलेन रोपयेत्। वंशावलेखः वंशत्वक् ॥ १७—१९ ॥—

जीमूतकैः कोशवतीफलैश्च
दन्तीद्रवन्तीत्रिवृतासु चैव ॥ २० ॥
सर्पिः कृतं हन्त्यपचीं प्रवृद्धां
द्विधाप्रवृत्तं तदुदारवीर्यम् ॥
निर्गुण्डिजातीबरिहिष्ठयुक्तं
जीमूतकं माक्षिकसैन्धवाढ्यम् ॥ २१ ॥
अभिप्रतप्तं वमनं प्रगाढं
दुष्टापचीषूत्तममादिशन्ति ॥
कैटर्यबिम्बीकरवीरसिद्धं
तैलं हितं मूर्धविरेचनं च ॥ २२ ॥
शाखोटकस्य स्वरसेन सिद्धं
तैलं हितं नस्यविरेचनेषु ॥
मधूकसारश्च हितोऽवपीडे
फलानि शिग्रोः खरमञ्जरेर्वा ॥ २३ ॥

इदानीमपचीचिकित्साया आरम्भः—जीमूतकैरित्यादि। जीमूतको देवदाली। कोशवती कटुकोशातकी। द्विधाप्रवृत्तं उभयतो भागदोषहरम्। उदारवीर्यं उत्कटवीर्यम्। जीमूतकोशवत्योः फलकल्कं, दन्त्यादीनां तिसृणां मूलस्य च, स्नेहं चतुर्गुणं कृत्वा जलं चतुर्गुणं दत्त्वा, विपचेत्। कल्कक्वाथाभ्यामित्यपरे। निर्गुण्डीत्यादि बर्हिष्ठं वालकम्। जीमूतकः देवदाली। निर्गुण्डीजातीबर्हिष्ठानां अञ्जलिं सलिलाढकेन निःक्वाथ्य पादशेषं विधाय ततः पुरुषापेक्षया जलमुष्णमादाय तत्र जीमूतकाख्यकल्केन प्रत्येकं माक्षिकसैन्धवाढ्येन विधिना दुष्टासु अपचीषु उत्तममादिशन्ति वमनद्रव्यमुत्तममादिशन्ति। कैटर्येत्यादि कैटर्यः पर्वतनिम्बः। कैटर्यादिकल्कचतुर्थांशं जलचतुर्गुणं तैलं साध्यम्। अन्ये तु कैटर्योत्पन्ननिर्गुण्डीति पठन्ति। निर्गुण्डीस्वरसे चतुर्गुणे बिम्बीकरवीरकल्कं साध्यम्। शाखोटकस्येत्यादि शाखोटकल्कानां चतुर्गुणस्वरससिद्धं तैलं नस्येषु। अकल्कमित्येके, तत्कल्ककषायमेवेत्यन्ये। अवपीड्य दीयते इत्यवपीडः, नस्यभेद इत्यर्थः। मधूकेत्यादि मधूकसारशिग्रुफलापामार्गतण्डुलाः उष्णोदकपिष्टा अवपीडोऽस्लक्ष्य-लक्षण एव ॥ २०—२३ ॥

ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्का-
नुद्धृत्य चाग्निं विदधीत पश्चात् ॥
क्षारेण वापि प्रतिसारयेत्तु
संलिख्य शस्त्रेण यथोपदेशम् ॥ २४ ॥

ग्रन्थीनित्यादि। उद्धृत्य च शस्त्रेण परं यदा औषधेनासाध्यलम् ॥ २४ ॥

पार्ष्णिं प्रति द्वादश चाङ्गुलानि
मित्वेन्द्रबस्तिं परिवर्ज्य धीमान् ॥
विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो
निष्कृष्य जालान्यनलं विदध्यात् ॥ २५ ॥

आगुल्फकर्णात् सुमितस्य जन्तो-
स्तस्याष्टभागं खलकाद्विभज्य ॥
घोणर्जुवेधः सुरराजबस्ते-
र्हित्वाक्षिमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ २६ ॥

स्थानकर्माभिधाय स्थानान्तकर्माणि निर्दिशन्नाह—पार्ष्णिमित्यादि । पार्ष्णिः गुल्फस्य पश्चाद्भागः । द्वादशाङ्गुलानि मित्वोर्ध्वमिन्द्रबस्तिं परित्यज्य, छित्वा मेदोजालानि मत्स्याण्डेन निभानि आकृष्य अग्निमवचारयेत् । जङ्घामध्ये व्यङ्गुलमिन्द्रबस्तिः, जेज्जटाचार्यस्तु अर्धाङ्गुलमाह । अन्ये तु पार्ष्णिं प्रतीत्यत्र प्रतिशब्दं विपरीतार्थकमाहुः, तेन विपतायां पार्ष्ण्यामित्यर्थः । तेन दक्षिणभागगतायामपच्यां वामजङ्घायां, वामभागमागतायामपच्यां दक्षिणजङ्घायां, उभयोर्भागमागतायामुभयतः कर्म कर्तव्यमिति ज्ञेयम् । 'भागे च परिप्रती' इत्युक्तत्वाद्भागार्थोऽपि प्रतिशब्दो व्याख्यातः । तेन पार्ष्णिभागे जङ्घायाः पाश्चात्यभागे व्यधः कार्यः । द्वे दश चाङ्गुलानीति मित्वेत्यत्रापृथग्विभक्तिनिर्देशात् पार्ष्णितो दशाङ्गुलानि विहायाङ्गुलद्वयमात्रो व्यधः कार्यः इति ज्ञेयम् । इन्द्रबस्तिं त्रयोदशेऽङ्गुले स्थितमर्धाङ्गुलप्रमाणं परित्यज्य हित्वा, जालानि मेदोजालानि, अपुनर्भवायाग्नितप्तया शलाकया दहेदित्यर्थः । एवं हि मूलोच्छेदादपच्युपशम इति वदन्ति । अमुमेवार्थं केचिदन्येन पाठेन पठन्ति—आगुल्फेत्यादि । आ खुलकात् गुल्फकर्णात् गुल्फौ कर्णाविव यस्य स तथा; खुलको जङ्घापादयोः सन्धिः । सुरराजबस्तेरिन्द्रबस्तेरष्टभागं जङ्घायाश्चरणहीनाया विंशत्यङ्गुलाया अष्टमो भागः सार्धमङ्गुलद्वयं हित्वा, यद्यपि व्यङ्गुल इन्द्रबस्तिः तथापि तदुपघातपरिहारार्थं सार्धमेवाङ्गुलद्वयं ज्ञेयम् । अन्ये तु अक्षिमात्रमेव व्यङ्गुलं नेत्रप्रमाणं हित्वेति वदन्ति । घोणर्जुवेध इति गुल्फकर्णस्य खुलकस्य, घोणा नासा इव घोणा, यथोत्तरीयकं; तस्याः ऋजुरवक्रो वेधः व्यधः 'कुर्यात्' इत्यत्रापि पाठे स एवार्थः । अपच्यास्तु जङ्घाकण्डरागतमेदोमूलतायां भोजवचनं,—'वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितं । जङ्घयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून्'—इत्यादीति गयी । जेज्जटस्याप्ययमभिप्रायः । गूढपदभङ्गटिप्पने अन्यथा व्याख्यातम्—आगुल्फकर्णादिति, गुल्फकर्णावभिव्याप्य सुमितस्य सुनिश्चितं मितस्य तस्य प्रमाणस्य षट्सप्तत्यङ्गुलमितस्य अष्टमभागः सार्धनवाङ्गुलमात्रं खुलकात् पार्ष्णिभागाद् व्यङ्गुलप्रमाणात् विभज्य पृथक्कृत्य घोणा नासा तस्या ऋजु यथा भवति तथाऽवक्रो वेधः कर्तव्यः । स च खुलकस्याङ्गुलत्रितयमष्टमभागस्य च सार्धनवाङ्गुलमेवं सार्धद्वादशाङ्गुलपरिहारेणेन्द्रबस्तिमर्मापि परिहृतं भवत्येवमुक्तमिन्द्रबस्तिं हित्वेति । तथा चोक्तं,—"त्रयोदशाङ्गुले पार्ष्णिं प्रति कालान्तरासुहृत् । इन्द्रबस्तिरसृक्स्रावी मांसगोऽर्धाङ्गुलो भवेत्"—इति । अक्षिमात्रमङ्गुलद्वयप्रमाणमपरे भिषज इति । एवं प्रथमश्लोकेनाधस्ताद्द्वितीयश्लोकेनेन्द्रबस्तेरुपरिष्टाज्जङ्घायाः पार्ष्णिप्रायपतकण्डराया अङ्गुलमात्रो व्यधः कार्य इति स्थितम् । एवमनुपशमे वामपार्श्वजायां दक्षिणजङ्घापृष्ठमध्यादिन्द्रबस्तेरधस्तादूर्ध्वं वा शस्त्रेणाक्षिमात्रं व्रणं कृत्वा, मत्स्याण्डजालनिभं मेदोऽपनीयाग्निना दहेत् । अनेनेतरपार्श्वजा व्याख्याता । एवमुभयपार्श्वजातायामुभयत इति । भोजोऽत्राह—"वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम् । जङ्घयोः कण्डरां प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून् ॥ कुर्वन्ति ग्रन्थीन्यस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । दोषैस्तैरूर्ध्वगो वक्षःकक्षामन्यागलाश्रितः ॥ नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सा त्वपची मता । व्यामिश्रदोषोत्पन्नां तु कृच्छ्रसाध्यां विनिर्दिशेत्" इति । तस्माज्जङ्घायामेव कर्मणा मूलोच्छेदः कार्यः, इति गूढपदभङ्गात् । वाग्भटेन चोभयत्रापि व्यधो दर्शितः । यथा "इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितं । बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हित्वाग्निना दहेत्" इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

मणिबन्धोपरिष्टाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ॥
अङ्गुल्यन्तरितं सम्यगपचीनां निवृत्तये ॥ २७

चूर्णस्य काले प्रचलाककाक-
गोधाहिकूर्मप्रभवां मसीं तु ॥
दद्याच्च तैलेन सहेङ्गुदीनां
यद्वक्ष्यते श्लीपदिनां च तैलम् ॥ २८ ॥
विरेचनं धूममुपाददीत
भवेच्च नित्यं यवमुद्गभोजी ॥

हन्वस्थिसंधिमन्यागलस्थितापच्यां जङ्घाकर्माभिधाय कक्षाकूर्परसन्धिगतासु अपचीषु बाहुगतमेव कर्म विनिर्दिशन्नाह—मणिबन्धेत्यादि । अत्रापि पूर्ववत् 'एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ' इति वचनात् । इन्द्रबस्तेरष्टभागमक्षिमात्रं वा विहायाग्रे रेखात्रयं कुर्यात् । तत्रापि विंशत्यङ्गुलजङ्घाया द्वादशाङ्गुलानि एवं षोडशाङ्गुलकूर्परमणिबन्धमध्ये किंचिदधिकानि नवाङ्गुलानि मित्वा रेषात्रयमङ्गुलान्तरमिति ॥ २७ ॥ २८ ॥—

कर्कारुकैर्वारुकनारिकेर-
पियालपञ्चाङ्गुलबीजचूर्णैः ॥ २९ ॥
वातार्बुदं क्षीरघृताम्बुसिद्धै-
रुष्णैः सतैलैरुपनाहयेत्तु ॥
कुर्याच्च मुख्यान्युपनाहनानि
सिद्धैश्च मांसैरथ वेसवारैः ॥ ३० ॥
स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नाड्यां
शृङ्गेण रक्तं बहुशो हरेच्च ॥
वातघ्ननिर्यूहपयोऽम्लभागैः
सिद्धं शताख्यं त्रिवृतं पिबेद्वा ॥ ३१ ॥
स्वेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः
पित्तार्बुदे कायविरेचनं च ॥
विघृष्य चोदुम्बरशाकगोजी-
पत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ ३२ ॥

श्लक्ष्णीकृतैः सर्जरसप्रियङ्गु-
पतङ्गरोध्राञ्जनयष्टिकाह्वैः ॥
विशाल्य चारग्वधगोजिसोमाः
श्यामा च योज्या कुशलेन लेपे ॥ ३३ ॥
श्यामागिरिह्वाञ्जनकीरसेषु
द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ॥
घृतं पिबेत् क्लीतकसंप्रसिद्धं
पित्तार्बुदी तज्जठरी च जन्तुः ॥ ३४ ॥
शुद्धस्य जन्तोः कफजेऽर्बुदे तु
रक्तेऽवसिक्ते तु ततोऽर्बुदं तत् ॥
द्रव्याणि यान्यूर्ध्वमधश्च दोषान्
हरन्ति तैः कल्ककृतैः प्रदिह्यात् ॥ ३५ ॥
कपोतपारावतविड्विमिश्रैः
सकांस्यनीलैः शुकलाङ्गलाख्यैः ॥
मूत्रैस्तु काकादनिमूलमिश्रैः
क्षारप्रदिग्धैरथवा प्रदिह्यात् ॥ ३६ ॥
निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कै-
र्मांसप्रगाढैर्दधिमस्तुयुक्तैः ॥
लेपं विदध्यात् कृमयो यथात्र
मूर्च्छन्ति मुञ्चन्त्यथ मक्षिकाश्च ॥ ३७ ॥
अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च
लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ॥
यदल्पमूलं त्रपुताम्रसीस-
पट्टैः समावेष्ट्य तदायसैर्वा ॥ ३८ ॥
क्षाराग्निशस्त्राण्यसकृद्विदध्यात्
प्राणानहिंसन् भिषगप्रमत्तः ॥
आस्फोतजातीकरवीरपत्रैः
कषायमिष्टं व्रणशोधनार्थम् ॥ ३९ ॥
शुद्धे च तैलं विदधीत भार्गी-
विडङ्गपाठात्रिफलाविपक्वम् ॥
यदृच्छया चोपगतानि पाकं
पाकक्रमेणोपचरेद्विधिज्ञः ॥ ४० ॥

कर्कारुकेत्यादि । कांस्यनीलः कांस्यमसी । शुकः ग्रन्थिपर्णः । लाङ्गलिका कलिकारिका । काकादनी वायसतिन्दुका । कपोतादिविड्विमिश्रैः कांस्यनीलादिसहितैः वायसतिन्दुकाया मूलयुक्तैर्मूत्रैर्विलिम्पेत् । अथवा क्षारप्रदिग्धैः क्षारसंयुक्तैर्मूत्रैः प्रलिम्पेत् । क्षारप्रघृष्टैरथवेत्यन्ये; तत्र क्षारोदकेन प्रघृष्टैर्वा कपोतविडादिभिः प्रदिह्यादित्यर्थः । निष्पावेत्यादि निष्पावः शिम्बः । विदध्यात् कुर्यात् । मूर्च्छन्ति पतन्ति । मुञ्चन्त्यथ मक्षिकाश्चेति, कृमीनिति शेषः । क्षिप्तराणां च कृमिभिर्भक्षितत्वात् अल्पावशिष्टत्वम् । असकृत् अनेकवारम् । अप्रमत्तः सावधानः । आस्फोता सारिवा । शुद्ध इत्यादि शुद्धे च रोपणार्थं भार्ग्यादितैलं तैलपाककल्पेन । यदृच्छयेत्यादि यदृच्छया पुनराकस्मिकोत्पादे अभिघातादिनिमित्ते अबुद्धिपूर्वके ॥ २९—४० ॥

मेदोऽर्बुदं स्विन्नमथो विदार्य
विशोध्य सीव्येद्गतरक्तमाशु ॥
ततो हरिद्रागृहधूमरोध्र-
पतङ्गचूर्णैः समनःशिलालैः ॥ ४१ ॥
व्रणं प्रतिग्राह्य मधुप्रगाढैः
करञ्जतैलं विदधीत शुद्धे ॥
सशेषदोषाणि हि योऽर्बुदानि
करोति तान्याशु पुनर्भवन्ति ॥ ४२ ॥
तस्मादशेषाणि समुद्धरेत्तु
हन्युः सशेषाणि यथा हि वह्निः ॥

मेद इत्यादि । पतङ्गः रक्तकाष्ठम् । आलं हरितालं, करञ्जतैलं विदध्युक्तम् । तत्फलतैलमेवेत्यन्ये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥—

संस्वेद्य गण्डं पवनोत्थमादौ
नाड्यानिलघ्नौषधपत्रभङ्गैः ॥ ४३ ॥
अम्लैः समूत्रैर्विविधैः पयोभि-
रुष्णैः सतैलैः पिशितैश्च विद्वान् ॥
विस्रावयेत् स्विन्नमतन्द्रितश्च
शुद्धं व्रणं चाप्युपनाहयेत्तु ॥ ४४ ॥
शणातसीमूलकशिग्रुकिण्व-
प्रियालमज्जानुयुतैस्तिलैस्तु ॥
कालामृताशिग्रुपुनर्नवार्क-
गजादिनामाकरहाटकुष्ठैः ॥ ४५ ॥
एकैषिकावृक्षकतिल्वकैश्च
सुराम्लपिष्टैरसकृद्विदिह्यात् ॥ ४६ ॥
तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
हंसाह्वयावृक्षकपिप्पलीभिः ॥
सिद्धं बलाभ्यां च सदेवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगे ॥ ४७ ॥

संस्वेद्येत्यादि । पत्रभङ्गैः पल्लवैः । अनिलघ्नं वातहरं एरण्डादिपल्लवयुतं तु अम्बु । अम्लं काञ्जिकादि, पित्तावृते क्षीरादि, कफावृत्ते मूत्रक्वाथितैः, रक्तावृत्ते पयोभिः क्षीरैः, पिशितैश्चेति पिशितरसैः क्वथितैः पिशितैः मांसैर्वा पल्लवैः सह क्वथितैः । धातुक्षये विस्रावयेज्जलौकादिभिः, ऊरुमूलसंश्रितशिराव्यधेन वा । रक्तादिहरणशुद्धं गलगण्डं निरन्तरं शणादिबीजैरुपनाहयेत् । शुद्धमिति वचनात् सौश्रुतेऽपि रक्ताहरणस्य शुद्धिसंज्ञा; तेन चतुःप्रकारा संशुद्धिरिति चरकवचनं तु प्रायिकं स्मृतम् । किण्वं सुराबीजम् । कालेत्यादि काला हिंस्रा । गजादिनामा हस्तिपिप्पली । करहाटं मदनफलम् । वृक्षकः कुटजः । असकृत् अनेकवारम् । प्रदिह्यात् लिम्पेत् । तैलमित्यादि हंसाह्वया हंसपदी । तैलं पिबेत् सिद्धमिति संबन्धः ॥ ४१—४७ ॥